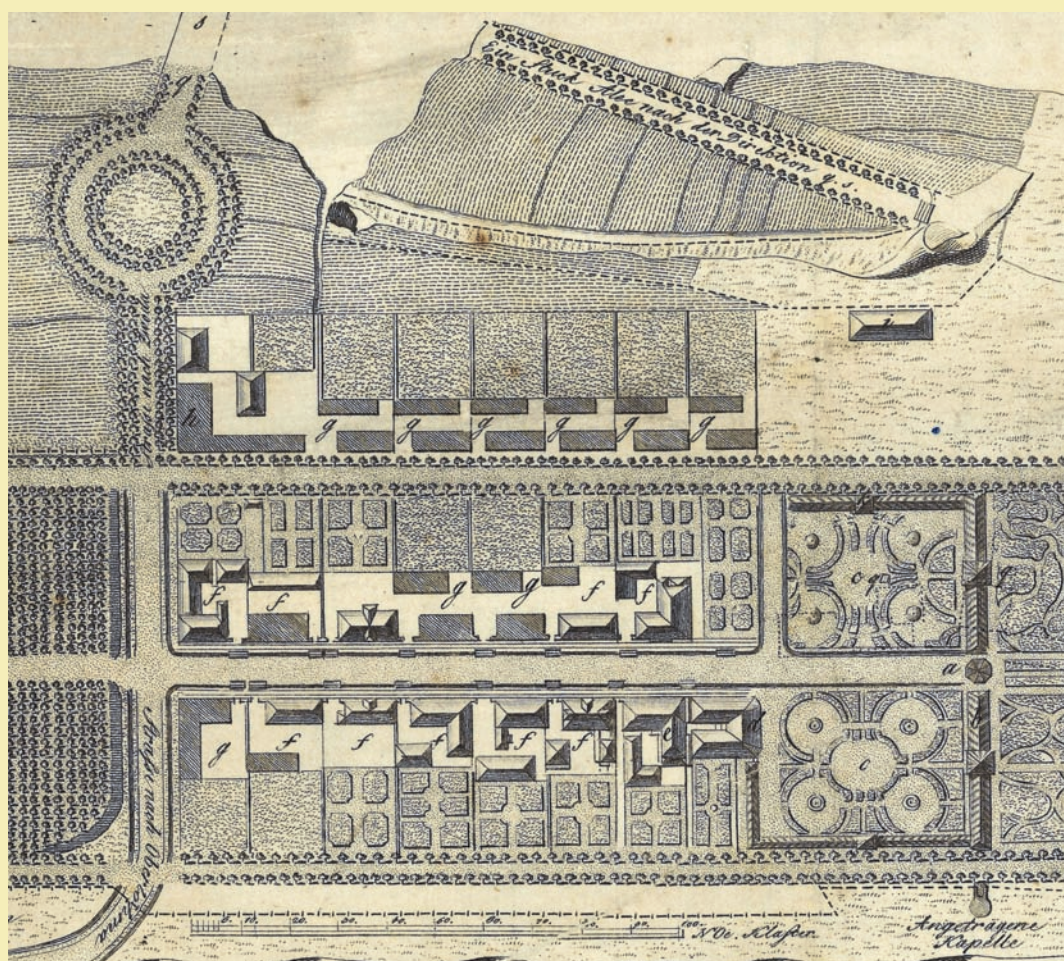

PRŮZKUMY

PAMÁTEK

II/2025

PRŮZKUMY PAMÁTEK

RECENZOVANÉ PERIODIKUM

DENKMALFORSCHUNG

HISTORICAL MONUMENTS'
RESEARCH & DOCUMENTATION

Ročník XXXII., číslo 2

www.pruzkumypamatek.cz

Časopis Průzkumy památek vydává Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště středních Čech v Praze.

Časopis vznikl na základě institucionální podpory dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národní památkový ústav poskytované Ministerstvem kultury (výzkumná oblast Vědecké publikování a komunikace vědy). Studie a materiále procházejí nezávislým lektorským posouzením. Časopis je indexován v databázi EBSCO (od roku 2021).

Vedoucí redaktor: Mgr. Jan Kypta, Ph.D.

Výkonný redaktor: PhDr. Olga Klapetková

Redakční rada: Mgr. et Mgr. Jan Dienstbier, Ph.D. et Ph.D.; PhDr. Zdeněk Dragoun; JUDr. PhDr. Pavel Kroupa; PhDr. Martin Krummholz, Ph.D.; Dr. Thomas Kühtreiber; Mgr. Jan Kypta, Ph.D.; Ing. Petr Macek, Ph.D.; PhDr. Vladislav Razím; doc. Ing. Michael Rykl, Ph.D.; Ing. Jan Sommer; prof. Ing. arch. Jiří Škabrada, CSc.; JUDr. Jiří Varhaník; Mgr. Helena Zápalková, Ph.D.; doc. PhDr. Jana Zapletalová, Ph.D.

Adresa redakce:

Sabinova 373/5 130 11 Praha 3
tel.: 274 008 283
e-mail: klapetkova.olga@npu.cz

Distribuce a předplatně:

Hana Nesměráková
tel.: 274 008 285
e-mail: nesmerakova.hana@npu.cz

Tisková příprava: Vojtěch Hytba, DiS.

Překlady anglických anotací: Mgr. Lucie Kasíková

Překlady německých resumé: PhDr. Jindřich Noll

Tisk: Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.

© Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště středních Čech v Praze, 2025
Layout: © Lepton studio, 1994–2025
Registrace povolena pod číslem MK ČR E 6836
Vychází 2× ročně

ISSN: 1212-1487

Za původnost a věcnou správnost uveřejněných příspěvků odpovídají autoři.

Vyšlo: 31. 12. 2025

Úvodník

Jsou výběrová řízení na památkové adaptace problémem památkové péče?

Sind die Ausschreibungen der Denkmaladaptierungen ein Problem der Denkmalpflege?

Jan Fíft, Petr Skalický 1–2

Studie

Hrad Mokřice u Jičina

Stavební podoba šlechtického sídla na základě vyhodnocení dokumentace výkopů z let 2013, 2016 a archeologického výzkumu v roce 2024

Die ostböhmsche Burg Mokřice bei Jičín

Baugestalt eines Adelssitzes anhand der Auswertung der Grabungsdokumentation aus den Jahren 2013, 2016 und der archäologischen Forschung im J. 2024

Pavel Drnovský, Jiří Unger 3–28

Širočina, ocílka a slučka

K ikonografii symbolů řeznického řemesla na příkladu pozdně gotických a renesančních kamenných reliéfů z Moravy

Breitaxt, Wetzstahl und Wurstbügel

Zur Ikonografie der Symbole des Fleischhauerhandwerks an Beispielen der spätgotischen und renaissancezeitlichen Steinreliefs aus Mähren

Zdeněk Vácha 29–50

Materiále

Rané gotická hlavice na letovickém zámku

Das Frühgotische Kapitell im Schloss Letovice

Jiří Doležel 51–67

Pozdně středověká předsunutá bašta náchodského hradu (dnes zámku)

Archeologický výzkum zaniklé fortifikace v poloze Vysoký šanc

Die spätmittelalterliche vorgeschobene Bastei Der Burg

(des heutigen Schlosses) in Náchod

Archäologische Erforschung der verschwundenen Befestigung in der Position Vysoký šanc

Pavel Drnovský, Ladislav Rytíř, Jiří Slavík, Jiří Unger 67–82

Kostel Povýšení sv. Kříže v Poděbradech – jeho počátky a proměny během staletí

Die Verwandlungen der Architektur und Ausstattung der Kreuzerhöhungskirche in Poděbrady

Karel Kibic 83–116

Dva konvoluty dopisů od pozapomenutého sochaře Josefa Griesslera (kol. 1708–1773)

Zwei Konvolute von Briefen des in Vergessenheit fast geratenen Bildhauers Josef Griessler (gegen 1708–1773)

Kryštof Loub 116–126

Pozůstatky lázeňských koupelen a jejich provozního zázemí v městských domech ve Františkových Lázních

Die Spuren nach den Badzimmern und ihren Hinterräumen in den Franzensbader Stadthäusern

Lubomír Zeman 126–144

Titulní strana: Františkovy Lázně, výřez z celkového plánu města. Anonym, rytina, 1797 (Městské muzeum Františkovy Lázně).

Zadní strana obálky: Plány kostelů v Poděbradech, Pátka a Kostelní Lhotě z roku 1753 (Národní archiv Praha).

NÁRODNÍ
PAMÁTKOVÝ
ÚSTAV

ÚZEMNÍ ODBORNÉ PRACOVISŤE
STŘEDNÍCH ČECH V PRAZE

JSOU VÝBĚROVÁ ŘÍZENÍ NA PAMÁTKOVÉ ADAPTACE PROBLÉMEM PAMÁTKOVÉ PÉČE?

MGR. JAN FIŘT, PH.D. – MGR. PETR SKALICKÝ

Památková péče se setrvale potýká a bude potýkat s řadou problémů, a to čistě odborných, organizačních, správních atp. U některých možná stojíme jen kousek od řešení, ale jakoby před nimi zavíráme oči. Jedním z odvěkých problémů je podfinancování celého odvětví, které se odráží i v nedostatečném platovém ohodnocení památkářů, kteří přitom zásadně ovlivňují charakter konkrétních památkových realizací. Národní památkový ústav (dále jen NPÚ) může tuto bolavou skutečnost ovlivnit zcela minimálně. Měl by na ni ovšem trvale upozorňovat, protože podfinancování v platové sféře nepřímou ovlivňuje kvalitu odborné práce samotné. Mizerný plat totiž rozhodně není motivací, proč se stát památkářem. Tou bývá většinou jen emočně kladný vztah jednotlivců k památkám bez ohledu na platové podmínky. V takto ohodnoceném systému časem hrozí rezignace na další odborné vzdělávání a nastavení pracovního přístupu „na volnoběh“. Přitom rezignace na odbornost je snad největším nepřítelem současné památkové péče. Jsme hluboce přesvědčeni, že důraz by měl být mj. kladen na aktivní publikační činnost. Skrze ni totiž můžeme jednak kolektivně a kriticky reflektovat aktuální památkové obnovy, jichž byl konkrétní památkář účasten. Zároveň bývá odborným životabudičem, protože nese potenciál tříbení metodologického tázání a uvažování. Může a měla by dokonce též vysvětlovat naše odborné kroky a pohledy také směrem k nejširší veřejnosti. Památkář by tedy měl ideálně publikovat jak odborně, tak popularizačně a osvětově. K tomu ovšem potřebuje čas a prostor. A máme je? Vždy by měl dále umět své teze vysvětlit a obhájit. Umíme to? Jsme přesvědčeni, že pokud budeme před veřejností sebevědomě vysvětlovat naše odborné postoje a důvody, co k nim vedly, může se minimálně zčásti změnit i pohled společnosti na památkovou péči. K adekvátnějšímu finančnímu ohodnocení památkových odborníků může patrně bohužel dojít až poté.

Jiné tíživé problémy památkové péče bychom mohli ale relativně jednoduše odstraňovat již nyní. Jedním z nejpalcivějších problémů, které zásadně ovlivňují kvalitu a podoby výsledných památkových realizací, je způsob zadávání veřejné zakázky. Je třeba předeslat, že již dnes existující zákonný rámec umožňuje nastavit pravidla tak, aby se k realizaci prací dostávali více kompetentní a ověřeni odborníci, kteří se mohou prokázat nezpochybnitelnými referencemi. Praktikovaný a zažitý systém ovšem nahrává různým zprostředkovatelům (ve skutečnosti spíše překupníkům), jejichž faktický podíl na realizaci bývá mnohdy minimální,

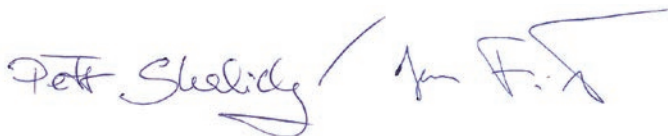
přestože zisk ze zakázky mívají naopak maximální. K této neblahé praxi vede soutěžení památkových zakázek pouze na nejnižší cenu a vše pod jedním generálním dodavatelem. Dondávna bylo možné zakázky soutěžit procentuálně 60 : 40, kdy vyšší podíl připadal na cenu a nižší na tzv. měkká kritéria (kvalitu návrhu, reference atd.). Nedávno byla norma rozvolněna a poměrový podíl je pouze na zadavateli. Bezpochyby se jedná o způsob výběrového řízení obtížnějšího na přípravu a na jeho právní zakotvení, ale současně o způsob velmi efektivní a ve výsledku k památkám ohleduplný.

Dominující praxe soutěžení na nejnižší cenu bohužel nahrává především velkým a na trhu dominujícím firmám, vesměs stavebním, které se primárně orientují na developerské realizace. Památkovými adaptacemi se zabývají spíše mimoděk a pro PR-zlepšení své tváře. Tyto společnosti disponují jak potřebným administrativním aparátem, tak dostatečným kapitálem, a mohou si proto bez rozpaků dovolit nabídnout nejen nejnižší cenu, ale také soutěžené dílo dále systémem subdodávek přeprodat. Týká se to bohužel i případů, kdy páteří zakázky nejsou tolik práce stavební, ale spíše restaurátorské či jiné specializované činnosti. Kritizovaný systém distribuce subdodávek nabývá hojně až několikastupňového a organizačně komplikovaného rozsahu. Sporná je ve výsledku efektivita přístupu, finanční úspora, a nakonec i kvalita realizace. Restaurátoři se v tomto systému často ocitají až na samém konci subdodávek. Logika standardizovaného stavařského pohledu na realizace negativně ovlivňuje i pro restaurování často klíčovou větší časovou dotaci. Do očí bijící je pak systém uznávání referencí, kdy si zmíněné stavební firmy přisvojují realizace restaurátorů. Přitom restaurovat památku může pouze restaurátor s povolením na restaurování od MK ČR, tedy fyzická osoba, a nikoliv právnická.

Pro investora se může takto nastavený systém, který deleguje všechny součásti zakázky na jednoho generálního dodavatele a její získání podmiňuje jen cenou, zdát samozřejmě výrazně jednodušší a přehlednější. Preventivně se tím i vyhýbá obavám z právně sporného dělení zakázek. Ve skutečnosti si práci jen zjednodušuje na úkor památek. A kdo jiný by měl jít i v této specifické památkářsky-právní oblasti příkladem než NPÚ? K tomu potřebujeme nejen odvalu, ale i spolupráci s potřebnými právními specialisty, v případě nutnosti pak lobovat u politiků pro dílčí změny právního rámce.

Kde začít s pozitivní změnou? Možná zavedením rozumně stanoveným procentuálním poměrem tzv. měkkých kritérií vůči ceně při výběrových řízeních. S tím by ovšem nutně souvisela důkladná předprojektová příprava a s ní aktivní a tvůrčí zapojení všech adekvátních „participujících“ složek v rámci NPÚ (garanti, specialisté, archeologové ad.). Tato fáze totiž optimálně zahrnuje provedení všech vstupních relevantních průzkumů (restaurátorské, stavebněhistorické ad.), jež by měly být – a bohužel často nebývají – nezbytným podkladem již pro projektanta adaptace památky. Precizní průzkumy jsou nejenom zásadním předpokladem pro odborně fundovanou a zodpovědnou realizaci obnovy památky, ale ve svém úhrnu mohou investorovi přinést také nemalou finanční úsporu, mohou radikálně přispět ke snížení tzv. víceprací, které běžně soutěženou cenu navyšují. Z řady důvodů a také pro nedostatečnou komunikaci napříč NPÚ je však často právě tato přípravná fáze značně redukována, ba dokonce úplně vynechávána.

Ke změnám podmínek veřejných zakázek a systému předprojektových příprav mnoho nepotřebujeme. Změnit jen jedno nestačí, jedná se o spojitě nádoby. Záleží na naší kolektivní vůli nesetrvávat v zažitých vzorcích a na naší odvaze vstupovat do nejistých vod. V některých institucích je ostatně naznačená praxe již delší dobu normou. Je se tedy kde poučit. Změna přístupu by se památkové péči vyplatila a mohla by nám do budoucna naznačit možnosti řešení i dalších palčivých problémů, které se nyní zdají těžko řešitelné.

HRAD MOKŘICE U JIČÍNA

STAVEBNÍ PODOBA ŠLECHTICKÉHO SÍDLA NA ZÁKLADĚ VYHODNOCENÍ DOKUMENTACE VÝKOPŮ Z LET 2013, 2016 A ARCHEOLOGICKÉHO VÝZKUMU V ROCE 2024

PAVEL DRNOVSKÝ – JIŘÍ UNGER

Mokřice Castle near Jičín in Eastern Bohemia

The Architectural Form of the Noble Residence Based on Excavation Documentation From 2013 and 2016 and Archaeological Research Conducted in 2024

The study evaluates archaeological research at Mokřice Castle (Jičín District) in Bohemia, conducted in 2013, 2016, and 2024. It describes the findings from excavation probes. Based on the dating of discovered materials, the castle was founded in the late 13th century. It consisted of the castle core and a bailey, with other settlement and production components in its vicinity. The castle's oval core (45 × 35 m) was surrounded by a brick perimeter wall, about 3.5 meters wide at the base and 2.5 meters wide above ground. The destruction layers within the core vary from 3 to 4 metres. Based on stratigraphic evidence, the castle was likely destroyed by a rapid fire, probably associated with the conquest of the castle during the 1420 s, as indicated by archaeological findings. The core's structure included at least one brick building next to the wall in the western part, which served as a forgery workshop when the castle was destroyed. Other buildings were situated in the core's southern and northern sections. Inside, there were one or two rooms heated by tiled stoves. Given their size and position, the three turrets on the southern side of the fortification wall seem more decorative or static rather than primarily defensive. Additionally, brick structures in the outer bailey have been identified: one features a vaulted cellar, while the other, measuring 15 × 14 metres, may have been a multi-story residential tower. The lack of fire damage in these buildings, compared to the castle's core, suggests they were used later, possibly after the castle's main section was destroyed in the mid-15th century.

Keywords: castle – High Middle Ages – archaeological research – architectural form – castle's core – destruction

Text se věnuje vyhodnocení archeologických výzkumů na hradě Mokřice (okres Jičín) z let 2013, 2016 a 2024. Popsána je náleзовá situace jednotlivých sond. Hrad byl na základě datace hmotných nálezů založen na sklonku 13. století. Hrad se skládal z hradního jádra a předhradí, v jeho okolí se nacházely další sídelní a výrobní komponenty. Oválné jádro hradu (45 × 35 m) bylo vymezeno zděnou obvodovou hradbou, jejíž šířka při patě založení byla široká přibližně 3,5 m, v nadzemní části pak 2,5 m. Zjištěné destruktivní vrstvy v jádru hradu se pohybují mezi 3 až 4 metry. Zánik hradu byl dle stratigrafické situace náhlý a způsoben požárem, který lze patrně dát do souvislosti s archeologicky doloženým dobýváním hradu během 20. let 15. století. Stavební podoba jádra zahrnovala minimálně jednu zděnou budovu přiléhající k hradbě v západní části jádra, ve které byla v době zániku provozována falzátorská dílna. Další budovy se nacházely v jižní a severní části jádra. V rámci jádra se nacházela jedna až dvě místnosti vytápěné kachlovými kamny. Přítomnost tří věžic na jižní straně hradby, jejichž rozmístění a rozměry nenasvědčují plnohodnotné obranné funkci, svědčí spíše o kombinaci reprezentativního, či statického účelu. Dalším zjištěním je existence zděných objektů na ploše předhradí, z nichž jeden zahrnoval sklenutý sklep a druhý o půdorysu 15 × 14 m snad vícepodlažní obytnou věž. Absence požárových stop v těchto objektech kontrastuje s jádrem hradu a snad naznačuje jejich pozdější využití v době po zániku hradního jádra v polovině 15. století.

Klíčová slova: hrad – vrcholný středověk – archeologický výzkum – stavební podoba – hradní jádro – stavební destrukce

<https://doi.org/10.56112/pp.2025.2.01>

ÚVOD

Relikty hradu, které již August Sedláček ztotožnil s historicky doloženým sídlem Mokřicí, se nacházejí na východním okraji Jičínské kotliny. Jedná se o území bohaté na pozůstatky středověkých opevněných sídel tyčících se na výrazných návrších (Brada, Bradlec, Kumburk, Veliš, Železný), jež vzbuzovaly zájem k navštívení a později k bádání již od dob romantismu. Ve srovnání s těmito zříceninami rozsáhlých sídel byl hrad Mokřice, umístěný do zalesněného údolí říčky Studénky nad obcí Lužany, doslova skryt pozornosti. Po roce 2011 na lokalitě proběhla série nelegálních výkopových kampaní, vedených místními badateli. Některé z nich byly částečně dokumentovány pracovníky jičínského muzea a většina nálezů postupem času doputovala do sbírek této instituce. Četnost a rozsah výkopů,

kteřé byly umístěny do relativně malého hradního jádra, byla značná. Na obdobném typu sídla v severovýchodních Čechách snese Mokřice srovnání, co se týče míry odkryvu, snad jen s Vizmburkem na Úpícku. Údiv nad rozsahem výkopů a nasazením místních amatérských badatelů však rychle vystřídá zklamání nad kvalitou vykopávek, které byly prováděny v rozporu s metodickými zásadami památkové péče a archeologického odkryvu tohoto typu lokalit. Jediným regulérním výzkumem byla ověřovací sonda provedená autory tohoto článku na podzim roku 2024.

Cílem předkládaného textu je věcně zhodnotit dostupnou dokumentaci náleзовých situací a diskutovat otázky spojené se stavební podobou hradu. Přes značnou problematičnost okolností amatérských vykopávek jsme se

přiklonili k publikaci terénních zjištění, neboť jsou zásadní pro úvahy o podobě šlechtického sídla existujícího od přelomu 13. a 14. do počátku 15. století.

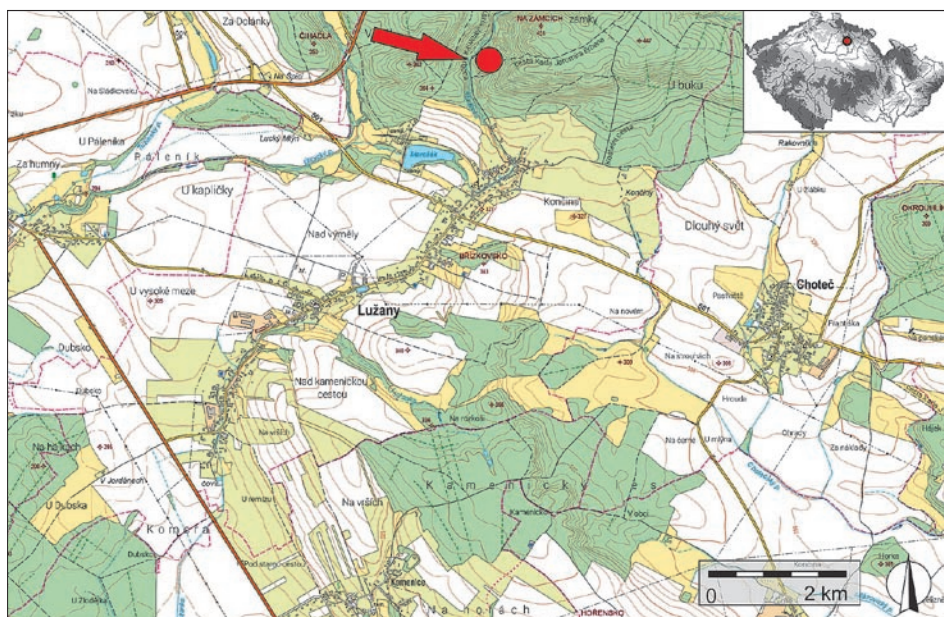
TOPOGRAFIE LOKALITY

Hrad se nachází na výběžku z výrazného návrší zvaného Na zámčích (obr. 1). Od severu a západu výběžek prudce přechází v údolí, které vytvořila říčka Studénka, jež protéká jižním směrem dále ke vsi Lužany, na jejímž katastrálním území se hrad a jeho okolí nacházejí (obr. 2).¹⁾ Od východu je hrad o výše položeného návrší

Na zámčích oddělen přírodní strží (obr. 3: 7). Na jihovýchodě poloha taktéž přechází do strže, která posléze přechází do výše položeného hřbetu. Ze všech stran tedy byl hrad chráněn příkrými svahy, dominance polohy však je relativní, neboť východním a jižním směrem se protilehlé svahy vzápětí zvedají a v poměrně krátké vzdálenosti vůči hradnímu jádru dochází k jeho převýšení. Jižním směrem dojde k převýšení hradního jádra ve vzdálenosti přibližně 120 m, východním směrem pak přibližně ve vzdálenosti 150 m.

Vlastní hrad sestává z jádra a předhradí (obr. 2: A, B). Oválné jádro (45 × 35 m) je obkrouženo příkopem, na který navazuje val proměnlivé výšky i šířky (obr. 3: 3). Nejvýraznější výška (5 m rozdíl mezi dnem příkopu a hranou jádra) a šířka koruny valu (přibližně 10 m) je v jeho východní části (obr. 4). Východně umístěné předhradí je od vnitřního valu odděleno ještě přírodní úzkou strží (obr. 3: 4). Předhradí má přibližně lichoběžníkový tvar, jeho maximální rozměr v ose jih – sever činí přibližně 80 m, maximální rozměr v ose východ – západ dosahuje přibližně 70 m. Prostor předhradí je rozdělen na dvě výškové úrovně s výškovým rozdílem přibližně 2 m (obr. 3: 5a, 5 b).

Na toku říčky Studénky se nacházejí relikty rybníční soustavy – tři výrazných hrází, které přehrazovaly údolí, a tři menších hrází (obr. 2: D1–3). Prostřední z větších hrází se nachází bezprostředně pod hradem a dle terénního reliéfu lze určit, že po ní byla vedena cesta, která procházela ze západního břehu na východní a odtud směřovala svažitém terénem na úbočí hradního návrší a dále k vrchu Na zámčích (obr. 2: E7). Severně od této nejmožnější hráže se nacházejí relikty tří menších hrázek,

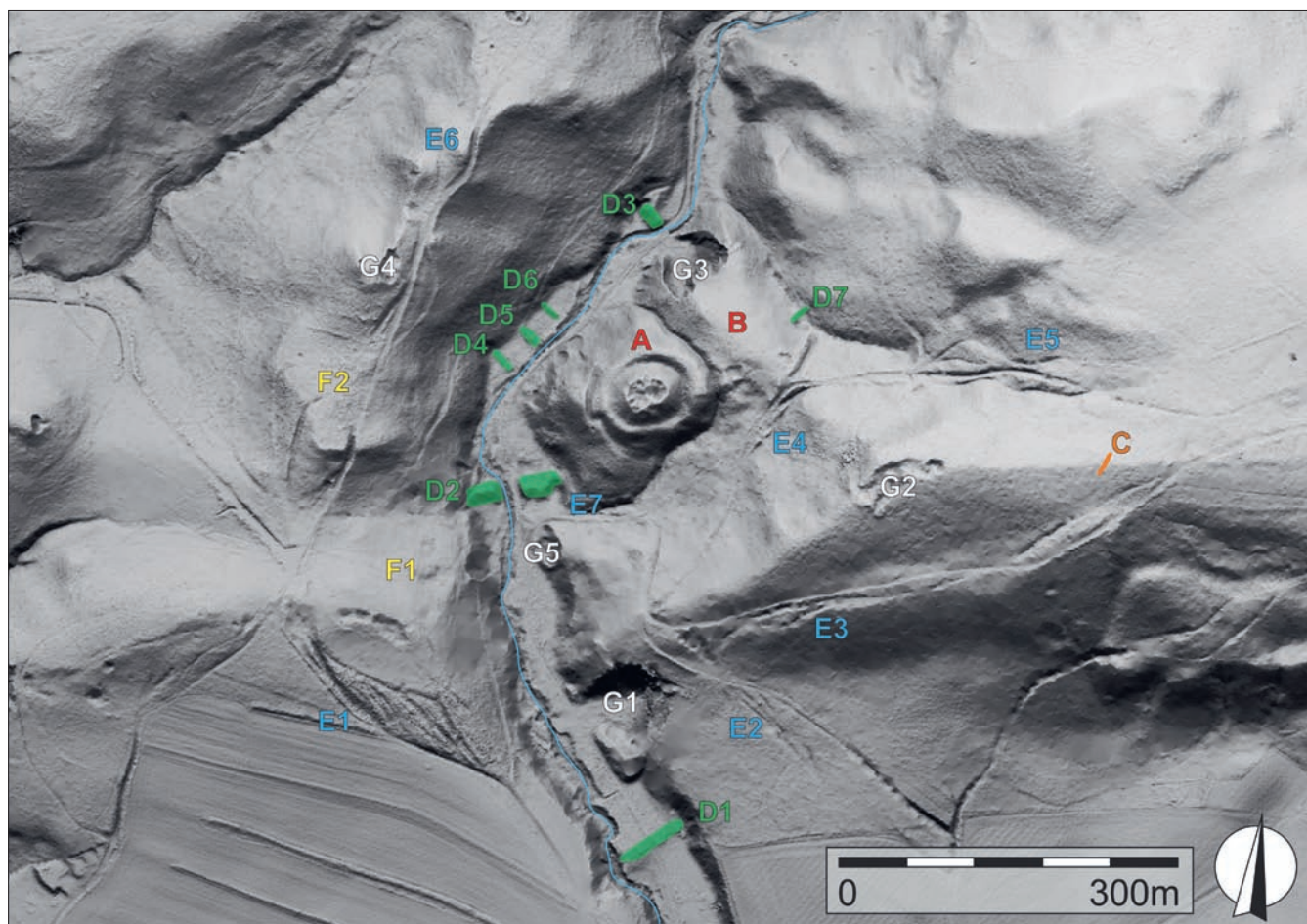

Obr. 1: Hrad Mokřice (okres Jičín), poloha hradu (označeno šipkou) vůči vsi Lužany (autor P. Drnovský).

umístěných za sebou (obr. 2: D4–6). Lze je interpretovat jako sádky. Tato rybníční soustava není zaznamenána na žádném historickém mapování. Menší samostatná umělá nádrž se nacházela ještě východně od předhradí v úzkém a strmém údolí, které ohraničuje předhradí od návrší Na zámčích (obr. 2: D7; obr. 3: 9). Z této nádrže se dochovaly relikty sypané hráze. Další komponentou v blízkosti hradu jsou svazky úvozů zaniklých komunikací (obr. 2: E1–7). Ještě na prvním vojenském mapování je zaznamenána trasa vedoucí přes ves Lužany dále údolím Studénky (přes Mokřici), ke Stavu, Kumburskému Újezdu až k Nové Pace (obr. 2: E1, 6). Na zmíněném mapování je zakreslen i projekt císařské silnice, který je až na výjimky totožný se současnou hlavní spojnici mezi Jičínem a Pakou. Dříve však bylo možné z prostoru jihovýchodního Jičínska (Horičko) volit cestu právě přes Lužany a dále do Podkrkonoší. Pozůstatky větví této trasy se nacházejí na západním břehu Studénky a míří dále ke Stavu. Jedno z ramen této cesty se oddělilo východním směrem a přes již zmíněnou hráz a údolí Studénky směřovalo dvěma větvemi k poloze Na zámčích a dále na Kumburský Újezd, či ves Studénku (obr. 2: E3, 4, 5). Na západním břehu Studénky lze naproti hradu identifikovat další polohy se stopami zaniklého osídlení, které se projevují tzv. neklidným terénem, výskytem keramických zlomků a mazanice (obr. 2: D1, 2). K jejich bližšímu prozkoumání dosud nedošlo. Hrad Mokřice se nachází v přímé vizuální vazbě na níže položenou ves Lužany, byť v současném zalesněném stavu lokality toto vzájemné propojení zaniká. Z hradu bylo možno pozorovat většinu takřka 4 km dlouhé lánové vsi a jejího rozsáhlého polního systému. Ze sídla bylo možné zhlédnout i většinu Jičínska, naopak jihovýchodní a východní prostor zůstal skryt za již zmíněnými převýšenými svahy.

Na převýšeném hřbetu ležícím od hradu Mokřice východním směrem byly v roce 2022 ještě identifikovány pozůstatky obléhacího tábora, respektive jeho týlní fortifikace, která je tvořena příkopem a valem (obr. 2: C). Na základě postupného vyklíňování příkopu a snižování valu na severním konci je možné daný útvar považovat

1) Toponymum Mokřice nemá pro danou lokalitu zaveden úzus, zda ho používat v množném, nebo jednotném čísle. Obecně u zeměpisných jmen končících na příponu -ice převažuje množné číslo. Výjimku tvoří menší počet lokalit, kde se užívá číslo jednotné, pro tyto lokality je příznačné, že jejich pojmenování nějak souvisí s charakteristikou jejich prostředí, půdy – například Bystřice, Sušice, Roudnice, Lužnice, Lípnice, Skalice. Protože považujeme Mokřici za právě takové pojmenování, používáme skloňování v jednotném čísle dle vzoru růže. Více viz <https://prirucka.ujc.cas.cz>.

Obr. 2: Okolí hradu Mokřice na digitálním modelu terénu. A – hradní jádro; B – předhradí; C – fortifikace tábora obléhatelů; D – hráze vodních nádrží/rybníků; E – vybrané svazky zaniklých cest; F – místa s doklady sídlištních aktivit; G – lomy, patrně novověké. Interpretace dat pomocí metody multi-direction hillshade (zdroj dat ČÚZK, zpracovali T. Kravcic – P. Drnovský).

za nedokončený, resp. uvažovat o přerušení zemních prací během hloubení příkopu a vršení valu severním směrem. Aby fortifikace funkčně chránila prostor umístěný za ní, musela by pokračovat dále k severu. V okolí hradu se nachází několik dnes nevyužívaných lomů, které jen rámcově řadíme do novověku, přičemž je nedáváme do souvislosti s dobou existence hradu (obr. 2: F1–5).

PŘEHLED BĚDÁNÍ A AKTUÁLNÍ STAV POZNÁNÍ NA ZÁKLADĚ HMOTNÝCH NÁLEZŮ

Do roku 2011 probíhala na lokalitě pouze drobná terénní prospekce, která přinesla málo početné soubory keramických nálezů uložených v muzeích v Jičíně a v Hradci Králové (přehled *Drnovský 2021a*, 275). Určitou výjimku ještě představuje numismatický nález z roku 1935, který je však lokalizován jen obecně do *lesa Zámku*, což představuje poměrně rozsáhlé území. V souboru se nacházely 2 groše Karla IV., 230 grošů Václava IV. a jeden mišenský groš Fridricha I.; k deponování došlo kolem roku 1430 (*NohejlováPrátová 1956*, 171, pol. 2269). Lokalita a její okolí se po roce 2011 staly předmětem zájmu místních badatelů, který lze rozdělit na dva okruhy: průzkum za pomoci detektoru kovů na hradě a jeho okolí a na vykopávky v prostoru jádra a předhradí pod vedením T. Tomička.

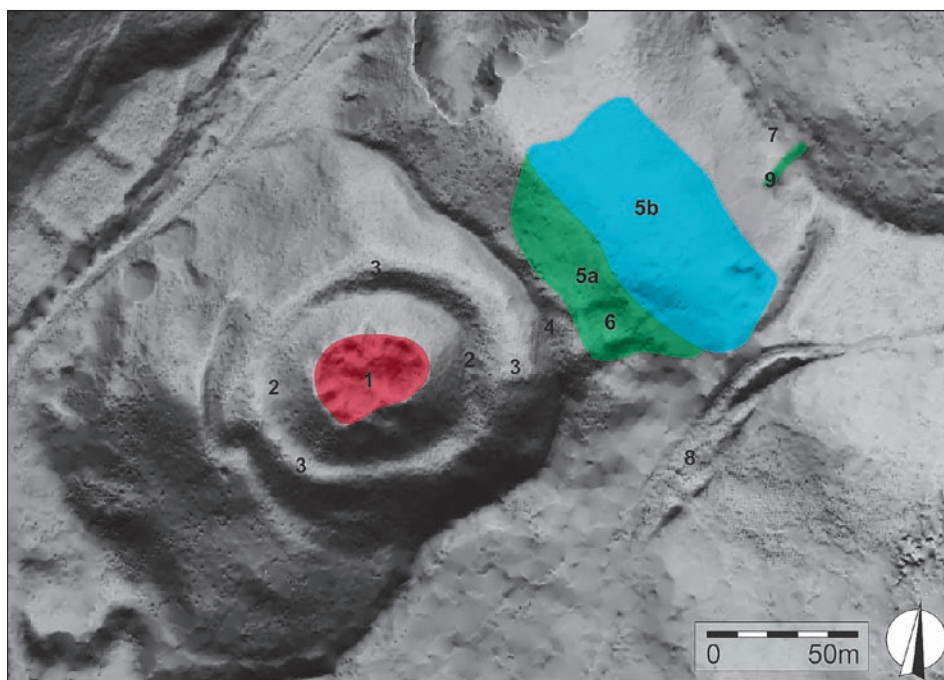
Díky iniciativě tehdejšího archeologa R. Nováka z jičínského muzea se podařilo průběžně část nálezů předat do sbírek této instituce. Jednalo se zejména o nálezy z let 2013 a 2016, kdy se na místo nelegálních výkopů dostavili pracovníci muzea a kresebně a fotograficky dokumentovali nálezové situace (s touto dokumentací uloženou v jičínském muzeu je dále pracováno). V průběhu roku 2019 byl první z autorů tohoto textu osloven R. Novákem s nabídkou zpracování a publikování těchto nálezů. V rámci kompletace nálezového souboru se začaly postupně objevovat a posléze dostávat do muzejních sbírek další a další soubory z různých sezón. Podařilo se získat veškeré kovové nálezy, které hledačský tým zaměřoval ruční GPS stanicí. Tyto artefakty byly díky nálezovým okolnostem vyhodnoceny a publikovány (*Drnovský 2021 b*). V případě zpracovávání keramických a skleněných nálezů a zvířecích kostí nebyly k dispozici nálezové okolnosti, sáčky byly sice identifikovány dle sond, scházely však plánky s rozmístěním výkopů v rámci hradu. Menší část sáčků z roku 2016 dokonce nesla označení stratigrafické jednotky, jednalo se o sáčky, které naplnili a zapsali pracovníci muzea při návštěvě lokality v roce 2016 během dokumentace profilů tehdy otevřených sond. Soubor keramických a skleněných nálezů (celkem cca 10 tisíc fragmentů) byl tedy z důvodu absence znalostí o nálezových vazbách vyhodnocen jako celek (*Drnovský 2021a*).

V průběhu roku 2020 se podařilo jednak získat náčrt půdorysu hradního jádra s vyznačenými polohami

výkopů a dále pak kompletovat soubor mincí a dalších numismatických nálezů. Díky znalosti alespoň prostorového rozložení v rámci hradního jádra byly již interpretačně lépe zpracovány nálezy zvířecích kostí (Kovačiková – Drnovský 2023), díky informacím o nálezových okolnostech došlo i k vyhodnocení souboru numismatického charakteru (Boublík – Drnovský 2023). Samostatná studie byla věnována otázce dobývání hradu Mokřice v kontextu dvou dalších východočeských lokalit – Potštejna a Rychmburka (Drnovský 2024a). Některé z nálezů byly z důvodů dlouhé cesty do muzejního depozitáře zpracovány až dodatečně a samostatně; např. typář (Drnovský – Maráz 2024). Řada nálezů se však do sbírek muzeí nikdy nedostala a k dispozici zůstaly jen špatné nálezové fotografie sdílené přes detektorová fóra jako v případě hlavice meče (Drnovský 2023, 33).

S odkazem na všechny výše uvedené studie (kde jsou dílčí interpretace blíže rozvedeny a zdůvodněny) lze shrnout, že na základě nálezů z oblasti drobné hmotné kultury můžeme vznikat hradu klást do závěru 13. století. Kuchyňská a stolní keramika představuje objemnou kolekci, ale až na nápodoby kameninového stolního zboží (poháry) představuje standartní sortiment, který známe i z řady dalších soudobých lokalit. Fragmentsy kamnářské keramiky indikují existenci kachlových kamen, potažmo nepřímou vytápěných prostor na hradě, byť kachle mohly být vsazeny i do prostších, přímo obsluhovaných pecí. V souboru se vyskytly i fragmenty dutého skla, pocházející z poháru a číši. Z archeozoologické analýzy vyplynulo, že v jídelníčku převažovalo maso hospodářských zvířat. Za povšimnutí stojí poměrně výrazný podíl kostí ryb. Převažují kosti kaprovitých ryb (kapr, plotice a perlín). Jejich vyšší zastoupení oproti jiným středověkým lokalitám snad souvisí s vlastní produkcí ryb v rámci soustavy nádrží pod hradem (3 rybníky včetně 3 menších sádek). Nálezy strusek na východním předpolí hradu dokládají redukci železné rudy.

V distribuci militarií v okolí hradu se jasně odráží jeho aktivní dobývání. Díky zaznamenaným polohám jednotlivých nálezů militarií můžeme poznat strategii útočníků i způsob obrany hradní posádky. Útok na hrad byl veden od jihovýchodu – od hřbetu, který hrad výrazně převyšuje již od vzdálenosti cca 120 m (od jádra hradu). Útočníci se mohli kryt za hranou hřbetu, odkud postřelovali hrad s výhodou značného převýšení. O dobytí a vypálení hradu vypovídají dokumentované destruktivní vrstvy v jeho jádře, které popíšeme níže. Dobu zániku můžeme dobře určit díky skutečnosti, že v závěrečné fázi existence hradu byla v jeho hradbách provozována penězokazecská dílna. Falešné mince a nálezy spojené s jejich výrobou se vyskytovaly v záni-

Obr. 3: Hrad Mokřice, digitální model terénu. 1 – hradní jádro; 2 – vnitřní příkop; 3 – okružní val; 4 – druhý příkop mezi jádrem hradu a předhradím; 5 – předhradí (a – nižší část; b – vyšší část); 6 – zahloubený objekt na předhradí; 7 – stráž oddělující předhradí od návrší zvaného Na Zámčích; 8 – zaniklé cesty; 9 – hráz vodní nádrže. Interpretace dat pomocí metody multidirection hillshade (zdroj dat ČÚZK, zpracovali T. Kravciv – P. Drnovský).

kových vrstvách. Padělatelé se zaměřili na výrobu drobné oběhové mince, tzv. flůtků, které oficiálně nechala razit husitská obec v Praze v letech 1421 a 1422. Dobytí hradu, resp. zánik jeho jádra lze tak datovat do 20. let 15. století.

MOKŘICE NEBO NEZNÁMÁ LOKALITA? VÝPOVĚĎ PÍSEMNÝCH PRAMENŮ

Již v úvodu jsme uvedli, že prvním, kdo námi pojednávanou lokalitu pojmenoval jako *Mokřice*, byl August Sedláček (Sedláček 1887, 207). Předtím o dané poloze psal Antonín Vánkomil Maloch (Maloch 1858). Ten v rámci svého textu o dřevěnickém panství (Dřevěnice je nedaleká ves) stručně popsal danou polohu. Uvedl, že zde lze místy pozorovat torza obvodového zdíva (kameny a maltu) a dodal, že k lokalitě nezná historické zmínky. A. Sedláček svůj popis lokality místy doslovně přejímá z Malochova textu, sám však přinesl ztotožnění polohy s Mokřicí, která se v dostupných písemných pramenech objevuje v kontextu dvou událostí. Prvně je z Mokřice uváděn Zbyslav, který společně s jinými šlechtici soustavně škodil na statcích Voka II. z Rotštejna ve 20. letech 14. století (RTI, 56–66). Sám Zbyslav je uveden jen jednou – k roku 1323 (RTI, 61). Výčet škůdců, které uváděl Vok z Rotštejna, je nebývale obsáhlý, přičemž přídomek všech aktérů lze ztotožnit s názvy sídel z širšího prostoru severovýchodních Čech (z blízkosti námi pojednávané lokality například Konechclumí či Kamenice). Druhou událostí, která A. Sedláčka nasměřovala na propojení Mokřice s námi probíranou lokalitou, je řešení královské odumrti týkající se statku Mokřice v 60. letech 15. století. Z let 1462 až 1464 se dochovalo několik zápisů týkajících se dalšího osudu osiřelých statků, které zůstaly po Ludmile z Lužan

Obr. 4: Hrad Mokřice, záběry z dronu. 1 – pohled od jihovýchodu (1 – rozsah jádra, vymezeného příkopem; 2 – val; 3 – příkop; 4 – nižší část předhradí; 5 – vyšší část předhradí, poloha „a“ označuje rozsah zahloubeného objektu na předhradí); 2 – pohled na hradní jádra od jihu; 3 – pohled na hradní jádro přes předhradí od východu (pilotka dronu T. Kravciv, upravil P. Drnovský).

a jejím muži Janu z Mokřice (AČ 37/1, 498, 243–245; DD 23, fol. K.VI, 266–171). Všichni aktéři zápisů skutečně pocházejí z bezprostředního sousedství lokality. Lužany jsou vsi, se kterou lze topograficky hrad spojit. Král Jiří z Poděbrad nechal majetek zapsat Petrovi Kdulinci z Ostroměře a Vilému Krušinovi z Lichtenburka. Oba se ho však vzdali ve prospěch Jana z Konecchlumí. Ještě v roce 1464 proti královské odúmrti protestoval jakýsi Mikuláš z Mokřice se svým bratrem Jiřím, nakonec však od stížnosti odstoupil ve prospěch již zmíněného Jana z Konecchlumí.

Ze zápisu vyplývá, že se nejednalo o rozsáhlý majetek; v případě statku Mokřice jsou zmíněny poplužní dvůr a dva dvory pusté.²⁾ Písemné zmínky, resp. Sedláčkově ztotožnění naší lokality s Mokřicí, se zdají být v rozporu s výpovědí hmotných pramenů. Na základě nálezové situace (viz níže) a podle dokladů drobné hmotné kultury – zvláště produkce falzátorské dílny – předpokládáme zánik hradu již na počátku 20. let 15. století. Ovšem podle zápisů z 60. let 15. století je tehdy Mokřice ještě předmětem řešení královské odúmrti.

2) ... In villis Luzanech et Mokrzici Johannes Mokrzicze decessit cuius bona et hereditates v[idelicet] in Luzanech curie rusticales in quibus resident Rach solvens XXVI grossorum], Jessek dictus Pezolt sexaginta quatuor gross[orum], Barthon mediam alteram sexagenam gross[orum] et unius grossi, Jan LXVI grossorum], Broz quinquaginta sex grossorum], Wrss cum filio VL grossorum], Tomass molendinator triginta tres, cum agris, pratis, silvis et omni libertate ad ea pertinen[te]. Et in Mokrzici curia arature, curie rusti[cales] due deserte de quibus sexaginta quatuor grossi quondam solvebantur et duodecim dies roboti de qu[ua] lib[eratum] et quinque pulli; cum agris pratis silvis rivulo et omni libertate ad ea pertinen[te], ad dominum regem legitime sunt devoluta et serenissimus princeps et dominus rex Georgius Bohemie rex prae-nominata bona dedit Petro Kdulincz de Ostromirze... Přepis DD 23, fol. K.V, pag. 269–270 zajistil Pavel Tašek.

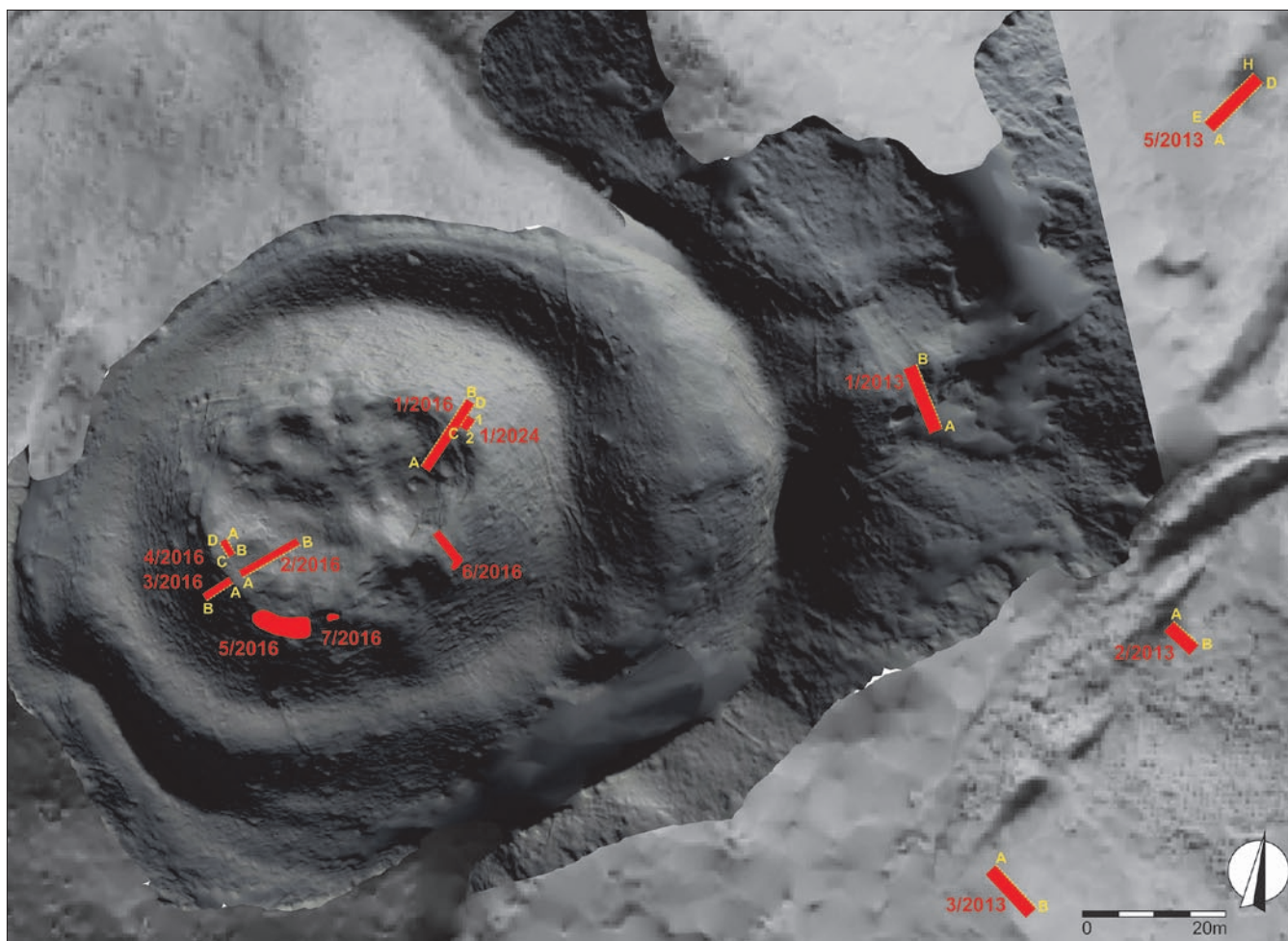
Tento rozpor by snad mohl být vysvětlen tak, že hradní jádro zaniklo ve 20. letech, přičemž (některé) jiné části sídelního komplexu přetrvaly do mladší doby. V 60. letech by existovaly v pramenech zmíněné (tehdy skomírající) hospodářské jednotky: dvůr, který se snad nacházel na místě rozsáhlého předhradí, a další dvory, které bychom hypoteticky mohli lokalizovat na protější břeh Studénky. Nebo můžeme zcela odmítnout Sedláčkovu dedukci. Pak by námi pojednávané vrchnostenské sídlo nebylo zachyceno v dochovaných (dostupných) písemných pramenech. Tyto přetrvávající otázky nicméně nejsou zásadní pro náš výklad. Z důvodu plynulosti textu budeme lokalitu raději nadále označovat za Mokřici, než abychom používali opisná pojmenování typu hrad neznámého názvu.

CHARAKTER TERÉNNÍCH ODKRYVŮ, SPECIFIKA NÁLEZOVÉ SITUACE A JEJÍ ÚSKALÍ

Jak vyplývá z přechozího přehledu etapovitěho zpracování nálezů z hradu Mokřice, autoři neměli k dispozici během přípravy dosavadních studií dokumentaci vybraných nálezových situací. V roce 2022 bylo druhým z autorů tohoto textu, který nastoupil na pozici archeologa v jičínském muzeu, zjištěno, že ne všechny situace byly odkryty a zaházeny bez pořízení patřičné dokumentace. V archivu muzea se objevily kresby profilů celkem 8 situací z let 2013 a 2016. Tyto kresby spolu s fotografiemi byly pořízeny terénními technikami jičínského muzea, kteří byli na místo nelegálních vykopávek přivoláni. S touto dokumentací uloženou v jičínském muzeu je nadále pracováno.

Nemáme vlastně žádné souhrnné informace o tom, jak intenzivně bylo hradní jádro a předhradí poničeno amatérskými výkopy. Existují pouze dvě terénní skici lokality, na nichž jsou číselně označena místa výkopů. Skupině místních badatelů, vedených T. Tomičkem, šlo primárně o zdokumentování průběhu zdiva a vytvoření představy o stavebním vývoji hradu. Tento svůj zájem realizovali tak, že po obvodu hradu a na několika místech předhradí postupně rozmístili řadu výkopů.

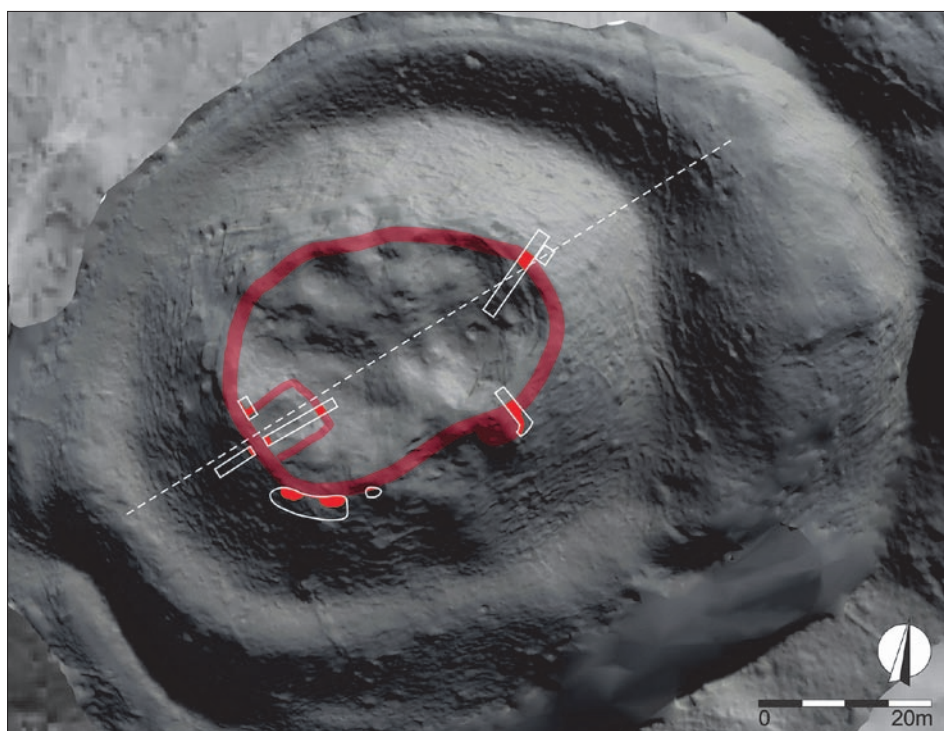
Pro naši studii je důležité, že se v letech 2013 a 2016 na lokalitu dostavili terénní pracovníci jičínského muzea. Kromě zákresu odhalených situací pořídili i fotografie výkopů. Zhotovená dokumentace přináší důležité poznatky ke stratigrafické situaci v jádru hradu a na předhradí. Přes určité váhání, jak s dokumentací naložit, jsme se rozhodli tyto kresby a fotografie publikovat a interpretovat. Jsme si vědomi silně problematických okolností jejich vzniku, ale

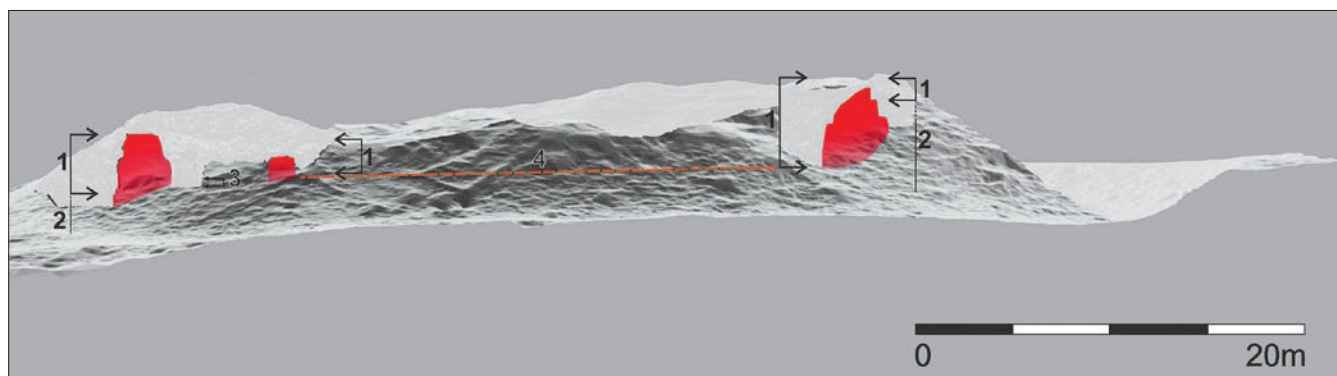
Obr. 5: Hrad Mokřice, digitální model terénu v prostoru hradního jádra a předhradí, zanesena poloha výkopů a sond z let 2013, 2016 a 2024. Sondy z let 2013 a 2016 nebyly geodeticky zaměřeny, lokalizovány jsou dle fotografií. Vyznačeny dokumentované profily (zdroj dat: okolí hradu ČÚZK, hradní jádro na základě lidarového skeneru SLAM200, autor L. Čapek – Intellmaps, s. r. o.; zpracovali J. Unger – P. Drnovský).

vzhledem k vypovídací hodnotě má smysl s dokumentací takto naložit. Díky zákresu a popisu stratigrafických jednotek v rámci profilů sond získaly svou váhu i popisy na sáčcích nálezů, které technici jičínského muzea sesbírali. Text tedy doprovodíme i publikací nálezů, které jsme schopni stratigraficky určit. Na tomto místě se omezíme pouze na určení keramické skupiny, která je převzata z dřívějšího souhrnného zpracování (Drnovský 2021a).

Při rozlišování výkopů (sond) budeme používat numerické označení výkopu doplněné o lomítko s letopočtem. Kresby profilů tedy pocházejí ze sond 1/2013, 2/2013, 3/2013 a 5/2013, dále ze sond 1/2016, 2/2016, 3/2016 a 4/2016. Sondy 5/2016, 6/2007, 7/2016 byly pracovníky pouze nafoceny, a to patrně proto, že vzhledem k je-

Obr. 6: Hrad Mokřice, digitální model terénu v prostoru hradního jádra s vyznačenou polohou sond. Plnou červenou barvou zakreslen zjištěný průběh zdiva, světle červeným odstínem odhadovaný průběh zdiva. Přerušovanou linií vyznačen řez na obr. 7 (zdroj dat viz obr. 5; zpracovali J. Unger – P. Drnovský).

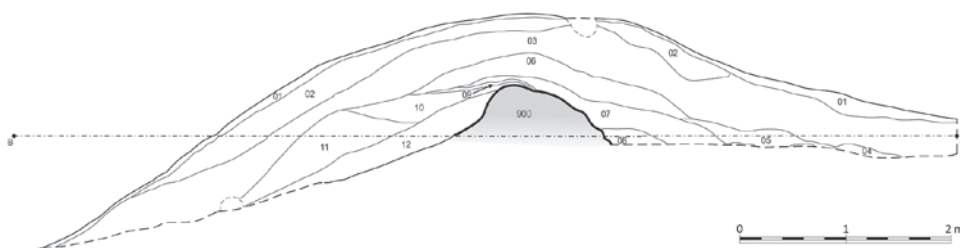
Obr. 7: Hrad Mokřice, profil hradního jádra se zanesením dokumentovaných zdí. 1 – mocnost destrukcí, 2 – podloží, 3 – vrstvy související s provozem lokality, 4 – pravděpodobná pochozí úroveň uvnitř hradního jádra (zdroj dat viz obr. 5; zpracovali J. Unger – P. Drnovský).

jich charakteru (odkryv liců zdiva) nebylo možné profil zaznamenat. Pozice sond z výzkumů 2013 a 2016 byla do půdorysu hradu zanesena na základě náčrtku zhotoveného pracovníky muzea. Nejedná se tedy o geodeticky přesné umístění.

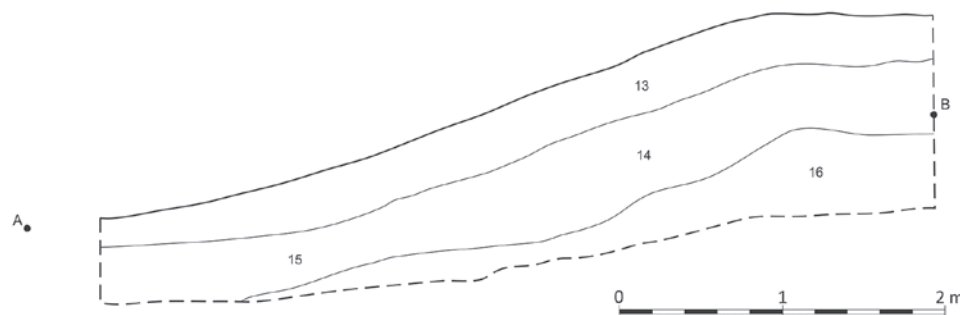
Na jaře roku 2023 jsme plochu hradního jádra dokumentovali pomocí lidarového skeneru SLAM200 s GNSS modulem. Zařízení kombinuje dvojici laserových skenerů s vysokou rychlostí snímání 300 000 bodů za sekundu, precizní GPS s přesností na několik centimetrů, gyroskopickou inerciální jednotku IMU a systém SLAM (Simultaneous Localisation and Mapping), který umožňuje průběžné určování polohy a orientace přístroje i v prostředí bez přímého signálu GPS. Součástí dokumentace byly také 360° snímky, které vytvářejí vnitřní street view model areálu. Výsledkem měření bylo georeferencované mračno o více než šesti milionech bodů, poskytující detailní prostorový model jádra hradu. Měření provedla firma Intellmaps, zpracování mračna bodů bylo provedeno autory v prostředí softwarů CloudCompare a Agisoft Metashape, kde došlo k filtraci, georeferencování a vizualizaci dat. Díky tomuto výškopisnému modelu jádra jsme byli schopni zasadit zhotovené zákresy sond z roku 2016 do celkového profilu hradního jádra (obr. 5, 6, 7). Na podzim roku 2024 jsme realizovali badatelský výzkum. Jednalo se o sondu 1/2024, která byla umístěna bezprostředně u starší sondy 1/2016. Cílem bylo ověřit nálezovou situaci dokumentovanou technikou jičínského muzea v roce 2016.

POPIS NÁLEZOVÝCH SITUACÍ

V rámci popisu nálezových situací budeme postupovat dle roku a čísla výkopu. Při popisu stratigrafických situací

Obr. 8: Hrad Mokřice, profil sondy 1/2013 (digitalizace dle kresby A. Gołębowskié-Tobiasz pořizené 16. 6. 2013, originál uložen v Regionálním muzeu a galerii v Jičíně; k tisku zpracovali E. Ptáčková – P. Drnovský).

Obr. 9: Hrad Mokřice, profil sondy 2/2013 (digitalizace dle kresby A. Gołębowskié-Tobiasz pořizené 16. 6. 2013, originál uložen v Regionálním muzeu a galerii v Jičíně; k tisku zpracovali E. Ptáčková – P. Drnovský).

jme plně odkázáni na popis, který byl zaznamenán na milimetrový papír. Některé stratigrafické jednotky tedy byly zakresleny, ale chybí jejich popis.

Rok 2013

Dokumentované výkopy z tohoto roku byly umístěny v prostoru předhradí.

Sonda 1/2013 byla umístěna v jihozápadní části předhradí (obr. 8). Jejím cílem patrně bylo odkrýt situaci obdélné konkávní struktury, která se zde nachází. Rozměry této struktury jsou 15 × 14 m, kratší strana objektu je souběžná s hranou příkopu/strže, která odděluje předhradí od valu obkružujícího hradní jádro (obr. 3: 6). Sonda byla celkem 9 m dlouhá, maximální hloubka dosáhla přibližně 1,2 m. Autor výkresu (nese datum 16. června 2013) na řezu zachytil 12 vrstev. **Popis stratigrafických jednotek:**³⁾ 01 – humus; 02 – hnědá; 03 – rezavohnědá;

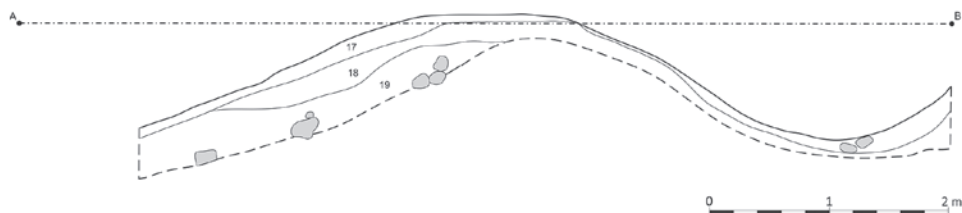
3) Popisu všech stratigrafických jednotek ze sond z let 2013 a 2018 uvádíme doslovně a v kurzívě, byť někdy obsahují z našeho pohledu

04 – béžová; 05 – světle šedá; 06 – šedá; 07 – tmavěhnědá; 08 – hnědá; 09 – šedožlutá; 10 – červená; 11 – tmavěhnědá; 12 – tmavě hnědošedá. 900 – zeď.

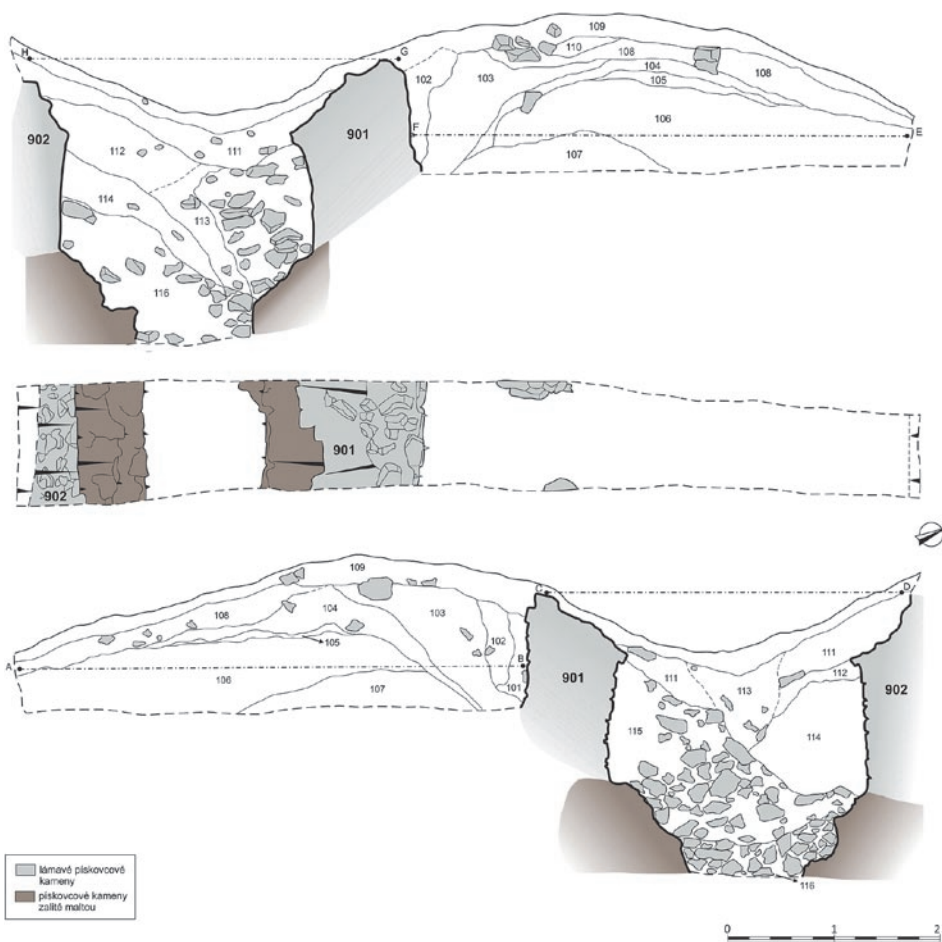
Podstatné je zaznamenání zděné konstrukce ve výkresu označené jako zeď (s.j. 900). Tato konstrukce byla v rámci dokumentovaného řezu při spodní hraně široká přibližně 1,3 m (jižní stěna zdi není na výkresu jasně ukončena). Výkop se nedostal na úroveň založení zdi. Dle charakteru uložení vrstev se spíše jedná o destrukční horizonty. Nálezovou situaci lze interpretovat tak, že konkávní objekt představuje patrně suterén, příp. přízemí stavby. Zda zjištěná zeď tvořila jen podezdívku jinak dřevěné stavby, nebo bylo minimálně přízemí vyzděno v celé výšce, nelze na základě zákresu určit. Korunu zdíva překrývají 70 cm mocné vrstvy. Předpokládáme, že se jedná o destrukci zdíva, protože považujeme za málo pravděpodobné, že by zde 70 cm mocný profil vznikl jen z destrukce dřevěných prvků a přírodními půdními procesy. Úvaha jako o celozděné stavbě (alespoň přízemí) se tak jeví jako pravděpodobnější.

Sonda 2/2013 byla položena východně od hradního předhradí ve svahu, který přiléhá k cestě oddělující předhradí a zmíněný svah (obr. 9). **Popis stratigrafických jednotek:** 13 – humus; 14 – tmavě hnědočervená; 15 – tmavěhnědá. Smysl umístění sondy nám uniká. Snad bylo cílem řešit otázku, zda bylo na této straně předhradí chráněno fortifikací? Poloha sondy je však mimo předpokládaný areál předhradí. Dokumentován byl 4,6 m dlouhý profil, ve kterém je zachycen sled tří vrstev (13, 14, 16), datum kresby je 16. června 2013. Dle dokumentace lze předpokládat přírodní původ všech vrstev, respektive nic nenasvědčuje jejich antropogennímu původu.

Sonda 3/2013 se nacházela jihovýchodně od předhradí. V těchto místech se nacházejí relikty zaniklých úvozových cest (obr. 10). Důvody umístění tohoto výkopu nám rovněž unikají, snad byl nejvýraznější relikv úvozové cesty mylně považován za val chránící předhradí? Téměř 7 m

Obr. 10: Hrad Mokřice, profil sondy 3/2013 (digitalizace dle kresby A. Gołębiowské-Tobiasz pořizené 16. 6. 2013, originál uložen v Regionálním muzeu a galerii v Jičíně; k tisku zpracovali E. Ptáčková – P. Drnovský).

Obr. 11: Hrad Mokřice, půdorys a profily sondy 5/2013 (digitalizace dle kresby J. Koška pořizené 4. 10. 2013, originál uložen v Regionálním muzeu a galerii v Jičíně; k tisku zpracovali E. Ptáčková – P. Drnovský).

douhý profil zachycuje valovitý útvar, jehož obě strany se plynule svažují, v jižní části profilu se pak terén zvedá (situace kreslena 16. června 2013). **Popis stratigrafických jednotek:** 17 – humus; 18 – humusová černá půda; 19 – tmavěhnědá.

Dokumentovány byly tři po sobě následné vrstvy 19, 18, a 17. Pokud bychom měli k dispozici pouze nákres situace, asi bychom mohli útvar považovat za val, se znalostí, že se v místech výkopu nacházejí relikty zaniklých cest, však můžeme bez rozpaků situaci určit jako řez dvěma zaniklými cestami. Tomu odpovídá i průběh podloží, do kterého se úvozy zahlabují. Přítomnost nahodile umístěných kamenů na bázi vrstvy 19 na našich závěrech nic nemění.

chybné interpretace, ty však pak případně vyvracíme dále v textu.

Obr. 12: Hrad Mokřice, sonda 5/2013 (není-li uvedeno jinak, všechna foto J. Košek; uloženo v Regionálním muzeu a galerii v Jičíně).

Sonda 5/2013 se nacházela na severovýchodním konci předhradí. Umístěna byla do konkávního objektu, který má přibližně oválný půdorys o rozměrech 5 × 9 m. Severní konec sondy částečně protnul nízký valový útvar, který k objektu přiléhá a poté přechází do strže. Orientace sondy byla přibližně v ose sever – jih. Dokumentaci této sondy provedli pracovníci jičínského muzea 4. října 2013, disponujeme částečně popisem vrstev a fotografickou dokumentací (obr. 11, 12). **Popis stratigrafických jednotek:** 101 – středně hnědočervená, písčítá hlína; 102 – tmavě šedofialová písčítá hlína, nahodile malta a přepálená hlína; 103 – středně červeněhnědofialová písčítá hlína, nahodile kousky přepálené hlíny, malty, pískovce; 104 – červenohnědá písčito prachovitá hlína, nahodile malta, pískovec; 105 – světle bílošedá, malta, vápno; 106 – středně červeněhně-

dofialová písčítoprachová hlína; 107 – popis není; 108 – středně červeněhnědofialová písčítoprachová hlína; 109 – popis není; 110 – světle šedobílá malta; 111 – středně červeněhnědofialová písčítoprachová hlína; 112 – středně červeněhnědofialová písčítoprachová hlína; 113 – tmavě hnědá písčítoprachová hlína, nahodile kousky malty, kousky pískovce; 114 – středně hnědočervená písčítoprachová hlína, nahodile kousky malty, kousky pískovce; 115 – středně hnědočervená písčítoprachová hlína, destrukce zdíva – četné kusy pískovce; 116 – světlá bílošedá, destrukce zdíva – četné velké kusy pískovce; 901 – lomové zdivo, tvořené nepravidelnými, většinou plochými kusy lámaného pískovce, pojívem patrně malta, hliněná malta; 902 – lomové zdivo, tvořené nepravidelnými, většinou plochými kusy lámaného pískovce, pojívem patrně malta, hliněná malta.

Sonda 5/2013 byla dlouhá přibližně 7,6 m, její hloubka dosáhla 2,8 m od koruny valu. Nejvýraznější dokumentované struktury představují dvě zděné konstrukce s. j. 901 a 902. Vnitřní líce obou zdí se mírně sbíhají; původně patrně přecházely do valené klenby. Šířka severní zdi (901) dosahuje přibližně 1 m, šířku jižní zdi (902) nelze stanovit, protože výkop odhalil pouze její vnitřní líc a dále pokračoval jen přibližně 30 cm po její koruně. Obě zdi byly vyzděny z lomového zdiva. Jejich základ byl tvořen většími kameny, základy dvakrát stup-

ňovitě ustupují. Dle fotografií bylo základové zdivo výrazně proléváno vápennou maltou, přičemž samotné zdivo sklepa bylo pojeno maltou chudší na vápno. Interpretaci stratigrafie stěžuje fakt, že hloubka výkopu patrně nedosáhla na podloží, ani na úroveň základové spáry. Nejsme schopni jednoznačně určit genezi valového tělesa vůči vzniku podsklepené budovy. Vrstva 107 totiž nemá popis a vrstva 106, která tvoří hlavní objem valového tělesa, má dle popisu charakter zdejšího podloží (středně červeněhnědofialová písčítoprachová hlína – viz popis sondy 1/2024, zde s. j. 106). Nejsme schopni rozlišit základový vkop. Ten je buď tvořen vrstvou 102, případně 103 (vkop postrádá označení s. j.), a pak by bylo budování zdi 901 v superpozici s valem (107 a 106). Pravděpodobněji však s. j. 107 a 106 považujeme pouze za přemístěné podloží vy-

kopané při hloubení sklepa. Poté by došlo k vybudování obou konstrukcí 901 a 902, během čehož došlo k vytvoření vrstev, které obsahovaly značný podíl vápna (s. j. 105, 110). Následně došlo k zaházení klenby sklepa (s. j. 101, 103 a 104), tyto uložení obsahují též zlomky malty a kamene. Vrstvy, které vyplňují prostor sklepa, souvisí se zánikem objektu (s. j. 116, 114, 113, 115, 112 a 111). Sonda tedy odhalila suterén budovy, který tvořil valeně klenutý sklep. Nadzemní podobu budovy neznáme.

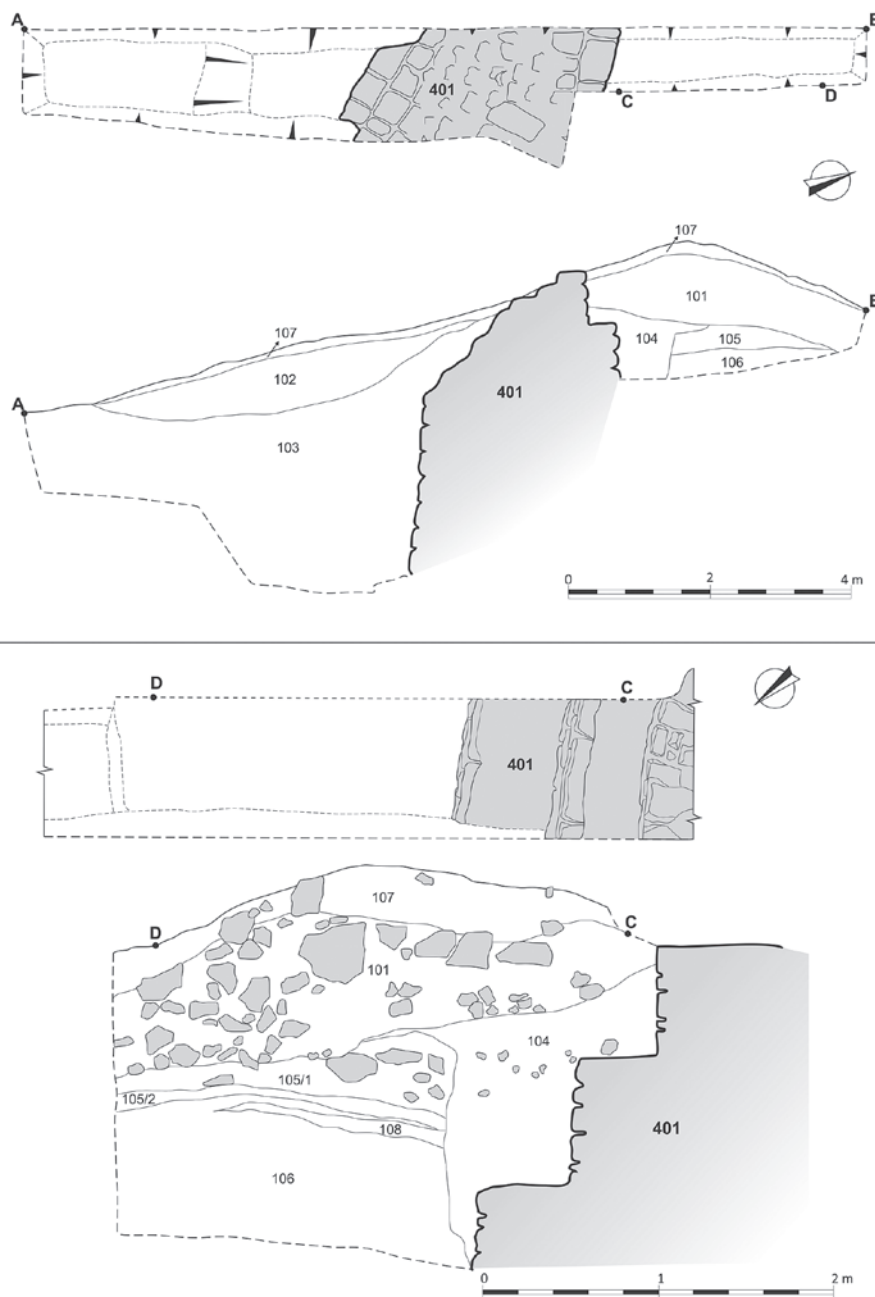
Rok 2016

V roce 2016 došlo k realizaci výkopů v hradním jádru. Všechny výkopy postihly v menším nebo větším rozsahu obvodové zdivo jádra. K sondám 1, 2, 3 a 4 máme k dispozici kresebnou dokumentaci.

Sonda 1/2016 byla umístěna na severovýchodní okraj hradního jádra (obr. 13, 14). Její celková délka přesáhla 12 m. V sondě byla odhalena hradba, její vnitřní (jihozápadní) a vnější (severovýchodní) líc. Hloubka sondy při vnitřním líci dosáhla přibližně 4,5 m (!) od současného povrchu terénu. Terénní dokumentace byla pořízena ve dvou termínech. První výkres v měřítku 1 : 50 je datován 6. dubna 2016, v této době byla dosažena konečná hloubka v jižní části sondy (vnitřek jádra hradu). Druhý výkres je datován 22. dubna 2016, je v měřítku 1 : 20 a detailněji zachycuje situaci v severní části sondy (prostor vně hradního jádra).

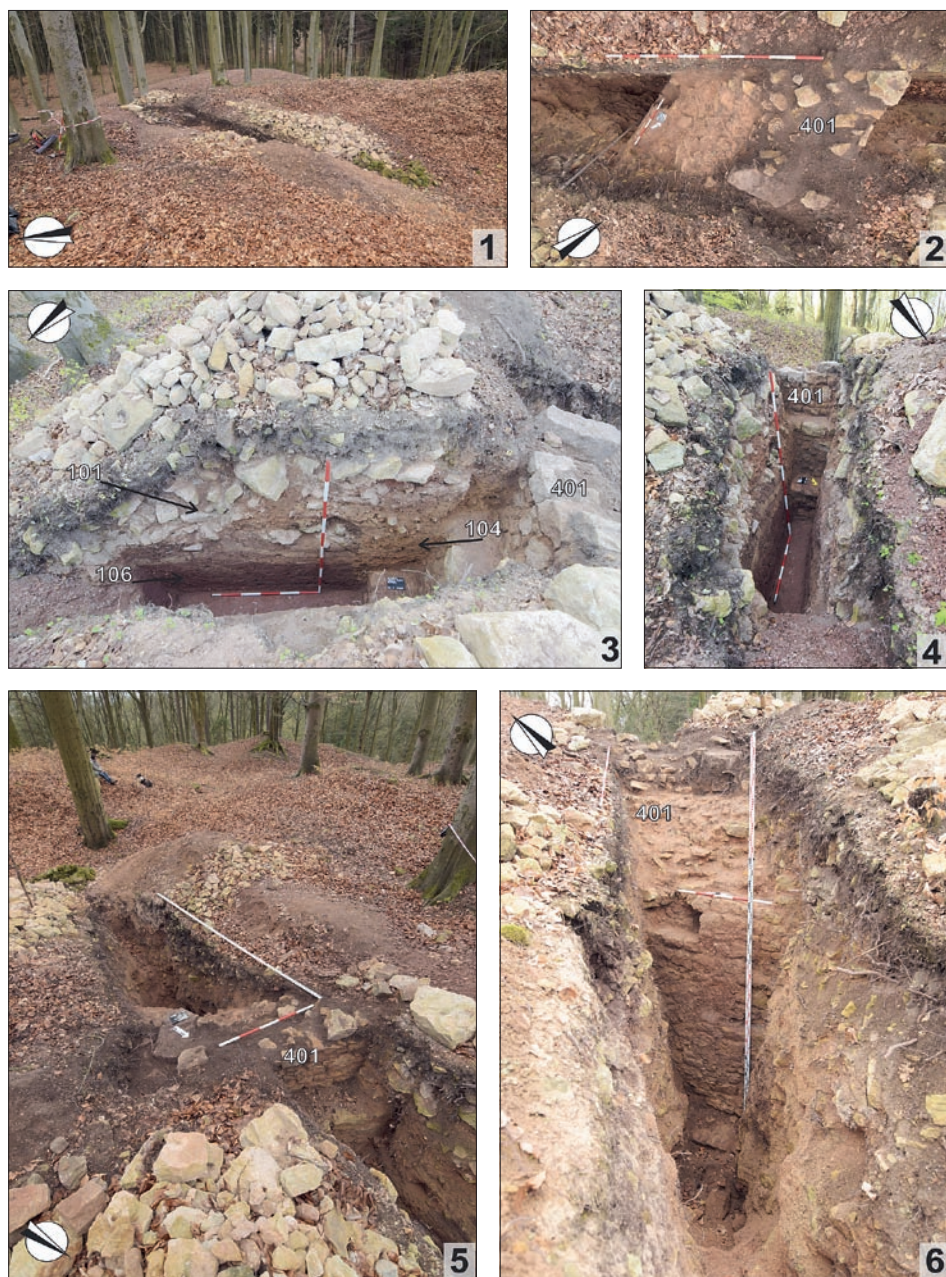
Popis stratigrafických jednotek: 101 – destrukce z pískovcových kamenů, promíšená se žlutým pískem; 102 – destrukce – pískovcové kameny promíseny s lesní hrabankou; 103 – totožná se 101; 104 – světle žlutohnědý písek, obsahuje nahodile drobné kusy pískovce (zásyp základového vkopu); 105/1 – tmavěhnědá měkká písčítá hlína s příměsí drobných pískovcových kamenů, obsahuje keramiku; 105/2 – hnědookrový ulehlý písek; 106 – hnědočervená drobná písčítá hlína, obsahuje drobné kamínky a cicváry, Neurčené těleso valu starší fáze opevnění (?); 107 – lesní hrabanka; 108 – okrově oranžový středně ulehlý písek s příměsí vrstvy 106; 401 – hradební zeď z lámaných pískovcových kamenů, pojeno písčitou maltou.

Výkopem se podařilo odhalit průběh obvodové hradby

Obr. 13: Hrad Mokřice, půdorysy a profily sondy 1/2016 (digitalizace dle kresby J. Koška pořízené 6. 4. a 22. 4. 2016, originál uložen v Regionálním muzeu a galerii v Jičíně; k tisku zpracovali E. Ptáčková – P. Drnovský).

a určit její hlavní rozměry. Šířka dochované koruny zdiva, která je patrně shodná s šířkou, kterou měla hradba ve své nadzemní části, byla přibližně 2,5 m. Vnitřní líc hradby se oproti svislé ose mírně rozšiřoval (rozdíl odklonu přibližně 0,7 m na svislé ose dlouhé 4 m). Vnější líc se rozšiřoval stupňovitě. Výkop hluboký při vnějším líci přes 2 m zachytil dvě stupňovitá rozšíření, první přibližně 0,4 m, druhé 0,5 m. Výška mezi stupni činila 0,6 m. Výkop v severní části (vně jádra hradu) nedosáhl takové hloubky jako v jižní části, pokud bychom předpokládali, že druhé zachycené rozšíření bylo i poslední, tak bychom při patě hradby po odhadnutém prodloužení linie vnějšího líce dosáhli šířky zdiva okolo 3,5 m. Zdivo hradby bylo postaveno z lomových pískovcových kamenů. Vnitřní a vnější strana hradby byla lícovaná, jádro bylo tvořeno spíše nepravidelnými kameny prolévanými maltou.

Obr. 14: Hrad Mokřice, sonda 1/2016.

Stratigrafický vývoj v jižní části (uvnitř jádra hradu) byl jednoduchý, kromě svrchní lesní hrabanky (s. j. 107) jej tvořily destrukční vrstvy, které obsahovaly zejména zřícené zdivo (kameny, maltu, písek). Odlišeny byly dvě vrstvy s. j. 102 a 103, přičemž svrchní 102 byla pouze více ovlivněna prosakováním humózních částic z povrchu. Situace vně hradního jádra se zdála dokumentátorům složitější. Kromě lesní hrabanky (s. j. 107) zde rozlišili přibližně 80 cm mocnou destrukční vrstvu (s. j. 101) charakterem shodnou se situací v jádru hradu (s. j. 103). Dále identifikovali základový vkop (bez označení s. j.), který je vyplněn s. j. 104, obsahující písek a četné drobné kameny. Tento vkop dle jejich zákresu narušuje vrstvy 105/1, 105/2, 108 a 106. Tyto vrstvy identifikovali jako možný val antropogenního původu, který předcházela stavební fázi s obvodovou kamennou hradbou. Touto interpretací patrně vysvětlovali rozpor ve stratigrafii v jižní a severní části sondy. Tento zákres situace nás zaujal, pokud by-

chom jej považovali za reálný, měli bychom doklad, že hrad byl nejprve vybudován v odlišné stavební dispozici a charakteru, tzn. s mohutným valem v čele hradního jádra. Teprve poté by došlo k vybudování hradního jádra s kamennou obvodovou hradbou. Abychom si byli touto interpretací jistí, realizovali jsme na podzim roku 2024 ověřovací sondu 1/2024, jejíž západní stěna sousedila s popisovanou situací v sondě 1/2016. Tímto odkryvem se budeme podrobně zabývat níže, již nyní však můžeme uvést, že vrstvu 106 považujeme za přírodní podloží, přičemž vrstvy 108, 105/1 a 105/2 považujeme za uloženiny vzniklé během budování hradu. V roce 2016 tak došlo k částečné chybné interpretaci nálezové situace, která byla zakreslena. Na základě našeho pozorování téže situace (v pozici o 1 m východně v nové sondě 1/2024), jsme neshledali argumenty dokládající existenci valového tělesa ohrazující starší fázi hradu (viz níže).

Sonda 2/2016 byla umístěna na jihozápadní okraj hradního jádra, byla kolmá na osu obvodové hrady a byla umístěna přibližně do středu obdélného objektu, který přiléhá k obvodové hradbě (obr. 15, 17). Objekt, respektive budova, se na povrchu terénu projevuje průběhem svých tří stěn (čtvrtou stěnu tvoří obvodová hradba).

Relikty zdiva konvexně vystupují na povrch, překryty jsou lesní hrabankou, pouze místy je obnažena koruna zdiva. Sonda byla dokumentována 31. října 2016.

Popis stratigrafických jednotek: 101 – lesní sypká hrabanka; 102 – destrukce zdiva; 103 – destrukce zdiva, promíšené s narůžovělým hliněným pískem, příměsí vápna; 104 – destrukce zdiva, promíšené s narůžovělým hliněným pískem, příměsí vápna, kameny větší, položené na kratší hraně, patrně zborcený líc zdi (401); 105 – hnědě fialová písčité hlína, hrudky vápna; 106 – tmavohnědá šedá vrstva, hrudky hnědé hlíny, hrudky do oranžova vypálené hlíny, kameny přepálené, ožehnuté čtvercové keramické dlaždice, uhlíky; 107 – vrstva tvořená červenohnědou maznicí, uhlíky; 108 – oranžová červenookrová tvrdá propálená hlína bez příměsí; 109 – drobtý a malé hrudky malty promíšeno s vrstvou 110; 110 – oranžofialová tvrdá prachovitá hlína, nahodile uhlíky; 111 – hnědošedá drobná hlína, drobná, nahodile úlomky malty; 112 – hnědofialová ulehlá hlína s civáry;

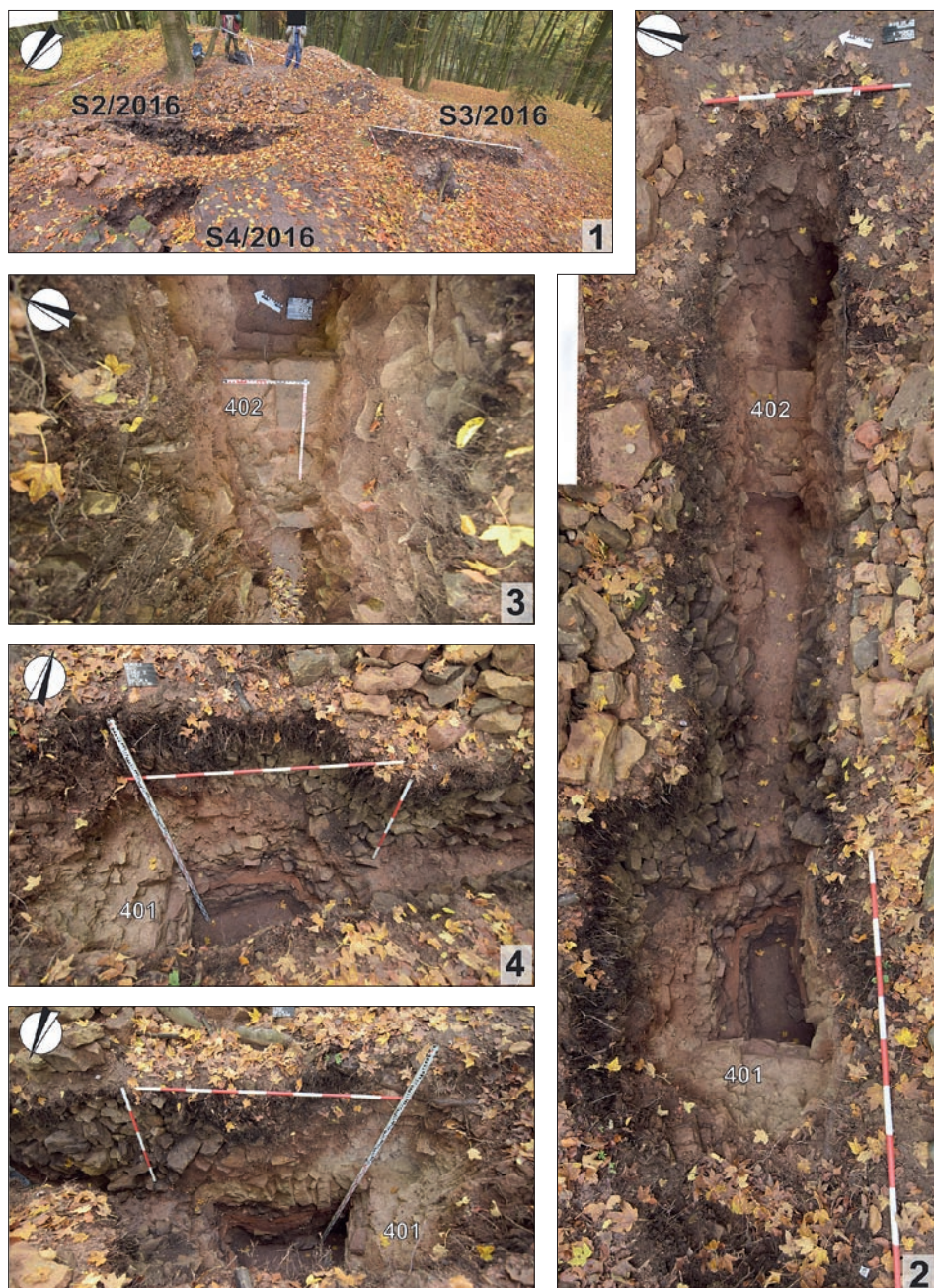
Obr. 15: Hrad Mokřice, půdorys a profily sondy 2/2016 (digitalizace dle kresby J Koška pořizené 31. 10. 2016, originál uložen v Regionálním muzeu a galerii v Jičíně; k tisku zpracovali E. Ptáčková – P. Drnovský).

Obr. 16: Hrad Mokřice, sonda 2/2016. Pohled na stratigrafickou situaci v interiéru budovy přistavené k obvodové hradbě.

113 – hnědá sypká hlína, s příměsí malty, drobných kamenů; 401 – hradební zeď, konstrukce tvořena lámaným nahrubo opracovaným pískovcovým kamenem, pojivo, narůžovělý písek s příměsí vápna, líc zdi nese stopy po ožehnutí (od vrstvy s. j. 108), kameny jsou do růžova opáleny, zeď zborcena do vrstvy 104; 402 – lámané a nasucho kladené kameny, nahrubo opracované, pojené maltou, jedná se o zdivo budovy přistavené k obvodové hradbě (401).

Sonda 2/2016 byla celkem 8,6 m dlouhá, maximální hloubky dosáhla při vnitřní straně obvodové hradby jádra (přibližně 3 m). Hloubka výkopu byla proměnlivá, prostřední úsek zůstal nevytěžený. Odhaleny byly zděné struktury. První byla s. j. 401, jedná se o vnitřní líc obvodové hradby, charakterem je stejná s průběhem dokumentovaným ve výkopu 1/2016. Druhé zdivo (s. j. 402) bylo odkryto v celé šířce,

Obr. 17: Hrad Mokřice, sonda 2/2016.

kteřá dosahovala přibližně 140 cm. Výkop nedosáhl základové spáry zdiva 402, ani úrovně tehdejšího pochozího terénu; zeď obklopuje intaktní destrukční vrstva (s. j. 113), zakreslenou vrstvou 113, která přiléhá k vnějšímu líci zdi 402 (severozápadní strana), nejsme schopni na základě dostupné dokumentace interpretovat, při horizontálním srovnání se sledem vrstev v jihovýchodní části sondy při patě obvodové hrady se však pravděpodobně také jedná o součást destrukce. Zdivo budovy (s. j. 402) je tvořeno rovněž lomovými pískovcovými kameny, lícovanými na vnitřní a vnější straně. Jádru zdi je tvořeno menšími kameny pojenými maltou. Jedná se o zadní stěnu budovy, která přiléhala k obvodové hradbě. Na vnější straně zdi bylo dokumentováno stupňovité zeslabení zdi o přibližně 10 cm.

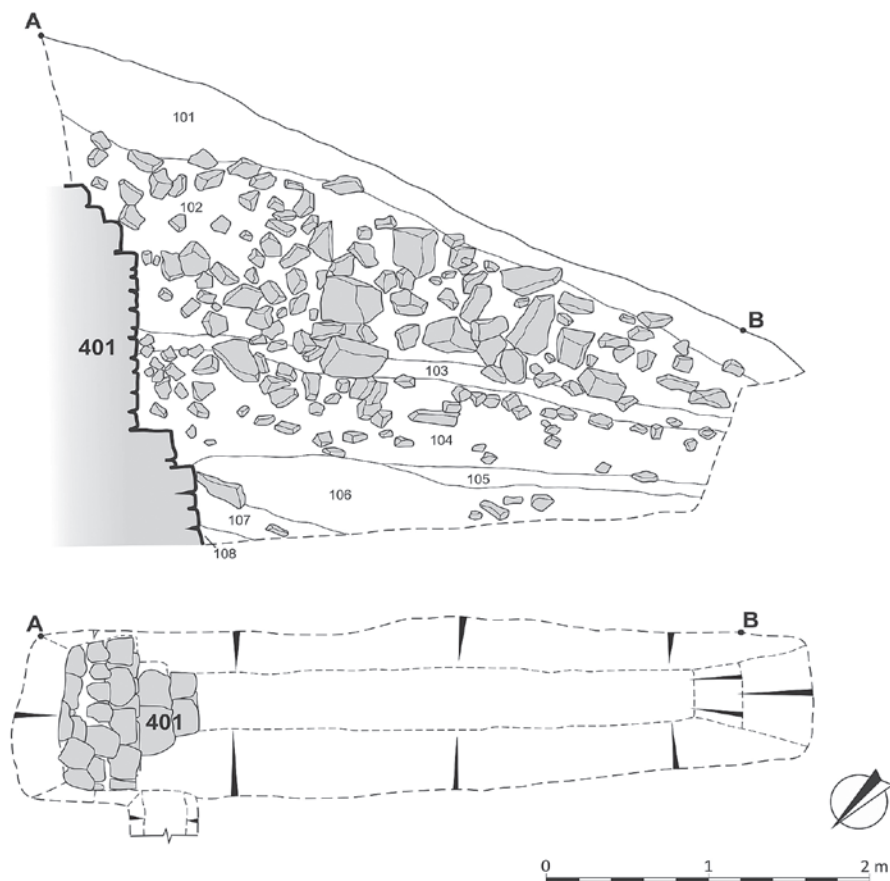
Složitější stratigrafický vývoj byl dokumentován v interiéru budovy (obr. 16). Vrchní partie jsou tvořeny de-

strukcí zdiva (s. j. 102, 103, 104). Zcela spodní vrstvu s. j. 112 dle zapsané charakteristiky (*hnědofialová ulehlá hlína s cicváry*) považujeme za úroveň podloží (dle našeho pozorování v sondě 1/2024, zde s. j. 106). Vrstvu s. j. 111, kterou dle fotodokumentace charakterizuje drobné vrstvení, považujeme na přirozený vývoj/nárůst spojený s provozem v interiéru budovy, jehož podlaha patrně nebyla zpevněna kamennou, nebo keramikou dlažbou. Část vrstvy s. j. 111 také může souviset s dobou budování hradu, čemuž napovídá příměs vápenných hrudek. Vrstvy s. j. 110, 109, 108 a 106 považujeme za projev požáru a destrukce interiéru budovy. Všechny vrstvy mají ostrou a odlišitelnou hranici a charakterem jsou také jiné. Situaci interpretujeme jako stopy po destrukci několika podlaží budovy. Hypotetický výklad stratigrafie by mohl být tento: s. j. 110 je vypálená vrstva hliněné podlahy přízemí v době požáru budovy. Dále pak s. j. 108 představuje homogenní (neobsahuje příměsi) hliněný záklop stropu mezi přízemím a prvním patrem, který se vlivem žaru vypálil do červenookrových odstínů. Mezi s. j. 110 a 108 se nachází s. j. 109, která je dle popisu vmíšená do s. j. 110. Snad lze s. j. 109 určit jako destrukci stropu, dle fotografie obsahuje hrudky malty a uhlíky. Na vrstvu 108 nasedla výrazná uhlíkatá s. j. 106,

kteřá obsahuje přepálené kameny a keramické dlaždice. Zde by se mohlo jednat o destrukci podlahy prvního patra promíšené se shořelým krovem, doplněné prvotní destrukcí zdiva (drobné ožehnuté kameny). V úrovni vrstev 106 a 108 bylo pozorováno ožehnutí vnitřního líce zdiva obvodové hradby.

Sonda 3/2016 svou osou navazovala na sondy 2/2016 jihozápadním směrem a postihla prostor vně obvodové hradby (obr. 18, 19). Na sondy 2/20169 přímo nenavazovala – její severní konec byl tvořen vnějším lícem obvodové hradby, podél které se výkop zahluboval. Pořízená kresebná dokumentace nese datum 14. listopadu 2016.

Popis stratigrafických jednotek: 101 – tmavě hnědá sypká lesní hrabanka; 102 – destrukce zdiva z lámaného pískovce, kamny promíšené s růžovohnědým pískem, drobtý vápna; 103 – šedá, hnědá prachová hlína, četné uhlíky;

Obr. 18: Hrad Mokřice, půdorys a profil sondy 3/2016 (digitalizace dle kresby J. Koška pořízené 14. 11. 2016, originál uložen v Regionálním muzeu a galerii v Jičíně; k tisku zpracovali E. Ptáčková – P. Drnovský).

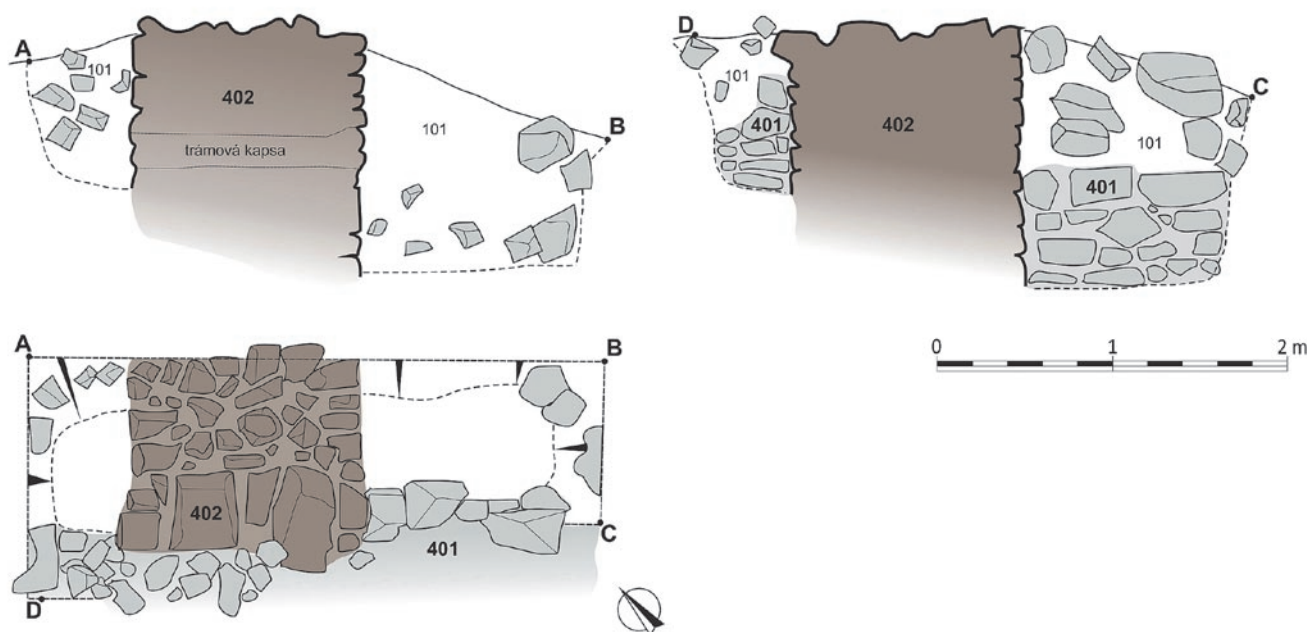
Obr. 19: Hrad Mokřice, sonda 3/2016.

104 – identická se s. j. 102; 105 – hnědá a fialová tvrdá prachová hlína, nahodile drobty uhlíků, promíšená s drobty malty; 106 – stejná jako s. j. 105, ale bez malty; 107 – šedo-hnědá tvrdá prachová hlína s drobty uhlíků a malty; 108 – hnědá fialová hrudkovitá ulehlá prachová hlína, výrazná příměs malty; 401 – hradební zeď, vnější líc nese stopy po ožehnutí.

zákresem vrstev 108 a 107. Vycházíme při tomto závěru z pořízené fotodokumentace, která sice není v této části sondy čitelná, ale jasně zachycuje charakter s. j. 106 – tu považujeme za podloží, vycházíme z našeho pozorování v sondě 1/2024, také z fotodokumentace situací v sondách 1/2016 a 2/2016. S touto vrstvou 106 se v horizontálním umístění shoduje s. j. 112 v sondě 2/2016, kterou rovněž

Sonda 3/2016 orientací navazovala na předchozí výkop. K propojení sond však nedošlo, badatelé sondu 3 při severním konci (obvodové zdi) ukončili při líci hradby. Díky fotodokumentaci pracovníků jičínského muzea lze dle měřítek dopočítat vzdálenost obou sond a spojit obě kresebné dokumentace. Hradební zeď jádra hradu v tomto úseku měla přibližně stejné rozměry jako její úsek v severní části hradního jádra odkrytý v sondě 1/2016. Šířka dochované koruny zdiva se pohybovala okolo 2 m a při patě hradby pak její šířka přesáhla 3,2 m. Výkop dosáhl hloubky 3,4 m a délky přibližně 4,8 m. Až na dno výkopu dosahoval vnější líc hradební zdi (s. j. 401). Podobně jako u vnějšího líce obvodové hradby v severní části hradu, i zde se hradba směrem k patě stupňovitě rozšiřovala. První stupeň zvětšil tloušťku zdi přibližně o 25 cm, druhý o 10 cm.

Zákras stratigrafické situace této sondy přináší sousledný sled vrstev. S výkladem spodních vrstev však tápeme, resp. si nejsme jisti, zda technici, kteří pořizovali kresebnou dokumentaci, správně v terénu vyhodnotili jejich genezi a průběh. Dle jejich popisu a zákresu totiž všem přisuzují antropogenní původ. S tímto závěrem souhlasíme u vrstev, které představují destrukční vrstvy postupně se rozpadajícího zdiva (s. j. 102, 103 a 104). Ve vrstvě 105 se nacházely hrudky malty a drobné uhlíky. Poté následuje s. j. 106, která je bez příměsí, ta pak nasedá na další dvě s. j. 107 a 108, které opět obsahují zlomky malty a uhlíků. Dle zákresu je tedy celý profil tvořen uloženými vrstvami při vnějším líci hradby. Výkop tedy nedosáhl na podloží, ani nezachytil základový vkop. My se však neztotožňujeme se

Obr. 20: Hrad Mokčice, půdorys a profily sondy 4/2016 (digitalizace dle kresby J. Koška pořizené 21. 11. 2016, originál uložen v Regionálním muzeu a galerii v Jičíně; k tisku zpracovali E. Ptáčková – P. Drnovský).

považujeme za podloží. Dle našeho závěru došlo k chybnému zákresu vrstev 107 a 108, pravděpodobně se jedná o zásypy základového vkopu do podloží (s. j. 106). Chybný je zákres jejich průběhu, který dle našeho názoru neměl být svažující se směrem od hradby. Chybný zákres si vysvětlujeme tak, že příslušná část profilu sondy nebyla dostupná k řádné dokumentaci ani kresebné, ani fotografické. Výkop byl v těchto místech hluboký 3,4 m a široký jen 40 cm (!). Připomeňme, že dle fotek nebyl výkop v nesoudržných destruktivních vrstvách pažený. Nepředpokládáme, že technici toto místo profilu, kam se nešlo shýbnout, maximálně tak doslova vlézt po hlavě, před kresbou začistili. Ke kresbě profilu tedy došlo velkého odstupů shora. Vrstvy při patě hradby zde byly viditelné, ale jejich průběh technici zakreslili tak, že zkopírovali svažité průběh ode zdi, stejně tak jako i v případě zbylých výše uložených vrstev. Pořízená fotodokumentace toto místo kvůli rozměrům výkopu (výška vs šířka) nezachycuje kvalitně. Pro náš závěr svědčí ještě jedna okolnost – tenká horizontální vrstva 105, která nasedá přímo na 106 a jež obsahuje zlomky malty. Považujeme ji za vrstvu, která souvisí s výstavbou hradu – v sondě 1/2016 ji registrujeme jako s. j. 105/2 a v sondě 1/2024 jako s. j. 103 a 105.

Sonda 4/2016 se nacházela severozápadně od sond 2 a 3/2016. Oproti předchozím měla relativně malé rozměry a ani hloubkou nedosahovala jejich úrovně (obr. 20, 21). Položena byla do míst styku obvodové hradby hradního jádra se zdí budovy, jejíž interiér byl zkoumáním v rámci sondy 2/2016. Kresebná dokumentace byla pořízena 21. listopadu 2016.

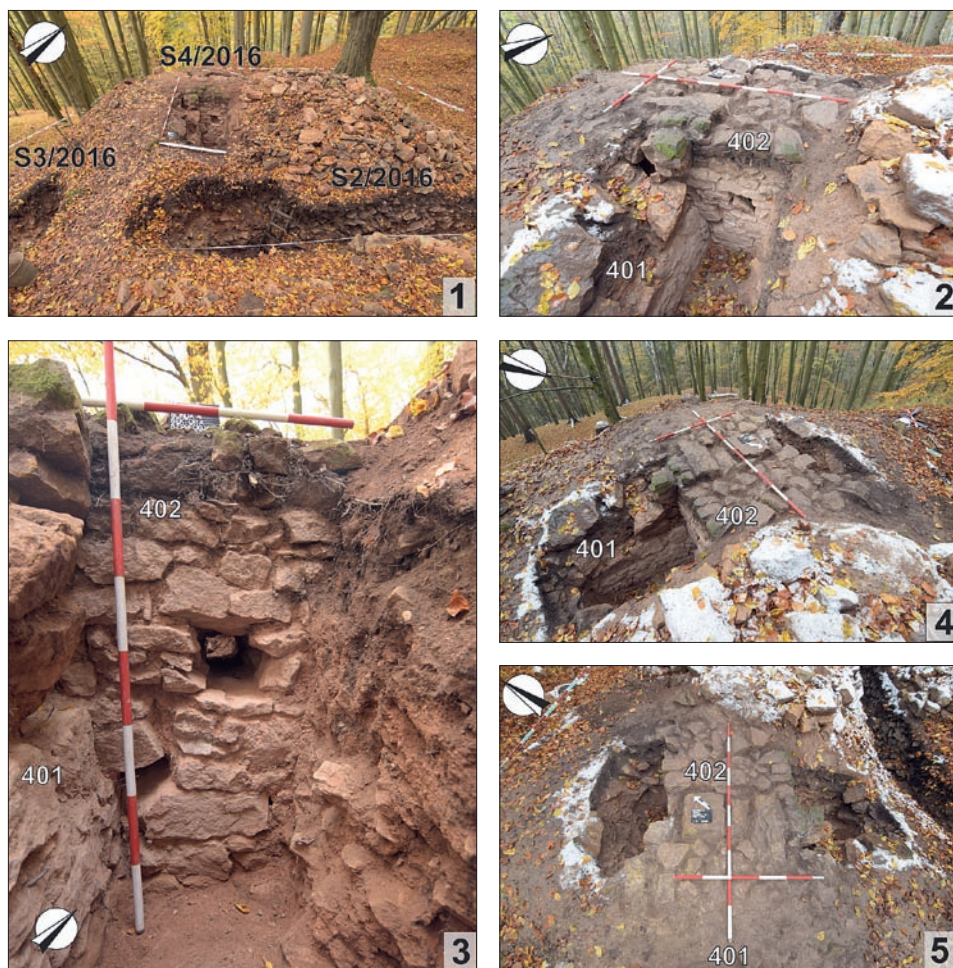
Popis stratigrafických jednotek: 101 – destrukce zdiva, lámané pískovcové kameny, promíšené růžovoohnědým hlinitým pískem s drobtly vápna (malta); 401 – hradební zeď tvořící spolu s konstrukcí 402 západní nároží budovy obdélníkového půdorysu, zdiva jsou provázána, zdivo nese stopy ožehnutí, skrz zdivo vede vyzděná trámová kapsa.

Sonda 4/2016 dosáhla hloubky přibližně 1,3 m, profil tak zachytil pouze jednu vrstvu – s. j. 101, která představovala destrukci zdiva hradby a budovy. Sondou byl odkryt styk obvodové hradby a na ni kolmo postavené zdi (402). Dle fotografií a dle popisu lze sledovat, že zdiva byla provázána, takže k výstavbě obou struktur docházelo v rámci stejné stavební etapy. Šířka zdiva (s. j. 402) byla přibližně 1,25 m. Skrz zeď budovy horizontálně procházel pravidelný obdélný otvor o rozměrech přibližně 30 × 20 cm.

Další výkopy označené pracovníky jičínského muzea jako **5**, **6** a **7/2016** byly dokumentovány pouze fotograficky, a to patrně proto, že charakter výkopu nedovolil jejich kresbu. Veškeré níže uváděné rozměry tedy vycházejí u odpočtu trasírek na pořízené fotodokumentaci.

Sonda 5/2016 byla položena v místě jihozápadního nároží hradního jádra, kopírovala vnější průběh zdiva (obr. 22). Výkop zde odkryl kromě obvodové hradby dva vyzděné půlkruhové výstupky. Z důvodu přehlednosti popisu je dále označujeme za věžice. Půdorysné rozměry jsme schopni určit pro západní věžici, jejíž vnější líc byl výkopem odhalen (dále ji odlišujeme jako **věžice 1**). Průměr věžice 1, tedy rozměr na styku s obvodovou hradbou činil asi 3,3 m. Věžice 1 předstupovala před líc hradby přibližně o 2,3 m. Dle fotografií bylo zdivo věžice 1 provázáno s obvodovou hradbou, charakterově se jedná o zdivo stejných vlastností (pojivo, použitý kámen). Východně od této věžice bylo výkopem odhaleno zdivo další věžice, respektive její západní nároží (dále ji odlišujeme jako **věžice 2**). Rozestup mezi věžicemi činil 1,2 m. Zdivo této věžice bylo také provázáno se zdivem hradby.

Sonda 7/2016 se nacházela přibližně 5 m východně od sondy 5/2016. Dle fotografií se jednalo o menší výkop, který pouze odhalil vnější líc obvodové hradby, dále se tímto výkopem nezabýváme.

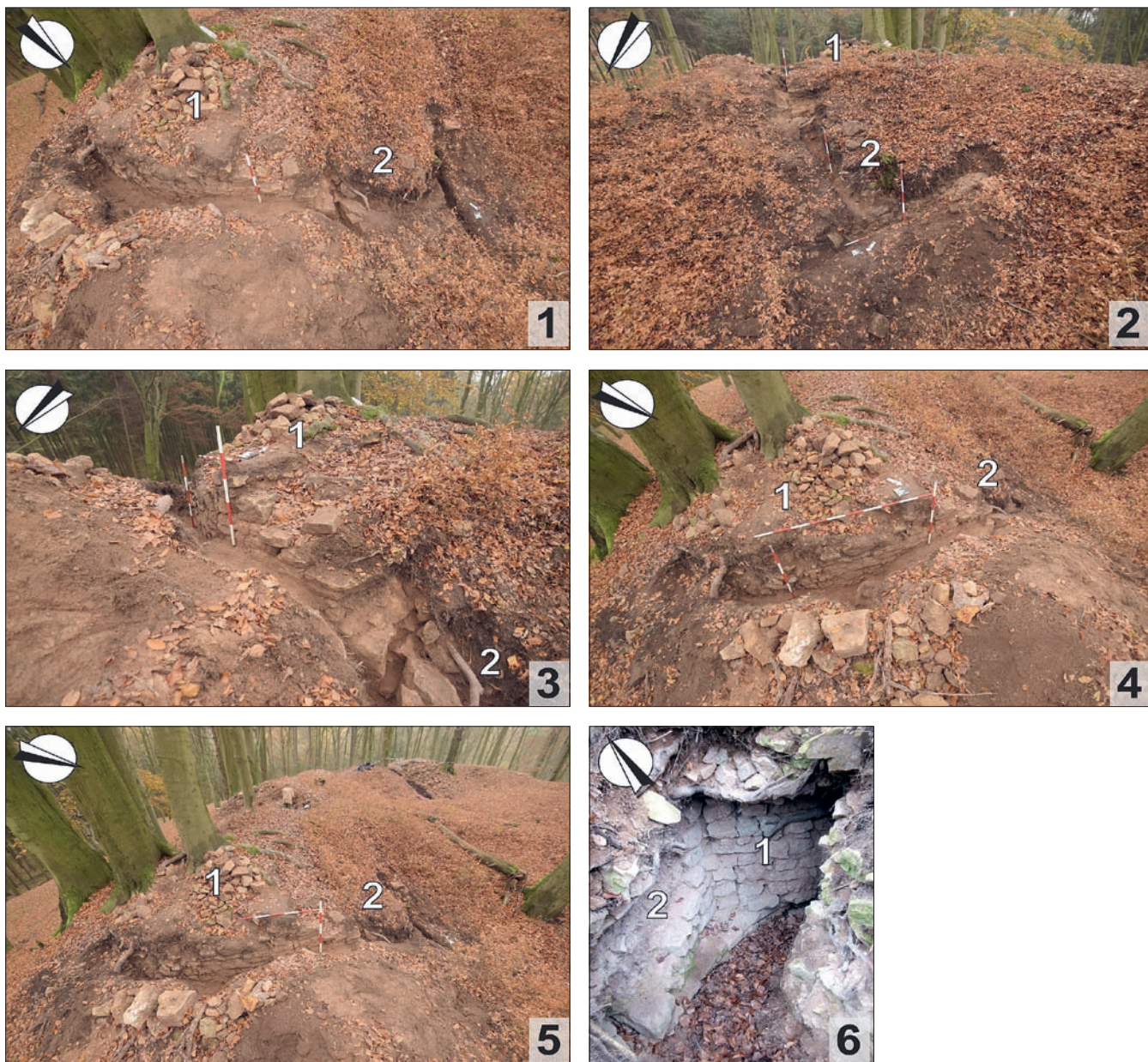

Obr. 21: Hrad Mokřice, sonda 4/2016.

Rozsáhlejším výkopem byla **sonda 6/2016**, která byla položena východně od sond 5 a 7/2016. Opět odkryla zejména prostor vně hlavní hradby, jako užší výkop pokračovala i přes korunu k vnitřnímu líci (obr. 23). Výkop částečně odhalil další půlkruhovou věžici, která byla větších rozměrů, než dvě předešlé. Odkryta byla východní stěna věžice (dále ji označujeme jako **věžice 3**). Před líc hradby předstupovala přibližně o 3,5 m. Pořízená fotodokumentace zachycuje spáru mezi obvodovou hradbou a věžicí, která navozuje dojem, že věžice byla přistavena k hradbě na spáru, tedy že s ní není provázána. Spíše se však jedná o výsledek nedůsledného odkryvu místními badateli, kteří v rámci výkopu zvýraznili průběh hradby. Respektive při hledání vnitřního a vnějšího líce patrně odstranili i části intaktního zdiva. O provázání svědčí pozice kamenů zdiva hradby, které se nacházejí dále. Jako doklad současného vzniku této věžice a obvodové hradby lze uvést snímek pořízený v roce

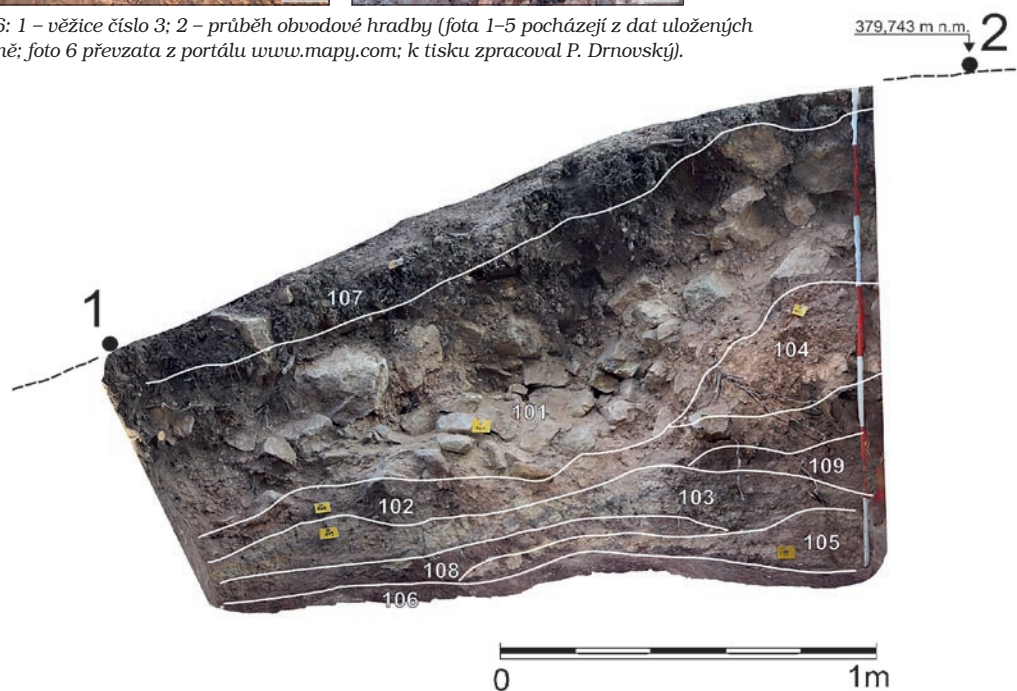
Obr. 22: Hrad Mokřice, sonda 5/2016: 1 – věžice číslo 1; 2 – kurtina; 3 – věžice číslo 2.

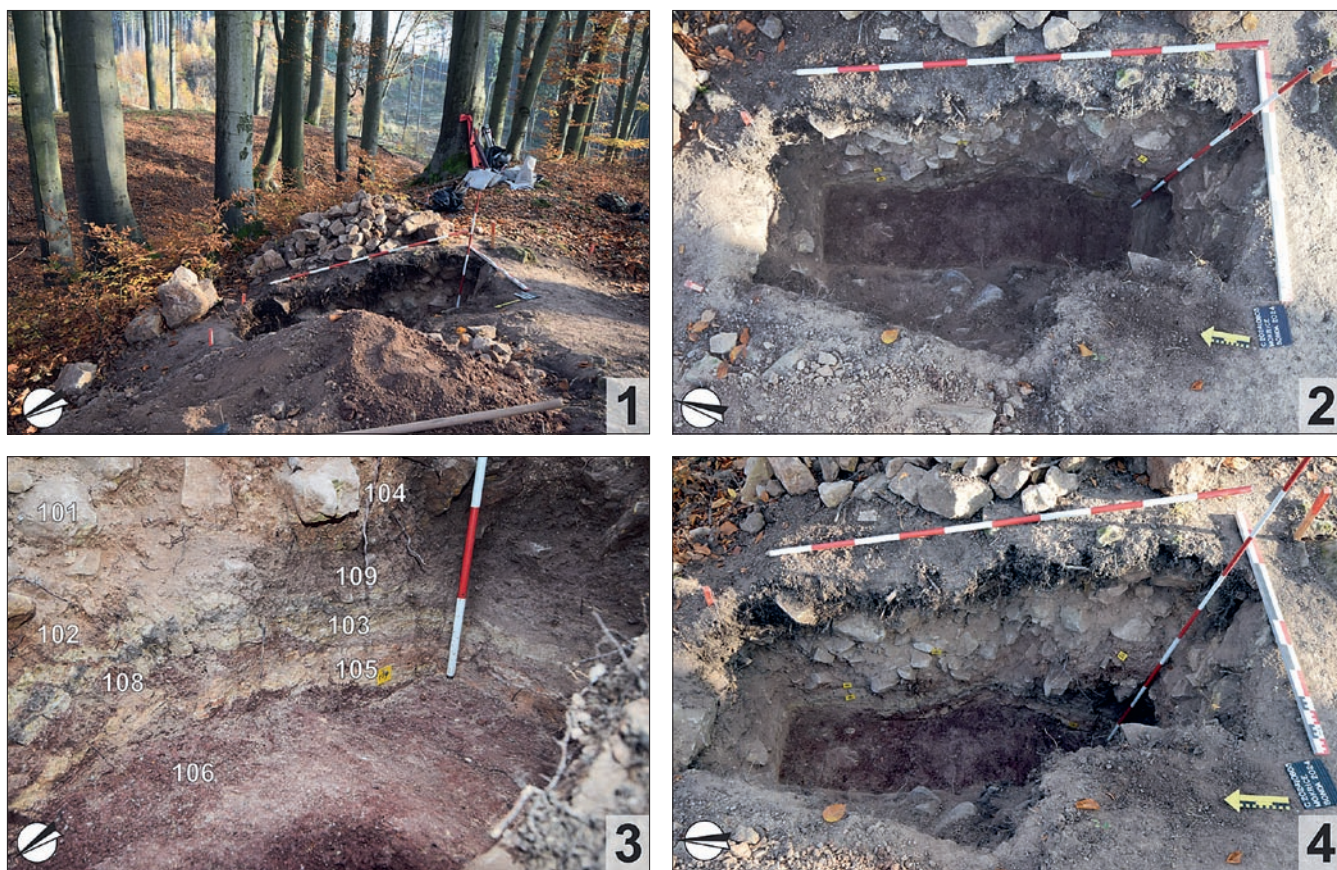

Obr. 23: Hrad Mokřice, sonda 6/2016: 1 – věžice číslo 3; 2 – průběh obvodové hradby (fota 1–5 pocházejí z dat uložených v Regionálním muzeu a galerii v Jičíně; foto 6 převzata z portálu www.mapy.com; k tisku zpracoval P. Drnovský).

2020. Místní badatelé totiž v odkryvu věžice 3 pokračovali i po podzimu 2016. Na volně dostupných fotografiích vkládaných uživateli mapového portálu mapy.com je umístěna fotografie západního styku věžice 3 a hradby, výkop dosáhl až k úrovni základové podezdívky hradby a věžice, která je pro obě struktury společná. Zdivo věžice 3 je částečně provázané s hradbou. Na základě

Obr. 24: Hrad Mokřice, profil sondy 1/2024 (k tisku zpracovali J. Unger – P. Drnovský).

Obr. 25: Hrad Mokřice, sonda 1/2024 (k tisku zpracovali J. Unger – P. Drnovský).

tohoto výkopu, který lze v současnosti stále identifikovat na základě tří vzrostlých buků, byla věžice 3 při styku s hradbou široká přibližně 5 m.

VÝZKUM V ROCE 2024

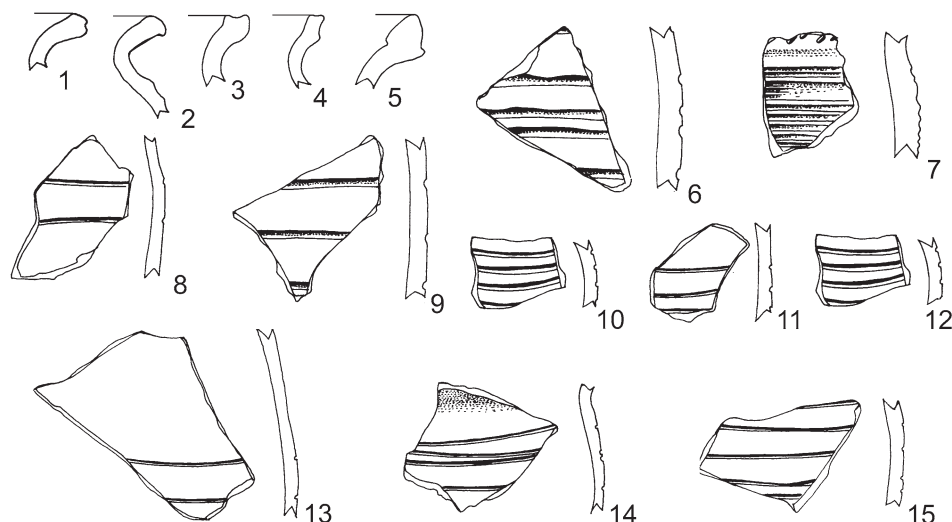
Ve dnech 4.–7. listopadu 2024 jsme realizovali revizní výzkum s cílem ověřit nálezovou situaci, která byla zakreslena v sondě 1/2016 (viz výše), a případně získat stratifikovaný datovací materiál. Sonda byla umístěna tak, aby její západní hrana navazovala na sondu z roku 2016. Jižní konec sondy se na rozdíl od výkopu 1/2016 nedotýkal vnějšího líce zdiva (obr. 24, 25). **Popis stratigrafických jednotek:** 101 – světlý šedorůžový kyprý hlinitý písek, přes 80 % tvoří zlomky pískovcových kamenů; 102 – tmavá hnědošedá písčité hlína, ojediněle pískovcové kameny; 103 – bělošedý ulehlý hlinitý písek, s propláskky šedočerveného písku, hrudky vápna; 104 – hnědočervená písčité hlína, menší fragmenty pískovce; 105 – bělooranžová ulehlá písčité hlína. Výrazná příměs vápenných hrudek, malta? Vrstva promísená se s. j. 103; 106 – středně červenofialová, červenohnědá pevná písčité hlína, příměs štěrku, říčních valounků, podloží; 107 – tmavě hnědá, humózní hlína, lesní hrabanka; 108 – středně červenofialová, červenohnědá pevná písčité hlína, příměs štěrku, říčních valounků, malty; 109 – světlejší hnědošedá písčité hlína, bez příměsi.

Námi dokumentovaný profil sondy obsahuje v horních partiích dvě vrstvy, které můžeme spojit se zánikem, resp. destrukcí hradního jádra. Jedná se o s. j. 101

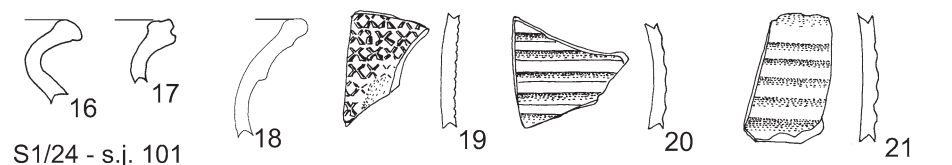
a 104. V rámci těchto vrstev se vyskytovala keramika, která charakterem odpovídá době zániku, tedy počátku 15. století (Drnovský 2021a, 280–283). Přítomny zde jsou zástupci keramických skupin MO 1004, 1003 a 1008, celkem 39 ks (obr. 26: 16–21). Následující vrstvy s. j. 102 103, 105 a 109 představují horizontální uložení, které v rámci sondy 1/2016 odpovídají s. j. 105/1, 105/2 a 108. V rámci s. j. 102 a 103 byly získány keramické nálezy, které přiřazujeme keramické skupině MO 1002, celkem se jednalo 30 ks (obr. 26: 22–30). Tu řadíme rámcově do 3. třetiny 13. až počátku 14. století (Drnovský 2021a, 279–280). Vrstva 106, které odpovídá s. j. 106 v rámci sondy 1/16 dle našeho pozorování představuje přírodní podloží. Jedná se o červenofialovou, až červenohnědou písčitou vrstvu, která je ulehlá, soudržná, obsahuje příměs štěrku a říčních valounků. Tato vrstva neobsahovala příměsi, které by indikovaly její antropogenní původ. Dle fotografií výkopů z let 2013 a 2016 jsme identickou vrstvu rozpoznali jako s. j. 106 v sondě 3/2016, s. j. 112 v sondě 2/2016 a s. j. 106 a 107 v sondě 5/2013. Vrstvy 103 a 105, obsahující značný podíl vápna, dle nás vznikly během budování hradu. Ztotožňujeme je s vrstvou 105 v profilu sondy 3/2016, zde také nasedá na přírodní podloží s. j. 106. Neshledáváme tak důvody k předpokladu existence staršího valového tělesa. Jedním z důvodů, proč místní badatelé a dokumentátoři jičínského muzea uvažovali o existenci valu, do kterého byl východní úsek obvodové hradby zapuštěn, je stratigrafická situace na vnitřní straně hradu. Zde výkop odhalil pouze destrukční vrstvy s. j. 102 a 103. Důvody toho rozdílu lze vysvětlit při podélném řezu hradním jádrem. Pakliže budeme předpokládat, že cílem stavitele

bylo mít vnitřní prostor jádra/nádvoří v jedné výškové úrovni, tak zvolil jako výchozí niveletu západní (nejnižší) okraj budoucího jádra. Východním směrem se terén tehdy ještě přirozeně zvyšoval, a bylo ho tedy nutné odtěžit. Odkopávání podloží se zastavilo právě v místech průběhu hlavní hradby na východním okraji jádra. Prostor uvnitř hradu tedy postrádá v této úrovni podloží, naopak vně hradby byl dokumentován jeho zářez (de facto základový vkop) do podloží.

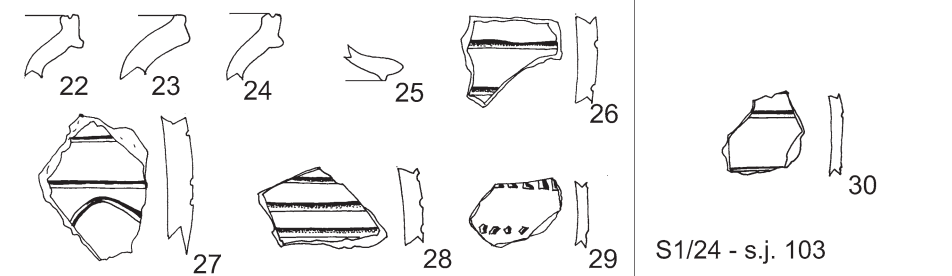
V naší interpretaci zůstává ještě jedna problematická skutečnost. Dle dokumentace z roku 2016 základový výkop narušuje i vrstvy, které ztotožňujeme s dobou budování hradního jádra (s. j. 105/1, 105/2 a 108). Vysvětlení může být několik. Neznáme proces výstavby jádra. Netušíme, které konstrukce a jaké úseky hradby vznikly jako první. Pokud bychom ale čekali, že k výstavbě docházelo od západu k východu, přičemž společně s odebíráním terénu kvůli zarovnání hradního jádra probíhala již výstavba zděných konstrukcí v západní části, docházelo k manipulaci s vápnem/maltou a k oprávcování pískovců. Tím mohlo docházet k vršení stavebních vrstev. Ty byly narušeny v momentě, kdy se výstavba dostala na východní okraj. Případně mohl být východní zářez pro postavení obvodové hradby z důvodu zlepšení statiky během budování tohoto úseku ještě dodatečně rozšířen, aby byla pata hradby dostatečně široká. Případně jen došlo k začistění profilu zářezu v momentě, kdy výstavba hradby dosáhla východního konce. Narušení stavebních vrstev (s. j. 105/1, 105/2 a 108) na profilu sondy 1/2016 lze však vysvětlit i jednoduše – například změnou půdorysu hradního jádra oproti prvotnímu záměru a mírným rozšířením východním směrem, opět by došlo k odkopání dosud navršených stavebních vrstev. Případně mohlo dojít pouze k rozšíření paty hradby o stupňovitá rozšíření, které by si rovněž vyžádalo rozšíření základového vkopu. Podloží, které má částečně písčitoštěrkový charakter, mohlo být při odebírání v prostoru hradního jádra zrovna využíváno při míchání malty. Tomu by odpovídala narůžovělá barva užitých malt na hradě, která je způsobena právě načervenalými odstíny podloží. Přímo se proto nabízí hypotéza, že k budování došlo od západu.

S2/16 - s. j. 111

S1/24 - s. j. 101

S1/24 - s. j. 102

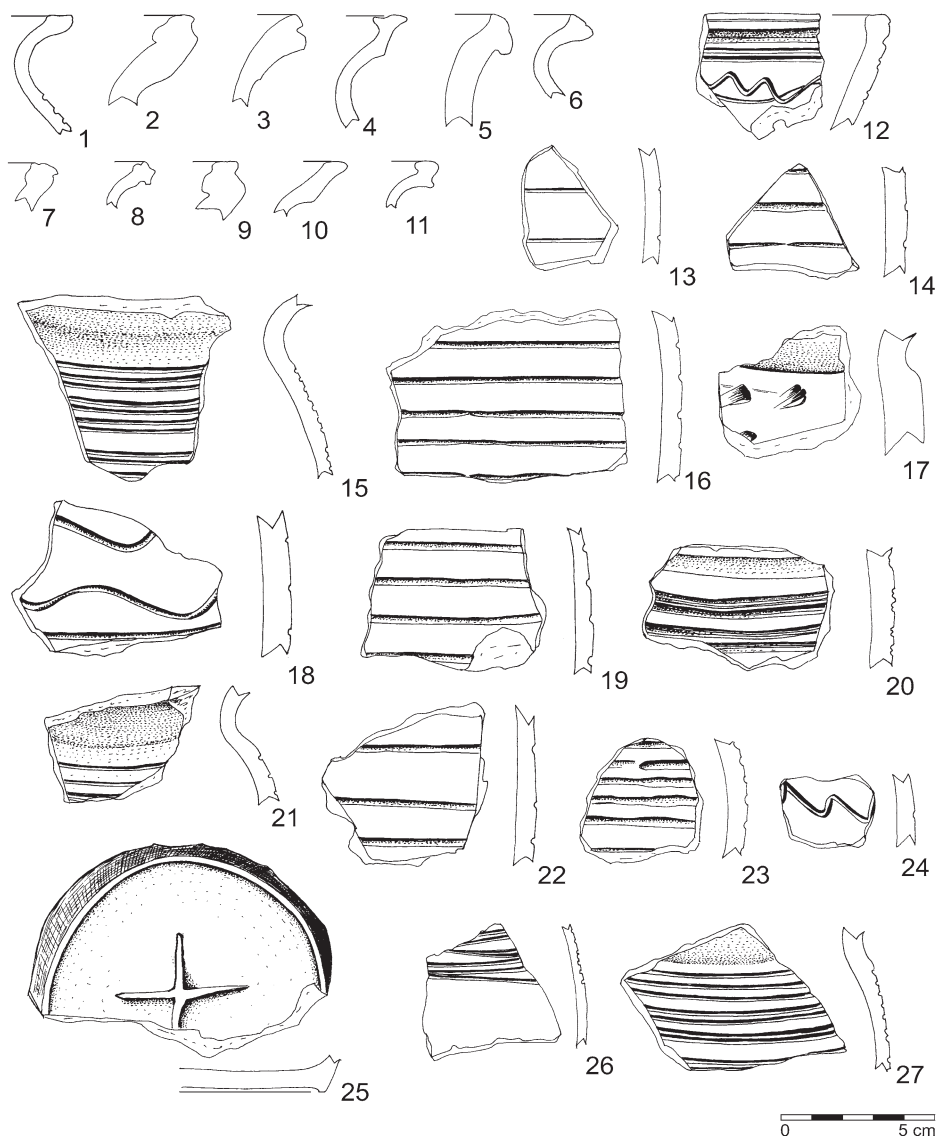
S1/24 - s. j. 103

Obr. 26: Hrad Mokřice, stratifikované nálezy. 1–15: sonda 2/2016, s. j. 111, vše keramická skupina MO 1002; 16–21: sonda 1/2024, s. j. 101, vše keramická skupina 1004; 22–29: sonda 1/2024, s. j. 102, vše keramická skupina 1002; 30: sonda 1/2024, s. j. 103, keramická skupina 1002 (zpracovali E. Bílková Šamalová – P. Drnovský).

STAVEBNÍ PODOBA, VÝVOJ A ZÁNİK HRADU

Počátky hradu lze datovat díky archeologickým nálezům. V rámci souhrnného zpracování keramického souboru, pro který byla užitá metoda třídění na keramické skupiny (protože jsme neznali nálezové okolnosti souboru), jsme nejstarší keramické nálezy přiřadili ke skupině MO 1002 (Drnovský 2021a, 283–287). Keramiku charakterizuje četná příměs písčitého ostřiva vystupujícího na povrch nádob, který je tak krupičkový až drsný. Technika tvorby nádob spočívala v lepení z hliněných pásků a dotáčení, výpal probíhal v nestálém prostředí. U části produkce docházelo k cílenému oxidačnímu přezahu, takže povrch nádob nabýval sytých oranžových, příp. béžových odstínů. Tyto nálezy řadíme do 3. třetiny 13. století, s možným přesahem na počátek 14. století (obr. 27). Tuto dataci odvozujeme z vertikální stratigrafie, kterou stanovili M. Richter a V. Vokolek v historickém jádru Hradce Králové na parcelách domů čp. 143 a 144. Profilací a výzdobou mokřické nálezy odpovídají tamním tzv. horizontům III, II a I, které jsou řazeny do 3. čtvrtiny 13. století až počátku 14. století (Richter – Vokolek 1995, 77–79, tabulka 110–116). Z geo-

Obr. 27: Hrad Mokřice, příklady charakteristických zástupců keramické skupiny MO 1002, sondy 1, 2, 3, 4/2016 bez stratigrafického kontextu (zpracovali E. Bílková Šamalová – P. Drnovský).

graficky bližších lokalit je daný keramický horizont identifikován v nejstarších vrstvách města Jičína (Peroutková Matějková 2008, 31–32). V rámci blízkých opevněných lokalit registrujeme analogické nálezy na hradě u Šárovcovy Lhoty (zde třídy SL 3001, 3003; Bláha – Drnovský 2023, 70–74), hradě u Vřesníku (zde třídy VR 3001, 3003; Drnovský v tisku 1), hradě u Velkého Vřeštova (Drnovský v tisku 2), hradě v poloze Vražba u Habřiny (zde třídy VRA 3001, 3003; Drnovský v tisku 2), tvrze ve Vysokém Veselí (zde třídy VV 3001, 3003 a 3004; Drnovský – Unger 2024, 500–502) a tvrze v Drahorazi (zde třídy DR 3001, 3003 3006; Drnovský – Unger 2025, 153–157). Pro nás je podstatné, že jsme zástupce skupiny MO 1002 získali z vrstev 102 a 103 v rámci sondy 1/2024, které dáváme do souvislosti s výstavbou hradu. Díky vzorkování vrstev techniky jičínského muzea v roce 2016 máme fragmenty MO 1002 doloženy ve vrstvě 111 v sondě 2/2016 (obr. 26: 1–15). Ve všech výše uvedených kontextech je přítomnost MO 1002 prakticky homogenní. Nižším podílem jsou tyto nálezy MO 1002 přítomny i v destruktivních vrstvách, kde je považujeme za příměs.

Vrstvy, které spojujeme s destrukcí hradu, obsahují plně vyvinutou vrcholně středověkou keramickou produkci, kterou řadíme do 14. století až 1. poloviny 15. století. Dominantní podíl zde má zejména skupina MO 1004, kterou charakterizuje homogenní oxidační výpal, který dal hrnčině oranžové odstíny stěn. Dále je výrazně přítomna skupina MO 1008, která je obdobou výše uvedené; liší se barvou, která je spíše světle béžová (obr. 28). Spolu tvoří více než 55 % souboru (Drnovský 2021a, 283). V rámci destruktivních vrstev v sondě 1/2024 jsou fragmenty těchto tříd přítomny 39 ks. Takřka výlučně jsou nálezy těchto skupin přítomny i z vrstev sond 2/16 (s. j. 103, 106) a 3/16 (s. j. 103, 104), které nasbírali pracovníci jičínského muzea. Tato kvalitně oxidačně pálená hrnčina představuje dominantní vrcholně až pozdně středověkou produkci, která se objevuje v celých severovýchodních Čechách; pochází z řady blízkých lokalit (Drnovský – Bláha 2024, 87–88; Drnovský 2018, 77; Matějková 2014, 100). Zbylé nálezy rovněž odpovídají produkci 14. až počátku 15. století. Jedná se o skupiny redukčně pálené keramiky MO 1005 (obr. 29:1–3), glazované stolní keramiky (obr. 29: 4–6), jemně oxidačně pálené keramiky MO 1003 (obr. 29: 9–12) a světlé červeně malované keramiky MO 1001 (obr. 29:13–17).

Pro účely řešení otázky doby zániku hradu na základě keramických nálezů lze ještě uvést počet, resp. podíl glazovaných fragmentů nádob. V rámci objemného souboru jsou vnitřně polévané zlomky (pocházející zejména z kuchyňských pánví) přítomny cca 50 ks, což v rámci celé kolekce představuje necelé 0,5 % (obr. 29: 7–8). Předpokládáme, že trend nástupu polévaného zboží v rámci severovýchodních Čech se výrazně neliší od zbytku Čech a Moravy. Přesto, pokud bychom chtěli ke srovnání využít východočeské absolutně datované kolekce zánikem sídla, můžeme jako příklad využít objemný soubor z hradu Vízmburku zaniklého v roce 1447. Polévané nádoby zde byly již zastoupeny, téměř výhradně se jednalo o pánve (Košťál 2007, 57). Oproti tomu kolekce z hradu Červené Hory dobytého v roce 1427 a z tvrze v Mlázovicích vypálené v roce 1424 glazovanou keramikou postrádají. V těchto případech se však jedná o menší soubory čítající pouze řádově desítky fragmentů (Drnovský 2024 b, 70–71). Můžeme tedy uzavřít, že keramické nálezy vzhledem ke své

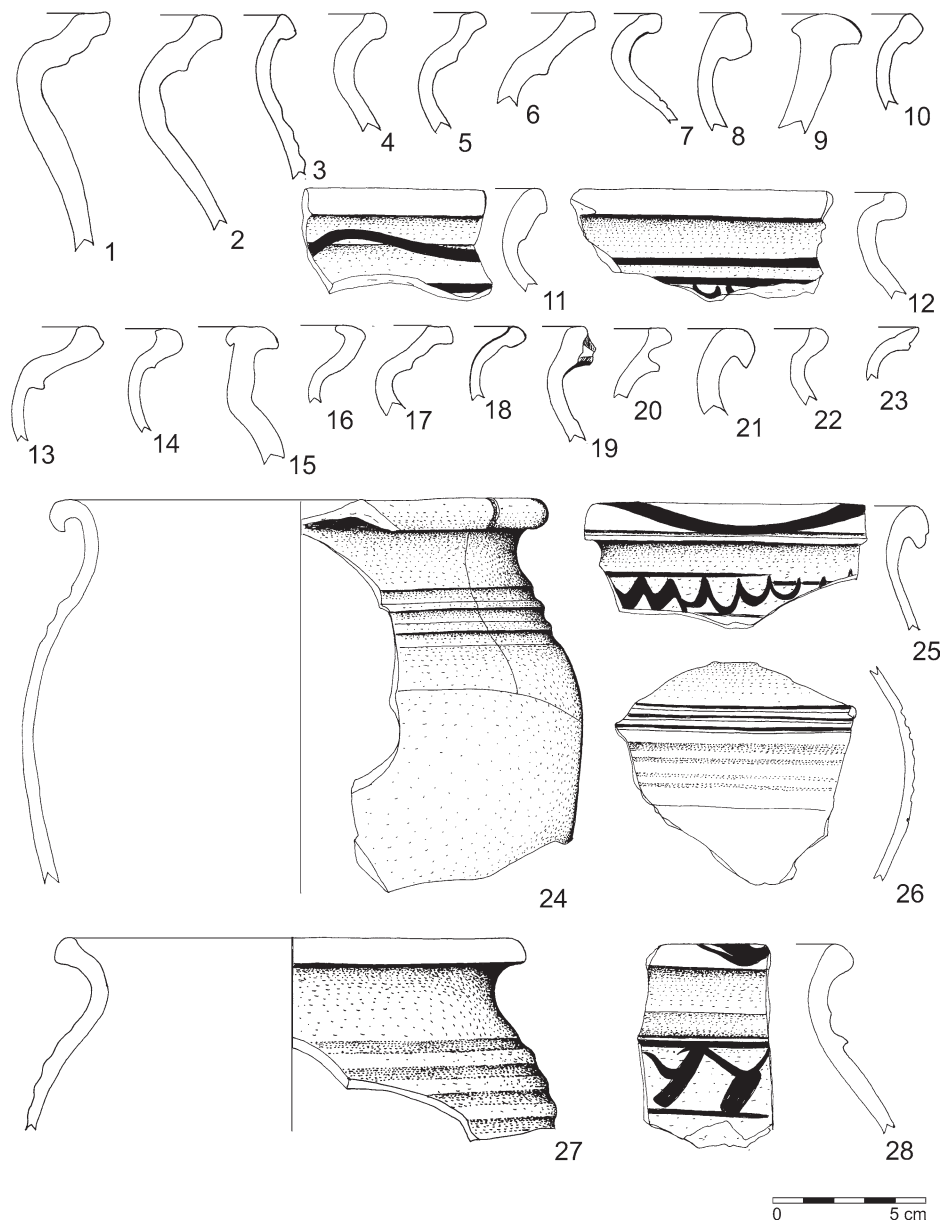
mu širšímu datačnímu rozsahu svědčí o zániku sídla během 1. poloviny 15. století, což není v rozporu s přesnějším určením dle provozu falzátorské dílny (20. léta téhož století).

Hradní jádro bylo tvořeno obvodovou hradbou. Její průběh je znatelný po celém obvodu, v sondách 1, 2 a 3/2016 byla odhalena až k základu. Tloušťka při patě dosahovala okolo 3,5 m, v nadzemní části okolo 2,5 m. Hradní jádro má oválný tvar o rozměrech přibližně 45 x 35 m (přibližná plocha činí okolo 1000 m²). Mocnost destrukčních vrstev v jádru se pohybuje mezi 3 až 4 m. Nevyrovnaný povrch vnitřního prostoru jádra, tvořený konvexními a konkávními strukturami, dává tušit, že se zde nacházely zděné objekty. Jedna z budov byla odhalena v jihozápadní části jádra v sondách 2 a 4/2016. Tato budova dvěma stěnami přiléhala k obvodové hradbě, její zdivo bylo s hradbou provázáno. Vnější rozměry objektu byly přibližně 6 x 8 m (delší strana je souběžná s průběhem hradby). Dokumentovaná tloušťka zdiva této budovy se pohybovala mezi 1,2 a 1,4 m. Objekt vyhořel, dle skladby propálených vrstev se zdá, že šlo o minimálně jednopatrovou stavbu. Zda převyšovala obvodovou hradbu, netušíme. V tomto objektu se v době zániku nacházela výše zmíněná falzátorská dílna.

Relikty dalších budov lze rozpoznat dle nepravidelného povrchu hradního jádra v severozápadní části a jihovýchodní části. V severovýchodní části hradu, kam dosahoval západní konec sondy 1/2016, se patrně nacházelo volné prostranství. Soudíme tak dle absence spálených destrukčních vrstev analogických k situaci v západní části.

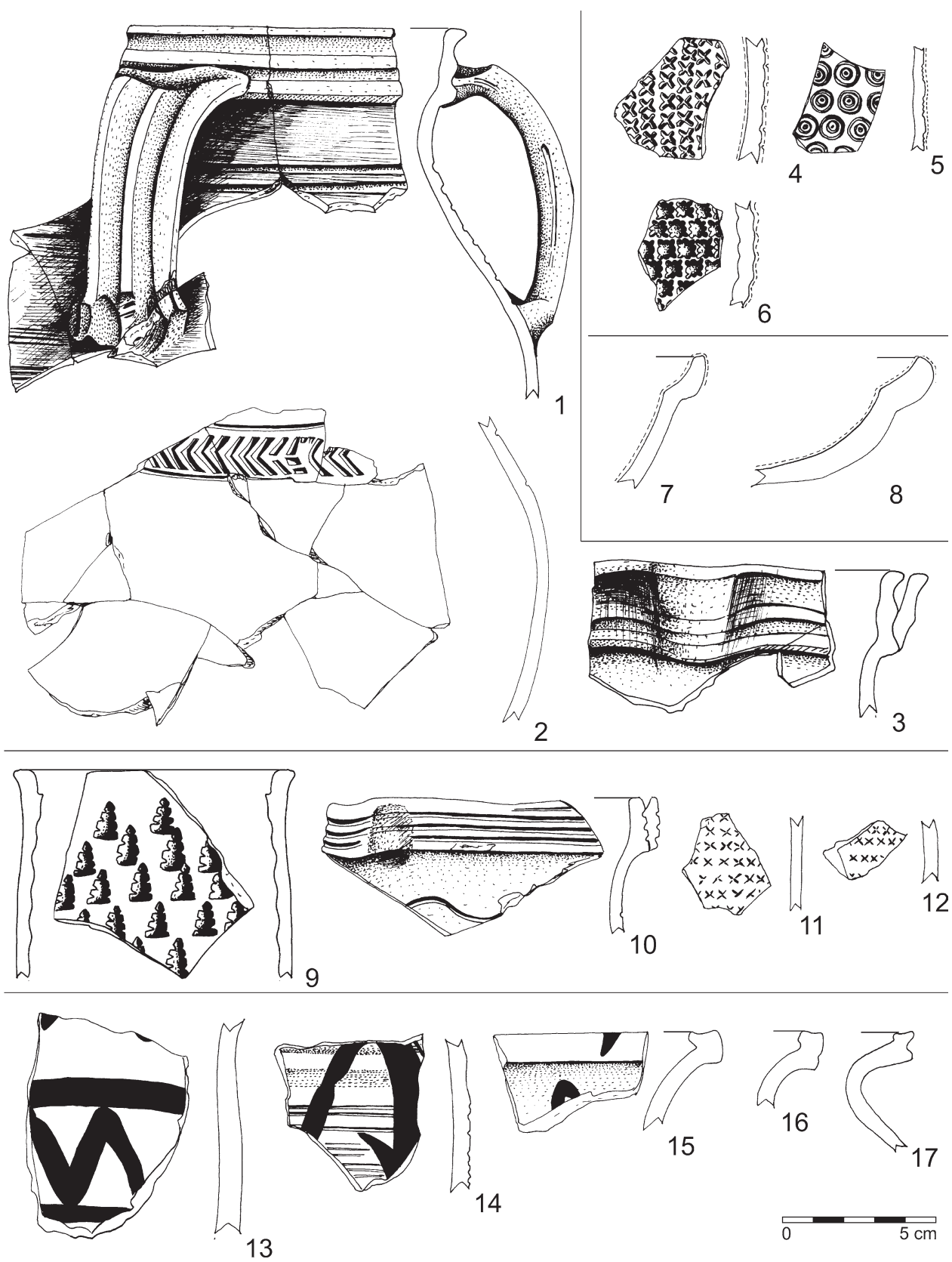
Po zanesení profilů ze sond 1, 2 a 3/2016 do současného terénního profilu si lze vytvořit představu o mocnosti destrukčních vrstev uvnitř hradního jádra (3 až 4 m). Někdejší úroveň terénu vně jádra lze určit dle destrukčních vrstev a vnějších stupňovitých odsazení zdiva hlavní hradby, u kterých počítáme s jejich umístěním pod úroveň tehdejšího terénu. V severovýchodní části jádra, v sondě 1/2016, činil výškový rozdíl vně a uvnitř ohrazené plochy přibližně 2,5 m. Prostor jádra byl tedy oproti vnějšku umístěn níže (viz obr. 6).

Na základě dostupné dokumentace můžeme identifikovat tři věžice, které zpevňovaly jižní úsek obvodové

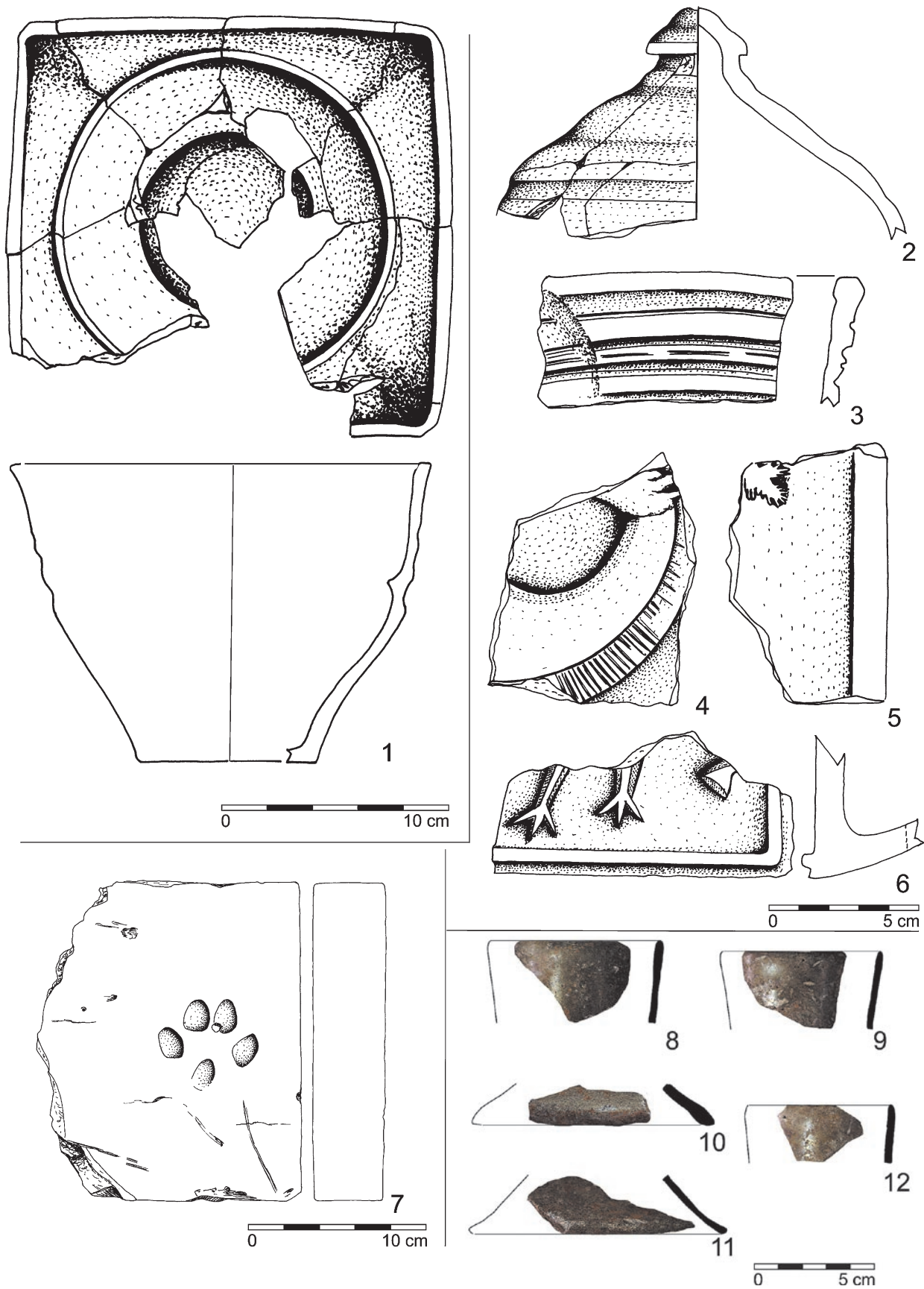

Obr. 28: Hrad Mokřice, příklady charakteristických zástupců keramické skupiny MO 1004 a 1008, sondy 1, 2, 3, 4/2016 bez stratigrafického kontextu (zpracovali E. Bílková Šamalová – P. Drnovský).

hradby. Jejich funkce může být předmětem diskuze. Jejich fortifikační úloha je přinejmenším diskutabilní. Věžice 1 a 2 umístěné na jihozápadní straně vystupovaly před líc jen přibližně 2,3 m, šířka první věžice byla asi 3,3 m, rozměry druhé byly patrně obdobné; soudíme tak ze symetrického náběhu zdí obou věžic. Překvapující je malý rozestup věžic – pouhých 1,2 m. Uplatnění případné boční střílby z obou věžic tedy bylo výrazně omezeno. Třetí věžice se nacházela v jihovýchodní části, byla větší, její průměr byl přibližně 5 m, před líc hradby vystupovala asi o 3,5 m. Primární úloha věžic spíše souvisela se statickým zajištěním hradby. Flankovací potenciál třetí věžice sice nějaký být mohl, na koruně první a druhé věžice se však sotva mohl vejít vyšší počet obránců. Vzhledem k tomu, že jižní a jihovýchodní část hradního jádra je orientována směrem na výše položený protilehlý svah, zde mohla být snaha posílit obranu/statiku hradby. Opomenout ani nelze reprezentativní aspekt

Obr. 29: Hrad Mokřice, příklady charakteristických zástupců keramických skupin. 1-3: MO 1005; 4-6: glazované fragmenty stolní keramiky; 7-8: fragmenty glazovaných pánví; 9-12: MO 1003; 13-17: MO 1001 (zpracovali E. Bílková Šamalová – P. Drnovský).

Obr. 30: Hrad Mokřice, příklady nálezů ze sond 1, 2, 3, 4/2016 bez stratigrafického kontextu. 1: torzo nádobkového kachle; 2: torzo baňkovitého kachle; 3: zlomek nádobkového kachle; 4–6: fragmenty komorových kachlů; 7: keramická dlaždice; 8–11: fragmenty skleněných nádob (zpracovali E. Bílková Šamalová – P. Drnovský).

věžic. Jižní část hradu byla vizuálně orientovaná vůči Lužanům a také tudy procházela jedna z větví dálkové trasy na Novopacko, resp. Podkrkonoší. Analogické užití věžic u hradů tohoto řádu postrádáme, pokud pomíne příklady na stavbách 12. století, tak nám vystupují hrady jiné kvalitativní, a především rozsahem odlišné kategorie – Strakonice, Týřov, Zvíkov, případně Krašov. Hledání analogií naráží na limity naší úrovně poznání této skupiny menších šlechtických hradů, u kterých se nedochovaly pozorovatelné nadzemní zděné konstrukce. Bez odkryvu, tj. pouze na základě povrchového průzkumu, bychom věžice neidentifikovali. Lze tedy pouze spekulovat, zda užívání věžic (ať už z důvodu statických, nebo obraných, či reprezentativních) bylo, anebo nebylo v průběhu 13. a 14. století častější.

Na základě nálezů lze určit, že na hradě existovalo otopné zařízení obsahující kachle (obr. 30: 1–6). Zda se přímo jednalo o těleso kachlových kamen, nebo jen o pec se vsazenými kachly, nelze s jistotou určit. Vzhledem k tomu, že se podařilo identifikovat minimálně dva jedince baňkovitých kachlů, tak spíše předpokládáme první možnost. Celkem se v souboru nachází přes 170 ks kamnářské keramiky, převažují fragmenty nádobkových kachlů s pravouhlým ústím, fragmenty komor komorových kachlů a pak jejich čelní vyhřívací stěny. Z hlediska umístění v rámci hradního jádra dokážeme lokalizovat celkem 30 ks do prostoru sondy 3/2016 a 2 ks do kontextu sondy 2/2016. Stratigrafická poloha je nám neznáma, předpokládáme, že se jednalo o destruktivní vrstvy. Celkem 93 fragmentů bylo objeveno v sondách zapsaných jako 17, 18 a 20 v roce 2017. Na základě náčrtku pozice sond tyto výkopy umísťujeme do jihovýchodní části hradu, jedná o prostor mezi sondou 1/2016 a 6/2016. Zdá se tedy, že v rámci jádra se mohly nacházet minimálně dvě místnosti vybavené kamny. Zbylé nálezy kachlů nemají zapsaný žádný kontext.

Zajímavé informace přinesly výkopy na předhradí. V rámci sondy 5/2013 byl odkryt sklep se zbytky valené klenby. Sklep byl patrně součástí budovy na východním konci předhradí. Zvláštní situaci odkryl výkop 1/2013. Sonda protнула strukturu, která je patrně pozůstatkem suterénu budovy, jejíž obvodové stěny byly tvořeny zdí tlustou přibližně 1,3 m. Při interpretaci jsme limitováni tím, že tento výkop nebyl dokumentován techniky jičínského muzea a nedisponujeme fotkami. Dle profilu je ale zřejmé, že se výkop nedostal na úroveň založení zdi, nebo na podlahovou úroveň; odkryto bylo pouze 0,7 m destrukce. Celý půdorys objektu činí úctyhodných 15 × 14 m. Nevíme si rady s jeho funkčním zařazením. Vzhledem k mocnosti destruktivních uložení, jejichž dno nebylo dosaženo, a vzhledem k tloušťce zdíva se mohlo jednat o palácovou budovu s minimálně zděným přízemím, charakter vyšších pater nám uniká. Vzhledem k půdorysné velikosti objektu (přibližně 210 m²) si nemyslíme, že by se jednalo o budovu brány, která zajišťovala vstup do hradního jádra.

V případě interpretace obou staveb na předhradí nás zaráží absence dokladů požáru, které známe z jádra hradu. Vracíme se zde tak k úvahám, které zazněly již v úvodu textu, kdy jsme řešili rozpor mezi jasným zánikem hradního jádra ve 20. letech 15. století a zápisem řešení královské odúmrťe během let 1462 až 1464. Vzhledem

k oběma zděným budovám na předhradí zde vyvstává domněnka, zda právě prostor předhradí nebyl v určité formě obnoven. Je možné, že nevelké hradní jádro, zavřené destrukcí, nebylo vhodné k obnově. Tyto úvahy ale zůstávají v úrovni spekulací. Nálezů zapsaných do roku 2013 je v souboru minimum a nevykazují mladší charakter. Jsme beztak skeptičtí, zda by se na keramice výrazně podepsal rozdíl čtyř desetiletí, snad pouze v počtu glazovaných střepů. Ty se zde nacházejí, ale vzhledem k tomu, že do prostoru předhradí jsme schopni s jistotou určit pouze přibližně 700 střepů, tedy necelých 7 % z celkového nálezového souboru, zdržujeme se interpretace. Buď bylo nálezů z roku 2013 (výkopy na předhradí) skutečně málo, nebo se nacházejí bez zapsání kontextu ve zbytku souboru (tak jako většina).

Obdobná situace jako na Mokřici byla dokumentována na jihomoravském hradě Lelekovice. Hradní jádro zaniklo po dobytí hradu patrně na samém počátku 15. století a nebylo již obnoven (Unger 1999, 62–68). V prostoru předhradí pak byla v průběhu 15. století vybudována zděná budova, která patrně nahradila zaniklý hrad jakožto správní centrum (Unger 2006).

ZÁVĚR

V článku jsme se pokusili shrnout aktuální stav poznání hradu Mokřice a jeho okolí na základě archeologických výzkumů, které postihly zejména jeho jádro. Vypovídací možnosti terénních situací jsou negativně ovlivněny formou výzkumů, které nebyly oficiálně vedeny příslušným archeologickým pracovištěm. Počátky hradu lze klást do závěru 13. století, čímž se Mokřice řadí k obdobným šlechtickým opevněným sídlům v jižním Podkrkonoší (*Drnovský v tisku 2*). Na rozdíl od nich však představuje lokalitu, jejíž existence byla delší, bezpochyby po celé 14. století až do počátku 15. století. Zánik jádra hradu byl způsoben požárem, což dokládají destruktivní vrstvy zjištěné v západní části jádra. Požár patrně souvisel s dobýváním hradu, doloženým nejen četnými nálezy militarií v okolí, ale i reliktů opevnění obléhacího tábora. Vzhledem k provozu falzátorské dílny, jejíž produkty se ocitly v destruktivních vrstvách, lze tuto válečnou událost klást na počátek 20. let 15. století.

Oválné hradní jádro o rozměrech (45 × 35 m) bylo vymezeno zděnou obvodovou hradbou tlustou v základě přibližně 3,5 m, v nadzemní části pak 2,5 m. Mocnost destruktivních vrstev v jádru hradu se pohybuje mezi 3 až 4 m. V západní části hradu se nacházela budova přistavěná k obvodové hradbě. Na základě destruktivních vrstev dedukujeme, že sestávala z přízemí a jednoho patra. V jádru se nacházely jedna až dvě místnosti vytápěné kachlovými kamny. Přítomnost tří věžic na jižní straně hradby, jejichž rozmístění a rozměry nenasvědčují plnohodnotné obranné funkci, svědčí spíše o kombinaci reprezentativní a statické funkce.

Na předhradí byly zjištěny dvě (zčásti) zděné stavby. Z první byl zachycen valeně sklenutý sklep, druhá mohla být obytnou věží o rozměrech 15 × 14 m. Absence požárových stop v těchto objektech dovoluje uvažovat o delším

provozu tohoto prostoru i po zániku jádra hradu, které nebylo obnoveno poté, co bylo sídlo dobyt a poničeno na počátku husitských válek.

MGR. PAVEL DRNOVSKÝ, PH.D. – KATEDRA
ARCHEOLOGIE FILOZOFICKÉ FAKULTY
UNIVERZITY HRADEC KRÁLOVÉ,
ROKITANSKÉHO 62, 500 03 HRADEC KRÁLOVÉ
PAVEL.DRNOVSKY@UHK.CZ
ORCID: 0000-0002-0097-8637

MGR. JIŘÍ UNGER, PH.D. – REGIONÁLNÍ
MUZEUM A GALERIE V JIČÍNĚ,
VALDŠTEJNOVO NÁMĚSTÍ 1, 506 01 JIČÍN
UNGER@MUZEUMHRY.CZ,
ORCID: 0000-0001-5784-9169

PRAMENY A LITERATURA

- AČ 37/1*: Archiv český, čili staré písemné památky české i moravské. Díl 37, částka 1. G. Friderich ed., Praha 1941.
- Bláha, R. – Drnovský, P. 2023*: Vrcholně středověká fortifikace u Šárovcovy Lhoty (okr. Jičín). Vyhodnocení archeologického výzkumu opevněného sídla z druhé poloviny 13. století, *Archeologie východních Čech* 24, s. 53–88.
- Boublík, J. – Drnovský, P. 2023*: Falzátorská dílna na hradě Mokřice u Lužan (okr. Jičín), *Numismatické listy* 77 (1–4), s. 57–102.
- DD 23*: Národní archiv Praha, Desky zemské, sign. DD 23, fol. K. VI, 266–171.
- Drnovský, P. 2018*: Hmotná kultura šlechtických sídel severovýchodních Čech: Každodennost ve středověku pohledem archeologie. Hradec Králové.
- Drnovský, P. 2021a*: Analýza keramických a skleněných nálezů z hradu Mokřice u Jičína, *Archeologie východních Čech* 20, s. 272–395.
- Drnovský, P. 2021 b*: Soubor kovových nálezů z hradu Mokřice u Lužan a jeho blízkého okolí (okres Jičín), *Archaeologia historica* 40/1, s. 475–491.
- Drnovský, P. 2023*: Mokřice Castle near Jičín. The equipment and operation of a household at an aristocratic residence Based on archaeological Findings, *Mediaevalia Historica Bohemica* 26, č. 1, s. 21–37.
- Drnovský, P. 2024a*: Castle siege in East Bohemia: Archaeological finds and their spatial analysis using the examples of Mokřice, Potštejn and Rychmberk Castles, *Acta Militaria Mediaevalia* 19, s. 47–60.
- Drnovský, P. 2024 b*: Vybrané archeologické doklady válečných událostí z husitského období v severovýchodních Čechách (Bilance možností a limitů výzkumu), *Historia Aperta* 51, s. 56–73.
- Drnovský, P. v tisku 1*: Opevněné středověké sídlo u Vřesníku (okr. Jičín). Výsledky terénní prospekce, *Castellologica bohemica* 21.
- Drnovský, P. v tisku 2*: Počátky výstavby hradů na pomezí Hradecka a jižního Podkrkonoší. Problematika nejstarších opevněných vrcholně středověkých sídel na severním Hradecku, *Archaeologia historica* 50/2.
- Drnovský, P. – Bláha, R. 2024*: Nechanice u Hradce Králové. Vývoj poddanského městečka a šlechtického sídla ve středověku ve výpovědi archeologických výzkumů a nálezů, *Archeologie východních Čech* 26 (2023), s. 59–117.
- Drnovský, P. – Maráz, K. 2024*: Zhodnocení nálezu středověkého typáře z hradu Mokřice (okres Jičín), *Archeologie východních Čech* 27 (2), s. 60–69.
- Drnovský, P. – Unger, J. 2024*: Výzkum v areálu tvrze ve Vysokém Veselí u Jičína. Nové poznatky k podobě vrchnostenského sídla Vartenberků ve středověku, *Archaeologia historica* 49/2, s. 487–508.
- Drnovský, P. – Unger, J. 2025*: Doklad existence opevněného šlechtického sídla ve 2. polovině 13. století v Drahorazi u Kopidlna (Čechy). Výsledky archeologického výzkumu, *Archaeologia historica* 50/1, s. 45–163.
- Koštal, J. 2007*: Archeologické nálezy z hradu Vizmburku. Diplomová magisterská práce, Masarykova univerzita v Brně, rkp.
- Kovačiková, L. – Drnovský, P. 2023*: Vyhodnocení zvířecích kostí z hradu Mokřice (Čechy): ohlédnutí za pestrostí jídelníčku obyvatel středověkého hradu a možnostmi produkce potravin živočišného původu, *Archaeologia historica* 48/1, s. 81–111.
- Maloch, A. V. 1858*: O někdejším statku Dřevenickém blízce Jičína, in: *Programm des kias. Königl. Gymnasium zu Jičín im Jahre 1858*. Jičín.
- Matějková, K. 2014*: Keramický sortiment turnovských domácností. Možnosti zpracování keramických souborů z městských stratigrafií, *Archaeologia historica* 39/1, s. 89–117.
- Nohejlová-Prátová, E. 1956*: České, moravské a slezské nálezy mincí údobí grošového (1300–1547), in: *E. Nohejlová-Prátová ed., Nálezy mincí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku II*. Praha, s. 113–298.
- Peroutková Matějková, K. 2008*: Středověký a novověký Jičín ve světle archeologických nálezů a aspektu dobového hrnčířství. Diplomové magisterské práce, Masarykova univerzita v Brně, rkp.
- Richter, M. – Vokolek, V. 1995*: Hradec Králové. Slovanské hraděště a počátky středověkého města. Hradec Králové.
- RT I*: Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae. Pozůstatky desk zemských království českého I. J. Emler ed., Praha 1870.
- Sedláček, A. 1887*: Hradý, zámky a tvrze Království českého V. Podkrkonoší. Praha.
- Unger, J. 1999*: Život na lelekovickém hradě ve 14. století. Brno.
- Unger, J. 2006*: Archeologický výzkum na předhradí Lelekovického hradu v letech 2002–2004, in: *Pravěk Supplementum* 16. Brno, s. 27–33.

DIE OSTBÖHMISCHE BURG MOKŘICE BEI JIČÍN BAUGESTALT EINES ADELSSITZES ANHAND DER AUSWERTUNG DER GRABUNGSDOKUMENTATION AUS DEN JAHREN 2013, 2016 UND DER ARCHÄOLOGISCHEN FORSCHUNG IM J. 2024

Der vorliegende Beitrag stellt eine Behandlung über die verschwundene Burg Mokřice dar, die sich über dem Dorf Lužany zwischen Jičín und Nová Paka/Neupaka befand. Das Ziel dieser Arbeit fußt in der Auswertung des z. T. durch weniger fachgemäße, seit 2011 ausgeführte Grabungen definierten Forschungszustands. Die Funde und der Teil der Felddokumentation befinden sich im Museum in Jičín, diese Quellen boten die primären Informationen dar. Die Autoren führten im Jahre 2022 das 3D-Burgkernmodell, im Jahre 2024 dann die Sonde 1/2024 aus, um einige Erkenntnisse der früheren Forschungen zu beglaubigen.

Gemäß den materiellen Funden lassen sich die Anfänge der Burg zur Wende des 13. und 14. Jahrhunderts einordnen. Der ovale Burgkern ca. 45×35 m war mit der gemauerten Ringmauer mit Stärke von 3,5 m am Fuß und 2,5 m in der oberirdischen Partie umgeben. Die Destruktionsschichten erreichen 3–4 m Stärke. Man legte im Kern ein an die Ringmauer zugebautes Gebäude im Südwestteil frei, mindestens mit einem gemauerten Obergeschoss, in dem sich die Falschmünzerei

befunden hatte. Weitere Objekte lassen sich gemäß der Geländeoberfläche im Burgkern rekonstruieren. Den südlichen Ringmauerabschnitt verstreben drei Mauertürme, deren Lage und Maße eher eine statische oder repräsentative Wirkung als die Verteidigungsfunktion andeuten. Im Burgkern befanden sich auch kachelofenbeheizte Räume; mehr als 170 Ofenkeramikfragmente sind belegt.

Die Destruktionsschichten der Burg enthalten die vollentwickelte hochmittelalterliche Tonwarenproduktion mit Datierung zum 14. bis in die erste Hälfte des 15. Jahrhunderts. Die Zeit des Untergangs des Burgkerns lässt sich über die Produkte der Falschmünzerei bestimmen, die niederwertige umlaufende Falschmünze aus der Anfangszeit der Hussitenkriege produzierte. Der plötzliche Untergang und Brand des Burgkerns ist in den Destruktionsschichten der Sonde 2/2016 dokumentiert. Der Brand hing wohl mit der Bekämpfung der Burg zusammen, die ebenfalls durch zahlreiche gefundene Militaria in der Umgebung und der Befestigungsrelikte nach dem Feldlager der Belagernden belegt sind.

Man lege in der Vorburg zwei gemauerte Objekte frei. Das erste enthielt einen tonnengewölbten Keller und gehörte wahrscheinlich zum Gebäude an der Vorburgostseite. Das andere Objekt über dem 15x14 m Grundriss möge den Wohnturm oder das Palasgebäude dargestellt haben. Die Absenz der Brandspuren in diesen Objekten deutet an, dass die Vorburg auch nach dem Untergang des nicht wiederaufgebauten Burgkerns in Anwendung bleiben konnte.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Die Burg Mokřice (Kat.-Gem. Lužany, Bez. Jičín), Lage der Burg (s. Pfeil) gegen das Dorf Lužany (Autor P. Drnovský).

Abb. 2: Burg Mokřice, Umgebung, auf dem Geländedigitalmodell dargestellt: A – Burgkern; B – Vorburg; C – Befestigung des Belagerungslagers; D – Dämme der Teiche/Wasserspeicher; E – ausgewählte verschwundene Wegebündel; F – Orte mit Belegen der Besiedlungsaktivitäten; G – Steinbrüche, wahrscheinlich neuzeitlich. Datendeutung mittels der Multidirection-Hillshade-Methode (Datenquelle ČÚZK/Tschechisches Amt für Landvermessung und Kataster, Gestaltung T. Kravciv – P. Drnovský).

Abb. 3: Burg Mokřice, digitales Geländemodell: 1 – Burgkern; 2 – der innere Graben; 3 – Ringwall; 4 – der zweite Graben zwischen dem Burgkern und der Vorburg; 5 – Vorburg (a – der niedrigere Teil; b – der höhere Teil); 6 – das eingesenkte Objekt in der Vorburg; 7 – der die Vorburg von der Anhöhe „Na Zámčich“ trennende Abgrund; 8 – verschwundene Wege; 9 – Wasserspeicherdamm. Datendeutung mittels der Multidirection-Hillshade-Methode (Datenquelle ČÚZK, Gestaltung T. Kravciv – P. Drnovský).

Abb. 4: Burg Mokřice, Drohnenaufnahmen: 1 – Ansicht von Südosten (1 – Ausmaß des vom Graben umgebenen Burgkerns; 2 – Wall; 3 – Graben; 4 – der niedrigere Teil der Vorburg; 5 – der höhere Teil der Vorburg, die Position a zeigt das Ausmaß des eingesenkten Objekts in der Vorburg); 2 – Burgkern, Ansicht von Süden; 3 – Burgkern, Ansicht von Osten über die Vorburg (Drohnenpilotin T. Kravciv, Gestaltung P. Drnovský).

Abb. 5: Burg Mokřice, digitales Geländemodell im Ausmaß des Burgkerns und der Vorburg samt den Grabungen und Sonden aus den Jahren 2013, 2016 und 2024. Die Sonden aus den Jahren 2013 und 2016 wurden nicht geodätisch aufgenommen, sie sind nur nach den Fotos eingezeichnet. Dokumentierte Profile sind ersichtlich gemacht (Datenquellen: Umgebung der Burg ČÚZK, Burgkern gemäß dem LIDAR-Scanner SLAM200, Autor L. Čapek – Intellmaps GmbH; Gestaltung J. Unger – P. Drnovský).

Abb. 6: Burg Mokřice, digitales Geländemodell des Burgkerns, eingezeichnete Lage der Sonden. Rote Volllinie – der festgestellte Verlauf des Mauerwerks, hellrot – der abgeschätzte Mauerwerkverlauf. Die Strichlinie bezeichnet den Schnitt aus der Abb. 7 (Datenquelle s. Abb. 5, Gestaltung J. Unger – P. Drnovský).

Abb. 7: Burg Mokřice, Profil über den Burgkern mit Eintragung der dokumentierten Mauerwerke: 1 – Stärke der Destruktionsschichten; 2 – Untergrund; 3 – die mit dem Betrieb der Burg zusammenhängenden Schichten; 4 – wahrscheinliche Höhe der begehbaren Oberfläche innerhalb des Burgkerns (Datenquelle s. Abb. 5, Gestaltung J. Unger – P. Drnovský).

Abb. 8: Burg Mokřice, Sonde 1/2013, Profil (Digitalisierung nach der Zeichnung von A. Gołębiewska-Tobiasz vom 16. 6. 2013, Original im Regionalmuseum und -galerie in Jičín, Gestaltung zum Druck E. Ptáčková – P. Drnovský).

Abb. 9: Burg Mokřice, Sonde 2/2013, Profil (Digitalisierung nach der Zeichnung von A. Gołębiewska-Tobiasz vom 16. 6. 2013, Original im Regionalmuseum und -galerie in Jičín, Gestaltung zum Druck E. Ptáčková – P. Drnovský).

Abb. 10: Burg Mokřice, Sonde 3/2013, Profil (Digitalisierung nach der Zeichnung von A. Gołębiewska-Tobiasz vom 16. 6. 2013, Original im

Regionalmuseum und -galerie in Jičín, Gestaltung zum Druck E. Ptáčková – P. Drnovský).

Abb. 11: Burg Mokřice, Sonde 5/2013, Grundriss und Profile (Digitalisierung nach der Zeichnung von J. Košek vom 4. 10. 2013, Original im Regionalmuseum und -galerie in Jičín, Gestaltung zum Druck E. Ptáčková – P. Drnovský).

Abb. 12: Burg Mokřice, Sonde 5/2013 (alle Fotos J. Košek, falls nicht anders angegeben, im Regionalmuseum und -galerie in Jičín aufbewahrt).

Abb. 13: Burg Mokřice, Sonde 1/2016, Grundrisse und Profile (Digitalisierung nach der Zeichnung von J. Košek vom 6. 4. und 22. 4. 2016, Original im Regionalmuseum und -galerie in Jičín, Gestaltung zum Druck E. Ptáčková – P. Drnovský).

Abb. 14: Burg Mokřice, Sonde 1/2016.

Abb. 15: Burg Mokřice, Sonde 2/2016, Grundriss und Profile (Digitalisierung nach der Zeichnung von J. Košek vom 31. 10. 2016, Original im Regionalmuseum und -galerie in Jičín, Gestaltung zum Druck E. Ptáčková – P. Drnovský).

Abb. 16: Burg Mokřice, Sonde 2/2016. Stratigrafische Situation im Inneren des an die Ringmauer zugebauten Gebäudes.

Abb. 17: Burg Mokřice, Sonde 2/2016.

Abb. 18: Burg Mokřice, Sonde 3/2016, Grundriss und Profil (Digitalisierung nach der Zeichnung von J. Košek vom 14. 11. 2016, Original im Regionalmuseum und -galerie in Jičín, Gestaltung zum Druck E. Ptáčková – P. Drnovský).

Abb. 19: Burg Mokřice, Sonde 3/2016.

Abb. 20: Burg Mokřice, Sonde 4/2016, Grundriss und Profile (Digitalisierung nach der Zeichnung von J. Košek vom 21. 11. 2016, Original im Regionalmuseum und -galerie in Jičín, Gestaltung zum Druck E. Ptáčková – P. Drnovský).

Abb. 21: Burg Mokřice, Sonde 4/2016.

Abb. 22: Burg Mokřice, Sonde 5/2016: 1 – Mauerturm Nr. 1; 2 – Kurtine; 3 – Mauerturm Nr. 2).

Abb. 23: Burg Mokřice, stratifizierte Funde: 1–15 Sonde 2/2016, Schicht 111, alles Keramikgruppe MO1002; 16–21 Sonde 1/2024, Schicht 101, alles Keramikgruppe 1004; 22–29 Sonde 1/2024, Schicht 102, alles Keramikgruppe 1002; 30 Sonde 1/2024, Schicht 103, Keramikgruppe 1002 (Gestaltung E. Bílková Šamalová – P. Drnovský).

Abb. 24: Burg Mokřice, Beispiele der charakteristischen Vertreter der Keramikgruppe MO 1002, Sonden 1, 2, 3, 4/2016 ohne stratigrafischen Kontext (Gestaltung E. Bílková Šamalová – P. Drnovský).

Abb. 25: Burg Mokřice, Beispiele der charakteristischen Vertreter der Keramikgruppen MO 1004 und 1008; Sonden 1, 2, 3, 4/2016 ohne stratigrafischen Kontext (Gestaltung E. Bílková Šamalová – P. Drnovský).

Abb. 26: Burg Mokřice, Beispiele der charakteristischen Vertreter der Keramikgruppen: 1–3 MO 1005; 4–6 glasierte Tafelkeramikfragmente; 7–8 glasierte Pfannenfragmente; 9–12 MO 1003; 13–17 MO 1001 (Gestaltung E. Bílková Šamalová – P. Drnovský).

Abb. 27: Burg Mokřice, Fundbeispiele aus den Sonden 1, 2, 3, 4/2016 ohne stratigrafischen Kontext: 1 – Napfkachel torso; 2 – Gefäßkachel torso; 3 – Napfkachel fragment; 4–6 Blattnapfkachel fragmente; 7 – Keramikfliese; 8–11 – Glasgefäß fragmente (Gestaltung E. Bílková Šamalová – P. Drnovský).

(Übersetzung J. Noll)

ŠIROČINA, OCÍLKA A SLUČKA K IKONOGRAFII SYMBOLŮ ŘEZNICKÉHO ŘEMESLA NA PŘÍKLADU POZDNĚ GOTICKÝCH A RENESANČNÍCH KAMENNÝCH RELIÉFŮ Z MORAVY

ZDENĚK VÁCHA

Broad Axe, Honing Steel, and Sausage Rim (obliculum)

On the Iconography of the Butcher's Craft Symbols as Exemplified by Late Gothic and Renaissance Stone Reliefs from Moravia

The article explores artefacts from the Late Gothic and Renaissance periods in Moravia, primarily stone reliefs related to the butcher's craft. These are categorised into figural reliefs depicting cattle (or a single animal) slaughter and stone carvings that illustrate the butcher's tools and implements, representing the butchers' symbolism. The introduction, which deals with the butcher's craft partly in a European context, is followed by an analysis of the iconography of works associated with butchers in the Czech lands and the list of fourteen artefacts from Moravia, along with analogies from Bohemia and the neighbouring countries, as well as from the area of the domestic and foreign book painting, heraldry, sphragistics, etc. Special focus is given to the butcher's honing steel, an arched, lens-shaped type, and a tool called the sausage rim (obliculum). Though the latter was common in the past, it is now largely forgotten. It was used for stuffing casings, as evidenced by various iconographic sources. Five excursions explore related themes: reliefs featuring the Pernštejn family legend and a stone depiction of a scene with a captured bison, which are similar to representations of cattle slaughter on butcher artefacts; a relief slab in the Church of St Catherine in Chrudim, which is, as yet, insufficiently recognised as the richest collection of butcher's craft symbols in the Czech lands; the obscure tool called the sausage rim, referenced in iconography and literature; and the Schweinestecher, a specific branch of butchers in the German lands, whose primary professional symbol was the sausage rim. The last one is dedicated to some misunderstandings in the systematics of Czech typological classification and naming of honing steels, in which the term sausage rim in any form is completely absent. It remains unrecognised by Czech art history, archaeology, museology, ethnology, and other disciplines. Therefore, the study aims to bring it back to the consciousness of experts.

Keywords: butcher – symbolics – relief – iconography – honing steel – sausage rim (obliculum)

Článek se zabývá artefakty období pozdní gotiky a renesance na Moravě, především kamennými reliéfy, jež jsou spojeny s reprezentací řeznického řemesla. Jsou to jednak figurální reliéfy se scénami porážky skotu či staticky zachyceného zvířete a dále pak kamenosochařská díla s vyobrazeními řeznických nástrojů a pomůcek, tj. s řeznickou symbolikou. Po úvodu zabývající se řeznickým řemeslem částečně i v evropském kontextu následuje analýza ikonografie děl spojených s řezníky v českých zemích a výčet 14 artefaktů z Moravy spolu s analogiemi z Čech i sousedních zemí a dále ze sféry domácí i zahraniční knižní malby, heraldiky, sfragistiky apod. Zvláštní pozornost je věnována řeznické ocílce (obloukovému typu čokovitěho tvaru) a pomůcce zvané slučka. Tento v minulosti běžný a rozšířený, dnes však neznámý předmět určený k nabíjení střívek je zde doložen řadou obrazových pramenů. Pět exkursů je věnováno souvisejícím tematickým okruhům: 1) reliéfům s rodovou legendou Pernštejnů (kamenosochařským vyobrazením výjevu s polapeným zubrem), jež mají mnoho společného se zpodoběním porážky skotu na řeznických artefaktech; 2) reliéfní desce v kostele sv. Kateřiny v Chrudimi, jež je (doposud dostatečně nepoznaným) nejbohatším souborem symbolů řeznického řemesla v českých zemích; 3) nástroji zvanému slučka v ikonografických a literárních pramenech; 4) a v souvislosti se slučkou i tzv. Schweinestecherům, osobitě odnoží řezníků v německých zemích, jejichž hlavním profesním znakem byla právě slučka; 5) poslední exkurz je věnován některým nedorozuměním v systematické českého typového dělení a pojmenování ocílek (v dosavadní systematické slučka v jakékoli podobě zcela absentuje). České bádání (historie umění, archeologie, muzeologie, etnologie atd.) slučku nezná, cílem příspěvku je tedy mj. opět vrátit tento nástroj do povědomí odborné veřejnosti.

Klíčová slova: řezník – symbolika – reliéf – ikonografie – ocílka – slučka

<https://doi.org/10.56112/pp.2025.2.02>

ÚVOD

„Měla-li se obec nějak po městsku ustavití, první starostí bylo, aby měla řezníka.“ A „... při tom bývali řezníci nad jiná řemesla bohatší.“ Tyto věty Zikmunda Wintera naznačují roli a společenský význam řezníků a nesporně vystihují situaci v 16. století, o němž převážně citovaná kniha pojednává.¹⁾ Platí však přinejmenším pro celý pozdní středověk a raný novověk. Nejvíce reprezentačních kamenosochařských památek upomínajících na řezníky na Moravě, jimiž se zde zabýváme, pochází právě z 16. století.

Nejstarší zmínky o ceších řezníků v českých zemích jsou z Prahy (před 1337) a Českých Budějovic (1337),²⁾ v Olomouci před rokem 1340,³⁾ v Brně cech řezníků vzniká v roce 1347⁴⁾ (podrobné artikule zde získali řezníci roku

2) Z. Winter, Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XV. a XVI. století. Praha 1906, s. 191; B. Mendl, Počátky našich cechů, Český časopis historický 33, 1927, s. 1–20, 307–346, zde s. 16.

3) Š. Kohout, Rozkvět města, in: J. Šmeral red., Dějiny Olomouce 1. Olomouc 2009, s. 126–165, zde s. 158–159.

4) T. Baletka, Sídlním městem lucemburské sekundogenitury, in: L. Jan red., Dějiny Brna 2, Středověké město. Brno 2014, s. 101–111, zde s. 102. Řezník Jan je v Brně připomínán roku 1305 (V. L. Rošic

1) Z. Winter, Řemeslnictvo a živnosti 16. věku v Čechách (1526–1620). Praha 1909, s. 653.

1352).⁵⁾ Ve Znojmě měl již dokonce existovat v roce 1285, neboť je v tom roce zmiňován *Magister carnificum*, na nějž se odvolává tamní řezník Volfger.⁶⁾

Řezníci (*masaři, masníci*) měli široký záběr činností, od nákupu dobytka či jiné zvěře přes porážení, výsek, další zpracování až po prodej masa a výrobků z něj. Dle povahy činnosti či z ní plynoucích produktů se dále dělili do řady skupin. Jsou označováni kupř. jako *drobníci, kutléři, držčecníci, jelitníci, sádelníci, lojovníci, naděvači* či *uzenáři*. Přespolní a neplnoprávní huntýři potom prodávali v určené dny na trzích maso ve stanovené formě (kupř. solené, uzené), dokonce někde jen živý dobytek.⁷⁾ Řezníci provozovali jatka a masné krámy, též nakládali s kůžemi či štětinami, kostmi, rohy a kopyty, jakožto i s vedlejšími produkty (např. lojové svíce, mýdlo).⁸⁾ Veliká šíře jejich činností byla zpravidla ovlivněna lokálními zvyklostmi a podmínkami a regulována byla vrchnostenskými pravidly; byla však zároveň limitována zejména právy těch řemesel,⁹⁾ kterým připadaly uvedené vedlejší produkty, jimiž je řezníci zásobovali.¹⁰⁾ Zpracovávali zejména maso skotu (volské, býčí, kravské a telecí) a dále skopové/jehněčí, méně vepřové (*bravské*), kozí a drůbež; někdy prodávali i ryby.¹¹⁾ Regulace prodeje masa a výrobků z něj, předně cen, v podobě městských nařízení bývala přísnější, než u jiných potravinářských komodit.¹²⁾ Nejstarší takovou regulaci pro řezníky známe z Paříže (1182), souborná pravidla pro výkon řemesla včetně obchodu pocházejí z Řezna (1376).¹³⁾ Též bylo hleděno na to, aby kvalita nabízených produktů řezníků byla náležitá a pro dohled se stanovovali i přísední z řad mistrů. Pokud bylo např. v Salcburku poráženo zvíře, jež nebylo předtím

posouzené z hlediska zdraví, či docházelo přímo k prodávání závadného masa, pamatoval na to městský řád z roku 1524 následovně: maso bylo odebráno a hozeno do řeky, dotýčný musel zaplatit 5 liber feniků a navíc na měsíc zanechat svou živnost.¹⁴⁾ Regulován mohl být i počet porážek, pro jihoněmeckou Kostnici roku 1535 platilo, že řezník nesmí týdně porazit více než tři voly a ostatní odrostlý skot, nejvíce 16 telat, 20 ovcí a 20 kozlů a koz.¹⁵⁾ V moravském Přerově počátku 16. století měli řezníci předsáno, že při bití „na šlak“ může každý zabít buď 1 kus dobytka, 2 vepře, 4 telata nebo 8 ovcí. Na frejunk (období před trhem a po něm) mohli porazit buď 2 kusy dobytka či 2 telata, 1 vepře nebo 4 skopce.¹⁶⁾ Nesmělo se dle řezenských regulí, jež přejímala i jiná města, také porážet v noci po určeném zvonění.¹⁷⁾

V Itálii získala řemesla (*arti*) potvrzení svého právního statusu od papeže Martina IV. v roce 1284, přičemž řezníci patřili mezi *artes principales* (tedy přední řemesla, na rozdíl od *artes submissae*).¹⁸⁾ Zikmund Winter hovoří v souvislosti s řezníky ve střední Evropě rovněž o řemesle předním.¹⁹⁾ O závažnosti úkolu zásobování měst masem a nepřímo i o postavení řeznického řemesla svědčí mj. fakt, že na Starém a Novém Městě v Praze v době vlády Karla IV. bylo na 200 řeznických krámů; v císařem Karlem IV. v roce 1348 založeném Novém Městě pražském bylo na jeho pokyn zřízeno 100 masných lavic pro staro- a novoměstské řezníky,²⁰⁾ v 15. století se v Praze počítá jeden řezník na 18. domů,²¹⁾ v Litoměřicích potom připadl v roce 1551 řeznický krám dokonce na domů šest.²²⁾

Mimořádné postavení staroměstského řeznického cechu v Praze se projevovalo výsadou zaujmout ve slavnostních průvodech první místo hned za městskou radou,²³⁾ v Telči význam tohoto cechu, ve městě nejstaršího, dokládá podobná skutečnost. Při všech církevních průvodech chodili řezníci před ostatními a pouze jeho členové směli užívat červené cechovní svíce.²⁴⁾ Nejinak tomu bylo v případě výsadního postavení u pražských novoměstských řezníků za Jiřího z Poděbrad.²⁵⁾

Príslušníci tohoto potřebného a povětšinou váženého řemesla však byli na druhé straně považováni za hrubé a neurvalé, zejména vůči ženám. *Převeliké žaloby*, popud pro zmíněný řád (*artikule*) vydaný brněnským řezníkům po norimberském vzoru²⁶⁾ markrabětem Janem Jindřichem,²⁷⁾ jsou doloženy tedy přímo i pro středověké Br-

ky, *Dějiny a paměti řemeslných cechů města Přerova i okolí*. Přerov 1895, s. 14).

- 5) M. Švábenský, K hospodářským dějinám Brna v období 1243–1411, in: Brno v minulosti a dnes 12/1994, s. 175–253, zde s. 184; T. Baletka, o. c. v pozn. 4, s. 102.
- 6) V. L. Rošický, o. c. v pozn. 4, s. 15; F. V. Peřinka, Vlastivěda moravská II. Místopis, Znojemský okres. Brno 1904, s. 131; porovnej také P. Čornej, Kočička, kurvička, kokot a múdrá hlavička aneb Staroměstští řezníci v husitské revoluci, Pražský sborník historický XL, 2012, s. 7–122, zde s. 35.
- 7) Z. Winter, o. c. v pozn. 1, s. 658; výhradně živý dobytek směli prodávat huntýři v Českých Budějovicích.
- 8) Z. Winter, o. c. v pozn. 2, s. 421.
- 9) V Hranicích nechtěli řezníci prodávat kůže ševcům, proto Jan z Pernštejna roku 1522 stanovil, aby masa pro *frejunk* byla vezena i s kůžemi, též kožešníci si stěžovali, že masaři nekale chovají mladé lišky, což jim bylo zapovězeno (B. Indra, Rozvoj města v XV. a XVI. století do třicetileté války, in: L. Hosák – B. Indra – M. Jašková, Hranice. Dějiny města. Díl I. Od nejstarších dob do války třicetileté. Hranice 1969, s. 39–126, zde s. 64–65).
- 10) Z. Winter, Kulturní obraz Českých měst. Život veřejný v XV. a XVI. věku II. Praha 1892, s. 287.
- 11) J. Šimek, Kutná Hora v XV. a XVI. století. Řada obrazů, pojednání a črt z kulturních a politických dějin kutnohorských. Kutná Hora 1907, s. 66. V řádu pro salcburské řezníky z roku 1524 se hovoří o zásobování masem volů, krav, telat, ovcí, koz a jehňat, v určité době i vepřů (D. Goerge, Die Bäcker und Metzger in den salzburgischen Städten, Mit Beispielen aus Hallein, Laufen, Mühldorf, Salzburg und Tittmoning, Mitt(h)eilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 120/121, 1981, s. 459–515, zde s. 486).
- 12) V Prešpurku poloviny 16. století bylo kupř. vydáno 31 úprav cen masa, u pekařských výrobků to bylo jen devět a u vína osm (Z. Nemcová, Statúty ako spôsob komunikácie mestskej správy s obyvateľmi, Historica 48, 2014, s. 144–152, zde s. 148).
- 13) J. Majorossí, Community and Individuality in Urban Space: The Socio-Topography of Butchers in Medieval Urban Space Through the Case of Pressburg in Comparison, Czech and Slovak Journal of Humanities, Historica 2, 2011, s. 6–32, zde s. 8–9.

14) D. Goerge, o. c. v pozn. 11, s. 487; pro tresty pro nepoctivé řezníky v Čechách viz Z. Winter, o. c. v pozn. 10, s. 292–295.

15) M. Erath, Studien zum mittelalterlichen Knochenschnitzerhandwerk, Die Entwicklung eines spezialisierten Handwerks in Konstanz. Inaugural-Dissertation, Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg im Breisgau, 1996, s. 32.

16) B. Klíma – Č. Stařa – M. Jašková – L. Hosák – A. Roubic – M. Kouřil – P. Kloss, Dějiny města Přerova I. Přerov 1970, s. 199.

17) J. Majorossí, o. c. v pozn. 13, s. 9.

18) F. Salvetti – E. M. Bühner, Der Metzger – eine Kulturgeschichte des Fleischerhandwerks. München 1988, s. 99–100.

19) Z. Winter, o. c. v pozn. 1, s. 653.

20) Listina Karla IV. ze 17. VII. 1359; RKK, s. p.

21) Z. Winter, Zlatá doba měst českých. Praha 1991, s. 199–200.

22) Tjž, o. c. v pozn. 1, s. 42.

23) P. Čornej, o. c. v pozn. 6, s. 89.

24) J. Rampula, Telč – původ a vývoj náměstí, in: M. F. Drdák red., Dějiny Telče v díle místních historiků. Telč 2004, s. IV–23.

25) P. Čornej, o. c. v pozn. 6, s. 90.

26) F. Šujan, Dějepis Brna. Brno 1902, s. 133.

27) M. Švábenský, o. c. v pozn. 5, s. 184.

no.²⁸⁾ A byli také odbojní a vzdorní; v Olomouci proběhla v letech 1377/78 vzpoura řezníků s řadou obětí,²⁹⁾ v roce 1418 propuklo ve Vratislavi pětidenní povstání řemesníků proti městské radě s mrtvými na straně konšelů spolu s purkmistrem, v jehož čele stáli řezníci; roku 1420 následoval proces, k němuž se do města dostavil král Zikmund (23 řemesníků bylo popraveno, 27 posláno do vyhnanství, řezníci byli vykázáni na předměstí a nesměli nosit zbraně).³⁰⁾ V Brně se v polovině 15. století odehrál spor řezníků s městskou radou, když se zpěchovali přijmout městem vydaná statuta,³¹⁾ odpor projevovali řezníci dokonce i vůči panovníkovi.³²⁾ Ve švýcarském Bernu byl kupříkladu v roce 1530 zaveden nový řád pro řezníky z důvodů *nepořádku, zlořádu a potíží*.³³⁾ Těž byli kvůli zjevně neoprávněné snaze o maximalizaci zisku vnímáni jako lidé chamtiví, tuto pověst však měli mít řezníci společně s ostatními potravinářskými řemesly.³⁴⁾

DRUHÝ ARTEFAKTŮ S ŘEZNICKOU TEMATIKOU – IKONOGRAFIE

Samostatní řezníci a řezníci organizovaní v bratrstvech či ceších po sobě v českých zemích zanechali mnoho více či méně reprezentačních památek. Podíleli se často finančně na veřejných stavbách, profánních i sakrálních, jejich znaky a symboly se proto objevují kupř. na městské bráně³⁵⁾ či v kostelích, kde je vidíme na štítech namalovaných na klenebních kápích³⁶⁾ či jako reliéfní znaky na svornících³⁷⁾ anebo na součástech vybavení.³⁸⁾ Zároveň po sobě zanechali znaky na velkém množství náhrobníků i epitafů³⁹⁾ a na božích mukách. Svě řemeslo nechali výtvarně zvěčnit i na reliéfech a malbách, jež byly součástí staveb.⁴⁰⁾ Drobné plastické provedení legendární scény a zejména sym-

bolů řemesla se vyskytuje na pečetích (typářích).⁴¹⁾

Pokud bychom vycházeli ze znaků řemesel, resp. symbolů činností na dochovaných pozdně gotických božích mukách na Moravě, potom by řezníci s třemi příklady byli v pořadí na druhém místě;⁴²⁾ převládají motivy vinohradnické,⁴³⁾ jediným příkladem jsou potom zastoupení pekaři⁴⁴⁾ a pivovarníci/sladovníci.⁴⁵⁾ Převahu vinohradnických motivů lze vysvětlit skutečností, že všechny památky s příslušnými symboly se nacházejí na Znojemsku, resp. jižně od Brna, kde – spolu s přilehlými Dolními Rakousy – představovala produkce vína jeden z hlavních zdrojů obživy obyvatel regionu,⁴⁶⁾ docházelo dokonce ke vzájemným moravsko-rakouským sporům.⁴⁷⁾

Porážka skotu, jak dokládá četnost vyobrazení nejen u nás, byla nesporně nejnáročnější a nejvíce ceněnou činností řezníka, zároveň i nejčastější. Pro vrcholně středověké Brno se dle analýzy zvířecích kostí odhaduje, že v rámci masné potravy obyvatel činil podíl hovězího 87 %.⁴⁸⁾ Kupř. v roce 1530, kdy se konal říšský sněm, bylo v Augsburgu, kde tehdy žilo o něco více než 30 tisíc osob (lidé, co na sněm přijeli, zvýšili počty asi o třetinu) poraženo, jen co se volů týče, 6774 zvířat.⁴⁹⁾ Toto množství jasně vypovídá o mimořádném objemu práce řezníků. Výjev porážky skotu v rámci pojednaných tuzemských obrazových pramenů nejčastěji představuje spolupráci dvou mužů – řezníka a pomocníka. U větších kusů (či snad býků) máme doloženu i účast čtyř osob (obr. 1) – řezníka a tří dalších; jeden uchopí zvíře za roh, druhý ho přidržuje silným motouzem uvázaným kolem rohu a další (zboku výjevu) ho omezuje

28) F. Šujan, o. c. v pozn. 26, s. 133; C. Hállová-Jahodová, Umění a život zapomenutých řemesel. Praha 1955, s. 14; T. Baletka, V časech markraběte Jošta (1375–1411), in: L. Jan red., o. c. v pozn. 4, s. 111–119, zde s. 114.

29) Š. Kohout, o. c. v pozn. 3, s. 159.

30) W. Adler, Die Geschichte der Breslauer Fleischerzunft. Breslau 1904, s. 57–66; B. Mendl, o. c. v pozn. 2, s. 344.

31) T. Borovský, Městská rada a mocenská situace, in: L. Jan red., o. c. v pozn. 4, s. 290–296, zde s. 293.

32) P. Čornej, o. c. v pozn. 6, s. 30–32, zde též shrnutí starší literatury.

33) S. Häslser, Fleischschau in der mittelalterlichen Zähringerstadt, Schweizer Archiv für Tierheilkunde, Band 152, Heft 1, 2010, s. 13–20, zde s. 17.

34) C. Hállová-Jahodová, o. c. v pozn. 28, s. 13; P. Čornej, o. c. v pozn. 6, s. 31; D. Janiš, Městská rada, in: L. Jan red., o. c. v pozn. 4, s. 425–436, zde s. 435.

35) Rakovník, Vysoká brána, znak řezníků (korunovaný lev se zdvojeným ocasem ve skoku a s širočinou v předních tlapách, pod sekýrou v ploše nůž) z roku 1523 (blíže B. Štorm, Cechovní znaky. Na Městské hradební věži v Rakovníku, in: Erbovní knížka na rok 1936. Praha 1937, s. 17–26, zde s. 22).

36) Kutná Hora, kostel sv. Barbory; Čáslav, kostel sv. Petra a Pavla.

37) Chrudim, kostel sv. Kateřiny; Jaroměř, děkanský kostel sv. Mikuláše; Nové město Pražské, kaple sv. Lazara.

38) Hořice na Šumavě, kostel sv. Kateřiny – kroupenka; Chvalšiny, kostel sv. Marii Magdaleny – kroupenka.

39) Kupř. Hradec Králové, Chrudim, Prostějov, Klatovy, Vysoké Mýto.

40) Znám je i příklad kachle s řeznickou symbolikou – korunovaný lev se zdvojeným ocasem ve skoku s překříženými sekýrami – širočinami v ploše z hradu Lichnice (kachel K 61, 2. polovina 15. stol. ??), viz K. Rosulková, Kachlový soubor z 15. až 16. století z hradu Lichnice, Katalog a analýza sbírky Městského muzea Čáslav, in: Východočeský sborník historický 24, 2013, s. 3–80, zde s. 54.

41) Zde se střídá motiv lva – zejména u cechů v Čechách, částečně i na Moravě (Jihlava, Třebíč, Boskovice, Blansko, Nedvědice) s motivem sekýr; blíže viz P. Čornej, o. c. v pozn. 6, s. 94.

42) Dyjákovice (okres Znojmo); Sedlešovice (okres Znojmo), 1525; Strachotice (okres Znojmo).

43) Hostěradice (okres Znojmo) – překřížené kosíře; Hustopeče (okres Břeclav) – překřížený kosíř a motýčka; 1529?; Olbramovice (okres Znojmo) – kosíř podložený radlicí, 1518; Šatov (okres Znojmo) – kosíř umístěný nad radlicí.

44) Moravské Budějovice (okres Třebíč).

45) Jihlava.

46) Další reliéfy potom souvisejí s předpokládaným původcem, zadavatelem díla. V Hrádku (okres Znojmo) se zachoval erb pánů z Veitmile, brněnský Planerův sloup má tři rodové erby (Hechtů z Rosic, slezských Helmů a Vranovských z Bližovic), v Petrovicích (okres Třebíč) nesou boží muka erb majitele panství Mikuláše Rochovského a v Micmanicích (okres Znojmo) se uvažuje o reliéfu na štítku (tři propletené ryby) jako o pečetním znamení obce. U zaniklých božích muk z Jaroslavice (okres Znojmo), fotograficky dokumentovaných ještě v 40. letech 20. století, nelze již patrně značně degradovaný reliéf pod silnou vrstvou vápenných nátěrů (stejně jako nápis na vedlejším štítku) blíže určit.

47) Velká produkce vína na Moravě vedla v roce 1539 dokonce ke snahám rakouských vinařů zakázat import vína, v roce 1575 potom hrozil moravský sněm zákazem dovozu vína z Rakouska, ba i transportem rakouského vína přes území Moravy (V. Kraus – Z. Fojfová – B. Vurm – D. Krausová, Nová encyklopedie českého a moravského vína 1. Praha 2008, s. 18).

48) Z. Sívová, Druhové složení a zastoupení zvířat v jídelníčku, in: L. Jan red., o. c. v pozn. 4, s. 362–364, zde s. 363.

49) Á. Silló-Menzel red., Der europäische Oxenweg damals und heute, ein historischer Reiseführer. Aichach 2015, s. 12. V Landshutu při několika týdny trvajících hostině u příležitosti svatby bavorského vévody Jiřího Bohatého s Hedvikou Jagellonskou v listopadu roku 1475; vedou volí s 323 kusy, následuje 285 prasat, 1133 ovcí, 1537 jehňat a 490 telat (z drůbeže potom 11.500 husí a 40000 kuřat či slepic); volí a telata tvoří jen asi o málo více než 10%, nejvíce je jehňat, mohlo to však souviset s regionálními podmínkami, roční dobou a se skutečností, že zvířata bylo potřebné zajistit ve velkém počtu najednou.

Obr. 1: Scéna porážky, knižní malba. Žlutický kancionál, 1558, fol. 0184v, výřez (Památník národního písemnictví).

v pohybu vzadu. Součástí scény jsou i dva psi. Zevrubný popis způsobu porážky odpovídající námi analyzovaným zpodobením pochází ještě z konce 19. století.⁵⁰⁾

V Čechách je nejvíce frekventovaným znakem řezníků, resp. řeznického cechu, lev ve skoku, nejčastěji se sekýrou, řeznickou širočinou v předních tlapách.⁵¹⁾ Souvisí s legendou o pražských staroměstských řeznících, jež měli svými sekýrami v roce 1310 prolomit městskou bránu u sv. Františka a zajistit tak Janu Lucemburskému vstup do Prahy ovládané korutanskými.⁵²⁾ Proto se mělo dostat tomuto řemeslu cti používat znak blízký znaku českých panovníků. Jeho podoba byla potvrzena pro korouhve a štíty řezníků Zikmundem Lucemburským v roce 1437 (bílý lev s rozdvojeným ocasem v červeném poli),⁵³⁾ Václav Hájek z Libočan potom ve své *Kronice české* popisuje znak na korouhvi pražských řezníků jako bílého lva bez koruny, *o jednom toliko ocasu*. Na druhé straně korouhve mají být zobrazeny mříže nad bránou se dvěma ozbrojenci po stranách brány, kterak do ní tnou řeznickými sekýrami,⁵⁴⁾ tedy zpodobení uvedené pověsti o zásluhách řezníků na

50) *Velký kus se za tím účelem tak ke kruhu ve zdi neb na podlaze upevněného pomocí provazu přiváže, aby hlavou nemohlo mnoho pohybovat. A nyní řezník palicí jej do čela asi tři prsty pod rohy silně udeří, při čemž jej pomocník za rohy drží, že zvíře omráčeno klesne. Na to obrátí se hlava zvířete tak, že se na rohy podpírá a bodne se špičatým a velmi ostrým nožem do přední strany krku asi půl pod hlavou... aby tím rychle všechna krev se vypustila...* (V. L. Rošický, *Řeznictví a uzemňování*, in: *Chemie denního života. Část druhá*, Praha 1894, s. 425–575, zde s. 470).

51) Taktó, jako stříbrný, zlaté korunovaný lev v červeném poli s rozdvojeným ocasem – je zobrazen kupříkladu v Českém graduálu z Lito-myšle (1563, fol. 0002r) i v Malostranském graduálu (1561–1573; fol. 23r). Ve Staroměstském graduálu (1561–1567; fol. 178v) je lev bez širočiny.

52) A. Rybička, *Pomůcky k heraldice a sfragistice domáci. Znaky a pečeti cechovní*, in: *Památky archaeologické a místopisné*, 1880, s. 454–470, zde s. 460–463 (popisy korouhví s ikonografií scény); P. Čornej, o. c. v pozn. 6, s. 84–85.

53) P. Čornej, o. c. v pozn. 6, s. 90.

54) Tamtéž, s. 92; zde též zevrubně o peripetích a možných původech symbolu lva (s. 8).

lucemburské vládě. Zcela originální reflexi „rubové“ symboliky korouhve shledáváme na ty-páři řezníků města Sušice z roku 1616 s nápisem SIGILLUM LANIONUM SUTICENSIIUM.⁵⁵⁾ Zde po stranách stojí dva mohutní zbrojnoši v brnění s otevřenými helmy (jejichž velikost je zdůrazněna i nohama zasahujícími do popisu) se širočinami – jednou v napřážené ruce a podruhé na rameni – před mříží (pozvednutou spouštěcí mříží, tzv. padací, symbolizující pouze tušenou bránu), pod ní je potom drobný lev ve skoku. Ozbrojení muži svým oděním připomínají vojáky výjevu dobývání brány listu druhého dílu Malostranského graduálu z let 1561–1573 (fol. 22v).⁵⁶⁾ Nelze tedy vyloučit – navzdory zcela odlišné kompozici – dnes

již neznámý společný vzor.

Topos o udatných řeznících nacházíme však již dříve v Římě. Když v roce 1084 město plundrovali Normané vedení Robertem Guiscardem, měli se jim postavit na odpor právě řezníci.⁵⁷⁾ Námět pražských řezníků jako zachránců se objevuje i později; měli se také zasloužit o ušetření kláštera sv. Jakuba na Starém Městě pražském po roce 1422. Byl uchován, na rozdíl od všech ostatních minorit-ských a dominikánských klášterů ve městech ovládaných husity, byť byl proměněn ve skladiště zemědělských plo-din.⁵⁸⁾ Smysl záchrany však bývá spatřován ve faktu, že se v konventním chrámu nacházely pohřby předchůdců, jejich druhů a předních reprezentantů řemesla. Ke klá-šteru ale současně ze severu ve dvou blocích přiléhalo 100 masných krámů.⁵⁹⁾ Stateční řezníci měli mít potom záslu-hu i na vyhnání husitů ze slezské Nisy v roce 1428, když rozhodným způsobem údajně zvrátili průběh bojů.⁶⁰⁾

Korunovaný lev se sekýrou v předních tlapách, hlav-ní symbolická forma korporátní reprezentace řezníků, se objevuje záhy i v mimopražském prostředí,⁶¹⁾ zdaleka však nejde o její jedinou podobu. Tak měla pečť řezníků Vyso-kého Mýta z počátku 16. století podobu jednoocasého lva ve skoku bez koruny a sekýry v tlapách; sekýra a navíc ještě nůž se nacházely volně v ploše štítu.⁶²⁾ Lev se široči-

55) Viz E. Havlovičová, *Cech řezníků Sušice 1584–1858* (1887). Inventář, EL NAD č.: 2098, AP č.: 528, Sušice 2012, s. 5–6; fotografie na https://www.portafontium.eu/iipimage/30450315/soap-kt_02098-cech-rezniku-susice_t01_ti?x=-487&y=-55&w=1975&h=1111.

56) Malostranský graduál, díl druhý, fol. 22v, Archiv hlavního města Prahy, sig. 1869.

57) F. Salvetti – E. M. Bühner, o. c. v pozn. 18, s. 96–97.

58) J. Teige – J. Herain, *Kaple sv. Lazara na Novém městě Pražském, Časopis společnosti přátel starožitnosti českých v Praze* 8, č. 4, 1990, s. 140–159, zde s. 142; P. Čornej, o. c. v pozn. 6, s. 8.

59) P. Čornej, o. c. v pozn. 6, s. 25–27.

60) *Das Hussitendenkmal in Neisse, Oberschlesien im Bild* 26/1928, s. p.

61) P. Čornej, o. c. v pozn. 6, s. 101 a pozn. 480 na s. 101.

62) Viz <https://www.muzeum-myto.cz/cs/mapa-stranek/virtualni-vystava-typare-ze-sbirky-muzea>.

nou se vyskytuje i v sepulkrální skulptuře, jak lze vidět v lapidáriu pardubického zámku na reliéfu náhrobníku Doroty, manželky řezníka a primátora Pardubic Jakuba Prachatického z roku 1573 (lev bez koruny a s jedním ocasem v renesančním štítu), nebo na náhrobníku synů řezníka Petráska v kostele Nalezení sv. Kříže v Chrudimi z roku 1599.

Jako znak reprezentující společenství řezníků se řídce objevují překřížené širočiny (Nové Město pražské, svorník zaniklé kaple /kostela/ sv. Lazara, zbořené kvůli plánované výstavbě budov císařsko-královského trestního soudu v letech 1900–1901). Vyskytuje se však i sekýra překřížená se sekáčkem, samostatně sekáček, resp. sekáček s nožem či sekáček s ocílkou. U individuální reprezentace však motiv překřížených sekyr již zcela převládá, a to v Čechách i na Moravě. Tak jej vidíme v modrém poli kupř. na štítcích řezníků Zikmunda a Buriana z Českého graduálu z Litomyšle (fol. 0256v), na pečetích litoměřických řezníků Adama Jiskry a Donáta⁶³ či na náhrobníku Martina Losnitzera v kostele sv. Jakuba Většího v Jihlavě z roku 1618. Respektive v kombinaci s dalšími řeznickými nástroji a pomůckami, jak tomu je i na kamenných artefaktů pojednáváných níže. Nože potom máme zaznamenány spolu se sekáčkem či sekerou. Již ze 70. či 80. let 14. století pocházejí samostatné překřížené osní nože řezníka, znázorněné na konzole arkýře radnice Starého Města pražského.⁶⁴ O barvách řeznické heraldiky, resp. symboliky, si můžeme učinit částečný obrázek z maleb znaků v sakrálních interiérech, zejména však – spolehlivě pouze z knižních vyobrazení, kde nedocházelo k pozdějším úpravám (přemalovávání). Na námi pojednáváných kamenných reliéfech v exteriéru se povrchové úpravy již nezachovaly, ani ve zbytcích; původnost polychromie na reliéfu v síni domu na Horním náměstí ve Znojmě (obr. 8) nebyla zkoumána.

V případě řezníků, na rozdíl od výše jmenovaných a dalších řemesel, se však ve větší míře dochovaly mnohé další artefakty – reliéfy, které mohou být spojovány s jejich reprezentací, individuální či jako korporací na soukromých či obecních stavbách. Jde o dva ikonografické typy. Buď jsou na kamenných reliéfech znázorněny symboly řemesla ve formě charakteristických nástrojů, nebo figurální kompozice – vesměs se scénou porážky dobytčete či statické vyobrazení samotného zvířete.

63) K. Sedláčková, Testamentární praxe v královském městě Litoměřicích na přelomu 16. a 17. století aneb domnělý a nepořádný kšaft Mikuláše Hlávky, in: *Paginae Historiae*, Časopis Národního archivu 33, č. 1, 2025, s. 43–62, zde s. 50.

64) M. Musílek, „Unser stat rathaus“. Staroměstská radnice v Praze a její nejstarší znaková galerie, *Staletá Praha* 34, č. 1, s. 2–42, zde s. 12.

Obr. 2: Znojmo, vápencová reliéfní deska znojemského řeznického cechu (lapidárium Jihomoravského muzea ve Znojmě; foto M. Kučera).

Obr. 3: Detail reliéfu na obr. 2, znakový štítek (foto M. Kučera).

PŘÍKLADY KAMENNÝCH RELIÉFŮ NA MORAVĚ – MOTIV PORÁŽKY

K náročně pojatým figurálním reliéfům s námětem porážky patří vápencový reliéf z městských jatek ve Znojmě (dříve v Antonínské ulici), z této skupiny nejstarší datovaný, nyní uložený v lapidáriu Jihomoravského muzea na znojemském hradě (obr. 2). Je to bohatě ztvárněný artefakt v podobě edikulového architektonického rámce se znakovou složkou a figurami dvou mužů a dobytčete. Ústřední výjev porážky doprovází svrchu nápisová páska s datací 1543 a literami I B K M oddělenými routami.⁶⁵ Vlevo je postava muže s napřaženou, obouruč drženou sekýrou, jejíž tupou stranou – čepcem se chystá zvíře, umístěné uprostřed kompozice hlavou směrem k němu, omráčit; u pasu má řezník zavěšený nůž. Skot je za hlavu přitahován.

65) Mezi K a M routou se stáčejícími se vlasovými tahy.

ván, a tak znehybňován silným provazem provlečeným kruhovým okem – prstencem kotveným v terénu. Za provaz tahá druhý muž, řezníkův pomocník na okraji kompozice vpravo, přičemž provaz prochází mezi nohama dobytčete. Muži v zástěrách jsou oděni do volných kabátců s dlouhým rukávem a punčochových kalhot. Uvnitř segmentového oblouku nástavce edikuly je umístěn štítek, na němž vzhledem k úbytku reliéfu nejasně, vidíme nůž přeložený přes sekáček (obr. 3). Navzdory složitému tvarosloví architektonické dekorace desky jde v konečném důsledku o méně výtvarně zdatnou práci, což se projevuje v celkové kompozici, adici architektonických článků a prvků nestejněho měřítka, především ale v disproporcích loutkovitých postav mužů. Nelze však zároveň pominout, že u tohoto díla i následujících byla nositelem výtvarných kvalit především povrchová úprava. Polychromie však zanikla, a tudíž můžeme posuzovat pouze de facto torza zbavená dominantní výrazové dimenze.

V pořadí dalším datovaným figurálním reliéfem s tématem řeznického řemesla, umístěným dnes druhotně na vnitřní straně ohradní zdi masných krámů v Moravských Budějovicích (okres Třebíč), je pískovcová deska řezníka Alexandra z roku 1560 (obr. 4). Jde o torzo reliéfu v profilovaném rámu, typologicky tedy šlo o desku určenou pro osazení na fasádě budovy. Co do ikonografie jde o naprosto atypické dílo. Řezník, stojící zprava a se sekyrou v levici podél těla (spodní část topůrka zanikla), drží dobytče za levý roh. Je zpodoběn jako vousatý muž oděný ve vestě bez rukávů s otevřeným límcem s klopmi, má vyhrnuté rukávy košile a zástěru, zachovala se i zřetelná nízká bota. Zde nejde o obvyklou dynamickou scénu fáze porážky spočívající v omráčení dobytčete, celý výjev postrádá dramatickost. Muž nepoutané zvíře pouze drží. Jméno řezníka (ALEXANDER) je vysekáno v kapitále na pásce se zavinutými konci u horní lišty rámu, datum je umístěno v ploše pod hlavou zvířete. Deska je dochována asi z poloviny, její pohledově levá část zanikla.

K veskrze reprezentačním reliéfům patří vápencová deska řezníka Františka umístěná druhotně ve zdi

Obr. 4: Moravské Budějovice (okres Třebíč), areál bývalých masných krámů, vnitřní strany ohradní zdi, pískovcová reliéfní deska řezníka Alexandra (není-li uvedeno jinak, všechna foto Z. Vácha).

Obr. 5: Olbramovice (okres Znojmo), ohradní zeď farního kostela, vápencová reliéfní deska řezníka Františka (foto M. Kučera).

u kostela sv. Jakuba většího v Olbramovicích (okres Znojmo) (obr. 5). Jméno a profese prozrazuje kapitálový nápis FRANTZ HAVER s letopočtem 1584 v obdélném poli při horní hraně desky.⁶⁶⁾ Vedle nápisu je vykrajovaný štítek s obíhající linkou, vyplněný dvěma překříženými širočinami. Kompozice sestává z dobytčete mezi dvěma stojícími postavami. Vlevo stojí řezník s obouruč drženou pozvednutou sekyrou s ostrím směřujícím dovnitř, tj. opět ve fázi nápřahu. Vpravo stojící pomocník přidržuje provazem dobytče za rohy. Zdá se, že řezník má na

66) Hauer je zkrácená verze označení profese Fleisch- / Knochen-Hauer.

hlavě turbanovitou pokrývkou, poškozený stav reliéfu však nedovoluje bližší poznání detailů. Obě postavy již postrádají modelaci tváří. Muži mají suknice a kabátce s dlouhými rukávy, u pomocníka je rozeznatelný zdobný límeček na způsob okruží.

Nedatovaný reliéf se stejným námětem nalezneme v Hostěradicích (okres Znojmo) ve zdi středověké věžovité stavby areálu bývalé komendy řádu německých rytířů, v zadržce zrušeného otvoru (obr. 6). Deska vyhotovená z tzv. mušlového vápence je značně zvětralá, rozeznat však lze v horní části plochy reliéfní štítek se sekáčkem a scénu porážky pod ním. Řezník na levé straně obouřuč zvedá sekyru či perlik – palici (nelze již poznat), vpravo je poměrně drobné dobytče přidržené patrně motouzem (ruce pomocníka v pravé části kompozice jsou totiž dosti vzdálené od jeho hlavy). Míra degradace reliéfu však opět již nedovoluje jeho bližší popis a ikonografickou analýzu. Nicméně je zřejmé, že je o převládající kompoziční schéma – zleva stojící řezník omračuje zvíře přidržené pomocí provazu pomocníkem v pravé části obrazové plochy.

V této souvislosti lze zmínit fakt, že na řadě dalších soudobých zobrazení porážky je dobytče drženo přímo za rohy, dokladem může být kupř. rytina Josta Ammana z roku 1568 (*Der Metzger*) s řezníkem a jeho pomocníkem ze série *Ständebuch*; na podlaze leží mj. sekáček a oba muži mají zavěšeny u pasu typické řeznické toulce tvaru protáhlého kornoutu se dvěma noži. Stejnou situaci můžeme předpokládat na ojedinele zachované nástěnné malbě porážky v podloubí domu čp. 62 na náměstí Míru v Domažlicích, byť je toto pozdně gotické dílo zachováno značně neúplně. Scénu tvoří tři postavy a dobytče; zleva opět rozkročený řezník s napraženými rukama se sekyrou, hlavu zvířete (zaniklou) drží pomocník, jehož poloha rukou odpovídá natáčení hlavy za rohy. Třetí figura vzadu na pravé straně drží v pravici větévku, jde asi o znázornění pobízení, nahánění; ve stejné ploše pasu, v jeho pravé polovině, je namalována tzv. malá Kalvárie. Kombinaci úkonů – držení za rohy a současně znehybnování hlavy pomocí silného provazu – představuje zmíněný výjev ve Žlutickém kancionálu; někdy je omračované dobytče dr-

Obr. 6: Hostěradice (okres Znojmo), bývalá komenda řádu německých rytířů, fasáda středověké věžové stavby, vápencová reliéfní deska s vyobrazením porážky a znakovým štítkem.

ženo pomocníkem oběma rukama za krk, jindy stojí samotný řezník a zvíře není vůbec poutáno.⁶⁷⁾

Nástrojem k omračení bývá v obrazových pramenech většinou sekyra, její tupá strana (čepec). Nalézáme však i zobrazení s těžkou palicí s železnou hlavou⁶⁸⁾ i s palicí dřevěnou.⁶⁹⁾

EXKURS I – PERNŠTEJNSKÉ RELIÉFY SE ZUBREM

K výjevům porážky skotu má ikonograficky blízko soubor kamenných reliéfů se znázorněním erbovní pověsti Pernštejnů – rodové legendy.⁷⁰⁾ I když jejím jádrem je naopak ponechání lapeného zvířete – zubra – při životě (a předvedení před panovníka), nacházíme vždy stejné figurální schéma. Na dílech zhotovených zdatným kameníkem

za Viléma z Pernštejna (asi 1510 až 1519), tedy reliéfech pardubických včetně dnešní desky litomyšlské a jinou rukou sekaného reliéfu na Kunětické hoře, jde o znázornění muže držícího zvíře za houzev vetknutou do nozder a se sekyrou v pozvednuté ruce. Reliéf z hradu Pernštejna z místního mramoru, snad starší,⁷¹⁾ se odlišuje kompozicí:

67) Kupř. v knihách Fundace bratrstva dvanácti bratří (Mendel I: Amb. 317.2, fol. 71 verso; Amb. 317.2, fol. 147 recto, Amb. 317.2, fol. 158 recto a Amb. 317.2, fol. 162 verso).

68) Žlutický kancionál, fol. 184 v.

69) Hodinky, Vlámko, 15. století (Stundenbuch – Livre d'heures), München, Bayerische Staatsbibliothek (dále jen BSB), Clm 28345, s. 27. Zde má dobytče i svázané nohy.

70) J. Teplý, Pernštejnské reliéfy s erbovní pověstí, in: Heraldika Viva 1, Sborník příspěvků z konference českých moravských a slezských

heraldiků, Pardubice 1991, Pardubice 1992, s. 53–68; V. Hrubý, Reliéfy s perněstejnskou erbovní pověstí z Pardubic, in: I. Hlobil – H. Dáňová – K. Mezihoráková – D. Prix edd., Uprostřed koruny české. Gotické a raně renesanční umění východních Čech 1250–1550. II/2 Katalog Chrudimsko, Časlavsko. Praha 2020, s. 1059–1061.

71) P. Vorel, Páni z Pernštejna. Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čecha a Moravy. Praha 2012, s. 8–9; na přilehlé ploše je v omítkě rytý letopočet 1668 (dnes torzo), jenž patrně souvisí s umístěním obou desek reliéfu do stávající situace v rámci oprav hradu po tři-

postava muže je umístěna vpravo od zubra a místo sekyry má v ruce kyj (drobnou sekyrku má u pasu) (obr. 7). U rovněž značně rustikální pískovcové reliéfní desky z hradu Helfštiny, taktéž se znázorněním muže pohledově vpravo od zubra (1480), nelze v důsledku poškození kamene identifikovat předmět v pozvednuté levici reka. Na všech reliéfech ale podoba zvířete neodpovídá zubrovi, nýbrž spíše turu domácímu, jak ji známe třeba právě z řeznických reliéfů. Postava muže bývá potom značně větší (vyšší) než dobytče (nejvýrazněji u helfštýnského a pernštejnského reliéfu), což může být výrazem hierarchie v rámci výtvarného znázornění (zdůraznění významu mytického předka Pernštejnů), současně však odpovídá i mnoha dalším vyobrazením skotu v námětech porážky.⁷²⁾

Zároveň je u vzhledu erbovního zvířete zřejmá snaha o jeho odlišení od skotu domácího. Heraldické památky nasvědčují po staletí takovémuto přímému zadání. Předně byla hlava zubra na malířských dílech prakticky vždy černá (kupř. Desky zemské brněnské 1480, 1506 a 1558) a zdůrazněno je větší osrstění divokého tura. Toto zvýraznění se projevuje jasně, např. na erbu Viléma z Pernštejna z roku 1480 (Desky zemské brněnské) v podobě odstávajících pramenů chlupů, černá hlava je, a nejen zde, výrazně kosmatá. U sochařských prací je pak rozrůznění zvýrazněno „čupřinou“ na čele zvířete, ať už obrysovou vlnkou, například na náhrobním kameni Jana II. z Pernštejna († 1475) v doubravnickém pohřebním kostele Povýšení sv. Kříže, nebo reliéfním provedením. To může být schematické, v podobě čar (např. náhrobní kámen Vratislava I. z Pernštejna, † 1496, v Doubravníku; litomyšlská deska s rodovou pověstí na domě čp. 117 na Smetanově náměstí), nebo více naturalistické s kadeřemi (zvíře na reliéfu na portálu kostela sv. Bartoloměje v Pardubicích z roku 1519, náhrobní deska Jana z Pernštejna † 1548 v Doubravníku a svorník klenby kostela tamtéž i mnoho dalších). Zubr vedený bájným předkem rodu na reliéfu z hradu Pernštejna však tento atribut postrádá.

Obr. 7: Pernštejn (okres Brno-venkov), hrad, fasáda hranolové věže, mramorová reliéfní deska s motivem z rodové legendy Pernštejnů.

PŘÍKLADY KAMENNÝCH RELIÉFŮ NA MORAVĚ – MOTIV SAMOTNÉHO DOBYTČETE

Známe i kamenné reliéfy s vyobrazením zvířete samotného, bez lidské složky figurální kompozice. Kamenný reliéf jatečního skotu (dnes opětovně zlacený podle stop zjištěných při posledním restaurování) se dochoval ve Znojmě na fasádě domu čp. 139 na Horním náměstí (obr. 8). Deska z tzv. mušlového vápence nese v překládané pásce dataci 1550 a jméno někdejšího majitele domu Pavla Gundericha (PAVL · GVNDERICH). Zde nejde přímo o výjev porážky, kráčející zvíře má ovšem přes rohy přehozený provaz procházející dále kruhovým okem kotveným do země v podobě hrbolatego terénu a omotaný následně kolem pahýlu kmene stromu s osekanými větvemi, což odpovídá způsobu poutání jatečního zvířete. Značně nízký a bravurně provedený reliéf v ploše rámované lištou je dobře zachován včetně ostré modelace, snad též v důsledku častěji obnovené povrchové úpravy s ochranným efektem.⁷³⁾ I tento reliéf představuje suverénní kamenickou práci, jež výrazně kvalitativně předčí, podobně jako olbramovický reliéf, desku ze znojemských jatek.⁷⁴⁾

Samostatnou figuru dobytčete máme dále doloženu i na dnes již zaniklých masných krámech v Brně, zburaných 1891 a zachycených v rámci celkových pohledů na Zelný trh kupř. Josefem Maserlem (1768) či Franzem Richterem (1827). U tohoto nedochovaného reliéfu neznáme materiál. O jeho podobě svědčí především uvedené veduty a pozdní zpráva o sněhobílé podobě zvířete se žlutými rohy barvy síry.⁷⁵⁾ Nelze vyloučit, že šlo o reliéf

cetileté válce. To dovoluje vyslovit domněnku o translokaci z obvyklého reprezentačního místa, kupř. na jedné z hradních bran (za upozornění a vyslovenou tezi děkuje autor kastelánovi SH Pernštejn Zdeňkovi Jakubu Skrabalovi). Zároveň se předpokládaným přemístěním desek ztratila vazba na architekturu, jež by dovolila datování díla.

72) Nutno upozornit na skutečnost, že hovězí dobytek byl na přelomu středověku a novověku subtilnější než dnešní. Kohoutková výška tura domácího se ve středověké Olomouci pohybovala v rozmezí 100–118 cm. Z. Sívová, Velikost zvířat, in: L. Jan red., o. c. v pozn. 4, s. 364–365, zde s. 365.

73) Před restaurováním byly zřetelné jen červené zbytky podkladu pod zlacení (suřfk). lze však předpokládat polychromní úpravu další plochy desky, jež však časem zanikla a obnovováno bylo jen zlacení.

74) Petr Čehovský předpokládá u Gunderichovy desky stejného autora jako u reliéfu znojemských řezníků, porovnání kvality figurální složky – habitus dobytčete i modelace reliéfu – tomu však rozhodně nenavědčuje (P. Čehovský, Kamenné skulptury v Podyjí 1480–1550, Olomouc 2012, s. 302).

75) Brief des Lachmagaziners an die Leopoldstadt, oder: dessen Ausflug

štukový. Jeho stáří není zřejmé, snad mohl souviset s úpravou stavby, při níž získala štítkovou atiku, již můžeme považovat za renesanční.

PŘÍKLADY KAMENNÝCH RELIÉFŮ NA MORAVĚ – MOTIV ŘEZNICKÝCH NÁSTROJŮ

Další skupinu kamenných artefaktů tvoří reliéfy se znázorněním řeznických nástrojů jako symbolů daného řemesla. Střídá se řeznická sekyra – širočina, sekáček, nůž, ocílka a slučka, tato doposud, pokud známo, současnému bádání neznámá pomůcka řezníka, v různých kombinacích.

Většina reliéfů není opatřena vročením, nejstarší datovaný kamenný artefakt na Moravě s reliéfně ztvárněnými symboly řeznického řemesla představuje pískovcová náhrobní deska Kristiána Kocha z roku 1520 (obr. 9), umístěná v jihozápadní předsíni farního kostela Povýšení sv. Kříže v Prostějově. Na desce dominují dvě překřížené širočiny v horní části plochy. Ležatý předmět v podobě spojených segmentových oblouků (ocílka) je plasticky proveden při horním okraji ústředního štítu renesančního tvaru spolu se dvěma překříženými noži a dalším předmětem na pravé straně – slučkou, identifikovaným doposud jako špalek.⁷⁶⁾ Ke slučce se v textu blíže vrátíme.

V pořadí druhou datovanou památkou s řeznickou symbolikou jsou boží muka v Novém Šaldorfu – Sedlešovicích (okres Znojmo) z roku 1525. V subtilní lince vysekaný sekáček a předmět vřetenovitý/čočkovitý tvaru (obr. 10) se nacházejí na čelní straně jinak hladké patky. Sekáček má jednoduchý lichoběžníkový tvar s vybráním ve tvaru V na horní hraně dále od schematicky naznačené rukojeti, kde jsou dvě příčné čáry. Vřetenovitý útvar bychom snad mohli považovat i za brousek, pravděpodobněji však za ocílku.⁷⁷⁾

V obrysové lince podobně schematicky provedený sekáček nacházíme na dřívku bývalých božích muk, nyní sloupu se sv. Floriánem, před kostelem v Micmanicích (okres Znojmo) (obr. 11). Datování tohoto artefaktu je nejasné, na dřívku jsou sice vysekána čísla, letopočet 1349 a pod ním cifry 1 a 4, nemůžeme je však nikterak vztahovat k době vzniku božích muk. Zachované části nejsou dle tvarosloví blíže časově zařaditelné, lucerna se nezachovala s výjimkou spodní římsové desky a stříšky upravené jako podstavec sochy. Jejich tvary nejsou v rozporu

in die Vaterstadt, in: F. Hopp ed., *Magazin für Lachlustige*, Wien 1842, s. 289–316, zde s. 303.

76) K. Kavička, *Farní chrám Povýšení sv. Kříže v Prostějově*, Prostějov 2013, s. 52.

77) Z. Vácha, *Středověká drobná architektura na Moravě*, in: *Monumentorum tutela / Ochrana pamiatok* 26, 2016, s. 59–76, zde s. 64.

Obr. 8: Znojmo, Horní náměstí, dům čp. 139, hlavní průčelí, vápencová reliéfní deska řezníka Paula Gundericha.

Obr. 9: Prostějov, kostel Povýšení sv. Kříže, jihozápadní předsíň, pískovcový náhrobník řezníka Kristiána Kocha (foto J. Holář, 1976, archiv NPÚ ÚOP v Brně).

Obr. 10: Nový Šaldorf – Sedlešovice (dnes součást Znojma), vápencová boží muka, detail patky sloupku se symboly řeznického řemesla.

Obr. 11: Mícmanice (okres Znojmo), torzo vápencových božích muk dnes druhotně sloužící jako sloupek sochy sv. Floriána, detail dřívku sloupku se sekáčkem, symbolem řeznického řemesla.

s předpokládanou datací do 1. poloviny 16. století, ze kdy pochází většina zachovaných božích muk závěrečného stadia gotiky na jižní Moravě.⁷⁸⁾

Oba posledně uvedené příklady ovšem vyvolávají další otázky, zejména vzhledem k nepřilíživému umístění symbolů (Nový Šaldorf – Sedlešovice) a jejich jednoduchosti a schematičnosti. Zejména u sedlešovických muk jde o výrazný nesoulad s bohatstvím architektury a její figurální výzdoby (jde o vůbec nejbohatší zachovanou drobnou architekturu pozdní gotiky tohoto typu na Moravě). Nadto je nápadné, že letopočet určující vznik božích muk (zachovaný na hraně základny lucerny z čelní strany, tedy předpokládané dílenské datování) je vysekán v hlubokém reliéfu. Nabízí se totiž předpoklad, že pokud by zadavatelem božích muk bylo nějaké řeznické bratrstvo či cech, potom by jeho symboly byly vizuálně akcentované. Takové známe kupř. z božích muk z Dyjákovic (okres Znojmo), kde se sekáček (s výrazným vybráním ve tvaru písmene V) a obloukovitá ocílka nacházejí na výrazném štítku pod lucernou (obr. 12). Tato muka nejsou datována, předpokládaná doba vzniku je opět 1. polovina 16. století. Ještě pregnantnějším příkladem reprezentace řeznického řemesla na pozdně gotických božích mukách je exemplář

78) Z. Vácha, Středověká boží muka a sloupy na jižní Moravě a jejich brněnské příklady. Gotická drobná architektura a její funkce, in: Archivum amicus historici est, Sborník příspěvků k životnímu jubileu Hany Jordánkové, Brno 2015, s. 169–189, zde s. 175–177.

Obr. 12: Dyjácovice (okres Znojmo), vápencová boží muka, detail se znakovým štítkem obsahujícím symboly řeznického řemesla (foto v průběhu restaurování v dílně).

Obr. 13: Drozdovice (Drosendorf, Dolní Rakousy), vápencová boží muka, detail hlavičky dřívku se symbolem řeznického řemesla.

v Drozdovicích (Drosendorf v Dolních Rakousích), kde tzv. *Fleischhackermarterl* má na hlavičce tordovaného dřívku pod lucernou štítku s výrazným schematickým reliéfem sekáčku dokonce ze všech čtyř stran (obr. 13). Otevřenou otázkou proto zůstává, zda došlo u božích muk v Sedlešovicích a Mícmanicích k dodatečnému vysekání řemeslnických symbolů. Ty by tudíž nebyly součástí původního záměru, nýbrž by přibýly kupř. při nějaké opravě božích muk podporované řezníky.

V již zmíněném znojmském domě čp. 139 na Horní náměstí je symbolika řeznické profese přítomna dvakrát,

Obr. 14: Znojmo, Horní náměstí, dům čp. 139, kamenný sloup v průjezdu, detail se symboly řeznického řemesla v kruhovém medailonu.

vedle výše popsané reliéfní desky na průčelí nalezneme v přízemní síni domu sloup s kruhovým terčem vyplněným polychromovaným reliéfem nože a sekáčku (obr. 14). Reliéf není datován přímo, na polygonálním (okoseném) dřívku sloupu, jehož je součástí, jsou však zachovány vysekané číslice 5 a 4. Tato řemeslnická prezentace by tedy vznikla o čtyři roky později než letopočtem 1550 opatřený reliéf na fasádě. Přijmeme-li toto datování, jde v regionu o druhý nejstarší datovaný reliéf se symboly řeznického řemesla v jednoduché podobě, tj. bez figurální složky. Umístění řemeslnické reprezentace uvnitř domu je ojedinělé.

K této skupině kamenných reliéfních artefaktů řadíme ještě dva nedatované příklady z Telče (okres Jihlava), a sice na měšťanských domech na náměstí Zachariáše z Hradce. V těchto případech na štítcích dominují překřížené širočiny. K roku 1580 jsou současně ve městě Telč a na předměstích přítomni pouze dva řezníci,⁷⁹⁾ což je u sídel takové velikosti neobvyklé. Na reliéfu sloupu na průčelí domu čp. 8, domu řezníka Štěpána (též dům Karla Macků), jsou sekyry ještě vespod doplněné nožem a mezi jejich hlavami útvarem připomínajícím písmeno K, jenž však nemůže být považován za literu (obr. 15). Vzhledem ke Štěpánově kšaftu z roku 1566 a prodeji domu v témže roce⁸⁰⁾ můžeme přestavbu domu s podloubím, na jehož žulovém sloupě spatřujeme popsanou řeznickou symboliku na znakovém štítku odvozeném z kolčího typu, klást do 1. poloviny 16. století, snad do 30. let, tzn. do období po velkém požáru města. Interpretace asymetrického útvaru „K“ zůstává otevřená.

Druhý doklad z Telče nalezneme na domě řezníka Brázdy (čp. 64, též dům Aloisie Čáповé). Budovu získal

79) J. Beringer – J. Janoušek, *Město a panství Telč* (1892), in: M. F. Drdák red., *Dějiny Telče v díle místních historiků*. Telč 2004, s. II 1–114, zde s. 100.

80) J. Rampula, *Dějiny majitelů domů na náměstí v Telči 1531–1950*, in: M. Drdák – A. Loits – J. Rampula – M. Ramešová – Š. Valecký, *Proměny telčských domů*. Praha 2013, s. 28–348, zde s. 51.

Obr. 15: Telč (okres Jihlava), náměstí Zachariáše z Hradce, dům čp. 8, žulový sloup podloubí, detail se znakovým štítkem obsahujícím symboly řeznického řemesla.

Obr. 16: Telč, náměstí Zachariáše z Hradce, dům čp. 64, žulový sloup podloubí, detail se znakovým štítkem obsahujícím symboly řeznického řemesla.

do svého držení řezník Jiřík Brázda spolu s masným krámem v roce 1551,⁸¹⁾ někdy poté tedy vznikl opět žulový štítek na sloupu podloubí, jenž je co do ikonografie u nás ojedinělý (obr. 16). Překřížené řeznické širočiny jsou totiž překryty v části topůrka noži a vzniká tak jeden útvar. Čepele směřující ostřím dolů tvoří jeho spodní část, pod sekerami je v ose štítku slučka. Oba dochované znakové štítky z Telče jsou poměrně hrubě provedeny v nízkém reliéfu, což je dáno žulou, tzn. těžko kamenicky opracovatelným materiálem.

Reliéf nacházející se dnes na barokní fasádě budovy Reduty (čp. 313) na Zelném trhu v Brně má podobu čtvercové desky, na níž jsou v profilovaném rámu nad trojvrším pře-

81) Tamtéž, s. 306.

Obr. 17: Brno, Zelný trh, budova Reduty čp. 313, hlavní průčelí, kamenná reliéfní deska se znakovým štítkem obsahujícím symboly řeznického řemesla.

Obr. 18: Olbramovice, kostel sv. Jakuba většího, fasáda presbytáře, kamenný reliéf se znakovým štítkem obsahujícím symboly řeznického řemesla.

kříženy sekyra a sekáček (obr. 17). Jeho stáří nedokážeme určit, dle formálních analogií i podoby nástrojů však nelze vyloučit vznik i v 16. století. Deska je vyhotovena z krinoidového vápence ze Stránské skály u Brna, mimořádně odolné horniny zpracovávané pro architektonické, méně již pro kamenosochařské články (kupř. pozdně gotická Židovská brána) už ve středověku, kdy v Brně zcela převažovala.⁸²⁾ Dnešní umístění může mít vysvětlení v lokalizaci zaniklých Masných krámů (demolice 1891), z nichž by reliéf mohl pocházet, v bezprostředním sousedství Reduty.

Překřížené širočiny nacházíme na plášti závěru kostela sv. Jakuba většího v Olbramovicích (okr. Znojmo). Obdélná reliéfní deska z pískovce je značně zvětralá, ornamentální

Obr. 19: Detail scény porážky s dvojicí řezníků, knižní malba. Malostranský graduál, 1572, fol. 22v, výřez (Národní knihovna České republiky).

(florální) prvky v jejích koutech (stěží rozeznatelná je růžice v levém spodním koutě), jež by dovolily bližší časové zařazení, jsou již téměř nečitelné (obr. 18). Desku nicméně považujeme za renesanční.

Zmíněná možnost variantní interpretace předmětu čokčkovitého/vřetenovitého tvaru vychází z analýzy božích muk z Dyjákovic u Znojma. Poté, co na nich při restaurování bylo odstraněno silné souvrství vápenných nátěrů, došlo k odhalení podobného útvaru. Ten se zde opět vyskytuje spolu se sekáčkem, tentokrát plnohodnotně provedený ve vysokém reliéfu. Je zřejmé, že jej tvoří dvojice spojených oblouků, nemůže se tedy jednat o plný předmět, jakým je kamenný brousek. Vyobrazení zcela obdobné ocílky nacházíme potom i na zmiňovaném Kochově náhrobníku v Prostějově. V obou případech jde jistě o ocílku, již řezník často nosil (vedle toulce s noži) u pasu. Ocílku stejného typu jako na výše uvedených kamenných artefaktech nacházíme s příkladem způsobu jejího nošení na již uvedené iluminaci Žlutického graduálu.⁸³⁾ Řezník, jenž se připravuje k omračení skotu a v mohutném náprahu zvedá palici, má obloukovou ocílku zavěšenu na tenké tkanici či pásku u levého boku. V knižní malbě ji dále vidíme i na scéně z legendy o dobývání brány města Prahy v již zmiňovaném Malostranském graduálu (obr. 19). V levé části scény dva muži ve zbroji tloučou do vrat brány čepcem svých sekyr, jeden z řezníků přivádějící dobytče ji má opět pověšenou za pasem vedle toulce s noži. Toulce bý-

82) I. Mrázek, Kamenná tvář Brna. Brno 1993, s. 22–23.

83) Žlutický graduál, Památník národního písemnictví, sig. TR I 27.

valy dvoudílné i třídílné a jsou rovněž ve výtvarných dílech poměrně hojné. Z Nového Bydžova je v souvislosti s ocílkou dochována zpráva o zvyku odehrávajícím se o Bílé sobotě – řezníci *tlukou na ocítku*, aby měli dost odběratelů v tom roce;⁸⁴⁾ typ ocítky však není znám. Zobrazení ocítky v poněkud odlišné podobě, byť vycházející opět ze základního vřetenovitého tvaru (obrysu čočky), nacházíme na kamenném reliéfu se snad vůbec nejbohatším kompozicí symbolů řeznického řemesla v českých zemích. Je jím reliéf na kruchty pozdně gotického kostela sv. Kateřiny v Chrudimi (obr. 20). Dnes je sekundárně osazen ve zdi jižní boční lodi.

Obr. 20: Chrudim, kostel sv. Kateřiny, jižní boční loď, kamenný reliéf se symboly řeznického řemesla (foto A. Fládr).

EXKURS II – RELIÉFNÍ DESKA V KOSTELE SV. KATEŘINY V CHRUDIMI

Desku vyplňuje v pohledově levé části obvyklý symbol řezníků v českých zemích – korunovaný lev ve skoku s rozdvojeným (a zároveň přepásaným) ocasem ve skoku, otočený dovnitř desky (heraldicky doleva). V pravé části jsou nahoře umístěny překřížené sekyry – širočiny, pod nimi vedle sebe svisle dva nože ostrím vně. Uprostřed dole rozpoznáváme kromě ocítky, tentokrát se spojitou horní částí a odsazenou (přemostěním – krátkým příčným ramenem pod rovným ukončením oblouků propojenou) spodní částí i dvojici sluček – přes sebe přeložených předmětů (s asymetricky vykrojeným obloukem rukojeti a nestejně velikým kruhovým otvorem na zaoblených koncích). Ikonografie reliéfu, potažmo jeho celková symbolika nebyla dlouho zřejmá, proto byly publikovány různé interpretace. Deska byla označena za výplň s tesařskými odznaky,⁸⁵⁾ na jiném místě je kompozice vykládána jako znaky cechu řezníků, bednářů a sladovníků.⁸⁶⁾ Autoři soupisu památek⁸⁷⁾ se zabývají pouze předpokládaným původcem výzdoby kruchty a dobou vzniku (J. Hanzar, 1536), aniž by popisovali ikonografii. Podobně i v katalogu nedávné výstavy *Uprostřed Koruny české* je existence emporie jen povšechně zmíněna.⁸⁸⁾ Podle našeho názoru je celá kompozice tvořena pou-

ze náměty spojenými s řeznickým řemeslem, a to včetně lva – symbolu řezníků v českých zemích. Lev se ostatně nachází i na jednom ze svorníků hlavní lodi.

V souvislosti s tímto pozoruhodným reliéfem je vhodné zmínit ještě další skutečnosti. Překřížené širočiny nemají otvor oka, do nějž bývá přímo vetknuto topůrko. Sekyry představují typ s dlouhou tulejí sahající až do úrovně brady čepele. U řeznických širočin jde v námi pojednávaném období o v zobrazeních nejvíce rozšířený typ. Je doložen vedle pojednávaného chrudimského reliéfu kupř. též na náhrobníku Doroty, manželky řezníka v pardubickém zámeckém lapidáriu, na fasádě domu čp. 153 v Horní ul. v Českém Krumlově, na pečeti strakonických řezníků, na uvedeném vysokomýtském typáři, v knižní malbě na malovaných erbech řezníků Zikmunda a Buriána v Litomyšlském graduále a u lvů se sekyrami v tlapách graduálu Malostranského a Litomyšlského i na řadě výjevů porážky skotu v norimberských knihách Fundace bratrstva dvanácti bratří (kupř. v Mendel I: Amb. 317.2, fol. 71 verso; Amb. 317.2, fol. 83 verso; Amb. 317.2, fol. 113 verso).

U chrudimských širočin je v místech napojení dvou polotovarů z různých typů oceli naznačen ještě i kovářský svár v podobě přechodu snížením reliéfu. Druhou zvláštností je, že na spánku hlavy sekyry jsou kameníkem napodobeny ražené kovářské značky, vždy po jedné; jejich bližší analýza by si zasloužila samostatnou pozornost. Dalším neobvyklým ikonografickým řešením je zde způsob ztvárnění lvích předních tlap s drápy. Ty se koncem dotýkají bříty přivrácené sekyry, v detailu ostří čepele nože je jeden z drápů dokonce jakoby zasunut vespod.

84) J. Košťál, Svátky velikonoční v podání prostonárodním, Časopis společnosti přátel starožitností českých v Praze 9, 1901, s. 130–142, zde s. 137.

85) K. Chytil, Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese chrudimském, Praha 1990, s. 75.

86) K. V. Adánek, Zábradlí kůru kostela sv. Kateřiny v Chrudimi, in: Památky východočeské II, Praha 1910, s. 62–76, zde s. 64 (snad viděl v dvojici předmětů s otvory – tedy ve slučkách, limpy).

87) E. Poche ed., Umělecké památky Čech I [A–J], Praha 1977, s. 542.

88) H. Prixová-Dvorská, Kostel sv. Kateřiny v Chrudimi, in: I. Hlobil – H. Dáňová – K. Mezihoráková – D. Prix edd., o. c. v pozn. 69, Praha, s. 929–932, zde s. 930.

EXKURS III – SLUČKA

Jedním z nástrojů řezníka, pomůckou pro plnění střívek, je slučka (*obliculum*).⁸⁹⁾ Jako slučku (*fflučka*) překládá německé slovo *Wurstbügel* Josef Dobrovský (1821),⁹⁰⁾ pro tento nástroj potom v Kottově Česko-německém slovníku z roku 1882 nacházíme následující definici: *Slučka, y, f., náčiní, jímž řezník drob nabíjí.*⁹¹⁾ Vyráběla se z kovu, dřeva i kosti a její očko (prstenec, nákrůžek) sloužilo k naplňování střívka. Velikost otvoru, očka, určovala průměr výrobku. Podélná část (též rukojeť) sloužila zároveň k odstraňování slizu a vnějšího řídkého vaziva střev,⁹²⁾ hrany proto nebyly ostré, aby nedošlo k poškození střev.

Vyskytuje se kupř. v písemných pramenech k roku 1504 u Valentina de Monteviridi (slezská Zelená Hora / Zielona Góra) v díle *Praxis artis memorativae* jako *instrumentum sartoris wurst buegel*.⁹³⁾ Stejný pojem se objevuje v *Universal-Lexikonu* Johanna Heinricha Zedlera (1732–1750) s definicí: „*Slučka je z mosazi, rohu nebo dřeva vyhotovený prstenec s malou rukojetí, jehož prostřednictvím se náplň uzenky do prasečích střívek vtlačuje a plní.*“⁹⁴⁾ Kov pro její zhotovení je zde tedy přímo pojmenován jako mosaz, ve vřatislavských muzejních sbírkách je zaznamenána slučka měděná z roku 1682.⁹⁵⁾ Popis práce se slučkou nalézáme ještě v kuchařské knize Anny Dornové z roku 1849:⁹⁶⁾ *Potom potřebujeme takzvanou slučku (Wurstbügel) či nákrůžek, přes níž střívko na horním díle ohrneme, aby bylo možné dát dovnitř náplň. Při plnění je potřebné nákrůžek obejmout palcem a ukazováčkem tak, aby se ústí střívka nemohlo uvolnit. Pravou rukou poté plníme uzenku a posouváme pomalým tlakem těžce, aby náplň dále postupovala a tak pokračujeme až do naplnění uzenky.* Variantou slova *Wurstbügel* (*Worsteboghel*) je v němčině *Wurstvelge*.⁹⁷⁾

89) *Obliculum. Instrumentum ad farcienda salsucia* (GMIL, t. 6, s. 015, col. b; dostupné na <http://ducange.enc.sorbonne.fr/OBLICULUM>).

90) *J. Dobrowsky, Deutsch-böhmisches Wörterbuch. Zweyter Band L-Z.* Prag 1821, s. 449.

91) *F. Š. Kott, Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický. Díl třetí [Q-Š].* Praha 1882, s. 452.

92) V popisu slučky z Norimberku je použit pojem *Entschleimerklinge*, tedy čepel k odstraňování slizu. Dostupné na <https://memo.imareal.sbg.ac.at/wsarticle/memo/warum-wuerste-und-unterhosen-beim-rechnen-helfen/>.

93) *G. Farkas ed., Valentinus de Monteviridi, Praxis artis memorativae* (1504), in: *The Art of Memory in Late Medieval Central Europe* (Czech Lands, Hungary, Poland), Budapest – Paris 2016, s. 273–284, s. 273–284, zde s. 283.

94) „*Wurstbuegel ist ein auß Messing, Horn oder Holz gefertigter Ring mit einem kleinen Griff, vermittels dessen die Wurstfüelle in Schweindaermer gedruicket und gefuullet wird.*“ (T. Schindler, *Vom Wurstbügel zum Wurstmaß*, KulturGut, Heft 24, I. Quartal, Germanisches Nationalmuseum Nürnberg 2010, s. 10–12, zde s. 11.

95) *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift, Zeitschrift des Schlesischen Altertumsvereins, Neue Folge V. Band*, in: *Jahrbuch des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer, V. Band*, Breslau 1909, s. 212.

96) *Anna Dorns großes Muster=Kochbuch, Vierter Abschnitt*, Wien, 1849, s. 183.

97) *M. Wiesinger, Warum Würste und Unterhosen beim Rechnen helfen. Zu den Zahlzeichen 0 und 4 im spätmittelalterlichen Merkspruch Vnum dat vinger*, in: *MEMO 11: Mathematik und Material*, 2024, s. 20–39. V tomto článku je popisován i náhrobek Margarety Leypoltin (s. 26).

98) *Malostranský graduál*, fol. 424r, 1572. Praha, NK ČR, sign. XVII. A. 3.

Obr. 21: Pečeť strakonického cechu řezníků (převzato z: <https://aukro.cz>).

Slučku nacházíme v rámci pojednávaných moravských kamenných reliéfů, jak již bylo řečeno, na prostějovském náhrobníku řezníka Kocha a na štítu sloupu v podloubí domu čp. 64 v Telči. Vyskytuje se u nás ovšem i v knižní malbě, kupř. v Malostranském graduálu (1572), kde na fol. 424v je vedle červeného štítu se stříbrným korunovaným lvem s rozdvojeným ocasem držícím korunu širočinou (pod kolumnou) v levé borduře s ptáky namalována spolu s nožem. Zavěšena je na konci zavíječích se úponků vegetabilní dekorace.⁹⁸⁾ Barevné provedení předmětů je zde realistické. Nůž má žlutou rukojeť a modrou/stříbrnou střenku, slučka je žlutá. Do úvahy tedy připadají prakticky všechny základní materiály, mosaz, kost i dřevo. Slučka je dále i součástí pečeti strakonických řezníků, kde se nachází ve spodní části pod korunovaným lvem s rozdvojeným ocasem se širočinou v tlapách spolu s tyčovou ocílkou a nožem (obr. 21). U řezníků v Uničově se objevuje společně s křížem složenými širočinami a nožem na pečeti i na řezbě znaku cechu řezníků pozdně barokní lavice tamního farního kostela (ani zde nebyly slučky doposud rozeznány).⁹⁹⁾ Tento předmět známe ve více podobách, zvláště názorně je proveden kupř. na bronzové epitafní desce Margarety Leypoltin, vdovy po řezníkovi Seboldovi, na hřbitově u kostela sv. Rocha v Norimberku (hrob č. 856) z roku 1554,¹⁰⁰⁾ jež je přímo datovaným bohatým ikonografickým pramenem k atributům řeznického řemesla (obr. 22). Na spodní štítové části pod nápisem nacházíme vedle manželovy merky sekáček, ocílku (tentokrát tyčovou) přikrytou mušlí,¹⁰¹⁾ slučku a vepře. Slučka je zde symetrická a rukojeť s výrazným podélným hřebenem se mírně rozšiřuje. Nacházíme ji i v dalších obrazových

99) *L. Mlčák – K. Žurek, Soubor cechovních znaků ve farním kostele v Uničově*, in: *Sborník příspěvků IV. setkání genealogů a heraldiků*, Ostrava 14. – 15. 10. 1989, Ostrava 1992, obr. 9 a 10, s. 85–90.

100) Viz <https://www.nuremberg.museum/projects/show/1426-epitaph-margret-leypoltin>.

101) Tu interpretujeme jako atribut sv. Jakuba většího, jednoho z mnoha patronů řezníků.

Obr. 22: Norimberk, hřbitov u kostela sv. Rocha, epitafní deska Margarety Leypoltin, vdovy po řezníkovi Seboldovi (převzato z: <https://www.nuremberg.museum/projects/show/1426-epitaph-margret-leypoltin>).

Obr. 23: Scéna zabijačky, knižní malba. *Iatromathematisches Hausbuch*, 1475, fol. 11r, výřez (Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Nr. 3085).

pramenech doby pozdní gotiky, resp. renesance, kupř. na knižní malbě zabijačky prasete (*Schweineschlachten*) v rukopisu z 3. čtvrtiny 15. století (obr. 23).¹⁰²⁾ Jde o alegorii měsíce prosince, na níž jsou mj. zachyceny dvě figu-

Obr. 24: Slučka, mosaz, datace 1601 (Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, inv. č. Z 1; převzato z: www.faz.net).

ry v interiéru. Stojící postava s kapucí pokrytou maso na stole mělní sekyrkou, vedle ní sedí muž nadávající střevo. U jeho rukou sice není možné bližší poznání pracovního postupu, na stole však leží slučka, a to stejného typu – s kruhovým otvorem a okoseným konkávním ukončením – jaký známe také z Chrudimi.

Mimořádně náročně provedená mosazná slučka s monogramem F W a datací 1601 je uchovávána v Germanisches Nationalmuseum v Norimberku (obr. 24).¹⁰³⁾ Na stejné straně jako letopočet a monogram je na konci rukojeti vyryt běžící pes (?), pod očkem je srpkovitá prohlubeň, snad pro lepší přidržení nástroje nehtem. Na druhé straně předmětu s okrají (s výjimkou části s očkem) lemovanými listovým a geometrickým dekorem je zpodoběn stojící muž a na konci slučky běžící skot. Muž s vysokým kloboukem na hlavě je oděn do kabátce s širokým okružím, v pravici zvedá přesýpací hodiny a u pasu má nůž.

102) Viz <https://viewer.onb.ac.at/10035DBD>.

103) Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, inv. č. Z 1; délka je 15,2 cm, šířka 4,5 cm, průměr otvoru 3,3 cm.

Obr. 25: Postavy řezníků, knižní malba. A – Schweinestecher Hans Layer, 1586; B – Schweinestecher Albrecht Meixner, 1599. Obojí Hausbücher der Nürnberger Zwölfbrüderstiftungen (Stadtbibliothek im Bildungscampus Nürnberg; A – Mendel II, Amb. 317b.2° fol. 46r; B – Mendel II, Amb. 317b.2° fol. 64r).

EXKURS IV – SCHWEINESTECHER (TÉŽ SEWSTECHER = SAUSTECHER)

Zatímco pro české země se pracuje v rámci masného řemesla se základním rozlišením řezník (plnoprávný) – huntýř (s omezeními), v Německu hrál, jak ukazují četné prameny, podstatnou roli i tzv. *Schweinestecher*. Tedy řezník, jenž se určitou část roku, v zimě, zabýval zabíjením a zpracováním vepřů, v ostatních měsících provozoval své základní řemeslo (kupř. zedník, pokrývač, malíř¹⁰⁴) atd.), přičemž v době, kdy z klimatických důvodů byla přestávka provozování této živnosti, prováděl zabíjačky. Musel však být plnoprávným měšťanem a být přísežně jmenován.¹⁰⁵ Zároveň byla přísně sledována i výroba, pro uzenky smělo být v Norimberku, jak je doloženo, použito pouze vepřové maso a krev včetně střívek, výjimečně střívka telecí.¹⁰⁶ Důvodem, proč těmto řezníkům věnujeme pozornost, je především skutečnost, že atributem *Schweinestechera* je prakticky na všech vypočetných spolu se sekýrou sluč-

ka; výroba vepřových uzenek, jitrnic, jelit atd. za pomoci tohoto nástroje byla jeho převažující činností. Bohatým zdrojem ikonografie slučky jsou již zmiňované norimberské knihy Fundace bratrstva dvanácti bratří (Hausbücher der Nürnberger Zwölfbrüderstiftungen) s podobou konkrétních osob *Schweinestecherů*. *Dincher*¹⁰⁷ a *Schweinestecher* Hans Layer (rok 1586) je nejprve vyobrazen v popředí budovy s lešením jako krácející muž se sekýrou na rameni a v pravici se svazkem sluček (obr. 25a). Má přiléhavou pokrývku hlavy, košili s dlouhým rukávem s přehozeným krátkým pláštěm s kapucí a zástěru, u pasu má nůž v pochvě a ocílkou. Zároveň jako na lešení sedící muž s putnou, jenž omítá. U budovy je dvojdílný dřevěný kalfas s hromadami malty, lopata a další veliká putna. Na dlážděné ploše, na níž je Layer umístěn, vidíme nástroje a pomůcky jeho obou profesí. Vpravo za mužem jde o zednické/malířské náčiní: zednické kladivo, zednickou lžici, velké hladítko a nízkou putnu s maltou či vápnem. Před mužem spatřujeme vysokou džbánovitou nádobu a velkou pánev s dlouhým drždlem na zachytávání vepřové krve, jak ji známe i z jiných ikonografických pramenů.¹⁰⁸ Na okraji obrazového pole vpravo je zpodobena ruka při-

104) Josef Dobrovský překládá sloveso *tünchen* jako *obmýtati, bjliti, trullissare*, označení profese *Tüncher*, m. jako *bělíči*. (J. Dobrowsky, o. c. v pozn. 89, s. 293). Sloveso tedy zahrnuje vedle bělení/ličení, tedy opatřování budov uvnitř i vně nátěrem, i omítání, což zcela odpovídá ikonografickým pramenům.

105) P. Zahn, Die Deutschen Inschriften, 90. Band, Münchener Reihe, 16. Band, Die Inschriften der Friedhöfe St. Johannis, St. Rochus und Wöhrd zu Nürnberg [1609 bis 1650]. Wiesbaden 2013, s. 641.

106) C. L. Sachs, Metzgergewerbe und Fleischversorgung der Reichsstadt Nürnberg bis zum Ende des 30jährigen Krieges, in: E. Mummenhoff ed., Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, Nürnberg 1922, s. 1–260, zde s. 47.

107) *Dincher* = *Tüncher* (viz pozn. 103).

108) Kupř. scéna zabíjení prasete z již zmíněných flámských hodiniek z 15. století (Stundenbuch – Livre d'heures), München, BSB, Clm 28345, s. 28.

Obr. 26: Znak Schweinestechera Hanse Hiebnera ze 16. století (převzato z: J. Siebmacher, o. c. v pozn. 111, svazek I.7, tab. 71/8).

vádějící vepře. Dalším pregnantním příkladem je list věnovaný Albrechtu Meixnerovi z roku 1599 (obr. 25 b),¹⁰⁹⁾ zpodobeném zde třikrát: v popředí oděném do černé přepásané sukně s krátkou pláštěnkou s kapucí s atributy hlavního řemesla, lžící, džberem na maltu a taškou – bobrovkou (v pozadí jsou potom další tašky a nízký dřevěný kalfas s maltou, v němž je hrablo). Dále je zobrazen na střeše při podmazávání tašek a konečně v pozadí jako *Schweinestecher*. Má klobouk se širokou krepkou, kabátec červené barvy, zástěru, přes rameno přehozenou širočinu přidržovanou levicí a v pravé ruce drží svazek sluček. U pasu má toulec s noži a patrně i ocílku. Stejný pramen dokládá, že slučka byla základní součástí výbavy řezníků ještě v 18. století, vidíme ji na zpodobení malíře (*Tüncher/Maler*) a *Schweinestechera* Georga Walthera z roku 1704¹¹⁰⁾ s atributy obou řemesel; podobně i na starší podobizně pokrývače a *Schweinestechera* Christofa Hartmanna (1696) ji tento muž třímá v ruce, ve druhé má zednickou lžici k podmazávání krytiny.¹¹¹⁾

Slučka byla přímo jediným erbovním znamením norimberského *Schweinestechera* Hanse Hiebnera ze 16. století (obr. 26).¹¹²⁾ Na stejném norimberském hřbitově, kde se nachází epitaf Margarety Leypoltin, je rovněž bronzová deska na rodinném hrobě (N 237a) malíře (*Tüncher*) a *Schweinestechera* Hanse Kempffha z roku 1625 (obr. 27). Jsou zde znázorněny atributy obou jeho profesí: zednická lžice, překřížené štětce, sekyra, překřížené slučky a dva podélné předměty. První, vpravo, má dlouhý obdélníkový tvar, snad příložník malíře; druhý se špičatým ukončením a rukojetí se zářezy je patrně ocílkou tyčovitého typu.

Obr. 27: Norimberk, hřbitov u kostela sv. Rocha, náhrobník malíře (*Tüncher*) a *Schweinestechera* Hanse Kempffha z roku 1625, detail se znakovým štítkem (převzato z: <https://leuchtenstern.spdns.de>).

Přibližně ve stejné době jako oblouková ocílka se používá ocílka tyčovitá, jak ji známe dnes. Je vyobrazena na zmíněném bronzovém epitafním reliéfu z roku 1554 (obr. 22). Později je zachycena mj. též na scéně muže, jenž u povaleného dobytčete brousí svůj nůž na mědirytině „Řezník“ (*Der Fleischer*) Johanna Christoha Weigela z roku 1698.¹¹³⁾ Tyčová ocílka mohla místo rukojeti mít jen kruhové očko, za něž se přivazovala (kupř. spolu se sekyrou a nožem na erbů u Siebmachera),¹¹⁴⁾ ale může mít i očka dvě.¹¹⁵⁾ Jiné typy řeznických ocílek, oválné, tvořené propojováním příčlemi s kruhovými oky na konci (pojmenované *Doppelter Wetzstahl*), dohledáme v německém prostředí např. na znacích ze 17. a 18. století (obr. 28).¹¹⁶⁾ Pokud je nám známo, v našem prostředí se takové heraldické symboly nevyskytují.

109) Viz *Stadtbibliothek im Bildungscampus Nürnberg*, https://online-service.nuernberg.de/viewer/image/0f5e1d20-0f54-473b-9516-8cf87c93689a/131/LOG_0131/.

110) *Stadtbibliothek im Bildungscampus Nürnberg*, Landauer I, Amb. 279.2, Folio 173 recto, viz https://online-service.nuernberg.de/viewer/image/225a2718-c1c1-43fd-9f4a-4911bfe95219/349/LOG_0349/.

111) *Stadtbibliothek im Bildungscampus Nürnberg*, Landauer I, Amb. 279.2, Folio 167 recto, viz https://online-service.nuernberg.de/viewer/image/225a2718-c1c1-43fd-9f4a-4911bfe95219/337/LOG_0337/.

112) J. Siebmacher, *Berufswappen oder des Grossen u. allgemeinen Wappenbuchs von J. Siebmacher erster Band. Theil VII.* (von Gustav A. Seyler ed.), Nürnberg 1898, Bd. I.7, s. 58, tab. 71/8. Zde je předmět, v polemice s Augustem Essenweinem (*Direktor des germanischen Museums*) určujícím jej správně jako *Wurstmaß*, považován za ocílku.

113) Viz <https://www.zvab.com/kunst-grafik-poster/Fleischer-Kupferstich-Joh-Christoph-Weigel-Etwas/31691832381/bd#&gid=1&pid=1>.

114) J. Siebmacher, o. c. v pozn. 111, s. 56, tab. 67/5.

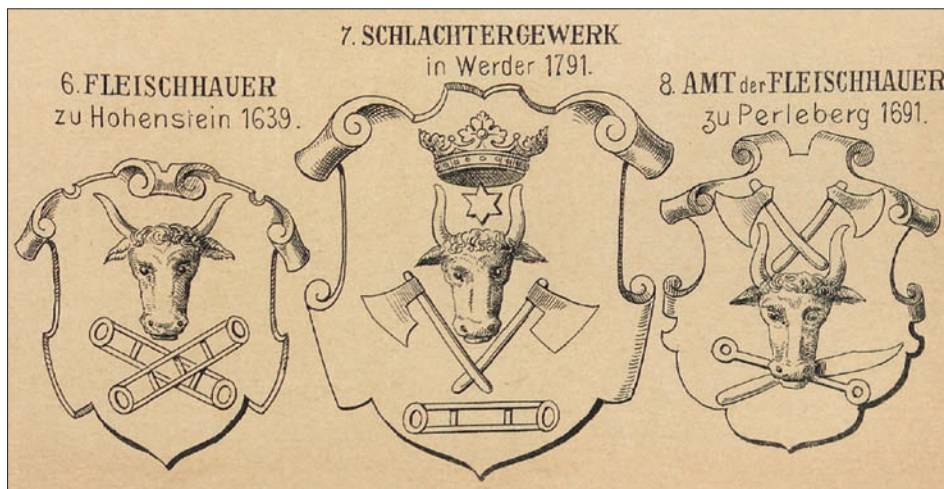
115) Tamtéž, s. 57, tab. 69/8.

116) Tamtéž, s. 57, tab. 68/6, 7, 8.

EXKURS V – OCÍLKA A SLUČKA V ODBORNÉM NÁZVOSLOVÍ

V souvislosti s ocílkou – nástrojem k ostření – stojí za zmínku, že v našich databázích hmotné kultury středověku a raného novověku prakticky neexistuje a mezi základními řeznickými nástroji, resp. pomůckami, je zmiňována spíše výjimečně.¹¹⁷⁾ To však neplatí pro konstatování v rámci sfragistického zpracování fondu pečetidel a razítek

Archivu hlavního města Prahy, kde je v řeznické symbolice vedle lva konstatován velmi častý výskyt dvou překřížených širočín provázených noží a ocílkou na broušení ostří. Ovšem bez uvedení příkladů (na uvedených a analyzovaných pěti pečetidlech se tento motiv nevyskytuje).¹¹⁸⁾ V přehledu archeologické terminologie TEATER (Archeologický ústav AV ČR v Brně ve spolupráci s Archeologickým ústavem AV ČR v Praze)¹¹⁹⁾ nacházíme u ocílkou pouze definici *nástroj k rozdělování ohně křesáním, úderem o kámen (křesadlo)* a jako anglický ekvivalent je uváděn pouze *firesteel*, tedy křesadlo.¹²⁰⁾ V německých ekvivalentech potom nacházíme pod českým označením ocílka nelogicky oba typy předmětů – *Feuerstahl/Pinkstahl* a brusný nástroj *Wetzstahl* (analogicky *Wetzstein* – brousek) ve stejné kategorii použití.¹²¹⁾ S tímto určením je rovněž uváděna mezi kovovými artefakty Archeologického slovníku.¹²²⁾ Ocílka křesací je ovšem

Obr. 28: Zobrazení ocílek na znacích ze 17. a 18. století z Německa (převzato z: J. Siebmacher, o. c. v pozn. 111, svazek 1.7, tab. 68/6, 7, 8).

zároveň i heraldickou figurou. Vzhledem ke skutečnosti, že kupř. oba zmíněné typy ocílek – čochovitého/vřetenovitého i tyčovitého tvaru – máme ikonograficky doložené nejpozději v 16. století, je záhodno se k systemizaci opět vrátit a provést prezignější analýzu fondu, ať již archeologických nálezů, sbírkových předmětů či ikonografických pramenů.

Ve zmíněných terminologických databázích se nevyskytuje ani slučka. Je proto zřejmé, že jako archeologický nález či sbírkový předmět nebyla zaznamenána. Z dnešní české slovní zásoby, jak také svědčí aktuální Slovník spisovného jazyka českého, vymizela spolu se změnou řeznických pracovních postupů.¹²³⁾

PHDR. ZDENĚK VÁCHA – NÁRODNÍ PAMÁTKOVÝ
ÚSTAV, ÚZEMNÍ ODBORNÉ PRACOVIŠTĚ V BRNĚ
NÁM. SVOBODY 8, 601 54 BRNO
VACHA.ZDENEK@NPU.CZ
ORCID: 0000-0001-5361-9243

117) V interpretaci reprodukce miniatury (starozákonní oběti) v bibli krále Václava IV., kde řezník zabíjí dobytce; J. Petrář red., Dějiny hmotné kultury I (2). Kultura každodenního života od 13. do 15. století. Praha 1985, s. 687.

118) J. Hrdlička – J. Jásek – V. Hrubý, Pět století řemeslné symboliky. Praha 1999, s. 67.

119) Viz <https://teater.aiscr.cz/8-predmet/nastroj/ocilka?view=cs>.

120) Honing steel (honing rod, sharpening steel), tedy brusný nástroj, není zmiňován.

121) Viz <https://teater.aiscr.cz/8-predmet/nastroj/ocilka?view=cs>.

122) K. Sklenář – M. Lutovský, Archeologický slovník. Část 2, Kovové artefakty. 1, Pravěk a raný středověk. Praha 1992, s. 34.

123) V aktuálním se Slovníku spisovného jazyka českého se slovo slučka vyskytuje ve smyslu: slučka I, -y ž. (2. mn. -ček) 1. *zdrob. k slučka 2. naše nejmenší sluka*; zool. rod *Lymnocryptes*: s. malá kozlík 2 (mysl.); slučka II, -y ž. nář. *smyčka 1, uzel*: dělat, rozvazovat slučku (viz <https://ssjc.ujc.cas.cz/search>).

LITERATURA A ZÁVĚREČNÉ VYSOKOŠKOLSKÉ PRÁCE

- Adámek, K. V. 1910: Zábradlí kúru kostela sv. Kateřiny v Chrudimi, in: Památky východočeské II, Praha, s. 62–76.
- Adler, W. 1904: Die Geschichte der Breslauer Fleischerzunft. Breslau. Anna Dorns großes Muster=Kochbuch, Vierter Abschnitt, Wien 1849.
- Baletka, T. 2014: Sídlním městem lucemburské sekundogenitury, in: L. Jan red., Dějiny Brna 2. Středověké město. Brno, s. 101–111.
- Baletka, T. 2014: V časech markraběte Jošta (1375–1411), in: L. Jan red., Dějiny Brna 2. Středověké město. Brno, s. 111–119.
- Beringer, J. – Janoušek, J. 2004: Město a panství Telč (1892), in: M. F. Drdák red., Dějiny Telče v díle místních historiků. Telč, s. II, 1–114.
- Borovský, T. 2014: Městská rada a mocenská situace, in: L. Jan red., Dějiny Brna 2. Středověké město. Brno, s. 290–296.
- Brief des Lachmagaziners an die Leopoldstadt, oder: dessen Ausflug in die Vaterstadt, in: F. Hopp ed., Magazin für Lachlustige. Wien 1842, s. 289–316.
- Čehovský, P. 2012: Kamenné skulptury v Podýjí 1480–1550. Olomouc.
- Čornej, P. 2012: Kočička, kurvička, kokot a múdra hlavička aneb Staroměstští řezníci v husitské revoluci, Pražský sborník historický XL, s. 7–122.
- Das Hussitendenkmal in Neisse, Oberschlesien im Bild 26/1928, s. p.
- Dobrowsky, J. 1821: Deutsch-böhmisches Wörterbuch, Zweyter Band L-Z. Prag.
- Erath, M. 1996: Studien zum mittelalterlichen Knochenschnitzerhandwerk, Die Entwicklung eines spezialisierten Handwerks in Konstanz. Disertační práce, Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg im Breisgau.
- Farkas, G. ed. 2016: Valentinus de Monteviridi, Praxis artis memoratiuae (1504), in: The Art of Memory in Late Medieval Central Europe (Czech Lands, Hungary, Poland), Budapest – Paris, s. 273–284.
- Goerge, D. 1981: Die Bäcker und Metzger in den salzburgischen Städten, Mit Beispielen aus Hallein, Laufen, Mühlendorf, Salzburg und Tittmoning, Mitt(h)eilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 120/121, s. 459–515.
- Hálová-Jahodová, C. 1955: Umění a život zapomenutých řemesel. Praha.
- Häsler, S. 2010: Fleischschau in der mittelalterlichen Zähringerstadt, Schweizer Archiv für Tierheilkunde, Band 152, Heft 1, s. 13–20.
- Havlovicová, E. 2012: Cech řezníků Sušice 1584–1858 (1887), Inventář, EL NAD č.: 2098, AP č.: 528. Sušice.
- Hrdlička, J. – Jásek, J. – Hrubý, V. 1999: Pět století řemeslné symboliky. Praha.
- Hrubý, V. 2020: Reliéfy s perněstejnou erbovní pověstí z Pardubic, in: I. Hlobil – H. Dáňová – K. Mezihoráková – D. Prix edd., Uprostřed koruny české. Gotické a raně renesanční umění východních Čech 1250 – 1550. II/2 Katalog Chrudimsko, Čáslavsko. Praha, s. 1059–1061.
- Chytil, K. 1900: Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese chrudimském. Praha.
- Indra, B. 1969: Rozvoj města v XV. a XVI. století do třicetileté války, in: L. Hosák – B. Indra – M. Jašková, Hranice. Dějiny města. Díl I. Od nejstarších dob do války třicetileté. Hranice, s. 39–126.
- Janiš, D. 2014: Městská rada, in: L. Jan red., Dějiny Brna 2. Středověké město. Brno, s. 425–436.
- Kavička, K. 2013: Farní chrám Povýšení sv. Kříže v Prostějově. Prostějov.
- Klíma, B. – Staňa, Č. – Jašková, M. – Hosák, L. – Roubic, A. – Kouřil, M. – Kloss, P. 1970: Dějiny města Přerova I. Přerov, s. 199.
- Kohout, Š. 2009: Rozkvět města, in: J. Šmeral red., Dějiny Olomouce 1. Olomouc, s. 126–165.
- Košťál, J. 1901: Svátky velikonoční v podání prstonárodním, Časopis společnosti přátel starožitností českých v Praze 9, s. 130–142.
- Kott, F. Š. 1882: Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický. Díl třetí [Q–Š]. Praha.
- Kraus, V. – Foffová, Z. – Vurm, B. – Krausová, D. 2008: Nová encyklopedie českého a moravského vína 1. Praha.
- Majorossi, J. 2011: Community and Individuality in Urban Space: The Socio-Topography of Butchers in Medieval Urban Space Through the Case of Pressburg in Comparison, Czech and Slovak Journal of Humanities, Historica 2, s. 6–32.
- Mendl, B. 1927: Počátky našich cechů, Český časopis historický 33, s. 1–20, 307–346.
- Mlčák, L. – Žurek, K. 1992: Soubor cechovních znaků ve farním kostele v Uničově, in: Sborník příspěvků IV. setkání genealogů a heraldiků, Ostrava 14. – 15. 10. 1989, Ostrava 1992, s. 85–90.
- Mrázek, I. 1993: Kamenná tvář Brna. Brno.
- Musílek, M. 2018: „Unser stat rathaus“. Staroměstská radnice v Praze a její nejstarší znaková galerie, Staletá Praha 34, č. 1, s. 2–42.
- Nemcová, Z. 2014: Štatúty ako spôsob komunikácie mestskej správy s obyvateľmi, Historica 48, s. 144–152.
- Peřínka, F. V. 1904: Vlastivěda moravská II. Místopis, Znojemský okres. Brno.
- Petráň, J. red., 1985: Dějiny hmotné kultury I (2). Kultura každodenního života od 13. do 15. století. Praha.
- Poche, E. ed. 1977: Umělecké památky Čech 1 [A–J]. Praha.
- Prixová-Dvorská, H. 2020: Kostel sv. Kateřiny v Chrudimi, in: I. Hlobil – H. Dáňová – K. Mezihoráková – D. Prix edd., Uprostřed koruny české. Gotické a raně renesanční umění východních Čech 1250 – 1550. II/2 Katalog Chrudimsko, Čáslavsko. Praha, s. 929–932.
- Rampula, J. 2004: Telč – původ a vývoj náměstí, in: M. F. Drdák red., Dějiny Telče v díle místních historiků. Telč, s. IV–23.
- Rampula, J. 2013: Dějiny majitelů domů na náměstí v Telči 1531–1950, in: M. Drdák – A. Loits – J. Rampula – M. Ramešová – Š. Valecký 2013: Proměny telčských domů. Praha, s. 28–348.
- K. Rosulková, 2013: Kachlový soubor z 15. až 16. století z hradu Lichnice. Katalog a analýza sbírky Městského muzea Čáslav, in: Východočeský sborník historický 24, s. 3–80, zde s. 54.
- Rošický V. L. 1894: Řeznictví a uzenářství, in: Chemie denního života, Část druhá. Praha, s. 425–575.
- Rošický V. L. 1895: Dějiny a paměti řemeslných cechů města Přerova i okolí. Přerov.
- Rybička, A. 1880: Pomůcky k heraldice a sfragistice domácí. Znaky a pečeti cechovní, in: Památky archaeologické a místopisné, s. 454–470.
- Sachs, C. L. 1922: Metzgergewerbe und Fleischversorgung der Reichstadt Nürnberg bis zum Ende des 30jährigen Krieges, in: E. Mummehoff ed., Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg. Nürnberg, s. 1–260.
- Salvetti, F. – Bühner, E. M. 1988: Der Metzger – eine Kulturgeschichte des Fleischerhandwerks. München.
- Sedláčková, K. 2025: Testamentární praxe v královském městě Litoměřicích na přelomu 16. a 17. století aneb domnělý a nepořádný křaft Mikuláše Hlávky, in: Paginae Historiae, Časopis Národního archivu 33, č. 1, s. 43–62.
- Schindler, T. 2010: Vom Wurstbügel zum Wurstmaß, KulturGut, Heft 24, I. Quartal, Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, s. 10–12.
- Schlesien Vorzeit in Bild und Schrift, Zeitschrift des Schlesischen Altertumsvereins, Neue Folge V. Band, in: Jahrbuch des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer, V. Band, Breslau 1909.
- Siebmacher, J. 1898: Berufswappen oder des Grossen u. allgemeinen Wappenbuchs von J. Siebmacher erster Band. Theil VII. (von Gustav A. Seyler ed.), Nürnberg.
- Silló-Menzel, Á. red. 2015: Der europäische Oxenweg damals und heute, ein historischer Reiseführer. Aichach.
- Sklenář, K. – Lutovský, M. 1992: Archeologický slovník. Část 2, Kovové artefakty. 1, Pravěk a raný středověk, Praha.
- Súvová, Z. 2014: Druhové složení a zastoupení zvířat v jídelníčku, in: L. Jan red., Dějiny Brna 2. Středověké město. Brno, s. 362–364.
- Súvová, Z. 2014: Velikost zvířat, in: L. Jan red., Dějiny Brna 2. Středověké město. Brno, s. 364–365.
- Šimek, J. 1907: Kutná Hora v XV. a XVI. století. Řada obrazů, pojednání a črt z kulturních a politických dějin kutnohorských. Kutná Hora.
- Štorm, B. 1937: Erbovní znaky na městské hradební věži v Rakovníku, in: Erbovní knížka na rok 1936. Praha, s. 17–26.
- Šujan, F. 1902: Dějepis Brna. Brno.
- Švábenský, M. 1994: K hospodářským dějinám Brna v období 1243–1411, in: Brno v minulosti a dnes 12/1994 s. 175–253.
- Teige, J. – Herain, J. 1900: Kaple sv. Lazara na Novém městě Pražském, Časopis společnosti přátel starožitností českých v Praze 8, č. 4, s. 140–159.
- Teplý, J. 1992: Pernštejnské reliéfy s erbovní pověstí, in: Heraldika Viva 1, Sborník příspěvků z konference českých moravských a slezských heraldiků, Pardubice 1991, Pardubice, s. 53–68.
- Vácha, Z. 2015: Středověká boží muka a sloupy na jižní Moravě a jejich brněnské příklady. Gotická drobná architektura a její funkce, in: Archivum amicus historici est, Sborník příspěvků k životnímu jubileu Hany Jordánkové, Brno, s. 169–189.

- Vácha, Z. 2016: Středověká drobná architektura na Moravě, in: Monumentorum tutela / Ochrana pamiatok 26, s. 59–76.
- Vorel, P. 2012: Páni z Pernštejna. Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čecha a Moravy. Praha.
- Wiesinger, M. 2024: Warum Würste und Unterhosen beim Rechnen helfen. Zu den Zahlzeichen 0 und 4 im spätmittelalterlichen Merkspruch Vnum dat vinger, in: MEMO 11: Mathematik und Material, s. 20–39.
- Winter, Z. 1892: Kulturní obraz Českých měst. Život veřejný v XV. a XVI. věku. Díl II. Praha.
- Winter, Z. 1906: Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XV. a XVI. století. Praha.
- Winter, Z. 1909: Řemeslnictvo a živnosti 16. věku v Čechách (1526–1620). Praha.

EDICE PRAMENŮ

- GML*: Glossarium mediae et infimae latinitatis, initialement publié par Charles du Fresne, sieur Du Cange /1610–1688/, Niort 1883–1887, 1887.
- RKK*: Regesten Kaiser Karls IV. (1346–1378) auf der Grundlage der von Alfons Huber aus dem Nachlass Johann Friedrich Böhmers 1877/89 herausgegebenen und ergänzten „Regesten des Kaiserreichs unter Kaiser Karl IV.“ und der Urkundensammlung der Berliner Arbeitstabelle der „Monumenta Germaniae Historica“. bearbeitet von Eberhard Holtz. Berlina 2013.
- Zahn, P. 2013: Die Deutschen Inschriften, 90. Band, Münchener Reihe, 16. Band, Die Inschriften der Friedhöfe St. Johannis, St. Rochus und Wöhrd zu Nürnberg [1609 bis 1650]. Wiesbaden.

INTERNETOVÉ ZDROJE

- Epitaphien auf Friedhöfen in Nürnberg
https://leuchtenstern.spdns.de/graeber/?grab_name=Grab%20R_n%20237a
- Förderverein Kulturhistorisches Museum Nürnberg E. V. <https://www.nuremberg.museum/projects/show/1426-epitaph-margret-leypoltin>
- memo, Medieval and Early Modern Material Culture Online <https://memo.imareal.sbg.ac.at/wsarticle/memo/warum-wuerste-und-unterhosen-beim-rechnen-helfen/>
- Österreichische Nationalbibliothek
<https://viewer.onb.ac.at/10035DBD>
- Pečeť strakonického cechu řezníků – AUKRO
<https://aukro.cz/2-x-pecet-strakonice-cech-reznicky-tkalcovsky-7069085653>
- Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě
<https://www.muzeum-myto.cz/cs/mapa-stranek/virtualni-vustava-typare-ze-sbirky-muzea>
- Slovník spisovného jazyka českého
<https://sjc.ujc.cas.cz/search.php?hledaj=Hledat & heslo=slu%C4%8Dka & sti=EMPTY & where=hesla & hsubstr=no>
- Sorbonne, Éditions en ligne de l'École des chartes (Élec)
<http://ducange.enc.sorbonne.fr/OBLICULUM>
- Stadtbibliothek im Bildungscampus Nürnberg
https://online-service.nuernberg.de/viewer/image/0f5e1d20-0f54-473b-9516-8cf87c93689a/131/LOG_0131/
- https://online-service.nuernberg.de/viewer/image/225a2718-c1c1-43fd-9f4a-4911bfe95219/349/LOG_0349/
- https://online-service.nuernberg.de/viewer/image/225a2718-c1c1-43fd-9f4a-4911bfe95219/337/LOG_0337/
- TEATER, Tezaurus archeologické terminologie
<https://teater.aiscr.cz/8-predmet/nastroj/ocilka?view=cs>
- <https://www.zvab.com/kunst-grafik-poster/Fleischer-Kupferstich-Joh-Christoph-Weigel-Etwas/31691832381/bd#&gid=1 & pid=1>

BREITAXT, WETZSTAHL UND WURSTBÜGEL ZUR IKONOGRAFIE DER SYMBOLE DES FLEISCHHAUERHANDWERKS AN BEISPIELEN DER SPÄTGOTISCHEN UND RENAISSANCEZEITLICHEN STEINRELIEFS AUS MÄHREN

Die Fleischhauer zählten in den in diesem Text behandelten Zeiträumen des Spätmittelalters und der Frühneuzeit zu den wichtigsten Lebensmittelhandwerken und den Handwerken überhaupt, und sie nahmen auch im Zunftsystem eine ausschließliche Stelle ein. Die Handwerke (*arti*) erhielten die Bestätigung ihres Rechtsstatus vom Papst Martin IV. im Jahre 1284, wobei die Fleischhauer zu den *artes principales* gehörten (die vornehmen Handwerke, im Gegensatz zu den *artes submissae*). Sie hatten ein großes Wirkungsfeld, vom Ankauf von Vieh oder anderen Tieren über das Schlachten, die Ausschrotung, weitere Verarbeitung bis zum Verkauf von Fleisch und Fleischerzeugnissen. Sie betrieben die Schlachthöfe und Fleischbuden und gingen ebenfalls mit den Ledern oder Borsten, Knochen und Hufen, wie auch mit weiteren Nebenprodukten (Talgerzen, Seife) um.

Die Mitglieder dieses nützlichen und überwiegend geehrten Handwerks wurden andererseits für grob und rabiat besonders gegen die Frauen gehalten; *ungemein große Klagen* haben zu einer Reihe Regulierungen und zum Kontrollsystem für die Fleischqualität geführt. Sie wurden auch infolge ihres offenbar unberechtigten Strebens ums Gewinnmaximieren für habgierige Menschen gehalten; die Fleischhauer haben aber diesen Ruf mit übrigen Lebensmittelhandwerken gemeinsam haben sollen.

Gleichzeitig aber verdienten sich die selbständigen sowie die in den Bruderschaften oder Zünften organisierten Fleischhauer um manche mehr oder weniger repräsentative Denkmale verdient. Sie nahmen oft einen finanziellen Anteil an öffentlichen, profanen sowie sakralen Bauten, ihre Wappen findet man daher in unseren Ländern z. B. an Stadttoren und in den Kirchen, wo sie in gemalter Form als Wappen an Gewölbekappen oder die Reliefausschmückung der Gewölbekapitelsteine, bzw. an der Kirchenausstattung zu sehen sind. Sie haben ebenfalls die Wappen an vielen Grabsteinen, Epitaphien und Marterln hinterlassen; sie ließen bildlich ihr Handwerk in den Reliefs oder Gemälden darstellen, die Teile von Bauten bildeten. Kleine plastische Darstellungen der legendären Szene und vor allem der Handwerksymbole erscheinen auf den Siegeln (Siegelstöcken).

Das am höchsten in Erscheinung kommende Zeichen der Fleischhauer, bzw. ihrer Zunft in Böhmen stellt der böhmische Löwe mit einer Axt dar, meistens mit der Fleischhauer-Breitaxt in den Vorderpranken, es handelt sich jedoch nicht um seine ausschließliche Gestalt. Als das die Innung der Fleischhauer repräsentierende Wappen erscheinen mitunter die gekreuzten Breitäxte, auch die Breitaxt mit dem schräg übereinandergelegten Hackmesser, aber auch das Hackmesser allein, bzw. das Hackmesser mit dem Messer oder das Hackmesser mit dem Wetzstahl. Bei der individuellen Repräsentierung überwiegt das Motiv der gekreuzten Äxte, und zwar sowohl in Böhmen als auch in Mähren.

Im Unterschied zu anderen Handwerken sind mehrere weitere Artefakte bei den Fleischhuern im größeren Maß erhalten, wie Reliefs, die mit ihrer Repräsentation verbunden werden können, sowohl der individuellen als auch der der Korporationen an den Privat- oder Gemeindebauten. Es geht um zwei Typen von Steinreliefs, die mit den einfachen Handwerksymbolen, und jene sämtlich mit Darstellung der Viehschlachtung (Hostěradice, Moravské Budějovice, Olbramovice, Znojmo/Hosterlitz, Bez. Znojmo/Znaim, Mährisch Budwitz/Bez. Třebíč, Wolframitz, Znaim) oder des Tiers allein (Znojmo). Die erhaltenen Beispiele der figürlichen Reliefs aus Mähren stammen aus den Jahren 1543–1584, einfache Darstellungen der Fleischhauersymbole – Werkzeuge – dann in Steinreliefs sämtlich aus dem 16. Jahrhundert, die älteste stammt aus dem Jahre 1520 (Brno, Dyjácovice, Micanice, Olbramovice, Prostějov, Sedlešovice – Nový Šaldorf, Telč 2x, Znojmo/Brünn, Groß-Tayax, Mitzmans, Wolframitz/alle Bez. Znojmo, Proßnitz, Edelspitz-Neu-Schallersdorf/Bez. Znojmo, Teltsch/Bez. Jihlava/Iglau, Znaim). Sie enthalten die Messer, Äxte, Hackmesser,

Wetzstähle und Wurstbügel sowohl einzeln als auch in verschiedenen Kombinationen; das reichste Relief mit der Fleischhauersymbolik in der St. Katharina-Kirche in ostböhmischem Chrudim (1536) enthält sie alle außer dem Hackmesser, aber noch zusammen mit dem Löwen im Sprung – dem Hauptsymbol der Fleischhauerkorporationen in den böhmischen Ländern.

Die Viehschlachtung, wie es die Häufigkeit der Darstellungen nicht nur in unseren Ländern belegt, war ohne Zweifel die höchst anspruchsvolle und gewertete, zugleich auch die oftmalige Tätigkeit des Fleischhauers es wird für das hochmittelalterliche Brünn gemäß der Analyse der Tierüberreste abgeschätzt, der Anteil vom Rindfleisch am Fleischverbrauch habe 87% gemacht. An der Viehschlachtung handelt es sich im Rahmen der behandelten einheimischen Darstellungen am häufigsten um die Zusammenarbeit von zwei Männern – dem Fleischhauer und seinem Gehilfen. Bei den größeren Tieren (oder den Stieren) ist bildlich auch die Teilnahme von vier Personen belegt, dem Fleischhauer und drei weiteren; der eine fasst das Tier an einem Horn, der zweite hält es mit starker Leine um die Hörner und der dritte beschränkt seine Bewegung seitlich von hinten.

Der vorliegende Beitrag bemüht sich um Erfassen der bekannten Denkmäler des Fleischhauerhandwerks in Mähren in einer Form vom Katalog. Er enthält ferner fünf Exkurse, den ersten über die Reliefbeispiele der Pernsteinschen Geschlechtslegende (15./16. Jahrhundert), in der es sich zwar nicht um Schlachtung eines Rinds, sondern um Zähmen, gemäß der Sage eines Auerochsen handelt, aber die Darstellung samt der Grundkomposition bildet dazu eine nahe Analogie; die Form des Tiers entspricht auch eher dem Hausrind, wie es aus den repräsentativen Fleischhauerreliefs bekannt ist.

Der weitere widmet sich der erwähnten Reliefplatte aus Chrudim. Ein selbständiger Teil vom Text betrifft den Wurstbügel, mithilfe dessen die Würste gefüllt wurden. Er wurde aus Metall, Holz oder Knochen hergestellt, seine Öffnung (Öse, Ring, Ansatz) diente zum Füllen des Darms zur Wurst. Die Größe der Öffnung der Öse bestimmte den Durchmesser des Produkts, der Längsteil – auch Griff, diente zugleich zum Entfernen des Schleims und des dünnen Darmgewebes, die Kanten waren daher nicht scharf, um Beschädigungen zu vermeiden. Man hat den Wurstbügel noch nicht in Tschechien ikonografisch identifiziert, weshalb die bildlichen und schriftlichen Quellen zu diesem Artefakt angeführt sind, das infolge des technischen Fortschritts in Vergessenheit geraten ist. Die Darstellungsbeispiele an den Steinreliefs, in der Buchmalerei, an den Zunftsiegeln, in der Heraldik oder an den Nürnberger Bronzeplatten der Fleischhauergrabsteine belegen seine Bedeutung und Verbreitung. Er wurde praktisch zum Hauptsymbol der eigenartigen Fleischhauerabzweigung in Deutschland – der sog. *Schweinestecher*, denen aus diesem Grunde ein selbständiger Exkurs gewidmet ist. Das zweite Werkzeug – Hilfsmittel der Fleischhauer, dem in der ikonografischen Analyse ein besonderes Augenmerk gewidmet wird, ist der Wetzstahl (Schleifbehelf), dem man an mährischen Steinartefakten in Form vom zweibogigen linsenförmigen Gegenstand zu treffen pflegt. Wieder sind die Beispiele aus der Buchmalerei und weiteren Arten der Werke des 16. Jahrhunderts, bzw. der nachfolgenden Jahrhunderte angeführt, und samt den stangenförmigen Beispielen. Zum Abschluss wird es an einige Missverständnisse in der Systematik der tschechischen Typenteilung und Benennung der Wetzstähle aufmerksam gemacht; in diesem Zusammenhang lässt es sich konstatieren, dass bereits die zeitgenössische tschechische Bezeichnung für den Wurstbügel *slučka* in jeder beliebigen Form ganz absentiert. Die tschechische zeitgenössische Kunstwissenschaft, Volkskunde, Archäologie, Museumskunde u. a. kennen nicht diesen Behelf des Fleischhauers; das Wort selbst ist aus dem Wortschatz des modernen Tschechischen verschwunden. Es ist ein Ziel des Beitrags a. a. diesen Begriff in die Kenntnis der Fachleute zurückzubringen.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Die Schlachtung, Buchmalerei. Luditzer Gesangbuch, 1558, fol. 0184v, Ausschnitt, (Památník národního písemnictví/Museum der tschechischen Literatur).

Abb. 2: Znojmo/Znaim, kalksteinerne Reliefplatte der Znamer Fleischhauerzunft, 1543 (Jihomoravské muzeum/Südmährisches Museum in Znojmo; Foto M. Kučera).

Abb. 3: Detail vom Relief aus der Abb. 2, Wappenschild.

Abb. 4: Moravské Budějovice/Mährisch Budwitz (Bez. Třebíč), Anlage der einstigen Fleischbank, Umfassungsmauerrückseite, Sandstein-Reliefplatte des Fleischhauers Alexander, 1560 (alle Fotos Z. Vácha, falls nicht anders angeführt).

Abb. 5: Olbramovice/Wolframitz (Bez. Znojmo), Kalkstein-Reliefplatte des Fleischhauers Franz in der Umfriedungsmauer der Pfarrkirche des hl. Jakob d. Gr. (Foto M. Kučera).

Abb. 6: Hostěradice/Hosterlitz (Bez. Znojmo), einstige Deutschritterkommende, mittelalterlicher Turmbau, Kalkstein-Reliefplatte an der Fassade mit Darstellung der Schlachtung und dem Wappenschild.

Abb. 7: Pernštejn/Pernstein (Bez. Brno-venkov/Brünn-Land), Burg, quadratischer Turm, Marmorplatte mit Motiv der Pernsteinschen Wappenlegende.

Abb. 8: Znojmo, der Platz Horní náměstí/Oberer Platz, Haus Nr. 139, Hauptfront, Kalkstein-Reliefplatte des Fleischhauers Paul Gunderich, 1550.

Abb. 9: Prostějov/Proßnitz, Kreuzerhöhungskirche, südwestliche Vorhalle, Sandstein-Grabstein des Fleischhauers Kristi(a)n Koch (Foto J. Holáň, 1976, NPÚ ÚOP/Nationalinstitut für Denkmalpflege in Brno, Archiv).

Abb. 10: Nový Šaldorf-Sedlešovice/Edelspitz-Neu-Schallersdorf (heute Stadtteil von Znojmo), Kalksteinmarterl, Säulenfußdetail mit Motiven der Fleischhauerei.

Abb. 11: Micanice/Mitzmans (Bez. Znojmo), Marterltorso, Kalkstein, heute sekundär als Säule des St. Floriansstandbilds dienend, Detail vom Säulenschaft mit Hackmesser als Symbol der Fleischhauerei.

Abb. 12: Dyjčkovice/Groß-Tayax (Bez. Znojmo), Kalksteinmarterl, Detail mit dem die Fleischhauersymbole enthaltenden Schild (Foto im Laufe der Werkstattrestaurierung).

Abb. 13: Drosendorf (Niederösterreich), Kalksteinmarterl, Säulenkopf, Detail mit Fleischhauersymbol.

Abb. 14: Znojmo, der Platz Horní náměstí, Haus Nr. 139, Steinsäule im Flur, rundes Medaillon mit Fleischhauersymbolen, Detail.

Abb. 15: Telč/Teltsch (Bez. Jihlava/Iglau), Platz Náměstí Zachariáše z Hradce (Marktplatz), Haus Nr. 8, Granitsäule vom Laubengang, Wappenschild mit Fleischhauersymbolen, Detail.

Abb. 16: Telč, Platz Náměstí Zachariáše z Hradce, Haus Nr. 64, Granitsäule vom Laubengang, Wappenschild mit Fleischhauersymbolen, Detail.

Abb. 17: Brno, Platz Zelný trh/Brünn, Krautmarkt, Redoutengebäude Nr. 313, Hauptfront, steinerne Reliefplatte mit einem Wappenschild, das die Fleischhauersymbole enthält.

Abb. 18: Olbramovice, Kirche des hl. Jakob d. Gr., Steinrelief mit Wappenschild mit Fleischhauersymbolen.

Abb. 19: Viehschlachtungsszene mit Paar Fleischhauer, Buchmalerei. Kleinsseitner Graduale, 1572, fol. 22v, Ausschnitt (Nationalbibliothek Prag).

Abb. 20: Chrudim, Kirche der hl. Katharina, südliches Seitenschiff, Steinrelief mit Fleischhauersymbolen (Foto A. Flidr).

Abb. 21: Siegel der Strakonitzer Fleischhauerzunft (Foto, downloadet vom Portal <https://aukro.cz>).

Abb. 22: Nürnberg, Rochuskirchhof, Epitaphium von Margaretha Leypoltin, Witwe nach dem Fleischhauer Sebold (downloadet aus: <https://www.nuernberg.museum/projects/show/1426-epitaph-margret-leypoltin>).

Abb. 23: Schlachtungsszene, Buchmalerei. Iatromathematisches Hausbuch, 1475, fol. 11r, Ausschnitt (Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Nr. 3085).

Abb. 24: Messingwurstbügel, 1601 datiert (Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Best.-Nr. Z 1; downloadet aus: www.faz.net).

Abb. 25: Fleischhauerfiguren, Buchmalerei. A – Schweinestecher Hans Layer, 1586; B – Schweinestecher Albrecht Meixner, 1599. Beides aus: Hausbücher der Nürnberger Zwölfbrüderstiftungen (Stadtbibliothek im Bildungscampus Nürnberg; A – Mendel II, Amb. 317b.2° fol. 46r; B – Mendel II, Amb. 317b.2° fol. 64r).

Abb. 26: Schweinestecherzeichen von Hans Hiebner, 16. Jh. (übernommen aus: J. Siebmacher, s. Anm. 111; Bd. I.7, Taf. 71/8).

Abb. 27: Nürnberg, Rochuskirchhof, Grabmal des Dünchers und Schweinestechers Hans Andreas Kempff, 1625, Wappenschild, Detail (übernommen aus: <https://leuchtenstern.spdns.de>).

Abb. 28: Wetzstahldarstellung an den Wappen aus Deutschland aus dem 17. und 18. Jahrhundert (übernommen aus: J. Siebmacher, s. Anm. 111, Bd. I.7, Taf. 68/6, 7, 8).

(Übersetzung J. Noll)

RANĚ GOTICKÁ HLAVICE NA LETOVICKÉM ZÁMKU

JIŘÍ DOLEŽEL

Early Gothic Capital at Letovice Castle

The castle in Letovice, located in northwestern Moravia, underwent several renovations, transforming its original Gothic structure into its current form. The newly registered and documented early Gothic crocket capital of a supporting pier, which was walled in on the ground floor of the southwestern wing shortly before 2011, is an exceptional discovery. The absence of detailed findings limits our ability to explore the cultural and historical background of the capital's origin and its intended architecture. The local Cenomanian sandstone suggests that the fragment, representative of an advanced design, might have belonged to a religious structure in the wider Letovice region, or possibly to Letovice itself, such as the local St Procopius parish church, an unidentified sanctuary on the castle promontory, or the oldest chapel in Letovice Castle. If it truly originates from Letovice, a link points to the owners of Letovice, the Lords of Ředhošť, who were among the prominent nobles in the Czech lands during the second quarter of the 13th century. On the other hand, there is a clear connection between the capital and the production of a construction workshop that built the basilica of the Benedictine monastery in Třebíč from the late 1220 s. Identical elements are present in the crypt of the Třebíč church. This link helps date the Letovice capital to the late 1220 s or early 1230 s. Additionally, the Letovice spolum extends the small collection of structures associated with the Třebíč monastery workshop (including Měřín and Rajhrad) by adding another, though uncertain, site.

Keywords: Middle Ages – earliest Gothic – crocket capital – Moravia – Letovice Castle – Třebíč monastery workshop

Zámek v Letovicích na severozápadní Moravě byl z původního gotického hradu do současné podoby dotvořen celou řadou přestaveb. Výjimečným nálezem v tomto kontextu je nově evidovaná a dokumentovaná raně gotická bobulová hlavice klenební přípory, sekundárně někdy krátce před rokem 2011 vezděná v přízemí jihu-západního křídla. Absence bližších nálezových okolností zásadně znesnadňuje úvahy o kulturně historických souvislostech vzniku hlavice a architektuře, pro kterou byla určena. Podle užití místní horniny, cenomanského pískovce, však fragment vynikající formální úrovně mohl být součástí sakrální stavby v širším prostoru Letovic, či v samotných Letovicích, ať již farního kostela sv. Prokopa, dosud neznámé svatyně na hradní výšině nebo kaple nejstaršího letovického hradu. V případě letovické proveniencce se nabízí spojitost s vlastníky Letovic, pány z Ředhoště, ve druhé čtvrtině 13. století předními šlechtici v zemi. Jednoznačná je naopak souvislost hlavice s tvorbou hutě, budující od konce dvacátých let 13. věku baziliku kláštera benediktinů v Třebíči; do detailu shodné články lze nalézt v kryptě trebičského chrámu. Tato vazba umožňuje rovněž datovat letovickou hlavici do konce dvacátých či průběhu třicátých let 13. století. Letovické spolum současně rozšiřuje nevelkou skupinu staveb, s trebičskou klášterní hutí spojovaných (Měřín, Rajhrad), o další lokalitu, jakkoliv nejistou.

Klíčová slova: středověk – nejranější gotika – bobulová hlavice – Morava – letovický hrad – trebičská klášterní huť

<https://doi.org/10.56112/pp.2025.2.03>

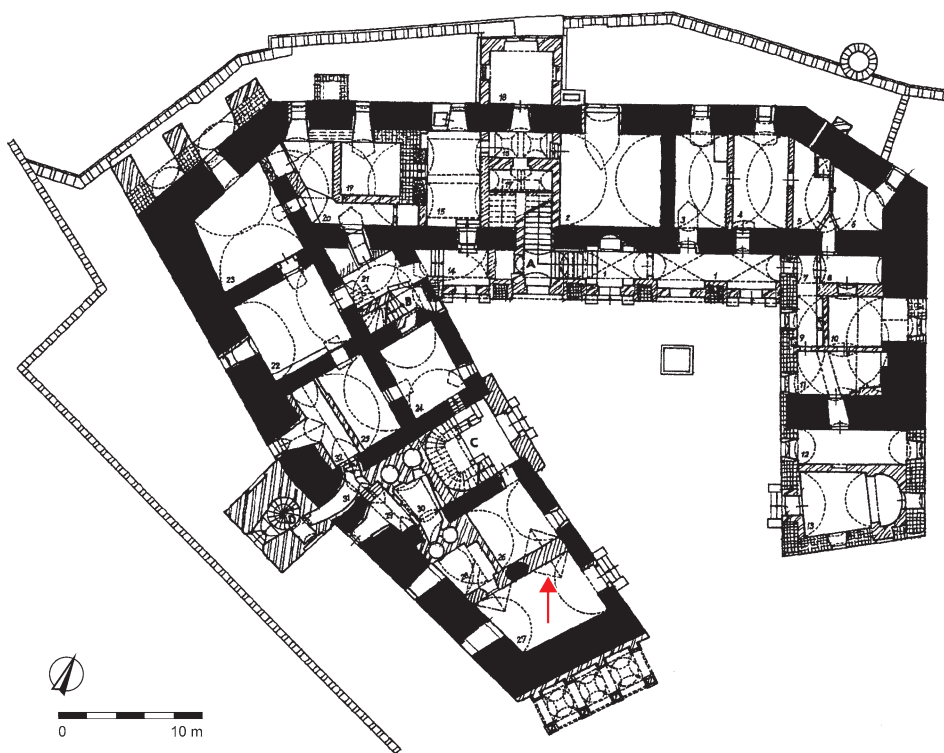
Obr. 1: Letovice (okres Blansko), zámek. Jádru zámku v pohledu od jiho-východu (není-li uvedeno jinak, všechna foto J. Doležel, květen až říjen 2025).

ÚVODEM

Na zámek postupnými přestavbami přeměněný hrad v Letovicích na severozápadní Moravě náleží k těm architektonickým památkám v českých zemích, které se v uplynulých dvou desetiletích podařilo zachránit z již kritického stavebního stavu. Je tomu tak díky samotnému vlastníkovi zámku, panu Bohumilu Vavříčkovi. Roku 2004 zakoupil zpustlý, dezolátní objekt, dílem s propadlými stropy, pouze se základním statickým zajištěním a nově položenou střešní krytinou; náročná obnova navrácí postupně zámecký komplex do podoby odpovídající jeho významu.¹⁾

Jako celý areál, rovněž vlastní jádro letovického zámku představuje po stavební stránce velmi složitý organismus s komplikovaným vývojem od 13. století po současnost (obr. 1). Jeho bližší poznání a charakteristika vycházejí dosud v zásadě z pasportizace, provedené roku 1975 Státním ústavem pro rekonstrukci památkových měst a objektů. Archivní prameny tehdy zpracovali Luboš Lancinger a Jan O. Eliáš, samotnou architekturu zámku podrobně analyzoval František Kašička; ten také získané poznatky publikoval v širší souhrnné studii.²⁾ Archeologická sondáž tehdejšího Krajského střediska státní památkové péče a ochrany přírody v Brně pod vedením Lubomíra Konečného ověřila roku 1983 v prostoru vnitřního nádvoří jak průběh zaniklého úseku obvodové hradby, tak počátky původního hradu již ve 13. věku.³⁾ Určitá dílčí doplnění ke stavebním dějinám hradu a zámku pak přinesly dokumentační a sondážní práce, při příležitosti statického zajištění renesanční vysunutě západní bašty realizované roku 1998 archeologickou organizací Archaia Brno.⁴⁾ Veškerá tato zjištění se stala základem souborného zhodnocení památky Miroslavem Plačkem, Tomášem Durdíkem a Pavlem Bolinou, nastiňujícími současně některé eventuelní modifikace vývoje hradu, zejména co se týče možného stáří jihu-západního paláce; opírají se o ně rovněž další publikační příspěvky o letovickém zámku.⁵⁾ Prakticky nevyužitý zůstal naproti tomu stavebněhistorický průzkum Jaroslava Sadílka z roku 2006, opět s některými diferenciacemi v podrobnější chronologii architektury hradního a zámeckého areálu.⁶⁾

Při častých přestavbách hradu a později i zámku v Letovicích lze očekávat v široké míře opětovné využívání

Obr. 2: Letovice, zámek. Půdorys přízemí jádra zámku ve stavebněhistorické analýze F. Kašičky (F. Kašička, o. c. v pozn. 2, s. 188, obr. 12). Černě vyplněná zdiwa – jednotlivé gotické fáze; mřížované – renesanční stavební etapy; šrafování pošikem – barokní úpravy; zdvojené šrafování pošikem – klasicistní a novogotické dostavby. Červenou šipkou vyznačena poloha zazděné raně gotické hlavice (grafická úprava předlohy M. Filip).

jednotlivých stavebních článků ze starších konstrukcí a tedy i vysoký výskyt architektonických spolíí ve zdivech nynějšího objektu.⁷⁾ Jejich dokumentace a vyhodnocení bohužel zůstává úkolem stavebněhistorického výzkumu při eventuálních nových rekonstrukčních pracích; při dosavadní obnově zámku jim nebyla věnována pozornost. Nepřekvapila by přitom vysoká formální kvalita těchto zlomků; letovický hrad patřil po celý středověk a raný novověk nejpřednějším šlechtickým rodům v zemi, ať již šlo postupně o pány z Letovic, z Ronova, z Lomnice, z Boskovic či z Hardeka.⁸⁾

NÁLEZOVÉ OKOLNOSTI, MATERIE A FORMA HLAVICE

Markantní příklad dosud nezhodnoceného stavebního fragmentu výjimečné umělecké a kulturně historické hodnoty představuje v těchto souvislostech architektonický článek, nyní druhotně zazděný v přízemí jihozápadního křídla zámku, v půlkruhově zaklenutém průchodu mezi okrajovou nejjižnější místností traktu a prostorou následující dále k západu (obr. 2, 3). Zmíněný průchod byl v barokní přífěce, předělující původní, na střední pilíř překlenutou pozdně gotickou prostorou, proražen někdy v letech 2007–2008, patrně v souvislosti s potřebou vytvoření plynulé prohlídkové komunikační trasy.⁹⁾ K vezdění samotného článku k patě jižního nároží prostupu, na straně obrácené do okrajové jižní místnosti přízemí, pak došlo dodatečně, patrně nedlouho před rokem 2011; v srpnu 2011, kdy autor poprvé při prohlídce zám-

ku fragment zaznamenal, byla zazdívka v jeho bezprostředním okolí evidentně nedávného data. Podle vyjádření současného vlastníka Bohumila Vavříčka se hlavice při převzetí objektu roku 2004 již nacházela (volně uložena) v první, nejjižnější přízemní prostře jihozápadního palácového traktu, kam mohla být přenesena z místa nálezu v areálu zámku při předchozích rekonstrukčních pracích.¹⁰⁾ Do úvahy přitom připadají zejména poměrně rozsáhlé terénní výkopy, od roku 1988 periodicky prováděné v různých etapách obnovy celého zámeckého komplexu, zvláště při statickém zabezpečení západní kruhové věže (1998) a při zajištění kleneb jízdní, konírny a přilehlých sklepů před jihozápadním čelem hradního jádra v letech 1999–2002.¹¹⁾ Druhou eventuality zůstává vyzdvižení ze sekundární polohy v samotném zdivu či v odstraňovaných zazdívkách některé ze zámeckých budov, opět v souvislosti se sa-

Obr. 3: Letovice, zámek. Nynější umístění raně gotické hlavice v patě levého (jižního) nároží prostupu v interiéru jihovýchodního křídla zámku.

nací zámku; článek ovšem nenese výraznější stopy druhotného využití ve stavebních konstrukcích s maltovým pojivem. Třetí možností, jakkoliv méně pravděpodobnou, zbývá transport (v kterékoliv době) z jiné lokality. Vezdění fragmentu do nároží interiérového průchodu pak v každém případě zabezpečilo jeho trvalé umístění ve stávající architektuře zámku.¹²⁾

Typologicky se jedná o poměrně masivní symetrickou pětibokou bobulovou hlavici přízvední klenební přípory nejranější gotiky; celková výška hlavice činí 33 cm, šířka vlastní hlavice 40 cm, měřitelná šíře fragmentu 62 cm, příčně pak 36 cm. Hlavice, na dolní straně odsazená výrazným plastickým prstencem 4 cm vysokým, na horní ploše (pod krycí deskou) pak druhým jemným prstencem o výšce 2 cm, vykazuje trojvrstevné členění dekoru: ze čtyř spodních nároží hlavice i z obou boků vyrážejí ostře vzhůru hmotné, konkávně prohnuté mečovité listy (v obou bocích spíše jen poloviční listy), podélně pročleněné vždy trojicí souběžných hran, původně zakončené dnes uraženými bobulemi či (a to pravděpodobněji) poupaty (obr. 4, 5). Čtveřicí listů na vlastních hranách hlavice navíc v jejich spodní polovině zdobí výrazně plasticky tesané dvojité palmety, na středových silných stoncích vycházejících ze středních hran listů a vždy spjaté plastickým dvojitým prstencem; na obou bočních listech tyto palmety chybějí. Volná horní vhloubená trojúhelná pole mezi jednotlivými listy jsou rozdělena středovým svislým úzlabím do dvojice zvlněných, ostře trojúhelných ploch a zakončuje je vždy trojice probraných široce oblých listů, vytvářejících „korunní“ lem pod nezachovanou krycí deskou neznámého členění (obr. 6). Podle vnitřního obrysu patrného na spodní ploše hlavice (obr. 4) na ni níže navazovala pětiboká přípora (pilastr), do prostoru vystupující 27 cm, o příčném průměru okolo 32 cm, s bočními stranami o šířce 13,5 a 14,5 cm, okosenými stranami 14 cm širokými a poněkud širším čelem (14,5 cm).

Architektonický článek byl vytesán ze světle šedo zeleného až šedočerveného, velmi hrubozrnného nevápnitého pískovce s dobře zaoblenými valounky mléčně bílé-

Obr. 4: Letovice, zámek. Raně gotická hlavice v mírném podhledu zprava (na snímcích č. 4–6 a 13 je hlavice obrácena o 180° do funkční polohy).

Obr. 5: Letovice, zámek. Raně gotická hlavice v čelním pohledu.

Obr. 6: Letovice, zámek. Raně gotická hlavice v detailním mírném podhledu zleva, s patrným pročleněním vhloubených ploch mezi listy „korunním“ trojlaločným lemem.

Obr. 7: Hradiště nad Jizerou (okres Mladá Boleslav), zaniklý cisterciácký klášter. Hlavice klenební přípory na rozhraní severního ramene transeptu a chóru konventního kostela Panny Marie (foto P. Kroupa, 1982; k tisku upravil M. Filip).

Obr. 8: Velehrad (okres Uherské Hradiště), bývalý cisterciácký klášter. Hlavice klenební přípory z ambitu, nyní v klášterním lapidáriu (inv. č. 5 819 LV).

ho křemene o průměru převážně pod 2 mm, jen výjimečně i nad tuto hodnotu. Podstatně méně jsou v materiálu hlavice zastoupeny drobnější úlomky černých hornin, pravděpodobně kulmského stáří, přítomnost novotvořeného glaukonitu nebyla pozorována, magnetická susceptibilita je velmi nízká. Všechny tyto znaky svědčí pro svrchně křídové stáří pískovce, konkrétněji zařaditelného do sladkovodního cenomanu perucko-korycanského souvrství (perucké vrstvy). Jako pravděpodobné se jeví využití určitého blízkého lokálního zdroje; nejbližší výskyty uloženin sladkovodního cenomanu vystupují v okolí Vanovic, 7,5 km severovýchodně Letovic. Ještě bližší cenomanské sedimenty se nacházejí v prostoru Třebětína, Kladorub a Vísek, ve výšce 2–5 km severně až východně od Letovic;

zde by bylo však třeba specifikovat jejich sladkovodní či marinní genezi.¹³⁾

Užitý materiál, technika i charakter kamenického zpracování, evidentní dlouhodobé vystavení povrchu procesům přirozeného zvětvování včetně sekundárně odlomených ploch i fyzický stav architektonického článku (hluboká příčná puklina) svědčí vcelku jednoznačně pro autentické středověké stáří artefaktu.

OBDObY – HRADIŠTĚ NAD JIZEROU, VELEHRAD, TŘEBÍČ

Hlavice z letovického zámku plně konvenuje s architektonickou tvorbou kamenických hutí velkých českých a zejména moravských monastických staveb druhé čtvrtiny 13. století.¹⁴⁾ Bobulové hlavice svojí formou a dekorem značně blízké letovickému článku lze nalézt v architektonické výbavě cisterciáckých konventů, v kostele kláštera v Hradišti nad Jizerou a v ambitu opatství na Velehradě (obr. 7, 8).¹⁵⁾ Vůbec nejužší obdoby však má v synkretickém rejstříku výlučně architektury benediktinského konventního chrámu Panny Marie (nyní sv. Prokopa) v Třebíči, budovaného zřejmě záhy po roce 1226.¹⁶⁾ Koncepční skladbou odpovídají letovickému článku hlavice klenebních přípor v tak zvané opatské kapli při severní straně presbyteria, prakticky totožné jsou ale zejména některé hlavice sloupů a klenebních přípor v kryptě kostela; s výstavbou obou zmíněných částí klášterního chrámu lze počítat v zásadě na konci dvacátých a v průběhu první poloviny třicátých let 13. věku.¹⁷⁾ Základní polygonální, či přesněji pětiboká forma letovické hlavice i navazující přípory (pilastru) je přitom dalším zcela příznačným a charakterizujícím znakem okruhu trebičské klášterní huti.¹⁸⁾

O přímých analogiích lze hovořit konkrétně u tří hlavice trebičské krypty (obr. 9).

Oktogonální hlavice čtvrtého sloupu od západu v jižním pořadí sloupoví lodi krypty má plně odpovídající tektoniku i do detailu stejný trojvrstevný dekor (obr. 9: A; 10). Samostatně z podstavy v ose listů vycházející stvolý palmet se však spojují (s pomocí jen velmi málo výrazného spínajícího dvojprstence) mezi listy, nikoliv v jejich středu, a vytvářejí tak na spodní straně korpusu výrazné trojúhelné plošky; plastický reliéf výzdoby je současně o poznání plošší. Blíže letovickému architektonickému fragmentu tak stojí pětiboká hlavice střední klenební přípory v severní stěně samostatné boční jižní prostory (kaple) krypty (obr. 9: B; 11). Liší se pouze velmi nevýraznými lodyhami palmet, které jsou spíše volně nasazeny na střední hřbety listů, spojovací prstence stvolů palmet téměř chybějí nebo jsou jen naznačeny;

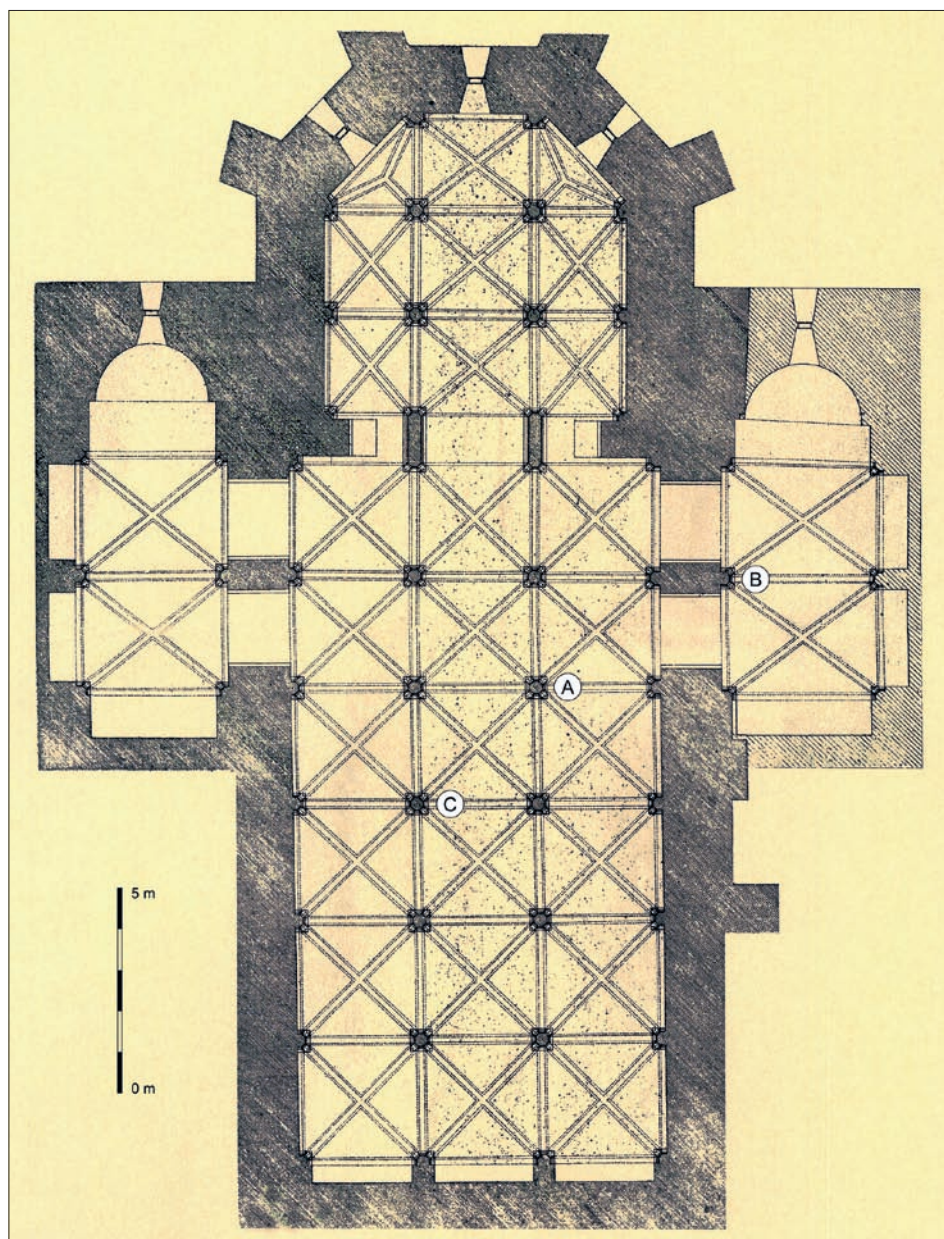
vlastní kalichovité tělo hlavice je pak zcela hladké, bez pro členění „korunním“ listovým lemem. Téměř do nejmenších podrobností identická je pak osmiboká hlavice třetího sloupu od západu v severním sledu sloupořadí lodi krypty třebičské baziliky; jediným rozdílem oproti letovickému článku je méně markantní pojednání spojovacích (dvoj)prstenců na stvolech palmet a jejich o něco vyšší nasazení (obr. 9: C; 12). Bázi všech tří hlavíc z třebičské krypty zakončuje rovněž spodní prstenc, tak jako u hlavice z Letovic 4 cm vysoký, od ní se však liší absencí horního prstence pod abakem.

Pozoruhodné shody s letovickou hlavicí vykazuje trojice popsaných třebičských článků i co do dimenzí: jsou o málo nižší (30, 29, 32 cm oproti 33 cm u letovické), avšak prakticky totožné co do průměru samotného článku (horní průměr 60, 62 a 56 cm, dolní vždy 40 cm; Letovice: 62 a 40 cm) i co do průměru dole navazujících sloupků či přípor (33, 32 a 32 cm; Letovice 32 cm). Zdůraznit je konečně třeba i totožný kamenický „rukopis“ provedení dekoru hlavíc z třebičské klášterní krypty i letovického zámku, nasvědčující jejich zhotovení v jedné stavební huti, přičemž letovický exemplář je nejzdobnější (srov. obr. 13).

Na rozdíl od letovického spolia vytesaného z křídového pískovce však ke zhotovení hlavíc a dalších jemných architektonických detailů krypty i jiných částí třebičské klášterní baziliky posloužily jemné pískovce a hrubší arkózy zřejmě permokarbonského stáří, podle analýz pocházející nejspíše z jižních okrsků Boskovické brázd, patrně z okolí Hrubšic a Oslavan, přibližně 34,5 km jihovýchodně od Třebíče.¹⁹⁾

HISTORICKÝ KONTEXT – LETOVICKO VE 13. STOLETÍ

Úvahy o primárním původu raně gotické hlavice, depopované nyní na letovickém zámku, zásadně znesnadňuje absence spolehlivých nálezových okolností, za kterých byl článek vyzvednut a transponován do dnešní pozice. Teoreticky je možný jeho dovoz na letovický zámek ze zcela ji-

Obr. 9: Třebíč (okres Třebíč), někdejší opatství benediktinů. Půdorys krypty konventního kostela Panny Marie s vyznačením (A–C) hlavíc sloupů či přípor analogických fragmentů na letovickém zámku (plán převzat ze zaměření studentů architektury Akademie výtvarných umění ve Vídni z roku 1896; publikováno in: R. Fišer – E. Kučerňáková – J. Uhlíř, *Benediktinský klášter v Třebíči. Třebíč 2001, nečíslovaná příloha; grafická úprava předlohy M. Filip*).

né, vzdálené lokality, a to i v nejnovější době; petrografická analýza ovšem dovoluje výchozy užitě horniny hledat v oblasti křídových cenomanských uloženin v užším severním a severovýchodním zázemí Letovic. S přihlédnutím k tomuto faktu se nabízí primární funkce hlavice v rámci některé významnější sakrální architektury v bližším okolí či ve vlastních Letovicích. Jmenovat je třeba zejména kostel sv. Václava ve Vanovicích, jehož patronát již roku 1233 daroval markrabě Přemysl premonstrátské kanonii v Litomyšli, přičemž samotná velká ves přešla na počátku 16. věku i s kostelním podacím k samotnému letovickému panství.²⁰⁾ Vyloučit nelze samozřejmě ani jiné staré svatyně v původní úsobrněnské provincii, u nichž však již chybí zjevnější vazba k letovickému dominiu, ať už to byly Knínice u Boskovic a Svitávka, oboje na Horním panství premonstrátů na Hradisku u Olomouce, nebo Sebra-

nice, v nichž kostel vybudovali břevnovští benediktini.²¹⁾

Nejpravděpodobnější se však za současného stavu vědomostí jeví – navzdory všem nejasnostem – letovická provenience spolia. Do úvahy konkrétněji připadají tři eventuality: farní kostel sv. Prokopa v městečku pod letovickým hradem, hypotetická svatyně na hradní výšině nebo kaple přímo na hradě.

Samotné Letovice přes svoji polohu v již sevřeném údolí řeky Svitavy za severozápadním okrajem vlastní úrodné Malé Hané byly vždy centrem menší staré sídelní komory; jejich význam posiloval průběh jedné z více větví dálkové komunikace mezi východními Čechami a severozápadní Moravou, právě zde překračující tok Svitavy.²²⁾ Pro poznání nejstarších letovických dějin postrádáme zatím průkaznější archeologické nálezy; ojedinělé zjištění dokládá osazení zdejší údolní nivy a využití toku Svitavy nejpozději v první polovině 13. století.²³⁾ Na základě dochovaných písemných pramenů je však zřejmé, že Letovice byly již v první třetině 13. věku majetkem a patrně i sídlem Bořuty, syna českého velmože Bořuty z Ředhoště, příšlého po knížských dohodách roku 1197 na Olomoucko z Čech spolu s dalšími družiníky Přemysla Otakara I.²⁴⁾ Poté co Bořutův stejnojmenný otec, podivínský kastelán a jeden z nejvýznamnějších členů Přemyslova správního aparátu na Moravě, někdy krátce po roce 1226 zemřel, se však Bořuta nejpozději roku 1228 vrátil zpět do Čech, na český královský dvůr Přemysla Otakara I. a poté i Václava I.²⁵⁾ Moravské majetky i přední místo v hierarchii moravské nobility přenechal synu Vokovi, vystupujícímu ve svědeckých řadách listin panujících Přemyslovců kontinuálně od roku 1224. Důležité pozice v mocenských strukturách na Moravě zaujímal Vok zejména ve třicátých letech 13. století, za panování markraběte Přemysla; zcela zřejmě si přitom dokázal svoje postavení zachovat i za proměnlivých vztahů Přemysla ke staršímu bratru Václavu I. Již mezi roky 1228 a 1234 zřejmě právě Vok vykonával úřad olomouckého komorníka a v le-

Obr. 10: Třebíč, někdejší opatství benediktinů, krypta konventního kostela Panny Marie. Hlavice čtvrtého sloupu od západu v jižním pořadí sloupové lodi krypty.

Obr. 11: Třebíč, někdejší opatství benediktinů, krypta konventního kostela Panny Marie. Hlavice střední klebební přípory v severní stěně jižní boční kaple krypty.

Obr. 12: Třebíč, někdejší opatství benediktinů, krypta konventního kostela Panny Marie. Hlavice třetího sloupu od západu v severním pořadí sloupové lodi krypty.

Obr. 13: Dekor hlavic ve vzájemném srovnání. Vlevo – Letovice, zámek; vpravo – Třebíč, klášterní bazilika, hlavice třetího sloupu od západu v severním sloupořadí lodi krypty.

tech 1233 a 1234 byl současně purkrabím na Hradci nad Moravicí, nejpozději od října 1234 po celý rok 1235 přešel jako purkrabí přímo do Olomouce, aby se následně roku 1236 vrátil zpět coby purkrabí na Hradec. V dnes známých písemnostech lze Voka zastihnout naposled krátce před 16. říjnem 1239; absence v dokladech čtyřicátých let 13. věku svědčí pro jeho úmrtí záhy po tomto datu.²⁶⁾

Otcovskou doménu v úsobrněnské provincii na severozápadní Moravě po Vokovi převzali jeho mladí synové Bořuta a Heřman, v dochovaných dokladech vystupující od roku 1237 a žijící ještě v pokročilé druhé polovině 13. století.²⁷⁾ Bořutovi se majetkovým rozdílem mezi bratry (zcela zřejmě kromě jiných bohatých statků) dostalo z rodového dědictví na Letovicku vsi Vokov (nynější Horní Vísky u Letovic), po níž se roku 1263 jmenoval.²⁸⁾ V následujícím desetiletí buď Bořuta nebo (a to pravděpodobněji) jeho stejnojmenný syn patrně přesídlil na střední Moravu, kde se usadil na Senici na Hané (1276, 1279, 1287) a Velké Bystřici (1282); stál tak u počátků rodu pánů z Bystřice na Olomoucku a Heraltic na Opavsku.²⁹⁾ Druhý z bratrů, Heřman, byl v letech 1247 a 1249 připomínán na dvoře markraběte Přemysla Otakara coby Vokův syn, *filius Woconis*. Od roku 1250 pak vystupoval již se stabilním přídomkem „z Letovic“ (1250, 1255, 1262, 1269, 1274 a ještě krátce před rokem 1295, nešlo-li o jeho syna shodného jména). Rodové panství kolem Letovic Heřman dále rozšiřoval, někdy i za konfliktů se sousedními duchovními vrchnostmi, konkrétně premonstráty v Litomyšli a na Hradisku u Olomouce. Je rovněž považován za stavebníka samotného hradu v Letovicích; o Heřmanových potomcích však chybějí jakékoliv bližší údaje.³⁰⁾

Nedílnou součástí rodového dominia Ředhoštských na starém Úsobrněnsku, budovaného po tři generace bě-

hem celé první poloviny 13. věku, byly nepochybně svatyně, nově zakládané v nejvýznamnějších osadách.³¹⁾ Vedle zbožnosti a snahy o všestranné ovládnutí vlastní domény zřejmě stála v pozadí i potřeba demonstrovat prestiž rodu, odvozujícího svůj původ od klanu Vršovců a stojícího zejména za Přemysla Otakara I. a jeho synů mezi nejpřednějšími.³²⁾ Výmluvná je už náročná architektura kostela sv. Jiljí v samotné Ředhošti v dolním Poohří, stavěného zřejmě někdy na přelomu 12. a 13. století, se subtilní západní věží členěnou hned třemi galeriemi sdružených oken (2 + 3 + 3).³³⁾ Na Letovicku vzniknul velmi pravděpodobně péčí pánů z Ředhoště ještě v tradičních pozdně románských formách kostel sv. Michala Archanděla ve Vokově, nynějších Horních Vískách; rovněž zde podélné jednolodí uzavřené původně patrně apsidou završuje západní kvadratická věž s okenní galerií, tentokrát dvouřadou (2 + 3). S toponymem, navozujícím počátky vsi za Voka z Ředhoště a Letovic někdy ve dvacátých či třicátých letech 13. věku, plně koresponduje dendrodatum 1199–1219 z dřevěného překladu okénka prvního patra věže kostela, umístěného v dominantní, zdaleka viditelné poloze na zvýšeném severozápadním okraji Boskovické brázdy.³⁴⁾

U dalšího výstavbného románského kostela v bývalém Úsobrněnsku, svatyně sv. Jiří v Bořitově, nelze jeho vztah k rodu z Ředhoště a Letovic spolehlivě prokázat.³⁵⁾ S výstavbou právě za pánů z Ředhoště někdy v první třetině 13. století je však třeba naopak s vysokou mírou pravděpodobnosti počítat v případě prvotního kostela sv. Prokopa v Letovicích. Patrocinium, u letovického farního chrámu doložené už v předreformačním období, zde mohlo být přímým ohlasem Prokopovy kanonizace roku 1204, snad stejně jako u svatyně sv. Prokopa v Lošticích, založené tehdy zřejmě příslušníky jiného rodu příšlého na Moravu

z Čech, ať již šlo o bývalého bilinského kastelána Bohutu nebo jeho syny.³⁶⁾

Vzácné zasvěcení letovického kostela svatému Prokopovi upozorňuje na další aspekt, eventuální užší vztahy Ředhoštských a s nimi spřízněných rozrodů shodného erbů dvou seker k benediktinům. Svatoprokopská úcta, jen pomalu se šířící ze sázavského opatství, byla zejména v první polovině 13. věku příznačná pro české benediktinské kláštery a jejich milieu.³⁷⁾ Rovněž ředhoštské patrocinium sv. Jiljí, zakladatele a prvního představeného okcitánského benediktinského konventu Saint-Gilles, může souviset s benediktinským řádem, v těchto souvislostech lze vzpomenout alespoň právě tomuto světcovi dedikovanou svatyni proboštví třebíčských benediktinů na Luhu v Komárově u Brna.³⁸⁾

Nedaleko od samotné Ředhoště, 27 km západně, se ale především nacházel jeden z českých klášterů černých mnichů, nejspíše na počátku 12. století založený dům Panny Marie či *Porta apostolorum* v Postoloprtech. Zřejmě více rodů, odvozujících tradici i stejným erbovním znamením dvou seker svůj původ od Vršovců a sídlících původně v kraji mezi Louny, Roudnicí a Prahou, se hlásilo k bližším vazbám právě s postoloprtským opatstvím.³⁹⁾ S tímto podáním by mohla korelovat listina datovaná k 14. únoru 1320, kterou měl postoloprtský opat Jan se svým konventem stvrdit, že *Sekerkové urození ze Sedčic, ti pohřeb i jich předci v našem klášteře mají.*⁴⁰⁾ S největší pravděpodobností však jde o renesanční diplomatické falsum, sestavené někdy krátce před rokem 1539 na podporu nároků rodu Sekerků ze Sedčic jako tradovaných potomků Vršovců na hraběcí titul. Za formální předlohu padělků přitom patrně posloužila skutečná, ovšem v jiné záležitosti vyhotovená písemnost kláštera v Postoloprtech z 22. února 1420, nicméně falsum zřejmě vycházelo z starodávné rodové pověsti.⁴¹⁾ Legalizace falza potvrzením panovníka roku 1666 navíc vedla k opakovaným tvrzením barokních hagiografů a historiků o založení postoloprtského konventu přímo Vršovci.⁴²⁾ Ve vztahu k zasvěcení letovického kostela sv. Prokopu a možným kontaktům pánů z Ředhoště k benediktinskému opatství *Porta apostolorum* i benediktinům obecně lze konečně zmínit i bližší relace klášterů v Postoloprtech a v Sázavě kolem poloviny 12. století, kdy se roku 1147 sázavský děkan Bero stal postoloprtským opatem; sázavský letopisec byl dobře informován také o úmrtí Berova předchůdce i nástupce v čele postoloprtského cenobia.⁴³⁾

V úvahách o eventuálních historických souvislostech vzniku raně gotické hlavice z letovického zámku se tak nápadně protíná několik okolností: stavební článek vyšlý z hutě benediktinského opatství v Třebíči se nachází a nejspíše byl i vytvořen na statcích významného rodu, podílejícího se na správě země právě ve dvacátých a třicátých letech 13. století; současně některé indicie svědčí pro užší, možná dlouhodobější kontakty tohoto rodu s benediktinským řádem. Byl by to právě Vok z Ředhoště, olomoucký komorník a dvořan krále a markraběte, spíše než jeho mladí synové, kdo nejspíše někdy na přelomu třetího a čtvrtého desetiletí 13. věku mohl případně zajistit pro budování svatyně na svém dominiu účast kameníků působících na stavbě třebíčského opatského chrámu. Na dvoře panovníka se Vok nepochybně opakovaně s třebíč-

skými benediktiny setkával: v dochovaných písemnostech svědčil společně s třebíčským opatem Arnoldem v privilegiích zeměpána pro různé duchovní instituce v letech 1228 a podvakrát i 1234.⁴⁴⁾ Pro dataci letovické hlavice i kulturně historický kontext může být signifikantní i okolnost, že roku 1233 zahájila svoji činnost relativně nedaleko Letovic (24,5 km jihozápadně) stavební huť královského kláštera cisterciacek *Porta coeli* v Tišnově, přičemž zejména u náročných architektonických článků využívala částečně jemný pískovec, u něhož je uvažován jeho původ buď v severním zázemí stavby (prostor Řepky, Lomnice a Ochozu), rovněž ale v oblasti svrchně křídového cenomanu Kunštátska a Letovicka; letovická hlavice náleží jiné surovinové facii, jinému stylu i kamenické huti.⁴⁵⁾

PROBLÉM PRIMÁRNÍHO PŮVODU

Ve výkladu se nelze vyhnout hypotetickému přiřazení hlavice z letovického zámku konkrétní stavbě. Nejpravděpodobnější variantou zůstává původ článku v nejstarší architektuře farního chrámu sv. Prokopa v samotných Letovicích; na nynější místo by se pak hlavice dostala poté, co původní svatyně po polovině 14. století ustoupila (patrně v celém svém rozsahu) novostavbě nového, vrcholně gotického kostela.⁴⁶⁾ Coby spolium mohla posloužit při tehdejších potenciálních přestavbách letovického hradu za Ronovců, přes veškeré zbožné či pověrečné zábrany, provázející druhotné profánní upotřebení stavebního materiálu z konsekrovaného objektu.⁴⁷⁾ Stejně tak je ale třeba uvažovat o využití hlavice přímo jako staviva farního kostela ve 14. věku, jejím opětovném nalezení a vyzvednutí například při dílčích úpravách v 17.–19. století a přenesení – již jako starožitnosti – na letovický zámek.

Vyloučit však není možné ani primární pozici hlavice ve výbavě sakrální architektury, situované přímo na hradní výšině v Letovicích. Nabízí se eventualita existence raně gotické svatyně, ať již původní farní nebo filiální, vyzdvižené při panském dvorci předcházejícím zde výstavbě vlastního hradu, případně i při prvotním letovickém sídelním okrsku. Geneze sídelních struktur v českých zemích 13. a 14. století nabízí celou řadu analogií vývojově bipolárních sídelních organismů, kde původní farní kostel při feudálním sídle či starším osídlení byl později nahrazen novostavbou, příhodněji umístěnou blíže nově lokovanému, do poněkud jiné polohy přesunutému sídlišti, přičemž starší svatyně mohla přetrvat, ale i zcela zaniknout.⁴⁸⁾ Výšinná poloha takovéto starší svatyně na později hradním návrší by ani v případě Letovic nebyla vůbec výjimečnou, vzpomenout lze alespoň bořitovský kostel sv. Jiří, s uvažovaným ohrazeným (?) rezidenčním areálem nejstarších bořitovských pánů snad z první poloviny 13. století v těsném jižním sousedství.⁴⁹⁾ Nechybějí dokonce případy, kdy vedle farního chrámu a zřejmě i šlechtického sídelního okrsku existovala již v prvé půli 13. věku na návrší nad osadou další svatyně (kaple), zřejmě coby zvláštní zbožná donace (Dobrš).⁵⁰⁾

Při vazbě některých těchto sakrálních architektur na sídla nobility přitom již ve druhé čtvrtině 13. století mohlo jít jak o oratoria při dvorcích tradičního typu, tak, u nejvýznamnějších rodů, o kaple prvních kamenných hradů (Blatná – rozrod Bavorů, Jindřichův Hradec – páni

z Hradce).⁵¹⁾ U velmože, jakým byl Vok z Ředhoště (a z Letovic) na sklonku dvacátých a ve třicátých letech 13. století, lze připustit i tuto variantu – archivní prameny sice pro celý středověk o kapli na letovickém hradě mlčí,⁵²⁾ je však doložena v 17. a 18. století. Již roku 1667 při prodeji panství Alžbětě z Náchoda evidoval odhadní elaborát v letovickém zámku kapli s dotovaným věčným světlem, v letech 1679, 1691 a 1694 zmiňovaly farní a konsistorní písemnosti bohoslužby v této svatyni, roku 1717 urbář zaznamenal i zasvěcení sv. Antonínu z Padovy. Tato původní kaple, v dobových písemnostech charakterizovaná jako „prastará“, *uralt*, však byla roku 1718 (1727?) zrušena a znovu nákladně zřízena v jiných prostorách zámku, doklady z let 1733, 1735 a 1820 hovoří o její nové poloze v prvním poschodí (druhém podlaží); veduta z počátku 18. věku zakreslila sanktusovou vížku na východním křídle zámku. K dalšímu přeložení kaple a opětovnému vybudování tentokrát v klasicistních formách v krajní místnosti přízemí krátkého východního křídla zámku pak došlo v první polovině 19. století.⁵³⁾

K přesnější lokalizaci nejstarší zámecké (hradní?) svatyně spolehlivější doklady či indicie zatím chybějí. Jaroslav Sadílek ve svém pasportu sice uvažoval o jejím pozdně gotickém stáří a umístění ve velké střední prostora jihozápadního křídla zámeckého jádra, vystupující do nádvoří mělkým rizalitem, pouze ob jednu místnost k severozápadu od místa současné depozice pojednáváné raně gotické hlavice, další průzkumy však počítají s dotvořením této partie jihozápadního křídla, včetně rizalitu, teprve v barokním období (srov. obr. 2).⁵⁴⁾ Otázku nelze řešit bez opětovného hloubkového stavebněhistorického studia, archeologických sondáží a vyhodnocení starších nálezcových fondů; samotná existence raně gotické hlavice ale naznačuje – kromě jiných eventualit – možnost počátků hradu v Letovicích ještě před polovinou 13. věku.

ZÁVĚREM

Lze tak shrnout. Nejistý původ raně gotické hlavice vynikající formální úrovně, vezděné nyní v přízemí jihozápadního křídla zámku v Letovicích, zásadně znesnadňuje úvahy o kulturně historických souvislostech jejího vzniku a architektury, pro kterou byla určena. Podle užití horniny, cenomanského pískovce, však fragment mohl být součástí výbavy sakrální stavby v širším prostoru Letovic, či v samotných Letovicích, ať již šlo o farní kostel sv. Prokopa, dosud neznámou svatyni na hradní výšině nebo hradní kapli nejstaršího letovického hradu. V případě letovické proveniencí se nabízí spojitost příslušné architektury s pány z Ředhoště, vlastníky Letovic téměř po celé 13. století, zejména na konci vlády Přemysla Otakara I. a za markraběte Přemysla stojícími mezi nejprřednějšími šlechtici v zemi.

Zcela jednoznačná je naopak souvislost hlavice se špičkovou architektonickou tvorbou hutě, budující od konce dvacátých let 13. věku baziliku kláštera benediktinů v Třebíči; do detailu shodné články lze nalézt zejména v kryptě trebičského chrámu. Nejužší vazba na trebičský opatský kostel umožňuje rovněž přesněji datovat letovickou hlavici do konce dvacátých či průběhu třicátých let 13. století. Letovický architektonický článek současně roz-

šiřuje nevelkou skupinu staveb, trebičskou klášterní hutí přímo budovaných, o další lokalitu, jakkoliv nejistou; spolu s bazilikou v Měříně a snad i příslušnou stavební fází proboštského kostela v Rajhradě náleží do let nejranější tvorby tohoto výjimečného profesního uskupení.⁵⁵⁾

Tento příspěvek vznikl s Institucionální podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 68081758 – Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.

Tento příspěvek využil databázi Czech medieval sources online, kterou poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>), podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt č. LM2018101).

PHDR. JIŘÍ DOLEŽEL – ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV
AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY, BRNO, V. V. I.,
ČECHYŇSKÁ 363/19, 602 00 BRNO
DOLEZEL@ARUB.CZ
ORCID ID: 0000-0001-9293-0544

POZNÁMKY

- 1) K devastaci letovického zámku v letech 1948–2004 a jeho výslednému žalostnému stavebnímu habitu před zahájením celkové rekonstrukce roku 2004 srov. písemnosti uložené pod č. 0 501 (Ústřední seznam kulturních památek – zámek Letovice) v archivu Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Brně (dále jen NPÚ ÚOP Brno). O rozsáhlém poškození památky bylo již roku 1958 referováno v časopise Literární noviny, dokumentují je rovněž fotografie z července 1961; viz šifra *jk*, Zápisníček, Literární noviny, Týdeník pro kulturně politické a umělecké otázky, roč. VII, č. 36–6. září 1958, s. 2; *Anonym*, rubrika Co se stalo a nestalo, Literární noviny, Týdeník pro kulturně politické a umělecké otázky, roč. VII, č. 45–8. listopadu 1958, s. 2; NPÚ ÚOP Brno, Spisovna fotografií, tzv. Nový fotoarchiv, inv. č. 1 209, 1 211. Ani další desetiletí nepřinesla zlepšení, havarijní situaci zámku okolo roku 1998 výstižně popsal J. Sadílek, Nová zjištění na zámku v Letovicích, *Castellologica bohemia* 7, 2000, s. 379–381. Velmi výmluvná je v tomto ohledu i komplexní fotografická dokumentace objektu, jak ji v období největšího zrušení v únoru a březnu 2005 pořídil v rámci doplňkové pasportizace Martin Čihalík. Jeho rozsáhlý elaborát obsahuje dále vedle početných ikonografických dokladů a historických fotografií interiérů i exteriérů rovněž cennou sumární rešerši dokladů z let 1914–2003 z archivu NPÚ ÚOP Brno k prováděným stavebním pracím a využití zámku. Srov. M. Čihalík, Pasportizace zámku v Letovicích – doplnění. S. 1., 2005, rkp.; za ochotné poskytnutí rukopisu děkuji jeho autorovi. Podrobněji o nejnovejších dějinách objektu, snahách o jeho záchranu a jednotlivých etapách rekonstrukčních prací v letech 1994–2015 viz M. Nečas, Obnova a nové využití kulturní památky v soukromém vlastnictví. Magisterská diplomová práce obhájená na Ústavu hudební vědy (Management v kultuře) Filosofické fakulty Masarykovy university. Brno 2010, rkp., zejm. s. 48–70, 82–84, přílohy D, E, G, H; M. Kopřiva, Zámek Letovice. Historie, obnova, současné využití. Bakalářská práce obhájená na Ústavu hudební vědy (Sdružená uměnovědná studia) Filosofické fakulty Masarykovy university. Brno 2015, rkp., zvl. s. 16–23, 26–32, 48–55, 57–66, přílohy č. 2–10, obr. 6–32. Viz také fotodokumentaci výchozího stavu kolem roku 2000 a postupu rekonstrukčních prací na stránkách <http://www.zamekletovice.cz/fotogalerie>.
- 2) F. Kašička – L. Lancinger – J. O. Eliáš, Státní ústav pro rekonstrukci památkových měst a objektů Praha – Pasportizace památkových objektů Jihomoravského kraje. Státní zámek Letovice. I. Textová část. II. Grafická část. Praha 1975 (rkp. uložen v NPÚ ÚOP Brno, Archiv map a plánů, inv. č. 4-4-10045/1, 4-4-6322/10); F. Kašička, Letovice na Moravě – stavební vývoj a proměny zámeckého souboru, *Castellologica bohemia* 10, 2006, s. 181–198.
- 3) L. Konečný, Letovice – zámek (okr. Blansko), 13. – 16. století. Zjišťovací výzkum KSSPPOP v Brně, in: P. Michna ed., *Přehled archeolo-*

- gických výzkumů na Moravě a ve Slezsku za rok 1983, *Vlastivědný věstník moravský* XXXVI/3, 1984, s. 337. Velmi zajímavé poznatky archeologické prospekce z roku 1983 nebyly bohužel poté podrobněji publikovány.
- 4) J. Sadílek, o. c. v pozn. 1; *tjž*, Letovice (okr. Blansko). Zámek. Středověk (15. stol.). Novověk. Záchranářský výzkum, Přehled výzkumů 40 (1997–1998), 1999, s. 343–344.
 - 5) M. Plaček, *Hrady a zámky na Moravě a ve Slezsku*. Praha 1996, s. 217–218, obr. 240, 241; *tjž*, Letovice (okres Blansko). Zámek, in: I. Hlobil – M. Perůtka edd., *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550*. III. Olomoucko. Olomouc 1999, s. 162, č. 77; *tjž*, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*. Praha 2001, s. 343–347, obr. 649–655 (2. vydání, 2007); T. Durdík – P. Bolina, *Středověké hrady v Čechách a na Moravě*. Praha 2001, s. 113, 159 (se záměnou suterénu a přízemí v popisce půdorysů). Významné pro stavební historii hradu, později zámku v Letovicích jsou dále informace, které shromáždil B. Samek, *Umělecké památky Moravy a Slezska 2 [J/N]*. Praha 1999, s. 333–336, č. 487, obr. 488–492; z dalších příspěvků viz alespoň M. Koudelka – Z. Ha-soň, *Hrady okresu Blansko*. Boskovice 1997, s. 31–33, obr. 10; A. Flidr – M. Konečný, o. c. v pozn. 2, s. 193, obr. 21; M. Číhalík, o. c. v pozn. 1, s. 37, 38, obr. 20, 22, 23, 25.
 - 6) J. Sadílek, *Letovice zámek. Stavebně historický průzkum. Olešnice na Moravě 2006*, rkp. Za poskytnutí manuškriptu děkuji jeho autorovi. Analytické plány jednotlivých podlaží zámecké budovy, převzaté ze stavebněhistorického průzkumu Jaroslava Sadílka, jsou zveřejněny na webových stránkách letovického zámku. Srov. <http://www.zamekletovice.cz/fotogalerie/stavebne-historicky-pruzkum>.
 - 7) Viz např. F. Kašička, o. c. v pozn. 2, s. 193, obr. 21; M. Číhalík, o. c. v pozn. 1, s. 37, 38, obr. 20, 22, 23, 25.
 - 8) Přehledně o vlastních hradu v Letovicích např. L. Hosák, *Historický místopis okresu Blansko v období feudalismu*. Blansko 1965, s. 44–46.
 - 9) Popisovaný průchod nebyl zachycen ani na půdorysu zámku, publikovaném na počátku minulého století Augustem Prokopem, ani na plánové dokumentaci pasportizace roku 1975 či v jejím dodatku o třicet let později, ani na projekčních nárysech stavební rekonstrukce, roku 2005 vypracovaných firmou ATD.PROJEKT, spol. s r. o., Boskovice, nebo v plánové dokumentaci stavebněhistorického průzkumu Jaroslava Sadílka z roku 2006; vlastní prohlídkový okruh zámku byl pak otevřen roku 2008. Srov. A. Prokop, *Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung*. III. Band. Wien 1904, s. 788, obr. 1066 (s chybným popisem vyobrazení, zaměňujícím přízemí s prvním patrem budovy); F. Kašička, o. c. v pozn. 2, s. 188, obr. 12; J. Sadílek, o. c. v pozn. 6, s. 67–68, mapové přílohy; M. Číhalík, o. c. v pozn. 1, s. 63–64, 68–69, obr. 003–01; M. Nečas, o. c. v pozn. 1, s. 54–55; M. Kopřiva, o. c. v pozn. 1, s. 30, 37. Též <http://www.zamekletovice.cz/fotogalerie/fotografie-technicke-vykresy>; <http://www.zamekletovice.cz/fotogalerie/stavebne-historicky-pruzkum>.
 - 10) Sdělení Bohumila Vavříčka ze dne 12. 6. 2025; autor mu děkuje rovněž za další informace k rekonstrukci zámku v Letovicích. Při doplňující pasportizaci zámku Martinem Číhalíkem v únoru a březnu 2005 nebyla dotyčná prostora přístupná; architektonický článek nezmiňuje ani Jaroslav Sadílek při svém stavebněhistorickém průzkumu, dokončeném v prosinci 2006. Srov. M. Číhalík, o. c. v pozn. 1, s. 64; J. Sadílek, o. c. v pozn. 6, s. 68, místnost č. 129.
 - 11) Viz M. Číhalík, o. c. v pozn. 1, s. 7–9; M. Kopřiva, o. c. v pozn. 1, s. 28–29, 48–50, přílohy č. 2 a 3; <http://www.zamekletovice.cz/rok-2001>.
 - 12) Opět laskavé sdělení Bohumila Vavříčka.
 - 13) Za podrobné petrografické určení horniny hlavice z letovického zámku děkuji kolegovi Antonínu Přichystalovi, v textu přejímám jeho závěry; srov. A. Přichystal, *Petrografické posouzení architektonického článku ze zámku Letovice*. Brno 2025 (rkp. uloženo v archivu Archeologického ústavu Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.). Též *Základní geologická mapa České republiky 1 : 50 000*, listy 24-12, 24-14, 24-21; <https://mapy.geology.cz/geocr50/#>.
 - 14) Srov. výstižnou charakteristiku tohoto „přechodného“, výrazného horizontu středověké architektury v českých zemích, vázaného zejména na zeměpanské klášterní fundace, jak ji podal D. Prix, *Hlava první (796–1310)*, in: P. Kratochvíl ed., *Velké dějiny země Koruny české. Tematická řada architektura*. Praha – Litomyšl 2009, s. 67–79.
 - 15) Klasicky V. Mencl, *Románská a gotická hlavice jako prostředek k datování české architektury*, *Zprávy památkové péče* 10, č. 1, 1950, s. 5–6, č. 36, 45. Srov. též kupř. M. Pojsl, *Velehrad. Stavební památky bývalého cisterciáckého kláštera*. Brno 1990, s. 73, 146, 168, obr. 39, 106; M. Kovář, *Příspěvek k poznání gotické architektury kláštera cisterciáků v Hradišti nad Jizerou*, in: M. Kovář ed., *Cisterciácký klášter Hradiště nad Jizerou*. Sborník příspěvků k jeho dějinám a architektuře. Praha 2015, s. 126–127, obr. 85, 86; tamtéž *tjž*, *Katalog architektonických detailů*, s. 174, tab. 10: 2, 5–7; tamtéž P. Kroupa, *Gotický rostlinný dekor bývalého cisterciáckého kláštera Hradiště*, s. 76–77, obr. 43; *tjž*, *Rostlinný dekor na českých stavbách 13. století*. Praha 2019, s. 46–47, obr. 64, 65; *tjž*, *Gotický rostlinný dekor na evropských stavbách 12. a 13. století*. Praha 2021, s. 60, 71, obr. 142. Pavlu Kroupovi děkuji za ochotné poskytnutí dokumentační fotografie zde vyobrazeného analogického architektonického článku z hradištského kláštera, za umožnění podrobného studia a dokumentace velehradských spolí pak administrátorovi římskokatolické farnosti Velehrad P. Josefu Čunkovi SJ a pracovnícím Infocentra Velehrad.
 - 16) Ke stylovému charakteru, východiskům a dataci třebíčského mariánského chrámu viz např. J. Kuthan, *Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Města – hrady – kláštery – kostely*. Vimperk 1994, s. 411–421; *tjž*, *Benediktinské kláštery střední Evropy a jejich architektura*. Praha 2014, s. 274, 276; *tjž*, *Dílo kníže a králů z rodu Přemyslovců*. Praha 2018, s. 604, 610–611; D. Líbal, *Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek*. Praha 2001, s. 501–516; D. Prix, o. c. v pozn. 14, s. 70, 72. Dendrochronologicky se do let 1220–1226 podařilo v laboratoři DendroLab Brno datovat pozůstatky dřevěného bednění klenby krypty klášterního kostela; srov. J. Kyncl – T. Kyncl, *Databáze datovaných objektů – Dendrochronologie.cz*, č. 7 658.
 - 17) Z jednotlivých ukázek viz např. A. Bartušek, *Umělecké památky Třebíče*. Brno 1969, s. 16, 35, obr. 15, 24, 25; E. Bachmann, *Vorromanische und romanische Architektur in Böhmen*, in: E. Bachmann ed., *Romanik in Böhmen. Geschichte, Architektur, Malerei, Plastik und Kunstgewerbe*. München 1977, obr. 64; J. Uhlíř, *Město a klášter v období vrcholného feudalismu (1250–1420)*, in: J. Uhlíř ed., *Třebíč. Dějiny města I*. Brno 1978, obr. 7, 12; J. Kuthan, *Architektura v přemyslovském státě 13. století*, in: J. Kuthan ed., *Umění doby posledních Přemyslovců. Roztoky u Prahy – Praha 1982*, s. 310–313, obr. 241, 243; *tjž*, 1994, o. c. v pozn. 16, s. 411–412; R. Fišer, *Třebíč. Z historie benediktinského opatství*. Třebíč 2004, s. 34, 43, 52. Za laskavé svolení k podrobnému studiu interiérů třebíčské klášterní baziliky děkuji duchovnímu správci farnosti Třebíč-zámek P. Pavlu Opatřilovi; poděkování za velmi vstřícný přístup při zpřístupnění všech prostor třebíčské klášterní svatyně náleží i paní Nikole Černé, ředitelce Městského kulturního centra Třebíč a kolektivu pracovníků Turistického informačního centra Bazilika.
 - 18) Tento typický atribut architektury třebíčské opatské baziliky oprávněně zdůraznili J. Kuthan, 1982, o. c. v pozn. 17, s. 316; *tjž*, 1994, o. c. v pozn. 16, s. 411–412; *tjž*, 2018, o. c. v pozn. 16, s. 604; i D. Líbal, o. c. v pozn. 16, s. 508.
 - 19) Srov. zejm. J. Koutek, *O stavbu třebíčské basiliky, Od Horácka k Podjí XII*, č. 6–7, 1936, s. 98–100; J. Uhlíř, *Klášterní kostel třebíčských benediktinů a jeho architektura*, in: L. Jan – P. Obšusta edd., *Ve stopách sv. Benedikta*. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české konané ve dnech 24. – 25. května 2001 v Třebíči, Brno 2002, s. 232–233, 239. Též *Základní geologická mapa České republiky 1 : 50 000*, listy 23-42, 24-33, 24-34; <https://mapy.geology.cz/geocr50/#>.
 - 20) *CDB III/1*, s. 53–54, č. 53; *MZD II, XXV*, č. 98. K architektuře nynějšího kostela sv. Václava ve Vanovicích nově A. Flidr, *Kostely s refugiální funkcí*, in: P. Vítámvás ed., o. c. v pozn. 5, s. 95–96; podle jeho názoru jde o pozdně gotickou novostavbu z doby po roce 1509. Pravděpodobněji je však složitější (a starší) vývoj dnes dochovaného objektu. Alespoň jedna z podélných stěn jednodle může být pozdně románská, pětiboké presbyterium pozdně gotické a věž o něco mladší pozdně gotická. František Gabriel a Lucie Kursová uvažují na základě vlastního, dosud neukončeného stavebněhistorického průzkumu z roku 2021 naopak o podvěží jako nejstarším článku dnešní architektury, pozdně gotickém kněžišti a lodi neznámého stáří; za kolegiální laskavou konzultací zde děkuji Františku Gabrielovi, Lucii Kursově i Pavlu Vařekovi. Základní historická data k samotné vsi shromáždil např. L. Hosák, o. c. v pozn. 8, s. 45–46, 50.
 - 21) K jednotlivým zmíněným svatyním: Kněnice u Boskovic: *CDB I*, s. 82–85, č. 79; s. 194–197, č. 208; *CDB II*, s. 362–364, č. 351. Svitávka: *CDB I*, s. 194–197, č. 208; *CDB II*, s. 364–368, č. 352. Sebranice:

- CDB I, s. 351–352, č. 378; CDB V/1, s. 109–112, č. 55; s. 238–239, č. 149; též A. Flidr – M. Konečný – R. Štěpán, o. c. v pozn. 5, s. 262–267, č. 31.
- 22) K osídlení Malé Hané a přilehlých oblastí v období 8. – 13. století nově N. Profantová – D. Vích, Raně středověké osídlení Malé Hané na pomezí Čech a Moravy, Přehled výzkumů 49, 2008, s. 133–164; R. Malach, Raně středověké osídlení Lysické sníženiny a Malé Hané, Bakalářská diplomová práce obhájená na Ústavu archeologie a museologie Filosofické fakulty Masarykovy university, Brno 2011, rkp.; R. Procházka, Raně středověké osídlení (2. pol. 6. století – 1200), in: Z. Jarůšková – A. Štřof edd., Pravěk Boskovicka, Boskovice 2014, s. 231–272, 300, 363–368. Z perspektivy historiografie pro 11. – 13. věk pak kupř. L. Hosák, Vlastivěda Boskovska. VIII. Dějiny Boskovska. 1. Do válek husitských, Boskovice 1931, s. 6–23; *týž*, Historický místopis hradského obvodu olomouckého do pol. 14. století, Acta Universitatis Palackianae Olomouensis – Historica VII, 1964, s. 54–67. O urbanismu samotných Letovic přehledně K. Kuča, Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku III [Kolín – Miro], Praha 1998, s. 400–405; k průběhu dálkových tras letovickou kotlinou a jejich vlivu na utváření sídelní struktury Letovic invenčně, současně ovšem značně spekulativně a hypoteticky P. Bolina, Byl hrad Svojanov u Poličky posledním centrem tzv. úsobrné provincie? (Příspěvek k historii moravsko-českého pomezí II.), Časopis Matice moravské CXXIV, č. 1, 2005, zvl. s. 37–44, obr. 3.
- 23) Z. Měřinský, Archeologické nálezy z Letovic (okr. Blansko), Přehled výzkumů 1976, 1978, s. 77, tab. 16 (ve svitavské údolní nivě zachycena v hloubce 4 m opracovaná dřeva spolu s mlýnským žernovem a velkou bronzovou záušnicí).
- 24) Viz CDB I, s. 243–244, č. 278; s. 263–265, č. 295; s. 325–327, č. 358; s. 444–446, č. 411; CDB II, s. 52–56, č. 59, 60; s. 113–114, č. 125; s. 203–205, č. 217; s. 220–221, č. 232; s. 372–375, č. 356. Genealogii rodu Bořity z Ředhoště se pokusilo přehledně nastínit více badatelů, srov. kupř. A. Sedláček, Hrad, zámky a tvrze Království českého 14. Litoměřicko a Žatecko, Praha 1923, s. 33; V. Richter, Hraniční hvozdy v okolí Mor. Třeboska, Časopis Společnosti přátel starožitností LXIV, 1956, s. 160–161; P. Bolina, o. c. v pozn. 22, s. 25–32. K okruhu šlechticů, na starém Olomoucku usazených v souvislosti s jeho převzetím Přemyslem Otakarem I. po roce 1197 viz M. Wihoda, Geneze moravské šlechty, Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis, řada C, 2, 1995, s. 31–40; k politicko-mocenským souvislostem pak např. J. Zemlička, Počátky Čech královských, 1198–1253. Proměna státu a společnosti, Praha 2002, s. 580–591; M. Wihoda, Vladislav Jindřich, Praha 2019 (2., přepracované vydání), s. 53–55, 85–87, 95–99, 130–136.
- 25) CDB II, s. 229–232, č. 239; s. 236–237, č. 245; s. 247–248, č. 258; s. 254–256, č. 264; s. 289–290, č. 289; s. 307–308, č. 310; CDB III/1, s. 55–59, č. 55, 56; s. 97–100, č. 88; s. 124–125, č. 105; s. 187–188, č. 153; s. 205–207, č. 165; CDB III/2, s. 245–246, č. 193; s. 248–250, č. 195; s. 311–312, č. 232.
- 26) CDB II, s. 256–257, č. 265; s. 303–304, č. 305; s. 307–308, č. 310; s. 319–323, č. 321; s. 425–428, č. 380; CDB III/1, s. 23–24, č. 25; s. 53–54, č. 53; s. 82–84, č. 76, 77; s. 90–93, č. 85; s. 97–100, č. 88; s. 104–108, č. 90, 91; s. 129–133, č. 107; s. 139–140, č. 113; s. 157, č. 126; s. 176, č. 141; CDB III/2, s. 280–283, č. 214. K Vokovým úřadům a jejich příslušnému kontextu srov. např. L. Jan, Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy, Brno 2000, s. 38–42, 70–72, 77, 79–80, 82, 93–95; D. Janiš, Institucionální základy zemského práva na Moravě ve 13. a 14. století (zeměpanská správa – zemský soud a sněm – zemské desky), Disertační práce obhájená na Katedře dějin státu a práva Právnické fakulty Masarykovy university, Brno 1999, rkp., s. 15–50, 123–124, 232–233, 236, 238, 256; *týž*, Zemské soudnictví na Moravě vrcholného středověku, Brno 2013, s. 34–125, 172–185; pro Hradec nad Moravicí též M. Wihoda, Ekonomické zázemí Hradce nad Moravicí na střední Moravě v 13. století, Časopis Matice moravské CVIII, č. 1, 1989, s. 77–86; P. Kouřil – D. Prix – M. Wihoda, Hradý českého Slezska, Brno – Opava 2000, s. 167–168, 196, 424.
- 27) CDB III/1, s. 179–182, č. 144.
- 28) CDB V/1, s. 496–501, č. 335; s. 569–570, č. 384. K totožnosti nynějších Horních Vísek u Letovic s někdejší Vokovem, dosud považovaným za zaniklý, blíže zatím J. Doležel, Nové poznatky k nejstarším dějinám Vísek u Boskovic, RegionPress 2019/16, 2019, s. 12.
- 29) CDB V/2, s. 503–504, č. 812; s. 513–514, č. 818; CDB VI/1, s. 127–129, č. 79; s. 282–283, č. 231; s. 285–287, č. 233; s. 288–290, č. 236; CDM IV, s. 326–328, č. 249, 250. K rodu z Bystřice a Heraldic v základním nástinu J. Pilnáček, Staromoravští rodové, Vídeň 1930, s. 379–381, č. 1 392.
- 30) CDB IV/1, s. 198–199, č. 105; s. 282–283, č. 172; s. 358–359, č. 197; CDB V/1, s. 83–84, č. 40; s. 496–501, č. 335; CDB V/2, s. 191–192, č. 598; s. 408–410, č. 746; CDM V, s. 30–31, č. 29. Za stavebníka letoveckého hradu označil Heřmana např. M. Plaček, K vývoji hradů v povodí Svitavy, Archaeologia historica 13, 1988, s. 311–312.
- 31) Podíl pánů z Ředhoště (Letovic) na osazování kraje při horní Svitavě a na Malé Hané charakterizují starší historické práce jen v obrysech, s četnými závažnými nepřesnostmi či zcela chybně; srov. zejm. L. Hosák, Středověká kolonizace na horní Svitavě, Časopis Společnosti přátel starožitností LXII, 1954, s. 22–23; již lépe *týž*, 1964, o. c. v pozn. 22, s. 61–62; stejně jako V. Richter, o. c. v pozn. 24, s. 160–161. Slabinou novější studie Pavla Boliny (P. Bolina, o. c. v pozn. 22, s. 20, 23–33, 37–44) je pak (vedle některých opět mylných údajů) zcela neúměrná spekulativnost a hypotetičnost jeho vývodů a závěrů; v tomto ohledu bude nutné celé téma opětovně zpracovat.
- 32) Podle kroniky tzv. Dalimila přijal Vršovce zpět na milost a jejich majetky jim vrátil roku 1185 český kníže Bedřich, neboť se mu nedostávalo bojovníků k chystané trestné výpravě proti knížeti Konrádu Otovi na Moravu; současně měli Vršovci od Bedřicha dostat na štít znamení sekery – bradatice. Tento zřejmě dlouho v české urozené společnosti tradovaný a autorem českých rýmovaných letopisů na počátku 14. století zachycený příběh podivuhodně koresponduje se vzestupem Voka (I.) a jeho syna Bořuty (I.) z Ředhoště právě na sklonku 12. a v prvním čtvrtině 13. věku a v případě Bořuty i s jeho moravským angažmá; znak dvou zkřížených bradatic užívaly rody z Ředhoště a okolního kraje vyšle prokazatelně již ve 14. století. Viz Dalimil, s. 240–242, kapitola 70, verše 70/01–70/8; A. Sedláček, Českomoravská heraldika. Část zvláštní, Praha 1925, s. 63–65, č. 37; *týž*, Atlasy erbů a pečeti české a moravské středověké šlechty, Svazek 3. Atlas erbů, Čechy (2. část), Edice (V. Růžek ed.), Praha 2002, s. 257–265; Svazek 4. Atlas erbů, Morava, Edice (V. Růžek ed.), Praha 2003, s. 180–183. O rodech odvozujících svůj původ od Vršovců srov. klasicky M. Kolář, O potomcích Vršovců, Památky archeologické a místopisné XIV/IV, 1887, sl. 171–176; XIV/V, sl. 229–236; nově např. P. Kopal, Neznámý známý rod. Pokus o genealogii Vršovců, Sborník archivních prací LI/1, 2002, zvl. s. 44–49.
- 33) K ředhoštskému kostelu naposledy komplexně J. Sommer, Věž kostela v Ředhošti a její obranná funkce ve středověku, Průzkumy památek V, č. 2, 1998, s. 92–98; ze starších příspěvků např. F. Štědrý, Z bývalého dekanátu Slánského. 2. Filiální kostel sv. Jiljí v Ředhošti, Method XXIII/9, 10, 1897, s. 100–104; B. Matějka, Soupis památek historických a uměleckých IV. Politický okres rodnický, Díl I, Praha 1898, s. 149–150; A. Merhautová, Raně středověká architektura v Čechách, Praha 1971, s. 304; D. Libal, Anežka Merhautová, Raně středověká architektura v Čechách (recenze), Umění XXII, 1974, s. 173. Informativně též T. Koutek, Románské kostely Čech, Praha 2014, s. 295–297.
- 34) O svatyni v Horních Vískách, někdejší Vokové, podrobněji dosud pouze F. Lípka, Kostel ve Vískách, Časopis Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci XVII, č. 65, 1899, s. 15–18; A. Flidr – M. Konečný – R. Štěpán, o. c. v pozn. 5, s. 320–323, č. 39; povšechně pak P. Šafránek – P. Reibl, Sakrální stavby okresu Blansko, Boskovice 1998, s. 9, 18–19, obr. 5. Překlad okna v kostelní věži datovala laboratoř DendroLab Brno; srov. J. Kyncl – T. Kyncl, o. c. v pozn. 16, č. 8 194.
- 35) Bořutu staršího (I.) z Ředhoště jako stavebníka bořitovského kostela sv. Jiří, razeného na přelom 12. a 13. století či obecně do první čtvrtiny 13. věku, označil ve svojí studii Pavel Bolina na základě blíže prakticky neprokazatelné hypotézy, podle které měl Bořuta kostel nechat vystavět jako tehdejší zeměpanský správce úsobrné provincie z moci svého úřadu, *ex officio*; po skončení jeho správcovství měla svatyně přejít prostřednictvím panovníka do rukou jiného šlechtického rodu (P. Bolina, o. c. v pozn. 22, s. 23–28). Sama správní a soudní samostatnost úsobrné provincie ve 13. století je však velmi diskutabilní, rovněž vlastnictví rozsáhlých majetků na jejím území ještě neznamenal výkon jakýchkoliv úředních pravomocí; srov. D. Janiš, 1999, o. c. v pozn. 26, s. 34; podrobněji *týž*, 2013, o. c. v pozn. 26, s. 69–72; též L. Jan, o. c. v pozn. 26, s. 17–32. Samotný Bořitov zastihujeme pak nejpozději ve dvacátých a třicátých letech 13. věku v rukou příslušníků rodu, na Moravu přišlého z Plaňan na Kolínsku, jak dovedl sám Pavel Bolina; patrně právě Plaňanští byli také budovateli bořitovského kostela (srov. P. Bolina, o. c. v pozn. 22, s. 23–25). K bořitovskému sv. Jiří viz zejm. V. Houdek, Románské exkurse na Moravě. 25. Kostel sv. Jiří v Bořitově, Method XXV/1, 2, 1899, s. 9–11; F. Lípka, Kostel v Bořitově a památnosti jeho, Časopis Moravského musea zemského III, 1903, s. 1–13, přílohy obr. 1, 7; J. Mašín, Románská nástěnná malba v Čechách a na Moravě, Praha 1954, s. 50–51, obr. 66, 67; A. Merhautová – D. Třeštíková, Románské umění v Čechách a na Moravě, Praha 1983, s. 7,

- 285, 290, 304–306; B. Samek, Umělecké památky Moravy a Slezska I [A/I]. Praha 1994, s. 96–100, č. 63; A. Flidr – M. Konečný – R. Štěpán, o. c. v pozn. 5, s. 36–47, č. 4.
- 36) Vznik svatyně v Letovicích obecně už ve 13. věku předpokládají A. Flidr – M. Konečný – R. Štěpán, o. c. v pozn. 5, s. 181, fara v Letovicích je připomínána kontinuálně od roku 1343; viz KPMB, s. 2, 18, 46, 53, 64, 84, 200, 209, 229; PKMB, s. 231, č. 576. Svatoprokopské zasvěcení připomíná dedikace na velkém zvonu z roku 1528, běžně je uvádějí písemnosti 16. a počátku 17. věku; srov. F. Lipka, Soupis zvonů na Boskovsku. Řada I, Časopis Moravského musea zemského IV, 1904, s. 26–27; AČ XLIV, s. 311–317, č. 62. O kostelu v Lošticích nejnoveji P. Šlézar, Olomoucké knížectví Přemysla Otakara I. (1201–1212). Olomouc 2023, s. 33–44.
- 37) K otázce Prokopova svatořečení roku 1204, jeho kultu a reliquií srov. např. nově P. Sommer, Svatý Prokop a jeho kult ve středověku, in: P. Kubín – H. Pátková – T. Petráček edd., Světci a jejich kult ve středověku. České Budějovice 2006, s. 261–281; *tjž*, Svatý Prokop. Z počátku českého státu a církve. Praha 2007, s. 173–210; *tjž*, Der heilige Prokop und sein Kult im Mittelalter, in: E. Doležalová a kol., Die Heiligen und ihr Kult im Mittelalter (Colloquia mediaevalia Pragensia 11). Praha 2010, s. 275–296; P. Kubín, Kanonizace svatého Prokopa v roce 1204, in: P. Sommer ed., Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa. Praha 2006, s. 104–116; *tjž*, Sedm přemyslovských kultů. Praha 2011, s. 219–255. O svatoprokopských patrociních v českých zemích srov. např. Z. Boháč, K otázce využití zasvěcení kostelů v oboru historické geografie, Československý časopis historický XVI, 1968, s. 576–577, 579, 581–582; *tjž*, Patrocinia románských kostelů v Čechách, Historická geografie 8, 1972, s. 34–35, 50; *tjž*, Patrocinia jako jeden z pramenů k dějinám osídlení, Československý časopis historický XXI, 1973, s. 375–376, 379; E. Popp, Die Patrozinien der böhmischen Länder in vorhussitischer Zeit. Ein Bestandsaufnahme, Bohemia 13/1, 1972, s. 114–115, 128; P. Jokeš, Soupis patrociní na jižní Moravě, Časopis Matice moravské CXXXII, 2013, s. 128, 139; *tjž*, „... beate Marie virginis gloriose, in cuius honorem eadem parochialis ecclesia sit consecrata...“ Pohledy do světa středověkých patrociní na jižní Moravě, Časopis Matice moravské CXXXIII, 2014, s. 9, 13–15, 21; *tjž*, Medieval South Moravian patron saints – a survey, Seszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego – Prace historyczne 143/3, 2016, s. 483, 485, 488–489, obr. 1.
- 38) K svatojilským kostelům v českých zemích srov. literaturu v předchozí poznámce; *tjž* A. Raab, Die mährischen Kirchen, ihre Namen und die kulturgeschichtliche Bedeutung derselben, Zeitschrift des Mährischen Landesmuseums IX/1, 1909, s. 86. O devoci svatého Jiljí v českém středověku obecně pak M. Slepíčka, Kult populárního raně středověkého světce sv. Jiljí v českých zemích od jeho počátků až po konec středověku, Historica – revue pro historii a příbuzné vědy 13/2, 2022, s. 97–118. K lužskému proboštví naposledy viz J. Šrámek, Mezi normou, reformou a praxí. Proboštví benediktinských klášterů v Čechách a na Moravě ve středověku. Olomouc 2016, s. 126, 247–251; kriticky k jeho počátkům D. Zapletalová, Dva brněnské románské emporové kostely a jejich vztah k další brněnské zděné architektuře. Co prozrazuje krinoidový vápenc?, Brno v minulosti a dnes 33, 2020, s. 13–20, 39–41.
- 39) Ke vzniku, dějinám a vztahům kláštera *Porta apostolorum* k místní šlechtě přehledně zejm. V. Novotný, České dějiny. Dílu I. část II. Od Břetislava I. do Přemysla I. Praha 1913, s. 695–696; D. Foltýn – M. Patrný – P. Sommer – J. Šrámek, Postoloprty. Zaniklé benediktinské opatství s kostelem Panny Marie (okres Louny, Česká republika), in: D. Foltýn – P. Mašková – P. Sommer edd., Benediktini a střed Evropy. Křesťanství, kultura, společnost (800–1300). Praha 2021, s. 338–339; J. Šrámek, o. c. v pozn. 38, s. 105–106, 109, 265–281, 367. Podrobnější faktografické vylišení klášterních dějin dle písemných pramenů podal J. Veselý, Geschichte der fürstlich Schwarzenberg'schen Domaine Postelberg, Prag 1893, s. 6–11, 17–18.
- 40) Text listiny otisknul poprvé Václav Hájek z Libočan, Kronika česká. Praha 1541, fol. CCLXXXIIv; druhéhé Bartoloměj Paprocký z Glogolu a z Paprocké Vůle, Diadochos, id est successio: jinak Posloupnost knížat a králův Českých, biskupův i arcibiskupův Pražských a všech třech stavův slavného království Českého, to jest panského, rytířského a městského, krátce sebraná a vydaná. Knihy třetí. O stavu rytířském a rozmnožení jeho, jak dávno a odkud který rod a erb do tohoto království přišel. Praha 1602, s. 17; v dobovém německém převodu pak Jaroslav Graf von Wrssowecz, Sekerka und Sedczicz ed., Analecta historica, und Antapologia, uber etliche contenta, deren durch Friedrich der Aeltern von Aschenfeld in Druck gegebenen Salhausischen Genealogiae, und dero Continuation, das uhralt graeflich Wrssoweczische Geschlecht betreffend. Dresden 1667, s. 11. Již August Sedláček na základě personálního složení sboru představených a starších konventních bratří kláštera v listině, odpovídajícího přelomu druhého a třetího desetiletí 15. věku, předatoval písemnost k 22. únoru 1420, aniž by zpochybil její pravost, stejně jako další badatelé: srov. A. Sedláček, Listy ze ztracených archivů panských, kteréž se v Paprockého Diadochu připomínají, na pravý čas a pravé udání svedené. Snůška II, Věstník královské České společnosti nauk. Třída filosoficko-historicko-jazykozpytná 5/1892, 1893, s. 66, č. XV/17; I. Hlaváček a kol., Skryté edice a registry listin a listů k dějinám husitské revoluce (1419–1437). I. část, Táborský archiv 1, 1987, s. 17, č. 7.
- 41) V pozadí vzniku sekerkovských fals z třicátých a počátku čtyřicátých let 16. století stál zcela zřejmě zemský prubíř a vlastník Bezděkova a Toužetína, Jaroslav Sekerka ze Sedčic, snažící se prokázat tradovanou souvislost Sekerků s Vršovci a tedy i nárok na hraběcí titul. Na základě zprávy kroniky tak zvaného Dalimila o omilostnění Vršovců a obdaření erbem roku 1184 knížetem Bedřichem proto bylo sestaveno především zcela nově konstruované falsum na jméno tohoto panovníka s datem 11. února 1194 pro „hraběte“ Ratibora Vršovce, vedle amnestie a znaku mu udělující i hrad Přimdu. Na doplnění vzniknul i padělek listiny o tradičním pohřbívání Sekerků v postoloprtském opatství s datací 14. února 1320; jako formální vzor tu nejspíše posloužila o sto let mladší písemnost kláštera z 22. února 1420, výsledný dokument však nekonvenuje s dobovým diplomatickým územ českých klášterních skriptorií. Pro potřeby připravované schválení panovníkem byla současně padělána rovněž inzertní konfirmace obou dokumentů českým králem Vladislavem Jagellonským s datem 28. září 1507; falzátor sice využil formulář nepochybně pravé Vladislavovy listiny z onoho roku, avšak z období před datem králový jak české, tak uherské korunovace, 22. srpna a 21. září; při smyšlené dataci k 28. září 1507 tak má falsum chybně udané roky Vladislavova českého i uherského králování (srov. např. J. Macek, O listinách, listech a kanceláři Vladislava Jagellonského (1471–1490), Sborník archivních prací II/1, 1952, s. 79). Publikování padělaných listin z let 1194 a 1320 v Hájkově Kronice české roku 1541 vytvořilo následně příhodnou půdu pro předložení Vladislavovy konfirmace obou dokumentů k potvrzení české královské kanceláři; samozřejmě nikoliv v podobě (byť domnělého) originálu, ale ve formě opisu (vidimátu) a s prohlášením „hodnověrných svědků“ o existenci autentické Vladislavovy konfirmace. Král Ferdinand I. pak skutečně 1. července 1543 všechny tři listiny potvrdil. Plně platnými ovšem falza učinila teprve další panovníká konfirmace, 27. března 1666 vydaná císařem Leopoldem I. na prosby Jaroslava z Vršovic Sekerky ze Sedčic, hejtmána zasloužilého v protitureckých válkách, a na Leopoldův příkaz zanesená 5. května 1666 do zemských desk; Jaroslav neprodeně hned příští rok veškeré, do němčiny převedené dokumenty publikoval v tištěné rodové apologii. Srov. Národní archiv, fond Desky zemské větši, Praha, inv. č. 553, Kvaterny zlatý druhý majestátův a privilegii 1663 (1664–1674), lit. C. 24; opisy veškerých písemností včetně příslušné doprovodné úřední agendy uchovává Archiv Pražského hradu, Archiv Metropolitní kapituly u sv. Víta v Praze (12. – 20. stol.), listiny, sign. LXXXIII. 20, fol. 46r–51r; v německém překladu pak J. G. v. Wrssowecz, Sekerka und Sedczicz, o. c. v pozn. 40, s. 3–17, Cap. II, III. Velmi přesně o sekerkovských falzech, s edicí veškerých základních písemností J. Herain, Znak Felixe hraběte Vršovce Sekerky ze Sedčic v paláci knížete Ferd. z Lobkovic v č. p. 1 002-II v Praze. Zprávy Komise pro soupis stavebních, uměleckých a historických památek král. hlav. města Prahy 5, 1913, s. 169–174 (edice s. 172–174); souhrnně i J. Pelant, Erby české, moravské a slezské šlechty. Vývoj erbů a stručné dějiny 610 rodů. Praha 2013, s. 402. Za velmi vstřícné zpřístupnění dokumentů z Archivu Metropolitní kapituly u sv. Víta v Praze děkuji paní Lence Klukové, archivářce a správkyni tohoto fondu.
- 42) K pověstem o Vršovicích jako zakladatelích opatství *Porta apostolorum* srov. V. Novotný, o. c. v pozn. 39, s. 695–696, pozn. 3.
- 43) FRB II, s. 262–264.
- 44) CDB II, s. 319–323, č. 321; CDB III/1, s. 97–100, č. 88; s. 107–108, č. 91.
- 45) Srov. zejm. Z. Štaffen, Petrologický výzkum západního průčelí kostela Nanebevzetí Panny Marie kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova, Zpravodaj STOP IV/4, 2002, s. 30–39; *tjž*, Petrologický průzkum portálu kostela Nanebevzetí Panny Marie kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova, in: V. Hašek – R. Nekuda – J. Unger edd., Ve službách archeologie IV. Sborník k 75. narozeninám Prof. PhDr. Vladimíra Nekudy, DrSc. Brno 2003, s. 169–171; v celkových souvislostech A. Flidr, Stavební omyly, záměrné návraty či snahy po modernitě? Osudy nejen západního portálu baziliky Porta coeli v Předklášteří u Tišnova, Opuscula historiae artium 59[54]/1–2, 2010, zvl. s. 5–10.

- 46) Ke špičkové architektuře letovického vrcholně gotického farního chrámu z poslední třetiny 14. století viz zejména *D. Líbal*, Gotická architektura, in: R. Chadraha ed., Dějiny českého výtvarného umění I/1. Od počátků do konce středověku. Praha 1984, s. 199; *tjž*, o. c. v pozn. 16, s. 227–228; *B. Samek*, o. c. v pozn. 5, s. 337–342, č. 487, obr. 496, 497, plán 147; *tjž*, Kostel sv. Prokopa. Kolem 1400. Letovice (okr. Blansko), in: I. Hlobil – M. Perůtka edd., Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550. III. Olomoucko. Olomouc 1999, s. 162–163, č. 78; *A. Flidr* – *M. Konečný* – *R. Štěpán*, o. c. v pozn. 5, s. 180–187, č. 20. Nepublikován opět zůstává stavebněhistorický průzkum: *J. Sadílek*, Letovice kostel sv. Prokopa. Stavebně historický průzkum. Olešnice na Moravě 2006, rkp. Za laskavé poskytnutí manuskriptu náleží dík jeho autorovi.
- 47) Srovnej kupř. bohatě pojednané románské a raně gotické architektonické články, velmi pravděpodobně pocházející z neznámé sakrální stavby, sekundárně užitě ve zdvu biskupského hradu Melice, založeného Janem Volkem ve třicátých letech 14. věku; viz *V. Mencl*, Románská Pustiměř, Zprávy Okresního vlastivědného musea ve Vyškově 4, leden 1957, s. 5–6; *J. Zháňel*, Biskupský hrad Melice 1, Zprávy Vlastivědného musea ve Vyškově 71, červenec 1967, s. 6–21; *tjž*, Biskupský hrad Melice 2, Zprávy Vlastivědného musea ve Vyškově 72, říjen 1967, s. 48, 53–55, 59–61, obr. 23–27, 29–31; *L. Konečný*, Výsledky stavebně-historického a archeologického průzkumu rotundy sv. Pantaleona v Pustiměři 1977–1978, Archaeologia historica 11, 1986, s. 344, 349–350, obr. 16; *P. Bolina*, Pustiměř – průsečík několika problémů moravské historie, in: T. Durdík ed., Sborník Společnosti přátel starožitností 4. PhDr. et JUDr. Dobroslavu Líbalovi k významnému životnímu jubileu. Praha 1996, s. 91–92, 94, obr. 2; *M. Plaček*, 2001, o. c. v pozn. 5, s. 377–378, obr. 718. Problematiky pověřenečního či profánního užití jednotlivých součástí konsekrovaných staveb se na příkladu středověkých křtitelnic a „kostelního prachu“ nedávno dotknul *R. Lavička*, Středověké kamenné křtitelnice ze 14. až 16. století na jihu a jihozápadě Čech. Typologie, tvarosloví, výzdoba, Průzkumy památek XXX, č. 1, 2023, s. 13–19.
- 48) Staré a Nové Benátky, Česká Třebová, Domažlice, Duchcov, Smilův, nyní Havlíčkův Brod, Horšovský Týn, Jemnice, Jevíčko, Jihlava, Kašperské Hory, Kladruby, Klatovy, Starý a Nový Knín, Kostelec nad Lábem, Kouřim, Kravaře, Litovel, Mašfův, Mladá Boleslav, Mnichov, Mýto, Netolice?, Ostrov, Pelhřimov, Planá, Řevnice?, Stříbro, Svitavy, Tachov?, Tasov?, Telč, Tovačov, Týn nad Vltavou?, Žiželce. Viz souborně *K. Kuča*, Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I–VIII [A–Ž]. Praha 1996–2011, passim.
- 49) Viz *A. Štrof*, O obci. 1. Archeologie a geologie, in: Obec Bořitov v proměnách času. Bořitov – Brno 2024, s. 7–9.
- 50) K dobršským sakrálním objektům, farnímu kostelu Panny Marie ve vsi a kapli sv. Jana a Pavla na nedalekém návrší, zřejmě shodně vystavěným někdy v třicátých letech 13. století, viz *A. Merhautová*, o. c. v pozn. 33, s. 60, 61, 110–112, obr. 145; *J. Kuthan*, Středověká architektura v jižních Čechách do poloviny 13. století. České Budějovice 1977, s. 94–95, 193–194, 293, obr. 57–63; *F. Kašička*, Prostředí feudálního sídla a církve v jihočeské vesnici – Dobř (okres Strakonice), Archaeologia historica 21, 1996, s. 121–124, obr. 1–3. Speciálně ke kapli sv. Jana a Pavla pak *J. Škabrada* – *J. Anderle*, Příspěvek ke stavebně technické charakteristice románských věží, Muzejní a vlastivědná práce 29/4 – Časopis Společnosti přátel starožitností 99, 1991, s. 229–234.
- 51) Úvahy o králi jako primárním vlastníkovi a tedy i stavebníkovi hradů v Blatné i Jindřichově Hradci, včetně jejich kaplí, lze považovat za neudržitelný, historickými prameny nepodložený konstrukt Tomáše Durdíka; viz kupř. *T. Durdík*, Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Praha 1999, s. 16, 17, 67–68, 229–232, obr. 96, 98. K Jindřichovu Hradci jako prestižní stavbě Vítkovců srov. zejména *J. Klápště*, Poznámky o sociálních souvislostech počátků šlechtických hradů v českých zemích, Archeologické rozhledy LV, 2003, s. 790–791, 796–797; *tjž*, Proměna českých zemí ve středověku. Praha 2005, s. 132–134, 141–142; *tjž*, The Czech Lands in Medieval Transformation. Leiden – Boston 2012, s. 67–68, 92–93, 142–144, 150–152. Rovněž Blatná byla podle písemných dokladů jednoznačně od druhé třetiny 13. věku v rukou významného rodu spřízněného s Bavori ze Strakonice, na konci téhož století pak již přímo v moci Bavorů (1235, 1237 Vyšemír, 1243, 1251, 1253, 1262 Předota s bratry Bavorem a Dluhomilem, 90. léta 13. věku Bavor ze Strakonice a 1315 jeho bratr Mikuláš; *CDB III/1*, s. 123–124, č. 104; s. 192–193, č. 158; *CDB IV/1*, s. 114–116, č. 34, 35; s. 391–392, č. 225; *CDB V/1*, s. 39–40, č. 6; s. 496–501, č. 335; *DSPF*, s. 57–58, č. 49; *FRA XXXVII*, s. 53–58, č. 22. O obou zmíněných hradních kaplích aktuálně, s akceptováním hypotéz Tomáše Durdíka *F. Záruba*, Hradní kaple I. Do-
ba přemyslovská. Praha 2014, s. 37–38, 68–71, 96–97, 103, 108–118, obr. 16, 59, 63, 68–74, 78, s další literaturou; nověji (poněkud zkrácenlivěji) *tjž*, Hrady doby přemyslovské I. Královské hrady, biskupská sídla, Chebsko. Praha 2023, s. 152–154, 200–212, 483, 484, obr. 88–90, 144–146, 151–153.
- 52) Srov. např. nově *T. Sommer*, Víra, zbožnost, mecenát. Páni z Ronova a Přibyslavi a církev ve středověku. Olomouc 2018, s. 14, 65, 90–92, 102–105, 160–162.
- 53) Písemné prameny ke kaplím na zámku v Letovicích v 17. – 19. věku sebral a vyhodnotil zejména *J. Sadílek*, o. c. v pozn. 6, s. 12, 13, 15, 19, 21–25; dále i *F. Kašička* – *L. Lancinger* – *J. O. Eliáš*, o. c. v pozn. 2, s. 58–60; *G. Wolný*, Kirchliche Topographie von Mähren, meist nach Urkunden und Handschriften. II. Abtheilung. Brünn Diöcese. II. Band. Brünn 1858, s. 245–246, 250. Velmi přesnou vedutu zámku (hradu) v Letovicích patrně z první třetiny 18. století, v podobě před velkou barokní přestavbou, publikoval kupříkladu *M. Plaček*, 2001, o. c. v pozn. 5, s. 344, obr. 650.
- 54) *J. Sadílek*, o. c. v pozn. 6, s. 119–122; versus *F. Kašička* – *L. Lancinger* – *J. O. Eliáš*, o. c. v pozn. 2, II. Grafická část, plány; *F. Kašička*, o. c. v pozn. 2, s. 188–189, obr. 12–14; srov. např. *M. Plaček*, 2001, o. c. v pozn. 5, s. 344, obr. 649.
- 55) Vedle kostela třebíčského proboštství v Měříně a patrně i baziliky břevnovského proboštství v Rajhradě, kde lze počítat s účastí třebíčské klášterní huti již ve třicátých a čtyřicátých letech 13. věku, je běžně uvažováno o jejím podílu na vzniku některých mladších staveb na západní Moravě, kladených do padesátých let 13. století, zejména farních kostelů v Třebíči a v Čáslavicích. Srov. obecně *Z. Kudělka*, Románská architektura na Moravě, in: R. Chadraha ed., o. c. v pozn. 46, s. 86–88; dále k jednotlivým lokalitám *tjž*, Kostel a obytné stavení románského dvorce v Čáslavicích, Umění XXVIII, č. 4, 1980, s. 380–381; *B. Samek*, o. c. v pozn. 35, s. 341, č. 123; *tjž*, o. c. v pozn. 5, s. 466–469, č. 557, obr. 680–686; *D. Líbal*, o. c. v pozn. 16, s. 54, 500.

LITERATURA A ZÁVĚREČNÉ VYSOKOŠKOLSKÉ PRÁCE

- Anonym* 1958: Co se stalo a nestalo, in: Literární noviny. Týdeník pro kulturně politické a umělecké otázky, roč. VII, č. 45 – 8. listopadu 1958, s. 2.
- Bachmann, E.* 1977: Vorromanische und romanische Architektur in Böhmen, in: E. Bachmann ed., Romanik in Böhmen. Geschichte, Architektur, Malerei, Plastik und Kunstgewerbe. München, s. 19–137.
- Bartušek, A.* 1969: Umělecké památky Třebíče. Brno.
- Bohác, Z.* 1968: K otázce využití zasvěcení kostelů v oboru historické geografie, Československý časopis historický XVI, s. 571–584.
- Bohác, Z.* 1972: Patrocinia románských kostelů v Čechách, Historická geografie 8, s. 31–52.
- Bohác, Z.* 1973: Patrocinia jako jeden z pramenů k dějinám osídlení, Československý časopis historický XXI, s. 369–388.
- Bolina, P.* 1996: Pustiměř – průsečík několika problémů moravské historie, in: T. Durdík ed., Sborník Společnosti přátel starožitností 4. PhDr. et JUDr. Dobroslavu Líbalovi k významnému životnímu jubileu. Praha, s. 91–98.
- Bolina, P.* 2005: Byl hrad Svojanov u Poličky posledním centrem tzv. úsobrné provincie? (Příspěvek k historii moravsko-českého pomezí II.), Časopis Matice moravské CXXIV, č. 1, s. 3–46.
- Čihalík, M.* 2005: Pasportizace zámku v Letovicích – doplnění. S. 1., rkp.
- Doležel, J.* 2019: Nové poznatky k nejstarším dějinám Víšek u Boskovic, RegionPress 2019/16, s. 12.
- Durdík, T.* 1999: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Praha.
- Durdík, T.* – *Bolina, P.* 2001: Středověké hrady v Čechách a na Moravě. Praha.
- Fišer, R.* 2004: Třebíč. Z historie benediktinského opatství. Třebíč.
- Fišer, R.* – *Kučerňáková, E.* – *Uhlíř, J.* 2001: Benediktinský klášter v Třebíči. Třebíč.
- Flidr, A.* 2010: Stavební omyly, záměrné návraty či snahy po modernitě? Osudy nejen západního portálu baziliky Porta coeli v Předklášteří u Tišnova, Opuscula historiae artium 59[54]/1–2, s. 4–29.
- Flidr, A.* 2020: Kostely s refugiální funkcí, in: P. Vítámvás ed., Šlechtický rod pánů z Boskovic. Ve znamení stříbrného hřebene. Katalog výstavy 18. 9. 2020 – 4. 4. 2021, Muzeum regionu Boskovicka. Boskovice, s. 92–96.

- Flidr, A. – Konečný, M. – Štěpán, R. 2014: Průvodce krajinou hradů. Středověké památky v povodí Svratky a Svitavy. Kroměříž.
- Foltýn, D. – Patrný, M. – Sommer, P. – Šrámek, J. 2016: Postoloprty. Zaniklé benediktinské opatství s kostelem Panny Marie (okres Louny, Česká republika), in: D. Foltýn – P. Mašková – P. Sommer edd., Benediktini a střed Evropy. Křesťanství, kultura, společnost (800–1300). Praha, s. 338–339.
- Hájek z Libočan, V. 1541: Kronika česká. Praha.
- Herain, J. 1913: Znak Felixe hraběte Vršovce Sekerky ze Sedčic v paláci knížete Ferd. z Lobkovic v č. p. 1002-II v Praze, Zprávy Komise pro soupis stavebních, uměleckých a historických památek král. hlav. města Prahy 5, s. 169–174.
- Hlaváček, I. a kol. 1987: Skryté edice a registry listin a listů k dějinám husitské revoluce (1419–1437). I. část, Táborský archiv 1, s. 8–56.
- Hosák, L. 1931: Vlastivěda Boskovska. VIII. Dějiny Boskovska. 1. Do válek husitských. Boskovic.
- Hosák, L. 1954: Středověká kolonizace na horní Svitavě, Časopis Společnosti přátel starožitností LXII, s. 21–27.
- Hosák, L. 1964: Historický místopis hradskeho obvodu olomouckého do pol. 14. století, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis – Historica VII, s. 45–90.
- Hosák, L. 1965: Historický místopis okresu Blansko v období feudalismu. Blansko.
- Houdek, V. 1899: Románské exkurse na Moravě. 25. Kostel sv. Jiří v Bořitově, Method XXV/1, 2, s. 9–11.
- Jan, L., 2000: Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy. Brno.
- Janiš, D. 1999: Institucionální základy zemského práva na Moravě ve 13. a 14. století (zeměpanská správa – zemský soud a sněm – zemské desky). Disertační práce obhájená na Katedře dějin státu a práva Právnické fakulty Masarykovy university. Brno, rkp.
- Janiš, D. 2013: Zemské soudnictví na Moravě vrcholného středověku. Brno.
- jk 1958: Zápisiček, in: Literární noviny. Týdeník pro kulturně politické a umělecké otázky, roč. VII, č. 36 – 6. září 1958, s. 2.
- Jokeš, P. 2013: Soupis patronií na jižní Moravě, Časopis Matice moravské CXXXII, s. 113–149.
- Jokeš, P. 2014: „... beate Marie virginis gloriose, in cuius honorem eadem parrochialis ecclesia sit consecrata...“ Pohledy do světa středověkých patronií na jižní Moravě, Časopis Matice moravské CXXXIII, s. 3–24.
- Jokeš, P. 2016: Medieval South Moravian patron saints – a survey, Seszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego – Prace historyczne 143/3, s. 481–499.
- Kašička, F. 1996: Prostředí feudálního sídla a církve v jihočeské vesnici – Dobrš (okres Strakonice), Archaeologia historica 21, s. 121–129.
- Kašička, F. 2006: Letovice na Moravě – stavební vývoj a proměny zámeckého souboru, Castellologica bohemica 10, s. 181–198.
- Kašička, F. – Lancinger, L. – Eliáš, J. O. 1975: Státní ústav pro rekonstrukci památkových měst a objektů Praha – Pasportizace památkových objektů Jihomoravského kraje. Státní zámek Letovice. I. Textová část. II. Grafická část. Praha (rukopis uložen v NPÚ ÚOP Brno, Archiv map a plánů, inv. č. 4-4-10045/1, 4-4-6322/10).
- Klápště, J. 2003: Poznámky o sociálních souvislostech počátku šlechtických hradů v českých zemích, Archeologické rozhledy LV, s. 786–800.
- Klápště, J. 2005: Proměna českých zemí ve středověku. Praha.
- Klápště, J. 2012: The Czech Lands in Medieval Transformation. Leiden – Boston.
- Kolář, M. 1887: O potomcích Vršovců, Památky archeologické a místopisné XIV/IV, sl. 171–176; XIV/V, sl. 229–236.
- Konečný, L. 1984: Letovice – zámek (okr. Blansko), 13. – 16. století. Zjišťovací výzkum KSSPOP v Brně, in: P. Michna ed., Přehled archeologických výzkumů na Moravě a ve Slezsku za rok 1983, Vlastivědný věstník moravský XXXVI/3, s. 337.
- Konečný, L. 1986: Výsledky stavebně-historického a archeologického průzkumu rotundy sv. Pantaleona v Pustiměři 1977–78, Archaeologia historica 11, s. 329–358.
- Kopal, P. 2002: Neznámý známý rod. Pokus o genealogii Vršovců, Sborník archivních prací LI/1, s. 3–84.
- Kopřiva, M. 2015: Zámek Letovice. Historie, obnova, současné využití. Bakalářská práce obhájená na Ústavu hudební vědy (Sdružená uměnovědná studia) Filosofické fakulty Masarykovy university. Brno, rkp.
- Koudelka, M. – Hasoň, Z. 1997: Hradý okresu Blansko. Boskovic.
- Kouřil, P. – Prix, D. – Wihoda, M. 2000: Hradý českého Slezska. Brno – Opava.
- Koutek, J. 1936: O stavivu trebičské basiliky, Od Horácka k Podyjí XII, č. 6–7, s. 98–100.
- Koutek, T. 2014: Románské kostely Čech. Praha.
- Kovář, M. 2015: Katalog architektonických detailů, in: M. Kovář ed., Cisterciácký klášter Hradiště nad Jizerou. Sborník příspěvků k jeho dějinám a architektuře. Praha, s. 166–201.
- Kovář, M. 2015: Příspěvek k poznání gotické architektury kláštera cisterciáků v Hradišti nad Jizerou, in: M. Kovář ed., Cisterciácký klášter Hradiště nad Jizerou. Sborník příspěvků k jeho dějinám a architektuře. Praha, s. 86–165.
- Kroupa, P. 2015: Gotický rostlinný dekor bývalého cisterciáckého kláštera Hradiště, in: M. Kovář ed., Cisterciácký klášter Hradiště nad Jizerou. Sborník příspěvků k jeho dějinám a architektuře. Praha, s. 74–85.
- Kroupa, P. 2019: Rostlinný dekor na českých stavbách 13. století. Praha.
- Kroupa, P. 2021: Gotický rostlinný dekor na evropských stavbách 12. a 13. století. Praha.
- Kubín, P. 2006: Kanonizace svatého Prokopa v roce 1204, in: P. Sommer ed., Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa. Praha, s. 104–116.
- Kubín, P. 2011: Sedm přemyslovských kultů. Praha.
- Kuča, K. 1996–2011: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I–VIII [A–Ž]. Praha.
- Kudělka, Z. 1980: Kostel a obytné stavení románského dvorce v Čáslavicích, Umění XXVIII, č. 4, s. 380–381.
- Kudělka, Z. 1984: Románská architektura na Moravě, in: R. Chadraba ed., Dějiny českého výtvarného umění. I/1. Od počátků do konce středověku. Praha, s. 74–91.
- Kuthan, J. 1977: Středověká architektura v jižních Čechách do poloviny 13. století. České Budějovice.
- Kuthan, J. 1982: Architektura v přemyslovském státě 13. století, in: J. Kuthan ed., Umění doby posledních Přemyslovců. Roztoky u Prahy – Praha, s. 181–351.
- Kuthan, J. 1994: Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Města – hrady – kláštery – kostely. Vimperk.
- Kuthan, J. 2014: Benediktinské kláštery střední Evropy a jejich architektura. Praha.
- Kuthan, J. 2018: Dílo knížat a králů z rodu Přemyslovců. Praha.
- Lavička, R. 2023: Středověké kamenné křtitelnice ze 14. až 16. století na jihu a jihozápadě Čech. Typologie, tvarosloví, výzdoba, Průzkumy památek XXX, č. 1, s. 3–74.
- Libal, D. 1974: Anežka Merhautová, Raně středověká architektura v Čechách (recenze), Umění XXII, s. 160–175.
- Libal, D. 1984: Gotická architektura, in: R. Chadraba ed., Dějiny českého výtvarného umění I/1. Od počátků do konce středověku. Praha, s. 145–215.
- Libal, D. 2001: Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek. Praha.
- Lipka, F. 1899: Kostel ve Viskách, Časopis Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci XVII, č. 65, s. 15–18.
- Lipka, F. 1903: Kostel v Bořitově a památnosti jeho, Časopis Moravského musea zemského III, s. 1–13, přílohy obr. 1, 7.
- Lipka, F. 1904: Soupis zvonů na Boskovsku. Řada I, Časopis Moravského musea zemského IV, s. 18–42.
- Macek, J. 1952: O listinách, listech a kanceláři Vladislava Jagellonského (1471–1490), Sborník archivních prací II/1, s. 45–122.
- Malach, R. 2011: Raně středověké osídlení Lysické sníženiny a Malé Hané. Bakalářská diplomová práce obhájená na Ústavu archeologie a museologie Filosofické fakulty Masarykovy university. Brno, rkp.
- Mašín, J. 1954: Románská nástěnná malba v Čechách a na Moravě. Praha.
- Matějka, B. 1898: Soupis památek historických a uměleckých v království Českém od pravěku do počátku XIX. století. IV. Politický okres roudnický. Díl I. Praha.
- Mencl, V. 1950: Románská a gotická hlavice jako prostředek k datování české architektury, Zprávy památkové péče 10, č. 1, s. 1–24, přední strana obálky.
- Mencl, V. 1957: Románská Pustiměř, Zprávy Okresního vlastivědného musea ve Vyškově 4, leden 1957, s. 1–6.
- Merhautová, A. 1971: Raně středověká architektura v Čechách. Praha.
- Merhautová, A. – Třeštík, D. 1983: Románské umění v Čechách a na Moravě. Praha.
- Měřinský, Z. 1978: Archeologické nálezy z Letovic (okr. Blansko), Přehled výzkumů 1976, s. 77–78, tab. 16.
- Nečas, M. 2010: Obnova a nové využití kulturní památky v soukromém vlastnictví. Magisterská diplomová práce obhájená na Ústavu hudební vědy (Management v kultuře) Filosofické fakulty Masarykovy university. Brno, rkp.

- Novotný, V. 1913: České dějiny. Dílu I. část II. Od Břetislava I. do Přemysla I. Praha.
- Paprocký z Glogol a z Paprocké Vúle, B. 1602: Diadochos, id est successio: jinak Posloupnost knížat a králův Českých, biskupův i arcibiskupův Pražských a všech třech stavův slavného království Českého, to jest panského, rytířského a městského, krátce sebraná a vydaná. Knihy třetí. O stavu rytířském a rozmnožení jeho, jak dávno a odkud který rod a erb do tohoto království přišel. Praha.
- Pelant, J. 2013: Erby české, moravské a slezské šlechty. Vývoj erbů a stručné dějiny 610 rodů. Praha.
- Pilnáček, J. 1930: Staromoravští rodové. Vídeň.
- Plaček, M. 1988: K vývoji hradů v povodí Svitavy, *Archaeologia historica* 13, s. 307–320.
- Plaček, M. 1996: Hradby a zámky na Moravě a ve Slezsku. Praha.
- Plaček, M. 1999: Letovice (okres Blansko). Zámek, in: I. Hlobil – M. Perůtka edd., *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550*. III. Olomoucko. Olomouc, s. 162, č. 77.
- Plaček, M. 2001: Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí. Praha (2. vydání 2007).
- Pojsl, M. 1990: Velehrad. Stavební památky bývalého cisterciáckého kláštera. Brno.
- Popp, E. 1972: Die Patrozinien der böhmischen Länder in vorhussitischer Zeit. Ein Bestandsaufnahme, *Bohemia* 13/1, s. 44–130, 467–468, 475–476.
- Prix, D. 2009: Hlava první (796–1310), in: P. Kratochvíl ed., *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada architektura*. Praha – Litomyšl, s. 7–104.
- Profantová, N. – Vích, D. 2008: Raně středověké osídlení Malé Hané na pomezí Čech a Moravy, *Přehled výzkumů* 49, s. 133–164.
- Procházka, R. 2014: Raně středověké osídlení (2. pol. 6. století – 1200), in: Z. Jarůšková – A. Štof edd., *Pravěk Boskovicka*. Boskovice, s. 229–268, barevná příloha s. 363–368.
- Prokop, A. 1904: Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung. III. Band. Wien.
- Přichystal, A. 2025: Petrografické posouzení architektonického článku ze zámku Letovice. Brno, rkp.
- Raab, A. 1909: Die mährischen Kirchen, ihre Namen und die kulturgeschichtliche Bedeutung derselben, *Zeitschrift des Mährischen Landesmuseums* IX/1, s. 68–91.
- Richter, V. 1956: Hraniční hvozď v okolí Mor. Třebovska, *Časopis Společnosti přátel starožitností* LXIV, s. 141–161.
- Sadílek, J. 1999: Letovice (okr. Blansko). Zámek. Středověk (15. stol.). *Novověk. Záchranářský výzkum, Přehled výzkumů* 40 (1997–1998), s. 343–344.
- Sadílek, J. 2000: Nová zjištění na zámku v Letovicích, *Castellologica bohemica* 7, s. 379–381.
- Sadílek, J. 2006: Letovice kostel sv. Prokopa. Stavebně historický průzkum. Olešnice na Moravě, rkp.
- Sadílek, J. 2006: Letovice zámek. Stavebně historický průzkum. Olešnice na Moravě, rkp.
- Samek, B. 1994: Umělecké památky Moravy a Slezska 1 [A/I]. Praha.
- Samek, B. 1999: Kostel sv. Prokopa. Kolem 1400. Letovice (okr. Blansko), in: I. Hlobil – M. Perůtka edd., *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550*. III. Olomoucko. Olomouc, s. 162–163, č. 78.
- Samek, B. 1999: Umělecké památky Moravy a Slezska 2 [J/N]. Praha.
- Sedláček, A. 1893: Listy ze ztracených archivů panských, kteréž se v Paprockého Diadochu připomínají, na pravý čas a pravé udání svedené. Snůška II, *Věstník královské České společnosti nauk. Třída filosoficko-historicko-jazykozpytná* 5/1892, s. 47–78.
- Sedláček, A. 1923: Hradby, zámky a tvrze Království českého 14. Litoměřicko a Žatecko. Praha.
- Sedláček, A. 1925: Českomoravská heraldika. Část zvláštní. Praha.
- Sedláček, A. 2002: Atlasy erbů a pečeti české a moravské středověké šlechty. Svazek 3. Atlas erbů. Čechy (2. část). Edice (V. Růžek ed.). Praha.
- Sedláček, A. 2003: Atlasy erbů a pečeti české a moravské středověké šlechty. Svazek 4. Atlas erbů. Morava. Edice (V. Růžek ed.). Praha.
- Slepička, M. 2022: Kult populárního raně středověkého světce sv. Jiljí v českých zemích od jeho počátků až po konec středověku, *Historica – revue pro historii a příbuzné vědy* 13/2, s. 97–119.
- Sommer, J. 1998: Věž kostela v Ředhošti a její obranná funkce ve středověku, *Průzkumy památek* V, č. 2, s. 92–99.
- Sommer, P. 2006: Svatý Prokop a jeho kult ve středověku, in: P. Kubín – H. Pátková – T. Petráček edd., *Světcí a jejich kult ve středověku*. České Budějovice, s. 261–281.
- Sommer, P. 2007: Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve. Praha.
- Sommer, P. 2010: Der heilige Prokop und sein Kult im Mittelalter, in: E. Doležalová a kol., *Die Heiligen und ihr Kult im Mittelalter (Colloquia mediaevalia Pragensia 11)*. Praha, s. 275–297.
- Sommer, T. 2018: Víra, zbožnost, mecenát. Páni z Ronova a Přibyslavi a církve ve středověku. Olomouc.
- Safránek, P. – Reibl, P. 1998: Sakrální stavby okresu Blansko. Boskovice.
- Škabrada, J. – Anderle, J. 1991: Příspěvek ke stavebně technické charakteristice románských věží, *Muzejní a vlastivědná práce* 29/4 – *Časopis Společnosti přátel starožitností* 99, s. 229–234.
- Šlézar, P. 2023: Olomoucké knížectví Přemysla Otakara I. (1201–1212). Olomouc.
- Šrámek, J. 2016: Mezi normou, reformou a praxí. Proboštství benediktinských klášterů v Čechách a na Moravě ve středověku. Olomouc.
- Štaffen, Z. 2002: Petrologický výzkum západního průčelí kostela Nanebevzetí Panny Marie kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova, *Zpravodaj STOP IV/4*, s. 30–39.
- Štaffen, Z. 2003: Petrologický průzkum portálu kostela Nanebevzetí Panny Marie kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova, in: V. Hašek – R. Nekuda – J. Unger edd., *Ve službách archeologie IV. Sborník k 75. narozeninám Prof. PhDr. Vladimíra Nekudy, DrSc.* Brno, s. 169–171.
- Štědrý, F. 1897: Z bývalého dekanátu Slánského. 2. Filiální kostel sv. Jiljí v Ředhošti, *Method* XXIII/9, 10, s. 100–104.
- Štětina, J. 2020: Hrad Letovice, in: P. Vítámvás ed., *Šlechtický rod pánů z Boskovic. Ve znamení stříbrného hřebene. Katalog výstavy* 18. 9. 2020 – 4. 4. 2021, *Muzeum regionu Boskovicka*. Boskovice 2020, s. 50.
- Štof, A. 2024: O obci. 1. Archeologie a geologie, in: *Obec Bořitov v proměnách času*. Bořitov – Brno, s. 4–9.
- Uhlíř, J. 1978: Město a klášter v období vrcholného feudalismu (1250–1420), in: J. Uhlíř ed., *Třebíč. Dějiny města I*. Brno, s. 31–43, obr. přílohy na s. 44–46.
- Uhlíř, J. 2002: Klášterní kostel trebičských benediktinů a jeho architektura, in: L. Jan – P. Obšusta edd., *Ve stopách sv. Benedikta*. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české konané ve dnech 24. – 25. května 2001 v Třebíči. Brno, s. 231–243.
- Veselý, J. 1893: *Geschichte der fürstlich Schwarzenberg'schen Domaine Postelberg*. Prag.
- Wihoda, M. 1989: Ekonomické zázemí Hradce nad Moravicí na střední Moravě v 13. století, *Časopis Matice moravské* CVIII, č. 1, s. 77–87.
- Wihoda, M. 1995: Geneze moravské šlechty, *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis*, řada C, 2, s. 23–41.
- Wihoda, M. 2019: Vladislav Jindřich. Praha (2., přepracované vydání).
- Wolný, G. 1858: *Kirchliche Topographie von Mähren, meist nach Urkunden und Handschriften*. II. Abtheilung. Brünn. Diöcese. II. Band. Brünn.
- Wrssowecz, *Sekerka und Sedczicz Graf von, J. ed. 1667: Analecta historica, und Antapologia, uber etliche contenta, deren durch Friedrich der Aeltern von Aschenfeld in Druck gegebenen Salhausischen Genealogiae, und dero Continuation, das uhralt graeflich Wrssoweczische Geschlecht betreffend*. Dresden.
- Zapletalová, D. 2020: Dva brněnské románské emporové kostely a jejich vztah k další brněnské zděné architektuře. Co prozrazuje krinoidový vápenc?, *Brno v minulosti a dnes* 33, s. 11–42, 403, II–III, barevné přílohy B1–B3.
- Záruba, F. 2014: *Hradní kaple I. Doba přemyslovská*. Praha.
- Záruba, F. 2023: *Hradby doby přemyslovské I. Královské hradby, biskupská sídla*. Chebsko. Praha.
- Zháněl, J. 1967: Biskupský hrad Melice 1, *Zprávy Vlastivědného muzea ve Vyškově* 71, červenec 1967, s. 1–34.
- Zháněl, J. 1967: Biskupský hrad Melice 2, *Zprávy Vlastivědného muzea ve Vyškově* 72, říjen 1967, s. 37–63.
- Žemlička, J. 2002: *Počátky Čech královských*. 1198–1253. Proměna státu a společnosti. Praha.

PRAMĚNY

Edice

- AČ XLIV: Archiv český XLIV. Listinné garance náboženských poměrů na šlechtických panstvích v Čechách a na Moravě (1436–1620). J. Hrdlička ed., Praha 2024.
- CDB I: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I. G. Friedrich ed., Pragae 1904–1907.
- CDB II: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae II. G. Friedrich ed., Pragae 1912.

- CDB III/1: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae III/1. G. Friedrich ed., Pragae 1942.
- CDB III/2: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae III/2. G. Friedrich – Z. Kristen edd., Pragae 1962.
- CDB IV/1: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae IV/1. J. Šebánek – S. Dušková edd., Pragae 1962.
- CDB V/1: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae V/1. J. Šebánek – S. Dušková edd., Pragae 1974.
- CDB V/2: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae V/2. J. Šebánek – S. Dušková edd., Pragae 1981.
- CDB VI/1: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae VI/1. Z. Svíták – H. Krmíčková – J. Krejčíková – J. Nechutová edd., Pragae 2006.
- CDM IV: Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae IV. A. Boczek ed., Olomucii 1845.
- CDM V: Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae V. J. Chytil ed., Bru-nae 1850.
- Dalimil: Staročeská kronika tak řečeného Dalimila. 2. Vydání textu a veškerého textového materiálu. J. Daňhelka – K. Hádek – B. Havránek – N. Kvítková edd., Praha 1988.
- DSPF: Das St. Pauler Formular. Briefe und Urkunden aus der Zeit König Wenzels II. J. Loserth ed., Prag 1896.
- FRA XXXVII: Urkundenbuch des ehemaligen Cistercienserstiftes Goldenkron in Böhmen / Fontes rerum Austriacarum – Oesterreichische Geschichts-Quellen. Zweite Abtheilung. Diplomataria et acta. XXXVII. M. Pangerl ed., Wien 1872.
- FRB II: Fontes rerum Bohemiarum II. J. Emler – V. V. Tomek edd., Praha 1874.
- KPMB: Knihy počtů města Brna z let 1343–1365. B. Mendl ed., Brno 1935.
- PKMB: Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379). M. Flodr ed., Brno 2005.
- MZD II: Moravské zemské desky. Kraj olomoucký. II. 1480–1566. F. Matějka ed., Brno 1948.

Nevydané prameny

- Archiv Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Brně, č. 0 501 (Ústřední seznam kulturních památek – zámek Letovice).
- Archiv Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Brně, Spisovna fotografií, tak zvaný Nový fotoarchiv, inv. č. 1 209, 1 211.
- Archiv Pražského hradu, Archiv Metropolitní kapituly u sv. Víta v Praze (12.–20. stol.), listiny, sign. LXXXIII. 20.
- Národní archiv, fond Desky zemské větší, Praha, inv. č. 553, Kvaterní trhový zeleně zlatý druhý majestátův a privilegií 1663 (1664–1674).

INTERNETOVÉ ZDROJE

- Kyncl, J. – Kyncl, T., DendroLab Brno. Databáze datovaných objektů – Dendrochronologie.cz, <https://docs.google.com>
- Základní geologická mapa České republiky 1 : 50 000, <https://mapy.geology.cz>
- Zámek Letovice, <http://www.zamekletovice.cz>

DAS FRÜHGOTISCHE KAPITELL IM SCHLOSS LETOVICE

Das Schloss in Letovice (*Lettowitz*, Bez. Blansko) in Nordwestmähren wurde durch eine Reihe Umbauten von einer ursprünglich gotischen Burg in die heutige Gestalt geformt; als Aufgabe für die weitere Forschung bleibt eine nähere Erkenntnis seiner architektonischen Entwicklung (vgl. Abb. 1; 2). Einen außerordentlichen Fund in diesem Kontext stellt das neu registrierte und dokumentierte, sekundär im Erdgeschoss des Südwestflügels eingemauerte frühgotische Knospen-Dienstkapitell von einem außerordentlichen formalen Niveau dar (Abb. 3). Den bislang zugänglichen Informationen gemäß ist die Translozierung des damals frei innerhalb eines Schlosstraktes deponierten Bauglieds an seine heutige Stelle binnen der Jahre 2004–2011 erfolgt. Es möge somit aus den abgebauten Einmauerungen oder manchen Aushüben im Schlosskomplex bei den vorherigen Renovierungsarbeiten gestammt haben; eine Zufuhr aus einer anderen Örtlichkeit erscheint als weniger wahrscheinlich.

Es handelt sich typologisch um ein frühgotisches symmetrisches fünfeckiges Knospenkapitell von einem polygonalen (fünfseitigen) Wanddienst; die Gesamthöhe beträgt 33 cm, die Kapitellbreite 40 cm, die abgemessene Breite x Tiefe des Fragments 62 x 36 cm. Das an beiden Seiten mit plastischen Ringen abgesetzte Kapitell trägt den Dekor von sechs nach oben gebogenen schwertförmigen Blättern, die die heute verschwundenen Knospen abschlossen. Vier Blätter an den Kanten des Kapitells sind am unteren Teil mit doppelten Palmetten geschmückt, die oberen eingekehlten Lücken zwischen einzelnen Blättern beenden je zu drei abgerundeten Blättern, die die „kronenartige“ Einsäumung bilden (Abb. 4–6).

Die Absenz der Fundumstände erschwert grundsätzlich die Betrachtungen über die kulturhistorischen Zusammenhänge der Entstehung des Kapitells und die Architektur, für die es bestimmt war. Dem verwendeten Gestein gemäß, dem Cenomanium-Sandstein, der für die nächste Umgebung von Letovice charakteristisch ist, das Detail kann einen Teil der Ausstattung eines Sakralbaus sowohl in Letovice, als auch in der weiteren Umgebung dargestellt haben. Allein in Letovice kommen der Vorgängerbau der Pfarrkirche d. hl. Prokop, deren jetzige Gestalt der Neubau aus dem letzten Drittel des 14. Jahrhunderts ist, aber auch ein bislang unbekannter Sakralbau auf dem Burghügel oder die Kapelle der ältesten Lettowitzer Burg in Frage. Im Fall der lokalen Provenienz bietet sich der Zusammenhang mit den Herren von Ředhošť als den bereits im zweiten Viertel des 13. Jahrhunderts bedeutenden Adligen und damaligen Besitzern von Letovice dar, die mit wichtigen Landesämtern bekleidet waren. Es handelte sich vor allem um Vok v. Ředhošť, der in den Schriftquellen in den Jahren 1224–1238 erinnert wurde; zwischen den Jahren 1228–1234 als Olmützer Kammerherr und 1233–1236 abwechselnd als Burggraf der markgräflichen Burgen Hradec nad Moravicí (*Grätz*) und in Olomouc (*Olmütz*).

Ganz eindeutig ist hingegen der Zusammenhang des Lettowitzer Kapitells mit dem architektonischen Spitzenschaffen der seit Ende der 1220er Jahre die Benediktinerstiftsbasilika in Třebíč (*Trebitsch*) aufbauenden Bauhütte. Die detailreichen Bauglieder lassen sich vor allem in der Krypta der Trebitscher Kirche finden, die lockereren Analogien dann ebenfalls im Formenapparat der großen Zisterzienserklöster in Böhmen und Mähren (Hradiště nad Jizerou /*Kloster*/, Velehrad /*Wellehrad*/, Abb. 7–13). Die engste Verknüpfung mit der Trebitscher Abteikirche ermöglicht es, das Lettowitzer Kapitell genauer zu Ende der 1220er oder in die 1230er Jahre zu datieren. Das Lettowitzer Bauelement erweitert zugleich die nicht große Gruppe der von der Trebitscher Hütte gebauten Bauten um einen weiteren, auch wenn nicht sicheren Bau. Es zählt somit zusammen mit der Basilika in Měřín (*Wollein*, Bez. Žďár nad Sázavou/*Saar*) und wohl auch der entsprechenden Bauphase der Propsteikirche in Rajhrad (*Raigern*, Bez. Brno/*Brünn-Land*) zu den Belegen des frühesten Schaffens dieser außerordentlichen Professionsgruppierung.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Letovice (Lettowitz, Bez. Blansko), Schloss. Der Schlosskern in der Ansicht von Südosten (alle Fotos J. Doležel, 2025, falls nicht anders angeführt).

Abb. 2: Letovice, Schloss, Schlosskern, Grundriss vom Erdgeschoss, bauhistorische Analyse von F. Kašička (F. Kašička, s. Anm. 2, S. 188, Abb. 12); mit Schwarz angelegt – einzelne gotische Phasen; kreuzschraffiert – renaissancezeitliche Bauetappen; schrägschraffiert – barockzeitliche Umgestaltungen; doppelte Schrägschraffur – klassizistische und neugotische Ausbauten. Roter Pfeil zeigt die Lage des eingemauerten frühgotischen Kapitells im Südwestflügel des Schlosses (grafische Gestaltung M. Filip).
Abb. 3: Letovice, Schloss. Heutige Situierung des frühgotischen Kapitells am Fuß der linken (südlichen) Laibung des Durchbruchs innerhalb vom Südostflügel des Schlosses.

Abb. 4: Letovice, Schloss. Frühgotisches Kapitell, mäßige Untersicht von rechts (die Abb. 4–6 und 13 A zeigen es in der um 180° gedrehten Funktionsposition).

Abb. 5: Letovice, Schloss. Frühgotisches Kapitell, Frontansicht.

Abb. 6: Letovice, Schloss. Frühgotisches Kapitell, Detailaufnahme, mäßige Untersicht von links, deutliche Gliederung der eingekehlten Flächen zwischen den Blättern durch den „kronenartigen“ Dreizackensaum.

Abb. 7: Hradiště nad Jizerou (Kloster, Bez. Mladá Boleslav/Jungbunzlau), das verschwundene Zisterzienserkloster. Vierung der ehemaligen Kirche, Dienstkaptell an der Grenze zwischen dem Querschiffnordarm und dem Chor der marianischen Konventskirche (Foto P. Kroupa, 1982; grafische Gestaltung M. Filip).

Abb. 8: Velehrad (Wellehrad, Bez. Uherské Hradiště/Ungarisch Hradisch), ehemaliges Zisterzienserkloster. Dienstkaptell vom Kreuzgang, heute im Stiftslapidarium (Inv.-Nr. 5 819 LV).

Abb. 9: Třebíč, die einstige Benediktinerabtei. Grundriss der Krypta der Maria-Himmelfahrts-Konventskirche mit ersichtlich gemachten Säulen- oder Dienstkaptellen (A-C), zu denen sich die Analogie im Lettowitzer Schloss finden lässt (der Plan wurde aus der Bauaufnahme der Architekturstudenten der Wiener Kunstakademie aus dem Jahre 1896 übernommen; veröffentlicht in R. Fišer – E. Kučerňáková – J. Uhlíř, Benediktinský klášter v Třebíči/Das Benediktinerkloster in Trebitsch, Třebíč 2001, nicht nummerierte Beilage; grafische Gestaltung M. Filip).

Abb. 10: Třebíč, die einstige Benediktinerabtei, Krypta der Maria-Himmelfahrts-Konventskirche. Schiff, Kapitell der vierten Säule von Westen in der südlichen Säulenreihe.

Abb. 11: Třebíč, die einstige Benediktinerabtei, Krypta der Maria-Himmelfahrts-Konventskirche. Südliche Seitenkapelle, Nordwand, Kapitell des mittleren Gewölbedienstes.

Abb. 12: Třebíč, die einstige Benediktinerabtei, Krypta der Maria-Himmelfahrts-Konventskirche. Schiff, Kapitell der dritten Säule von Westen in der nördlichen Säulenreihe.

Abb. 13: Kapitelldekor im gegenseitigen Vergleich. Links – Letovice, Schloss; rechts – Třebíč, Krypta der Maria-Himmelfahrts-Konventsbasilika, Kapitell der dritten Säule von Westen in der nördlichen Säulenreihe.

(Übersetzung J. Noll)

POZDNĚ STŘEDOVĚKÁ PŘED- SUNUTÁ BAŠTA NÁCHODSKÉHO HRADU (DNES ZÁMKU) ARCHEOLOGICKÝ VÝZKUM ZANIKLÉ FORTIFIKACE V POLOZE VYSOKÝ ŠANC

PAVEL DRNOVSKÝ – LADISLAV
RYTÍŘ – JIŘÍ SLAVÍK – JIŘÍ UNGER

Late Gothic Bastion of Náchod Castle (Now a Chateau)
Archaeological Research of the Vanished Fortification at Vysoký šanc

The article examines the discovery of relics from an outer fortification found during archaeological excavations at Náchod Castle (Chateau). The structure was situated in the location known as Vysoký šanc in the western bailey. The foundations of an inward-opening fortification of a horseshoe ground plan were uncovered. The thickness of the double-sided facing masonry varies between 1.3 and 1.4 metres. The structure can be described as a bastion. The construction likely dates to the late 15th and early 16th centuries, during the ownership of Jan Špetle of Janovice, when the castle's outer fortifications were also added. The bastion was probably torn down in the first two-thirds of the 17th century when early Baroque updates were introduced, including a large turret that obscured the older bastion in the firing line. This bastion appears to have been illustrated in an early 16th-century veduta of Náchod.

Keywords: Middle Ages – fortification – castle – outer fortification – firearms

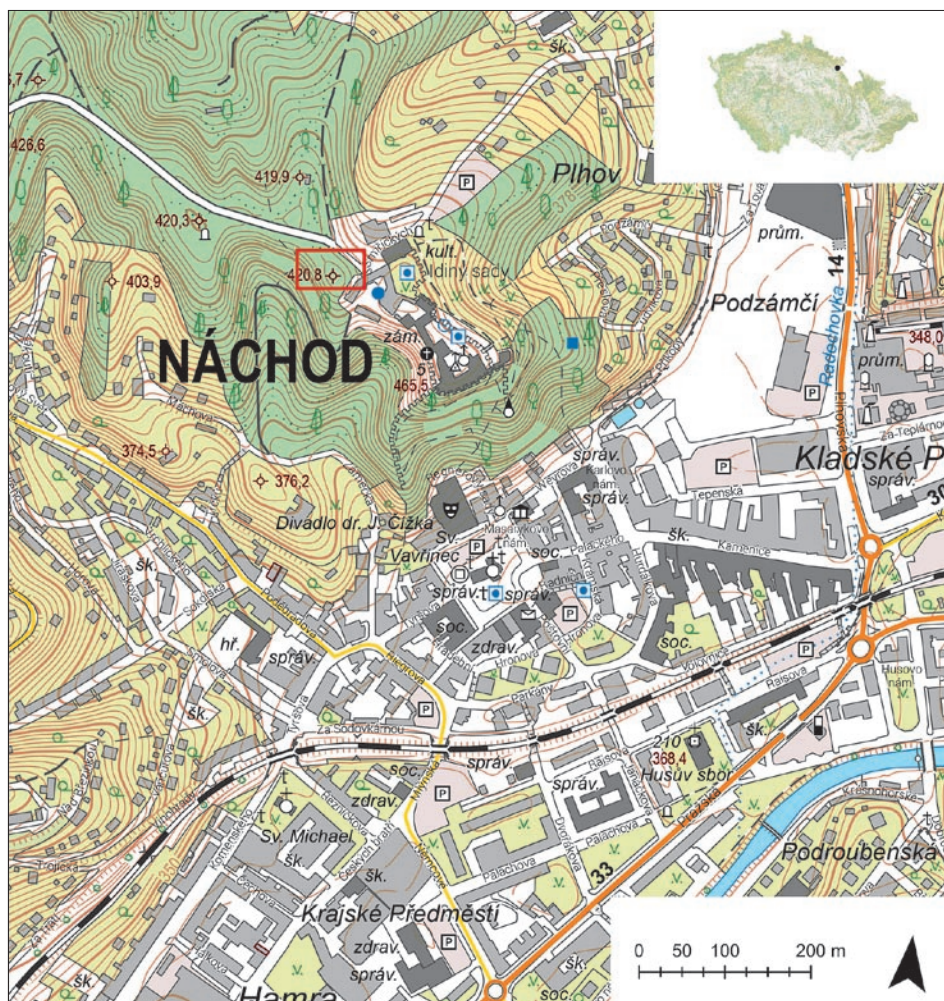
Předmětem článku je prezentace reliktní předsunuté fortifikace odkryté během archeologického výzkumu v areálu hradu (zámku) v Náchodě. Stavba se nacházela v poloze zvané Vysoký šanc na západním předpolí vrchnostenské rezidence. Odhaleny byly základy bašty podkovovitého půdorysu. Tloušťka jejího zdva činí 1,3–1,4 m. Vystavěna byla patrně na přelomu 15. a 16. století za majitele Jana Špetle z Janovic, kdy vzniklo i vnější opevnění hradu. Bašta byla patrně zbořena v průběhu prvních dvou třetin 17. století, kdy došlo k raně barokním úpravám areálu včetně výstavby mohutného toronu, kterému starší bašta clonila v palebném poli. Bašta je zřejmě zachycena na vedutě Náchoda z počátku 16. století.

Klíčová slova: středověk – fortifikace – hrad – předsunuté opevnění – palné zbraně

<https://doi.org/10.56112/pp.2025.2.04>

ÚVOD

Rozlehlý areál středověkého hradu ve východočeském Náchodě, přestavěného v několika etapách na novověký zámek, byl zkoumán až v posledním půlstoletí. Stavebněhistorické průzkumy postupně upřesňují poznání jeho vývoje, nepočtené a rozsahem nevelké archeologické výzkumy donedávna k poznání dějin areálu mnoho nepři-

Obr. 1: Náchod. Centrum města s hradem přestavěným na zámek, poloha výzkumu vyznačena obdélníkem (zpracovala T. Kravčí).

spívaly. Výrazný posun nastal v souvislosti s revitalizací zámeckého návrší v letech 2020–2022, kdy byl na několika místech vnějšího obvodu proveden záchranný archeologický výzkum. Jako nejzásadnější se ukázala zjištění učiněná v prostoru zvaném Vysoký šanc, kde došlo k objevu pozdně středověké fortifikační stavby (obr. 1). Uvedený pomístní název používáme ve formě, která je doložena v písemných pramenech již v 17. století (tzn. ponecháváme mužský rod).

STRUČNÝ NÁSTIN VÝVOJE SÍDLA

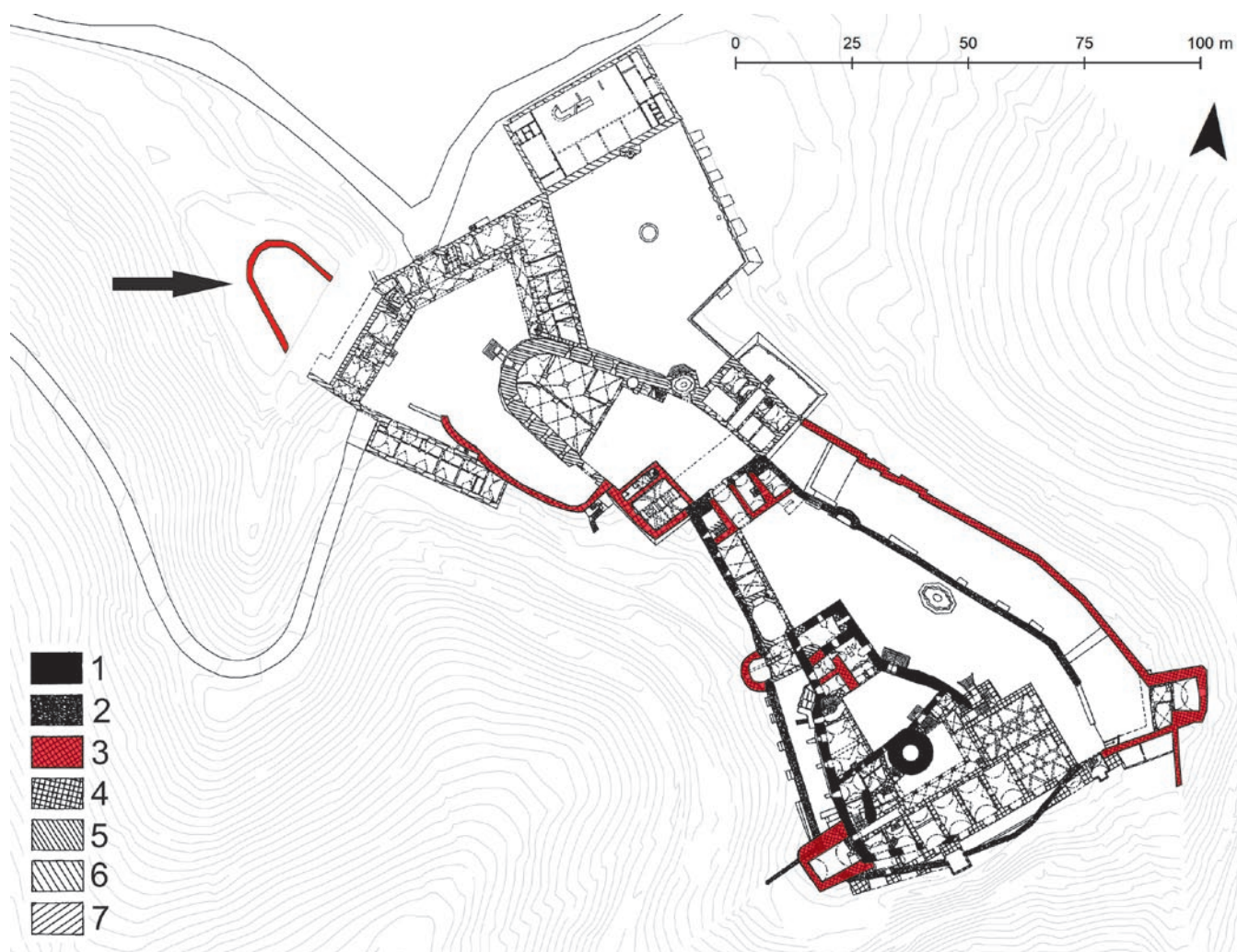
Vznik vrcholně středověkého hradu a založení města Náchoda se tradičně připisuje činnosti Hrona z Náchoda, doloženého predikátem k roku 1254. Dosavadní absence archeologických nálezů z období před rokem 1300 z prostoru města i hradu spolu s existencí náročně vystavěného kostela sv. Jana Křtitele z 2. poloviny 13. století v náchodském Starém Městě (Buroň – Racková – Slavík 2018, 113–122; Prix – Racková – Slavík 2020, 595–609) však umožňují vyslovit i jiné hypotézy ohledně počátků osídlení a výstavby nynějšího centra města. Hrad i hrazené město pod ním mohly být založeny až v 1. čtvrtině 14. století, možná v souvislosti se snahami českého krále Jana Lucemburského o získání Slezska (Čížek – Slavík 1998, 171–185).

V roce 1321 změnilo náchodské panství držitele, když jej Hronův potomek Ješek z Náchoda musel nuceně směnit za Kostelec nad Černými lesy. Držiteli hradu jako královského manství se po čtyřech letech stali páni z Dubé. Po roce 1377 se majitelé střídali, od roku 1414 jím byl Boček z Kunštátu a Poděbrad. Během husitských válek hrad spravovali husitští hejtmané. Roku 1437 se hradu zmocnil loupeživý rytíř Jan Kolda ze Žampachu, kterého v roce 1441 oblehlo koaliční vojsko východočeského landfrýdu, Prahy, Plzeňského a Prácheňského kraje a Slezanů a v krátké době hrad i město došlo, Kolda však se svými jezdci unikl a podle výroku zemského sněmu mu měl Náchod zůstat až do nástupu příštího krále na trůn (Baštecká – Ebelová edd. 2004, 51–52). Na přelomu dubna a května 1456 musel Bočekův dědic Jiří z Kunštátu a Poděbrad Náchod dobývat znovu. Jiří k Náchodu připojil panství zbořeného hradu Vizmburk, jeho syn Jindřich Minstrberský však od roku 1484 musel tento majetek zastavovat, až jej mezi lety 1494 a 1500 odkoupil poslední zástavní držitel Jan

mladší Špetle z Prudic. Za něj došlo k výstavbě vnějšího opevnění hradu s dvojicí velkých bašt na jižní straně. Roku 1533 se majitelem náchodského panství, zvětšeného meztím o Malou a Velkou Skalici, stal Vojtěch z Pernštejna. Po jeho brzké smrti držel hrad do roku 1544 Jan z Pernštejna, ale kvůli zhoršující se ekonomické situaci rodu musel Náchod prodat Zikmundu Smiřickému ze Smiřic, jehož potomci uskutečnili několik přestaveb, jimiž se hrad proměnil v renesanční zámek (Svoboda 1998, 233–242).

PŘEHLED DOSAVADNÍHO BĀDÁNÍ

Úroveň archeologického poznání zámeckého areálu byla nízká. Donedávna jedinou akcí zde uskutečnilo Okresní muzeum v Náchodě v roce 1983, když archeolog Zdeněk Lochman v drobné zjišťovací sondě odkryl na Vysokém šanci část koruny zdíva kruhového půdorysu (Čížek – Slavík 1994, 118). Výraznější výsledky přineslo v posledním století stavebněhistorické bádání. Nejstarší grafické vyhodnocení stavebního vývoje zámku bylo zpracováno pro náchodský díl akademického Soupisu památek (Wirth – Machát 1910). Jako středověká byla označena pouze velká věž, další části byly datovány do 16. a 1. čtvrtiny 17. století, 2. poloviny 17. a do 1. poloviny 18. století. Výkres přízemí hlavní části zámku bohužel nezahrnul okrajo-

Obr. 2: Náchod, zámek. Půdorys zámku s vyznačením stavebního vývoje dle J. Slavíka a J. Čížka. Půdorys zasazen do vrstevnicového plánu a doplněn o zdivo bašty objevené při archeologickém výzkumu v poloze Vysoký šanc (vyznačeno šipkou). Stavební vývoj: 1 – polovina 13. století; 2 – 1. polovina 14. století; 3 – přelom 15. a 16. století; 4 – 2. polovina 16. století a 1. čtvrtina 17. století; 5 – polovina 17. století; 6 – 2. čtvrtina 18. století; 7 – 1. polovina 19. století. Červeně zvýrazněna stavební fáze z přelomu 15 a 16. století, do které lze zařadit i odkrytou baštu v poloze Vysoký šanc (převzato z: Bašteká – Ebelová edd. 2004, 100; upravil P. Drnovský).

vé objekty areálu: jihovýchodní baštu, jízďárnu, stavení šatlavy ani plochu Vysokého šance. Dobroslava Menclová v knize o českých hradech pojednala o rezidenci v Náchodě poměrně stručně, kromě válcové věže popsal a zbytky obvodové hradby jádra a stavení vystupující z její linie na severní straně (Menclová 1972a, 139–140). Její poznatky se objevily i v příspěvku publikovaném k zpřístupnění zámku po ukončení hlavní etapy jeho stavební obnovy (Wagner – Muchka – Netková 1979, 65–67).

První stavebněhistorický průzkum zámeckého areálu byl v roce 1963 doprovázen analytickým plánem v měřítku 1 : 400 (Kalábová 1963), a to v úrovních obou pater hlavního objektu. Druhý stavebněhistorický průzkum areálu byl zpracován v roce 1996 (Lancinger – Svoboda 1996); zanedlouho byla část výsledků publikována (Svoboda 1998, 229–244). S předloženými závěry diskutovali Jan Čížek a Jiří Slavík (obr. 2), kteří předpokládali v místě torionu existenci kruhové bašty a předsunutou kruhovou baštu na Vysokém šanci (celkový výkres in: Šafář 1995, 112; Čížek – Slavík 2000, 403–408). Publikovány byly i dílčí průzkumy novověkého opevnění, Hodinové a Velké věže (Čížek – Slavík 1994, 117–122; Slavík 2007, 36–39; Slavík 2013, 141–150).

OKOLNOSTI VÝZKUMU

Záchranný archeologický výzkum při obnově zámeckého návrší probíhal formou zjišťovací sondáže a dohledu v místě nově budovaných pěších cest, terénních úprav, schodišť, mostků atd. Stavební a terénní úpravy měly převážně charakter parkových úprav, a tomu odpovídal i rozsah sondáže a informací, které bylo možné ve výrazně svažitém prostoru získat. Rozsáhlejší plošný odkryv proběhl pouze v jednom místě, a to pod jihovýchodní baštou.

Zmiňované úpravy se dotkly i polohy Vysoký šanc (obr. 3; 4). Jedná se o nejvyšší část zámeckého areálu severozápadně od dnešního tzv. úřednického traktu, kterou tvoří protáhlá trojúhelníková plošina na bocích zpevněná opěrným zdivem. Tato plocha je poprvé v písemných pramenech označována jako Vysoký šanc již v roce 1643. V tomto prostoru byla v minulosti velmi omezeně dokumentována kamenná konstrukce, interpretovaná jako bašta trčkovského opevnění, či zbytek zahradní stavby (Čížek – Slavík 1994, 118–119).

Prostor Vysokého šance byl prozkoumán celkem 15 sondami. Nejvýznamnějším nálezem bylo zdivo bašty, označené jako SJ 901. Zachyceno bylo v sondách S1, S6,

Obr. 3: Náchod, zámek. Letecký pohled od západu, pozice předsunuté bašty označena šipkou, snímek pořízen po obnově a památkové prezentaci objektu nadzemním zdívem (foto T. Kravciv).

Obr. 4: Náchod, zámek. Letecký pohled, pozice předsunuté bašty označena šipkou, snímek pořízen po obnově a památkové prezentaci objektu nadzemním zdívem (foto T. Kravciv).

S7, S15, S16, S17 a S18 (obr. 5–7). Další zděná konstrukce SJ 910 byla zachycena v sondě 19, ale její přímou vazbu k tělesu bašty se nepodařilo vzhledem k porušení východní části prostoru mladšími zásahy dokumentovat.

Torzo bašty bylo po dokončení archeologického výzkumu upraveno k prezentaci na povrchu terénu. Zdivo je odhaleno v celém půdorysu cca 1 metr od zachované koruny, která byla zakonzervována.

NÁLEZOVÁ SITUACE ZANIKLÉ BAŠTY

Sonda 1 se nacházela přibližně uprostřed zkoumané plochy AP03. Po odstranění vrchní tmavě hnědé humusové vrstvy (SJ 100) a kypré prachové hlíny pod ní (SJ 101)

byl odkryt vnější líc zdiva oboukoveho tvaru z lomového kamene, který byl nasazen na šterkopiskové podloží. V jižní části sondy vrstva SJ 100 překrývala tmavě hnědou písčitou hlínu (SJ 124).

Sonda 6 byla umístěna na východní straně sondy 1/AP03. Po odstranění humusového drnu (SJ 121), který spočíval na tmavě hnědé písčité prachové hlíně (SJ 122), následoval světle červenohnědý šterkopisek s drobnými kamínky (SJ 123), ve kterém bylo odhaleno pokračování kamenného zdiva SJ 901, zachyceného v sondě 1/AP03. Stratigrafická jednotka SJ 123 dále spočívala na středně ulehlem okrově hnědém šterkopisku (SJ 134), uloženém na kyprém červenohnědém šterkopisku (SJ 135), překrývající hnědou písčitou hlínu (SJ 136), po které následovala ulehlá oranžová drf cihel (SJ 137). Pod touto stratigrafickou jednotkou byla odkryta ulehlá prachová hlína s drobkami uhlíků (SJ 138), spočívající na středně ulehle písčité

hlíně (SJ 139), pod kterou se nacházel ulehlý hnědočervený hrubozrnný písek, tvořící nejstarší půdní horizont (SJ 140). Zdivo 901 přerušovalo stratigrafické jednotky SJ 134, SJ 135, SJ 136, SJ 137, SJ 138 a SJ 139. Pod ním byl identifikován výkop pro základ zdiva 901 (SJ 505) s písčito-hlinitou výplní s velkými a středními fragmenty vápencových a slepencových kamenů (SJ 143).

Sonda 7 se nacházela jižním směrem od sondy 6 a východním směrem od sondy 1/AP03. Po odstranění humusového drnu (SJ 131) bylo zachyceno pokračování zdiva 901. Po humusovém drnu následovala tmavě hnědá prachová hlína (SJ 132), uložená na světle červeném ulehlem šterkopisku (SJ 133), pod kterým se nacházel červenohnědý ulehlý šterkopisek s drobkami uhlíků (SJ 154), překrývající červenohnědý šterkopisek s četnými zlomky kamenů (SJ 155), spočívající na červenohnědém šterkopisku s drobkami uhlíků (SJ 156). Dále pod SJ 156 následovala červenohnědá středně ulehlá písčité hlína s proplásky hnědé písčité hlíny a malými fragmenty uhlíků (SJ 157), která opět překrývala červenohnědý šterkopisek s fragmenty uhlíků i cihel (SJ 158), uložený na středně hnědé písčité

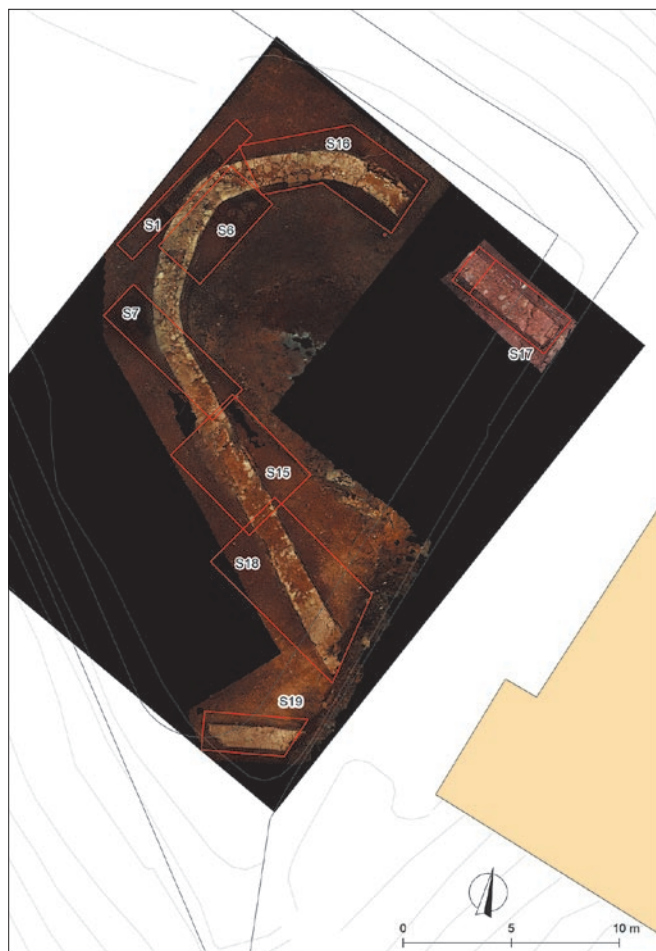
hlíně (159). Pod SJ 159 se nacházel červenohnědý štěrkopísek promíchaný s tmavě šedou písčitou hlínou se zlomky opuky. Jednalo se možná o pochozňi vrstvu (SJ 160), která ležela na červenohnědém štěrkopísku (SJ 161). Všechny stratigrafické jednotky, kromě SJ 131, byly přerušeny kamenným zdívem 901, pod kterým se nacházel výkop pro základy zdiva (SJ 507) s kyprou červenou štěrkopískovou výplní se zlomky kamenů (SJ 163). Podloží pod SJ 161 a SJ 163 bylo charakterizováno jako hrubozrný písek s kamínky a křemennými valouny (SJ 1625).

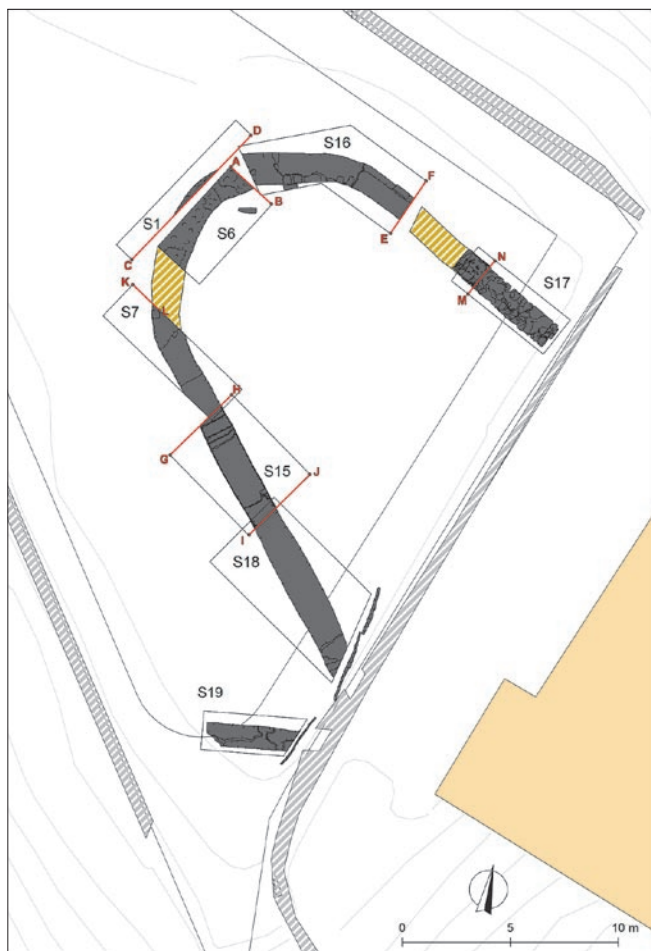
Obr. 5: Náchod, zámek, poloha Vysoký šanc. Odhalené zdivo předsunutě bašty, pohled od severu. QR kód odkazuje na 3D model nálezové situace (foto T. Kravciv).

Sonda 15 byla rozšířením sondy 9. Kyprá humózní písčité hlína (SJ 195) překrývala hnědou písčitou hlínou (SJ 196), uloženou na červenohnědém štěrkopísku s malými fragmenty uhlíků a cihel (SJ 197), pod kterým se nacházela šedá písčité hlína lomových kamenů (SJ 181). Do těchto vrstev byla zahlobena sonda 9 (SJ 510), jejíž zásyp (SJ 199) je viditelný na severním a jižním řezu sondy 15. Po odstranění SJ 197 bylo v celé délce sondy zachyceno po-

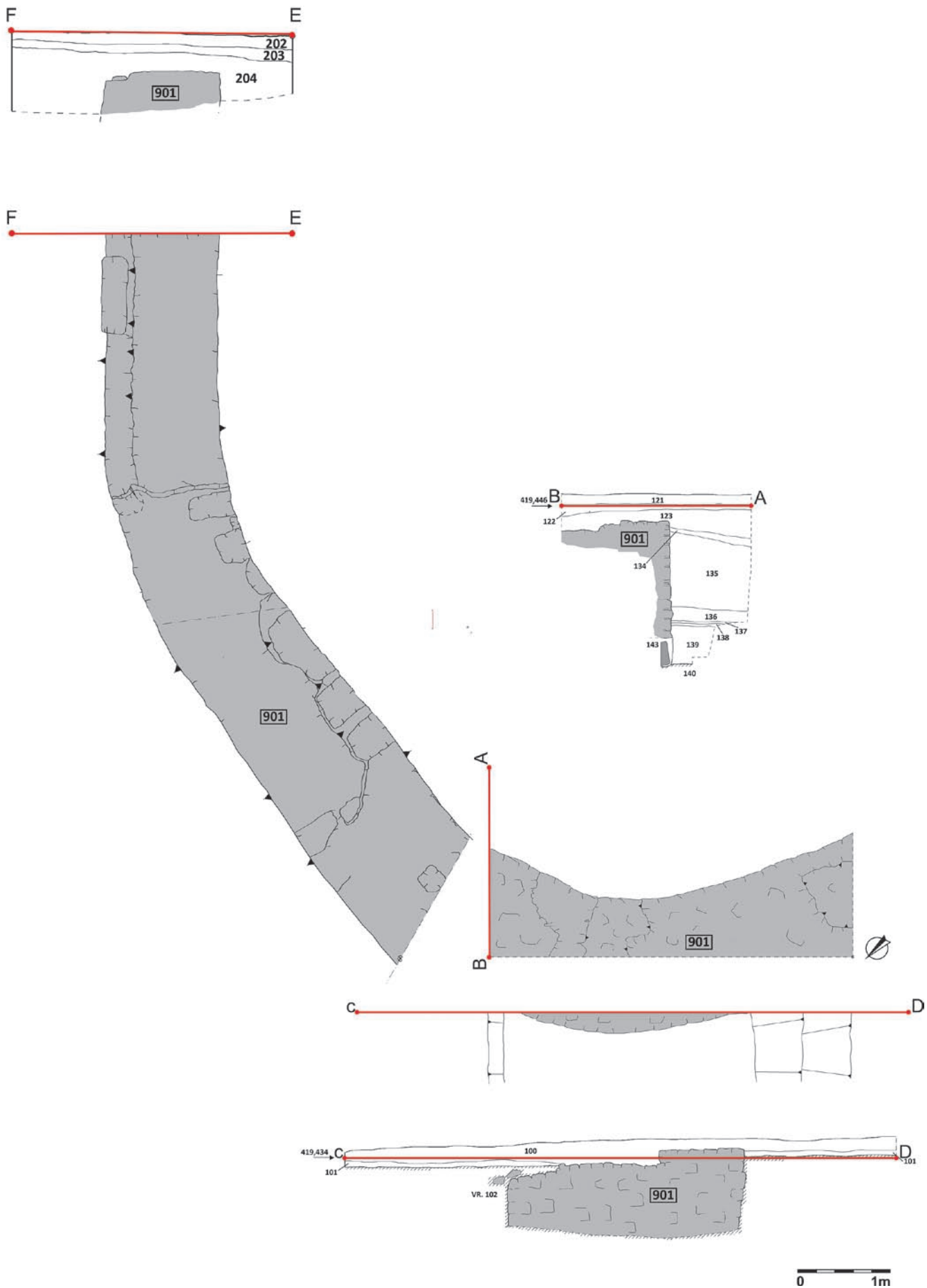
kračování zdiva SJ 901, orientovaného S-J. Stratigrafická jednotka SJ 197 dále spočívala na červenohnědém štěrkopísku s proplástkami hnědého zahliněného štěrkopísku (SJ 198) a na červenohnědém štěrkopísku s malými fragmenty cihel a uhlíků (SJ 200), který byl částečně překryt i stratigrafickou jednotkou SJ 183. Pod vrstvou SJ 200 se nacházel písčito-hlinitý štěrkopísek (SJ 201).

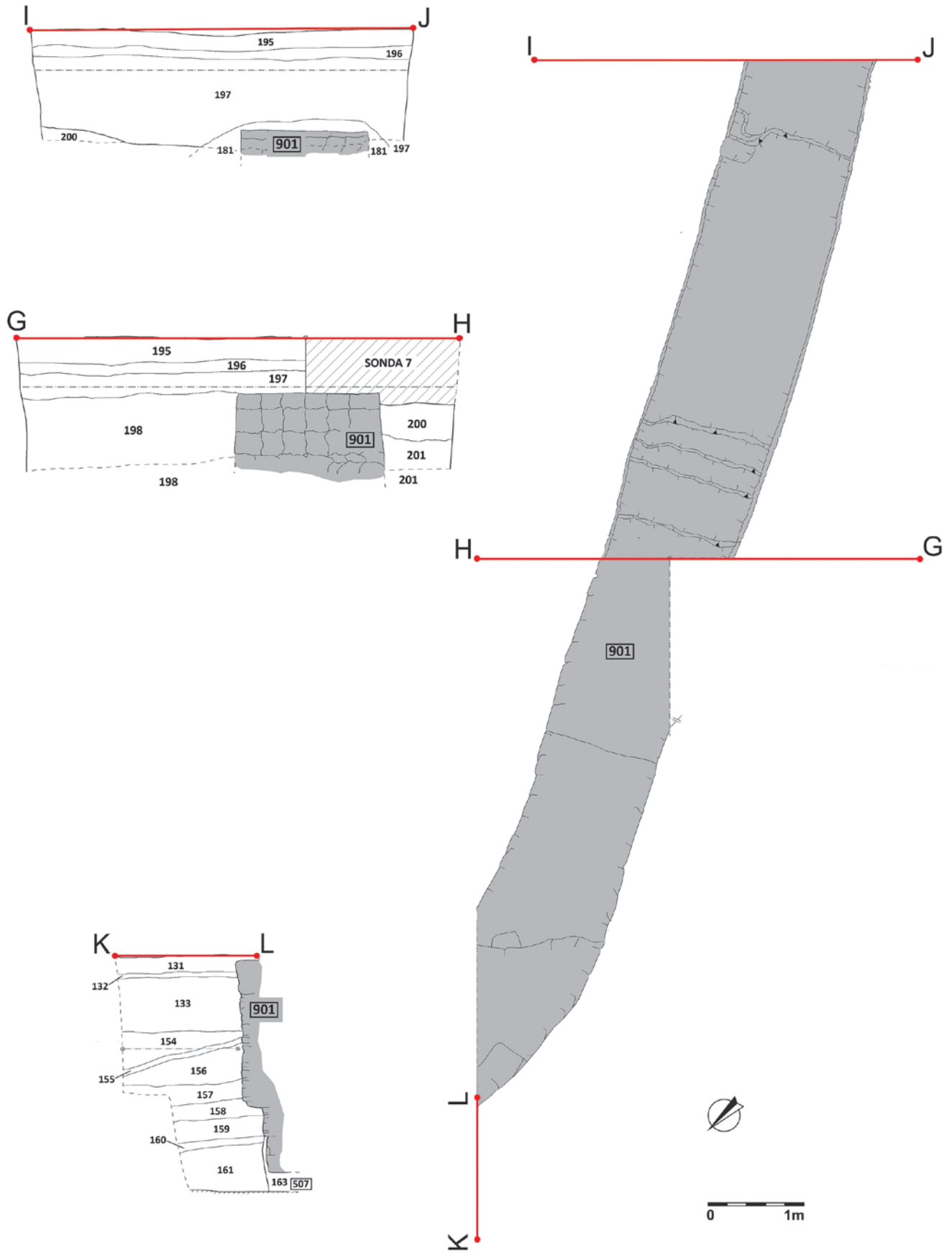
Obr. 6: Náchod, zámek, poloha Vysoký šanc. Celkový plán rozložení sond (zpracovala T. Kravciv).

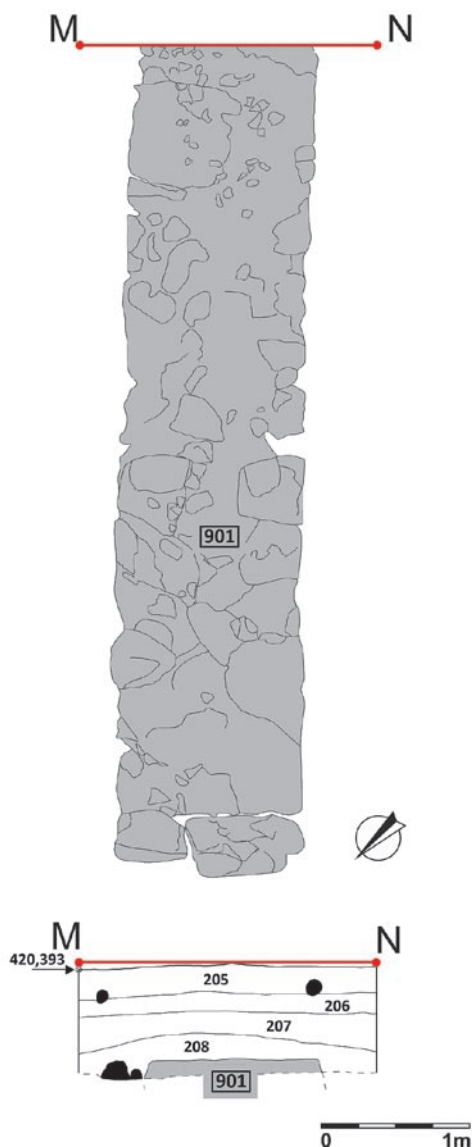
Obr. 7: Náchod, zámek, poloha Vysoký šanc. Celkový plán rozložení sond na fotogrammetrickém podkladu (zpracovala T. Kravciv).

Obr. 8: Náchod, zámek, poloha Vysoký šanc. Sondy 1, 6 a 16 (zpracovali T. Kravciv a P. Drnovský).

Obr. 9: Náchod, zámek, poloha Vysoký šanc. Sondy 7 a 15 (zpracovali T. Kravciv a P. Drnovský).

Obr. 10: Náchod, zámek, poloha Vysoký šanc. Sonda 17 (zpracovali T. Kravčíu a P. Drnovský).

Sonda 16 byla umístěna východně od sondy 1 a severovýchodně od sondy 6. Povrch sondy tvořil humusový drn (SJ 202) spočívající na hnědé písčité prachové hlíně (SJ 203), uložené na červenohnědém štěrkopísku s drobnými kamínky (SJ 204), ve kterém bylo odhaleno pokračování kamenného zdiva SJ 901.

Sonda 17 se nacházela východně od sondy 16/AP03. Pod humusovým drnem (SJ 205) byla zachycena tmavě hnědá prachová hlína (SJ 206), uložená na ulehleém červenohnědém štěrkopísku (SJ 207), pod kterým se nacházela světle červenohnědá písčité hlína (SJ 208). V této vrstvě bylo odhaleno pokračování zdiva 901. Podloží sondy nebylo zjištěno.

Sonda 18 byla umístěna mezi sondami 4, 10 a 15 v jihovýchodní části zkoumané plochy AP03. Povrch tvořila kyprá hnědošedá prachová hlína (SJ 209), překrývající černošedou písčitou prachovou hlínu (SJ 210), uloženou na červenohnědé písčité hlíně, která překrývala ten-

kou vrstvu červenošedé písčité hlíny (SJ 212) a zdivo SJ 901.

Konstrukce 901: V sondách S1, S6, S7, S15, S16, S17 a 18 byla odhalena koruna a líc zdiva z lomového kamene o tloušťce 1,3–1,4 m z místních světle okrových slepenců a bělavých pískovců, pojené na vápennou maltu s lokálním pískem okrové barvy (obr. 8–10). Oboustranně lícované zdivo s drobnými vodorovnými ústupky vytváří půdorys s oblým, dvakrát lomeným čelem a rovnými boky. V sondě 7 byl v hloubce cca 1,5 m od současného povrchu terénu zachycen výkop pro základ (SJ 507), který se ovšem na samotném zdivu jinak neprojevoval. V jižní části nese je zdivo postupně zeslabené, což se projevuje jeho schodovitým profilem (zachyceno na profilu v sondě 7). V žádné z položených sond, které byly umístěny i v prostoru před zdivem bašty, či dosahovaly až k jižní terénní hraně zkoumané plochy, nebyly zachyceny stopy po vnějším příkopu.

VÝPOVĚĎ ARCHEOLOGICKÝCH NÁLEZŮ

Během výzkumu fortifikace byl získán bohatý nálezový soubor artefaktů. Jedná se o více jak 1100 jedinců, převážně keramických a v menší míře též skleněných a kovových. Bohužel pro potřeby řešení otázky chronologického ukotvení doby fungování opevnění nemá většina souboru potřebné nálezové vlastnosti. Pochází totiž ze svrchních stratigrafických vrstev. Jedná se o planýrovací vrstvy, které vznikly v době úprav tohoto prostranství po zániku fortifikace (pochází úroveň a situace do hloubky přibližně 40 cm od současného povrchu terénu).

Nepřekvapí tedy, že tato úroveň obsahovala heterogenní směs nálezů, které lze považovat z hlediska nálezových okolností za terciální depozity. Většina tohoto souboru spadá do novověku (cca 1600–1850). Ojedinele je však zastoupena i keramika vrcholně středověká a pozdně středověká (cca 1300–1550). Častý je výskyt recentní keramické produkce (cca 1850 – současnost). Přítomno je zde kuchyňské a stolní zboží. Pokud bylo možno rozpoznat druh nádoby, jsou nejčastěji přítomny různé formy hrnců, druhým častým tvarem je talíř a mísa. Zastoupeny jsou i další tvary (džbán, poklička, pánev, kahan atd.). Dle určených technologických skupin je zřejmé, že většina souboru je tvořena hrnčinou lokálního původu. Importem je novověká kamenina ze Slezska a Lužice. V rámci recentních nálezů je nadregionální zboží zastoupeno mimo jiné porcelánem. Za import lze označit i nečetné fragmenty mezzomajolik (Fröhlich 2015).

Kamnářská keramika pochází z komorových i nádobkových forem kachlů. Neglazované nádobkové kachle s pravoúhlým ústím lze datovat ještě do vrcholného či pozdního středověku; bližší časové určení je z důvodu tvarové uniformity nemožné. Komorové kachle jsou přítomny fragmenty komor a čelních vyhřívacích stěn. Komory morfologicky odpovídají rámovým tvarům, a náleží tak novověkým formám (Smetánka 1969). Čelní vyhřívací stěny jsou glazované a nenesou ve většině případů reliéfní výzdobu. Přestože se zpravidla jedná pouze o fragmenty čelních vyhřívacích stěn, lze je sty-

sonda 6, s.j. 136

Obr. 11: Náchod, zámek, poloha Vysoký šanc. Dokumentace nálezů (zpracoval P. Drnovský).

1

sonda 7, s.j. 131

2

3

sonda 17, s.j. 208

4

sonda 16, s.j. 204

5

sonda 15, s.j. 181

6

7

sonda 6, s.j. 123

Obr. 12: Náchod, zámek, poloha Vysoký šanc. Dokumentace nálezů (zpracoval P. Drnovský).

sonda 6, s.j. 123

Obr. 13: Náchod, zámek, poloha Vysoký šanc. Dokumentace nálezů (zpracoval P. Drnovský).

lově přiřadit do 17. až 19. století. Přítomny jsou kachle renesanční, barokní, rokokové, empírové i klasicistní (Ourodová-Hronková – Pešková 2021). Nálezy kamnářské keramiky dokládají hojnou přítomnost jednotlivých těles kachlových kamen v areálu náchodského zámeckého areálu v průběhu novověku. Jejich zastoupení v odpadních vrstvách svědčí o postupné výměně těles z důvodu stylového zastarání, případně funkčního opotřebení (alternativně mohlo docházet i k reparačním zásahům, nikoliv celým výměnám).

Co se týče datace předsunuté fortifikace a vymezení doby její existence na základě archeologických nálezů,

musíme se zaměřit na stratigrafické jednotky, které jsou v superpozici s její konstrukcí. Prvně se jedná o vrstvy, které byly narušeny základovými vkopy bašty. Nálezy z těchto kontextů by mohly danou stavbu určit post quem. Obdobná je situace u druhé skupiny stěžejních stratigrafických jednotek, a to u vrstev, které přímo nasedají na dochovanou korunu ubouraného zdiva bašty. Nejmladší nálezy z těchto vrstev by mohly určit období, kdy došlo k demolici. Bohužel přes četné sondáže pochází z těchto důležitých vrstev pouze početně menší soubory. Nálezy z vrstev, které byly narušeny základovým vkopem, byly získány v sondě 6. Konkrétně se jed-

ná o keramický soubor z vrstvy 136 (obr. 11). V rámci tohoto kontextu bylo získáno celkem 57 keramických fragmentů. Většina z nich (50 ks) představuje kvalitně vypálenou hrnčinu ponechanou v rezné podobě. Díky homogennímu oxidačním prostředí se barva keramiky pohybuje v odstínech oranžové barvy. V rámci severovýchodních Čech se jedná o převládající formu pozdně středověké hrnčířské produkce, jejíž postupnou dominanci lze sledovat na počátku 15. století (*Drnovský 2018, 77; Matějková 2014, 100*). V rámci zastoupených tvarů jsou přítomny hrnce a mísy. Tak jako v případě analogických souborů i mezi náchodskými nálezy se objevuje výzdoba v podobě červeného malování a jednoduchých oběžných rytých linií na podhrdlí nádob. Jedná se o masovou produkci z průběhu 15. století. Publikované analogické soubory pochází i z jižněji položených měst, např. z Rychnova nad Kněžnou (*Macháček 2023*), Vamberku (*Fleknová 2021*) a Kostelce nad Orlicí (*Dragounová 2020*). V oblastech severně od Náchoda jsou obdobné soubory identifikovány na tvrzcích Javorníku (*Drnovský 2018*) a Mladých Bukách (*Wolf 2004*). Pro chronologické srovnání je podstatný soubor z nedalekého hradu Vizmburku zaniklého v roce 1447; zde se nachází identická keramika (*Košťál 2013, 67–70*).

Zbylých sedm keramických fragmentů ze stratigrafické jednotky 136 v sondě 6 představuje sice také oxidačně pálenou hrnčinu, ta je však glazovaná. V šesti případech je světle hnědá poleva aplikována na vnitřní stranu nádoby. Pouze spodní část jedné nádoby (patrně džbán) nesl světle béžovou polevu v kombinaci s tmavě šedými pásy i na vnějším povrchu. Nástup vnitřně polévané hrnčiny lze obecně sledovat od závěru 15. století a zejména pak během počátku 16. století, kdy postupně nahrazuje výše popsanou neglazovanou keramiku (*Drnovský 2018, 78*). Již dříve byla glazura aplikována na vybrané tvary nádob, zejména trojnohé pánve. Na výše zmíněném zaniklém Vizmburku je glazované zboží představováno téměř výhradně pánvemi (*Košťál 2013, 71*). Vzhledem k poměru glazovaných a neglazovaných fragmentů keramiky se kloníme s určením vzniku depozitu 136 právě na přelomu 15. a 16. století. V průběhu pokročilého 16. století bychom totiž očekávali opačný trend poměru zastoupení obou keramických produkcí (tato změna poměrů se naopak projevila v mladších depozitech).

Nálezů pocházejících z vrstev překrývajících dochovanou korunu zdíva bašty je mnohem více. V sondě 6 se jedná o nálezy z vrstvy 123, v sondě 7 se jedná o nálezy z vrstvy 131, v sondě 16 z vrstvy 204, v sondě 15 z vrstvy 181, sondě 17 z vrstvy 208 (obr. 12; 13). Celkem z těchto situací pochází 63 keramických fragmentů. Zde je poměr opačný. Souhrnně 51 ks je opatřeno glazurou (z toho 12 ks oboustranně). V rámci kolekce se kromě různých tvarů hrnců a džbánů objevují i pánve, talíře a poklička. Neglazovaná keramika je oproti tomu přítomna pouze devíti fragmenty. Zbylé dva keramické fragmenty pocházejí z kameninových nádob. Dle charakteristické hnědé barvy glazury a slinuté šedé barvy lomu lze původ kameniny určit do Slezska, konkrétně do dnes polského Boleslavce (Boleslawiec, Bunzlau). Rozmach výroby tohoto zboží se datuje od 16. století, přičemž kulminoval zejména v 18. a 19. století (*Bober-Tubaj 2014; Scheufler 1972, 62*).

Jednou je zastoupena kamnářská keramika, konkrétně zlomek čelní vyhřívací stěny kachle. Jedná se příliš malý zlomek (cca 6×4 cm), který nelze blíže datovat. Vnější povrch byl sice ponechán v rezné podobě, ale byl přetažen světlou bělavou hlinkou. Dochovaná část motivu je tvořena rostlinným ornamentem, ohraničeným plochou lištou. Patrně se jedná o komorový rámový kachel s mozaikovým vzorem, kde rostlinné motivy byly umístěny v kazetovitě utvářených polích. Analogické nálezy bývají kladeny rámcově do 2. poloviny 16. až 1. poloviny 17. století (*Brych 2004, 210–213*).

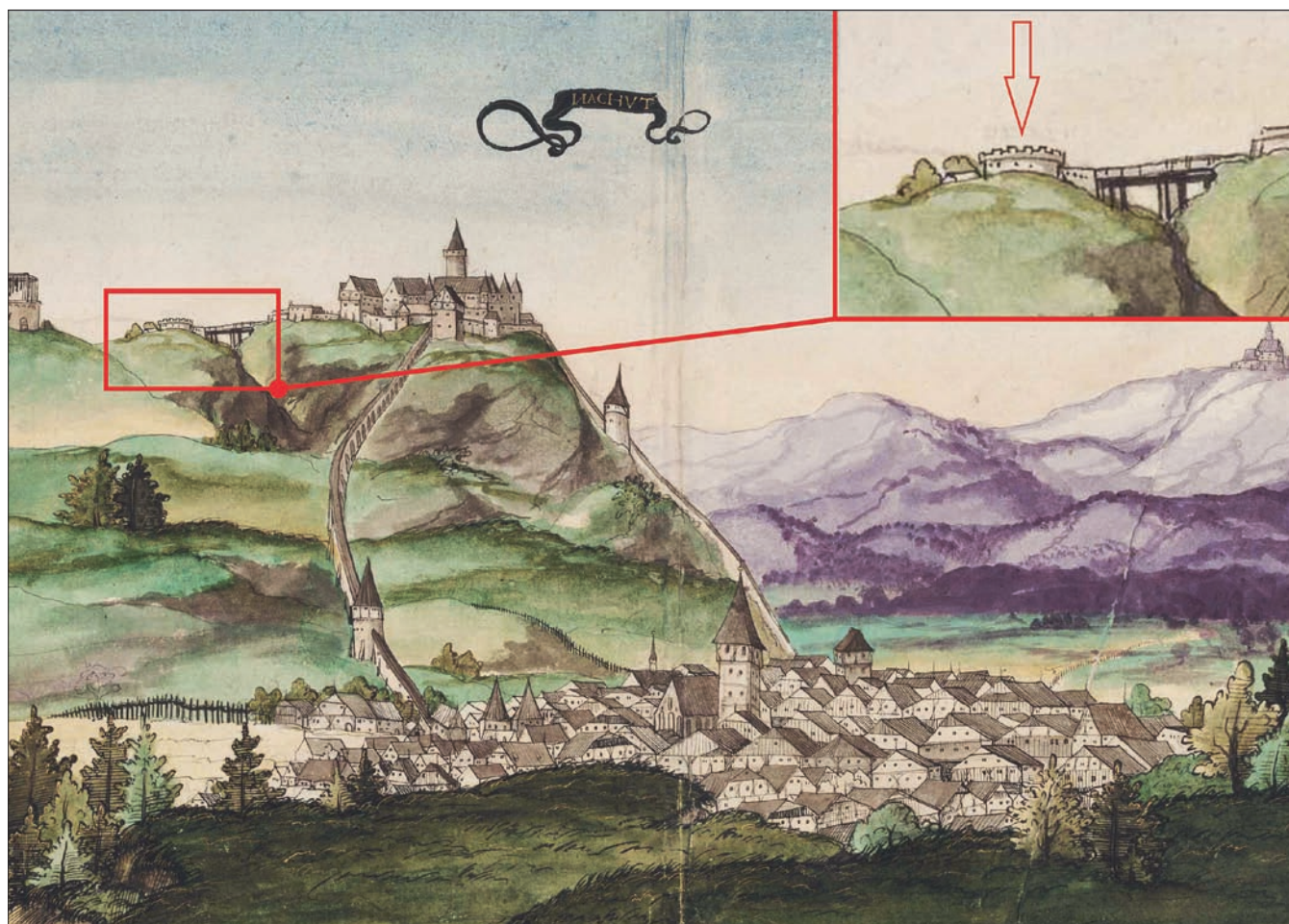
Na základě výše uvedené charakteristiky nálezů lze soubory keramiky z vrstev překrývajících ubourané zdívo bašty rámcově určit do průběhu 17. století (první dvě třetiny). Již se téměř nevyskytuje starší neglazované zboží, a pokud ano, jedná se spíše o příměs z terciálně přemísťovaných kontextů. Dominuje vnitřně glazované zboží, stále však nepřevládá oboustranná poleva a povaha souboru neodpovídá produkci 18. století. Přestože hlavní doba vývozu boleslavecké kameniny do okolních zemí spadá až do průběhu 18. a 19. století, její výroba probíhala již minimálně o sto let dříve. Fragment komorového kachle výše uvedenému datování do 17. století rovněž neodporuje.

Pokud tedy shrneme výpověď drobných archeologických nálezů k otázce určení doby výstavby bašty a posléze její demolice, můžeme obecně předpokládat dobu výstavby na přelomu 15. a 16. století, dobu bourání pak můžeme určit do 17. století (první dvě třetiny).

INTERPRETACE A ANALOGIE

Dosavadní poznatky o podobě a vývoji severní části hradního areálu zůstávají z důvodu novověkých stavebních zásahů a při absenci archeologických výzkumů minimální. Žádné informace nepřinesly ani stavebněhistorické průzkumy. Terén před třetí hradní branou byl při přestavbách v 2. polovině 17. a v 1. polovině 18. století snižován, takže raně barokní torion dnes stojí na až 2 m vysokém odhaleném skalním podloží. Minérské snižování skály a nádvoří při výstavbě úřednického traktu je doloženo archivními prameny (*Racková – Slavík – Pacák – Pomortseva 2022–2023, 5*). Z předbarokních staveb se zde dochovala pouze subtilní renesanční hradební zeď na půdorysu části oválu, se střílnami pro těžší kusy v přízemí a cimbuřím se střílnami pro ruční zbraně (*Čížek – Slavík 1994, 121–122; Baštecká – Ebelová edd. 2004, 100*). Při hodnocení bašty na Vysokém šanci tak nelze s úplnou jistotou určit, zda se původně jednálo o baštu předsunutou anebo vysunutou, příp. zda nebyla do obvodového ohrazení připojena až v nějaké pozdější etapě rozvoje hradního / zámeckého areálu.

Podobu severní části opevnění náchodského hradu zachytila veduta z alba (obr. 14) pořázeného při cestě falckraběte Otty Heinricha z Pfalz-Neuburgu do Krakova v letech 1536–1537 (*Ježek 1996, 35–50*). Podle ní stála na vyvýšenině před třetí branou obranná stavba s představeným cimbuřím a střílnami. Zda byla její přední část řešena oble, polygonálně či přímkově, nelze z kresby určit. Veduta zobrazuje poměrně hluboký a široký příkop v místě dnešního prvního nádvoří. Přes příkop vede dřevěný most k vnější (předsunuté) části opevnění. Protože kresba

Obr. 14: Veduta Náchoda z alba pořízeného při cestě falckraběte Otty Heinricha z Pfalz-Neuburgu do Krakova v letech 1536–1537. Ve zvětšeném výřezu šipkou označena bašta pravděpodobně odhalená archeologickým výzkumem v poloze Vysoký šanc (Universitätsbibliothek Würzburg).

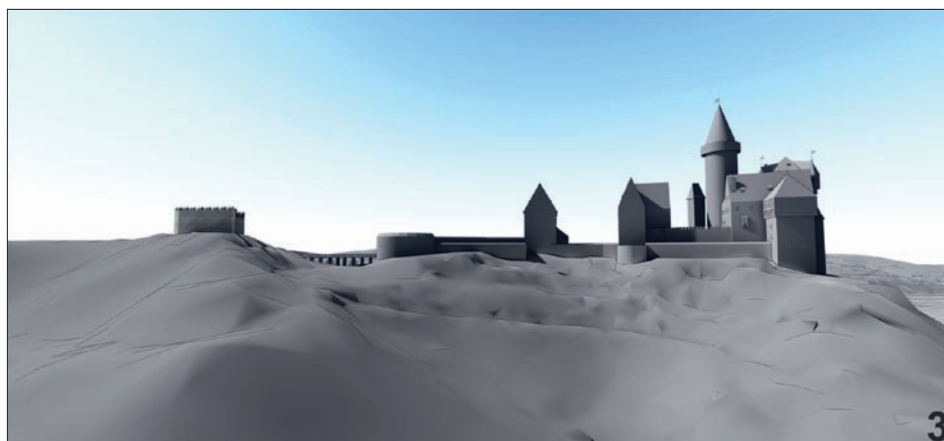
byla vytvořena retrospektivně podle náčrtků (Ježek 1996, 42–49), je třeba s rezervou vnímat zvláště zobrazené detaily. Přesto lze rámcově na základě veduty určit, že se na západním předpolí hradu v místech vyvýšeniny (Vysoký šanc) nacházela zděná předsunutá bašta s cimbuřím a bez patrné střechy. Tento objekt lze zřejmě ztotožnit s baštou objevenou při archeologickém výzkumu.

Severní vrchol protáhlého trojúhelníka náchodské hradní ostrožny a jeho nejvyšší místo zvané v novověku Vysoký šanc bylo v 15. století po rozšíření palných zbraní samozřejmě opevnováno. K úvahám o zřízení opevnění a jeho následné realizaci nepochybně přispěly zkušenosti z dvojího obléhání hradu a města v letech 1441 a 1456. Archeologickým výzkumem odhalené torzo bašty se svým půdorysem blíží oběma baštám na jižních nárožích areálu. Ačkoliv byla odkryta pouze spodní část lomového zdiva bez otvorů či výklenků (střílen), bez jižních zakončení a ani celá plocha za zdí, lze předpokládat, že odkryté zdivo náleží baště. Rozměry naznačují, že byla nejspíše otevřená. Vzhledem k předpokladu používání lehčích palných zbraní lze očekávat, že prostor při vnitřní straně zdi byl kryt před povětrností – minimálně krytým ochozem. Nelze ale vyloučit i rozsáhlejší zastřešení oblého čela, pod kterým se mohly skrývat těžší zbraně. Archeologický výzkum neodhalil doklady sloupových podpěr střech, mohlo se jednat jen o vykonzolované ochozy. Poměrně subtilní zdivo i absence ztužujících rubových pilířů dovolují vy-

loučit existenci valu na vnitřní straně či vyvýšené plošiny uvnitř bašty. Nejednalo se tedy o bolwerk. Stav dochování relikvů zdiva neumožňuje ani úvahy o případném umístění brány v přední části této bašty.

Většina nadzemních konstrukcí bašty mohla být využita při zřizování opevnění za Adama Erdmana Trčky z Lípy a zanikla nejpozději při výstavbě torionu těsně po roce 1650, protože kolidovala s jeho palebným polem. Zbytky opevnění definitivně zmizely z povrchu terénu při úpravách Vysokého šance na zahradu v 18. a 19. století.

O předsunutých opevněních českých a moravských hradů přehledně pojednali T. Durdík a P. Bolina. Rozlišili opevnění vysunutá, spojená s hradem lehčím opevněním, hradbami nebo valy, a předsunutá, stojící izolovaně před hradem, obvykle ve vyvýšené poloze (Durdík – Bolina 2001, 68–73). Opevnování snadno přístupné strany hradu či hřebenu hradní ostrožny a oddalování pozic útočnicka bylo prováděno několika způsoby, od zemního valu zalomeného do tvaru bašty na jihovýchodním obvodu Landštejn (Menclová 1972b, 483–485; Durdík 1999, 320), přes zřizování obezděného valu na Klenové (Durdík 1999, 255–256) po stavby štítových zdí na Brandýse nad Orlicí, Templštejně a Helfštejně či tzv. Pláště v Českém Krumlově (Razím 1997), na Krupce dokonce s mohutnou věží za touto hradbou (Durdík 1999, 24, 297). Pozoruhodná byla i bašta před čelem hradu na jihočeské Hluboké (Varhaník 2004, 357–362). Valy plnily úlohu nejen jako překážka

Obr. 15: Náchod, zámek. Rekonstrukce sídla na počátku 16. století: 1 – pohled od severu; 2 – pohled od severozápadu; 3 – pohled od jihu, z tohoto směru je hrad zachycen i na kresbě (obr. 14) z počátku 16. století. QR kód odkazuje na virtuální 3D rekonstrukční model (zpracoval J. Unger).

střelbě. Jejich koruny sloužily k postavení děl i obránců s ručními palnými zbraněmi. Posledním typem byly předsunuté bašty obklopené valem a příkopem. V zemi podobě vznikla taková bašta na Boskovicích (Plaček 2007, 114) či donedávna opomíjená bašta před Landštejnem (Kovář 2018, 5–26), se zděnou věží před Cornštejnem (Kypta – Marounek 2024) či na Hasištejně (Razím 2014, 64–72; Kypta – Sýkora 2014, 75–88), se zděnou polygonální baštou a zděným ohrazením na návrší před Českým Šternberkem (Durdík 1999, 106–109). K tomuto typu patří i bašta Haselburg ve Vimperku s velkou válcovou věží v týlové části

(Durdík 1999, 593–596). Klasický příklad představuje i vnější opevnění moravského Pernštejna (Plaček 2007, 473–481), pravděpodobně původně vystavené jako předsunuté a teprve dodatečně připojené ke hradu.

Předsunuté opevnění nebyla specialitou českých zemí, objekty tohoto typu lze nalézt i v sousedních zemích střední Evropy (srov. Kol. autorů 2007), přinejmenším v Rakousku (Kovář 2018, 15–16), Německu, Francii a Itálii (např. Kühnreiter – Wagener 2007, 19–35). Překvapivě malý počet vysunutých nebo předsunutých opevnění je znám z území nynějšího Polska, kde se tyto fortifikace nalézají u hradů Grodziec, Iłża, Kazimierz Dolny, Olsztyn a Grodno (Zagórze Śląskie) (Kajzer – Kotodziejski – Salm 2002, 196–198, 202–204, 220–223, 344–347, 550–554).

Přímou analogii k předsunuté fortifikaci (tj. k velké otevřené baště s nijak zvlášť tlustým zdívkem) náhodského hradu mezi výše uvedenými objekty nenalzáme. Je pravděpodobné, že se jedná o stavbu zakreslenou na vedutě z let 1536–1537. Z tohoto zobrazení vychází i naše hypotetická rekonstrukce objevené bašty v kontextu náhodského hradu na počátku 16. století po přestavbě za Jana Špetle z Janovic (obr. 15). Pozoruhodné je, že prakticky stejný půdorys použil v polovině 17. století Giovanni Pieroni při návrhu torionu, zastřešené a dovnitř otevřené patrové dělostřelecké bašty s oblým čelem a přímými boky. Výstřelu z torionu by nepochybně zděné opevnění na Vysokém šanci vadilo, a proto předpokládáme, že

nejpozději v souvislosti s jeho výstavbou muselo být sneseno. Budování opevnění v Náchodě probíhalo nedlouho před rokem 1634, kdy byl jeho majitelem Adam Erdman Trčka z Lipy, další takové aktivity jsou po výstavbě torionu v letech 1651–1657 (Čížek – Slavík 1994, 117–122) doloženy v době vojenského nebezpečí v roce 1660 (Baštecká – Ebelová edd. 2004, 99). Mezitím však byla v roce 1658 před horní branou, nejspíše právě na Vysokém šanci, zřízena zahrada (Wirth – Machát 1910, 58).

ZÁVĚR

Archeologický výzkum v poloze Vysoký šanc před náhodským zámekem odkryl relikty velké otevřené bašty s oblým čelem, vystavěné zřejmě na přelomu 15. a 16. století za Jana Špetle z Janovic. V této době vzniklo vnější opevnění hradu s dvojicí bašt na jižních nárožích a s půlkruhovou baštou na straně západní (obr. 2). Archeologicky zkoumaná bašta byla zbořena v prvních dvou třetinách 17. století. Nelze určit, zda zanikla v souvislosti s modernizační opevnění zámku během třicetileté války (před rokem 1634), anebo těsně po jejím konci, kdy na zámku probíhaly velké přestavby pro nové majitele (Octavia a Rudolfa Piccolomini), projektované a vedené architektem Carlem Luraghem a vojenským inženýrem Giovanim Pieronim. Lze předpokládat, že podoba zkoumané bašty inspirovala Giovanio Pieroniho při návrhu torionu, umístěného jen o několik desítek metrů jižněji na místě předpokládané další starší bašty. Půdorysná podoba obou objektů určitě není náhodná.

MGR. PAVEL DRNOVSKÝ, PH.D. – KATEDRA
ARCHEOLOGIE FILOZOFICKÉ FAKULTY
UNIVERZITY HRADEC KRÁLOVÉ,
ROKITANSKÉHO 62, 500 03 HRADEC KRÁLOVÉ
PAVEL.DRNOVSKY@UHK.CZ
ORCID: 0000-0002-0097-8637

MGR. LADISLAV RYTÍŘ – KATEDRA ARCHEOLOGIE
FILOZOFICKÉ FAKULTY UNIVERZITY
HRADEC KRÁLOVÉ, ROKITANSKÉHO 62,
500 03 HRADEC KRÁLOVÉ
LADISLAV.RYTIR@UHK.CZ
ORCID: 0000-0002-4736-7673

ING. JIŘÍ SLAVÍK – NÁRODNÍ PAMÁTKOVÝ ÚSTAV,
ÚZEMNÍ ODBORNÉ PRACOVÍŠTĚ V JOSEFOVĚ,
OKRUŽNÍ 418, 551 02 JAROMĚŘ-JOSEFOV
SLAVIK.JIRI@NPU.CZ
ORCID: 0000-0002-2193-8765

MGR. JIŘÍ UNGER, PH.D. – REGIONÁLNÍ MUZEUM
A GALERIE V JIČÍNĚ,
VALDŠTEJNOVO NÁMĚSTÍ 1, 506 01 JIČÍN
UNGER@MUZEUMHRY.CZ,
ORCID: 0000-0001-5784-9169

PRAMENY A LITERATURA

- Baštecká, L. – Ebelová, I. edd. 2004: Náchod (historie, kultura, lidé). Praha.
- Bober-Tubaj, A. 2014: Náčrt dějin boleslaveccké kameniny v 18. a 19. století, in: A. Bober-Tubaj – B. Zazvorková edd., Boleslaveccká umělecká keramika 18. a 19. století. Muzeum Ceramiki. Bolesławiec – Jelinia Góra, s. 22–27.
- Brych, V. 2004: Kachle doby gotické, renesanční a raně barokní. Výběrový katalog Národního muzea v Praze. Praha.
- Buroň, M. – Racková, E. – Slavík, J. 2018: Kostel sv. Jana Křtitele ve Starém Městě nad Metují, Dějiny staveb 2018, Plzeň, s. 113–122.
- Čížek, J. – Slavík, J. 1994: Raně novověké opevnění náchodského zámku. Příspěvek k poznání bastionových fortifikací našich feudálních sídel. Castellologica bohemia 4, s. 117–122.
- Čížek, J. – Slavík, J. 1998: Adršpach, hrad Jana Lucemburského?, Castellologica bohemia 6, s. 171–185.
- Čížek, J. – Slavík, J. 2000: Poznámky ke stavebnímu vývoji hradu a zámku v Náchodě, Castellologica bohemia 7, s. 403–408.
- Dragounová, A. 2020: Vrcholně středověká a novověká hmotná kultura Kostelce nad Orlicí. Diplomová práce. Katedra archeologie Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové, rkp.
- Drnovský, P. 2018: Hmotná kultura šlechtických sídel severovýchodních Čech: Každodennost ve středověku pohledem archeologie. Hradec Králové.
- Durdík, T. 1999: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Praha.
- Durdík, T. – Bolina, P. 2001: Středověké hrady v Čechách a na Moravě. Praha.
- Fleknová, K. 2021: Středověká a novověká keramika z města Vamberka, Archeologie východních Čech 20, s. 191–232.
- Fröhlich, J. 2015: Archeologické nálezy mezzomajolik, Archeologie ve středních Čechách 19/2, s. 831–838.
- Ježek, M. 1996: Česká města na foliích würzburského alba (I. část), Průzkumy památek III, č. 2, s. 35–50.
- Kajzer, L. – Kotodziejski, S. – Salm, J. 2002: Leksykon zamków w Polsce. Warszawa.
- Kalábová, S. 1963: Náchod zámek, stavebněhistorický průzkum. Rukopisný elaborát uložený v odborné spisovně NPÚ ÚOP v Josefově.
- Kol. autorů 2007: Bürgerfoschung aus Sachsen, Sonderheft 3, Zwinger und Vorbefestigungen. Langweissbach.
- Koštal, J. 2013: Hradní kuchyně, vaření a stolování, in: J. Košťál ed., Vízmburk. Příběh ztraceného hradu. Havlovce, s. 60–115.
- Kovář, D. 2018: Předsunutá bašta hradu Landštejna v kontextu pozdně středověkých externích fortifikací, Vlastivědný sborník Dačicka, Jindřichohradecka a Třeboňska 30, s. 5–26.
- Kühreiber, T. – Wager, O. 2007: Die Burg von der Burg als Forschungsproblem – Vorgängeranlage, Vorwerk, Belagerungsanlage?, Bürgerfoschung aus Sachsen, Sonderheft 3, s. 19–35.
- Kypta, J. – Marounek, J. 2024: Předsunutá fortifikace hradu Cornštejna, Průzkumy památek XXXI, č. 1, s. 79–88.
- Kypta, J. – Sýkora, M. 2014: Předhradí a předpolí hradu Hasištejna. Zemní fortifikace předsunuté bašty a stopy další zástavby, Průzkumy památek XXI, č. 1, s. 75–88.
- Lancinger, L. – Svoboda, L. 1996: Zámek Náchod. Stavebně historický průzkum. Rukopisný elaborát uložený v odborné spisovně NPÚ ÚOP v Josefově.
- Macháček, J. 2023: Vrcholně středověká a novověká keramika z města Rychnov nad Kněžnou. Diplomová práce. Katedra archeologie Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové, rkp.
- Matějková, K. 2014: Keramický sortiment turnovských domácností. Možnosti zpracování keramických souborů z městských stratigrafií, Archaeologia historica 39/1, s. 89–117.
- Menclová, D. 1972a: České hrady I. Praha.
- Menclová, D. 1972b: České hrady II. Praha.
- Ourodová-Hronková, L. – Pešková, J. 2021: Kachlová kamna na jihočeských hradech a zámcích v průběhu staletí, in: L. Ourodová-Hronková ed., Kachlová kamna v jižních Čechách. České Budějovice, s. 119–149.
- Plaček, M. 2007: Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí. Praha.
- Prix, D. – Racková, E. – Slavík, J. 2020: Středověké venkovské kostely východních Čech I. Archidiakonát hradecký (do roku 1378). Praha.
- Racková, E. – Slavík, J. – Pacák, M. – Pomortseva, M. 2022–2023: Stavebněhistorický průzkum areálu státního zámku Náchod, Úřednický trakt. Elektronický elaborát uložený v odborné spisovně NPÚ ÚOP v Josefově.
- Razím, V. 1997: Tzv. Plášť v Českém Krumlově (Příspěvek k diskusi o tzv. Renesančním domě čp. 177), Průzkumy památek IV, č. 1, s. 105–126.
- Razím, V. 2014: K stavebnímu vývoji a významu hradu Hasištejna, Průzkumy památek XXI, č. 1, s. 39–74.
- Scheufler, V. 1972: Kamenina, Muzejní a vlastivědná práce 10/2, s. 57–68.
- Slavík, J. 2007: K opravě Hodinové věže náchodského zámku, Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Pardubicích za rok 2006, s. 36–39.
- Slavík, J. 2011–2013: Náchod, Velká věž zámku čp. 1282. Aktualizace stavebně-historického průzkumu zámku. Rukopisný elaborát uložený v odborné spisovně NPÚ ÚOP v Josefově.
- Slavík, J. 2013: Velká věž zámku v Náchodě, Dějiny staveb 2013, Plzeň, s. 141–150.
- Smetánka, Z. 1969: K morfologii českých středověkých kachlů, Památky archeologické 60/1, s. 228–265.

- Svoboda, L. 1998: Středověké opevnění náchodského hradu, *Castellologica bohémica* 6/1, s. 229–244.
- Šafář, O. 1995: Pohled na Náchod ze 16. století, in: *Stopami dějin Náchodska I*, Náchod, s. 107–116.
- Varhaník, J. 2004: Goticko-renesancní opevnění hradu Hluboké nad Vltavou, *Archaeologia historica* 29, s. 357–362.
- Wagner, J. – Muchka, I. – Netková, J. 1979: Náchod, státní zámek, jeho obnova a prezentace, *Památky a příroda* 4, s. 65–81.
- Wirth, Z. – Machát, F. 1910: *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese náchodském*. Praha.
- Wolf, O. 2004: Keramika z manské tvrze v Mladých Bukách, *Zpravodaj muzea v Hradci Králové* 30, s. 226–250.

DIE SPÄTMITTELALTERLICHE VORGESCHOBENE BASTEI DER BURG (DES HEUTIGEN SCHLOSSES) IN NÁCHOD ARCHÄOLOGISCHE ERFORSCHUNG DER VERSCHWUNDENEN BEFESTIGUNG IN DER POSITION VYSOKÝ ŠANC

Der Text der Studie befasst sich mit der Auswertung der bei der archäologischen Forschung in der Burg-/Schlossanlage in Náchod freigelegten Relikte eines vorgeschobenen Befestigungsbaus. Es handelt sich um die höchstliegende Partie des Schlossgeländes nordwestlich vom Burg-/Schlosskern. Die Bauzeit des Objekts lässt sich gemäß den archäologischen Funden um die Wende des 15. und 16. Jahrhunderts voraussetzen, während die Abbauezeit sich in das 17. Jahrhundert (erste zwei Drittel) bestimmen lässt. Die archäologische Erforschung von Vysoký šanc des Nachoder Schlosses legte jüngst die Konstruktionen einer großen offenen Bastei mit abgerundeter Stirn frei, die wohl um die Wende des 15. und 16. Jahrhundert unter Jan Špetle v. Janovic erbaut worden war. Zu ihrer Errichtung haben wohl die Erfahrungen aus der doppelten Belagerung der Burg und Stadt in den Jahren 1441 und 1456 beigetragen. Die Bastei ist wohl im Zeichnungsalbum aus der Reise des Pfalzgrafen Otto Heinrich v. Pfalz-Neuburg aus den Jahren 1536–1537 nach Krakau auf einer Vedute aufgenommen.

Der durch die archäologische Forschung festgestellte und freigelegte Körper einer offenen Bastei nähert sich in seinem Grundriss beiden Basteien an den südlichen Ecken der Anlage. Obwohl nur die unteren Bruchsteinmauerwerkpartien ohne Öffnungen oder Nischen (Schießcharten) freigelegt wurden, lässt es sich voraussetzen, dass das gefundene Mauerwerk einer Bastei angehört. Die Maße deuten an, es möge sich um eine offene Bastei gehandelt haben. Mit Rücksicht zur Voraussetzung der Verwendung von leichteren Feuerwaffen erscheint die Vermutung als berechtigt, dass der Raum entlang des inneren Mauerhaupts überdacht war – es handelte sich mindestens um einen überdeckten Wehrgang, aber auch eine ausgedehntere Überdachung der runden Stirn lässt sich nicht ausschließen, unter der sich auch schwerere Waffen haben befinden können. Das verhältnismäßig subtile Mauerwerk sowie Absenz der verfestigenden Pfeiler an der Rückseite erlauben das Vorhandensein eines inneren Walls oder einer geschützten Plattform innerhalb der Bastei auszuschließen.

ABBILDUNGEN

- Abb. 1: Náchod, Stadtzentrum mit der zum Schloss umgebauten Burg, Situierung der Forschung mit einem Rechteck ersichtlich gemacht (Gestaltung T. Kravciv).
- Abb. 2: Náchod, Schloss. Baualtersplan laut J. Slavík und J. Čížek. Schichtlinienplan mit Ergänzung des Mauerwerks der Bastei: 1 – Mitte des 13. Jahrhunderts; 2 – 1. Hälfte des 14. Jahrhunderts; 3 – Wende des 15. und 16. Jahrhunderts; 4 – 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts und 1. Viertel des 17. Jahrhunderts; 5 – Mitte des 17. Jahrhunderts; 6 – 2. Viertel des 18. Jahrhunderts; 7 – 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts. Rot – Bauphase der Wende des 15. und 16. Jahrhunderts, in die sich auch die freigelegte Bastei in der Position Vysoký šanc einordnen lässt (übernommen aus Baštecká – Ebelová edd. 2004, 100; Gestaltung P. Drnovský).

- Abb. 3: Náchod, Schloss. Luftaufnahme der Schlossanlage von Westen. Pfeil zeigt zur Position der vorgeschobenen Bastei; die Aufnahme stammt aus der Zeit nach der Renovierung und denkmalträchtigen Präsentation des Objekts mittels des hochgezogenen Mauerwerks (Foto T. Kravciv).
- Abb. 4: Náchod, Schloss. Luftaufnahme der Schlossanlage. Pfeil zeigt zur Position der vorgeschobenen Bastei; die Aufnahme stammt aus der Zeit nach der Renovierung und denkmalträchtigen Präsentation des Objekts mittels des hochgezogenen Mauerwerks (Foto T. Kravciv).
- Abb. 5: Náchod, Schloss, Position Vysoký šanc. Ansicht des durch die Forschung freigelegten Mauerwerks der vorgeschobenen Bastei von Norden (Foto T. Kravciv).
- Abb. 6: Náchod, Schloss, Position Vysoký šanc. Situationsplan der Sonden (Gestaltung T. Kravciv).
- Abb. 7: Náchod, Schloss, Position Vysoký šanc. Situationsplan der Sonden auf der fotogrammetrischen Unterlage (Gestaltung T. Kravciv).
- Abb. 8: Náchod, Schloss, Position Vysoký šanc. Sonden 1, 6 und 16 (Gestaltung T. Kravciv und P. Drnovský).
- Abb. 9: Náchod, Schloss, Position Vysoký šanc. Sonden 7 und 15 (Gestaltung T. Kravciv und P. Drnovský).
- Abb. 10: Náchod, Schloss, Position Vysoký šanc. Sonde 17 (Gestaltung T. Kravciv und P. Drnovský).
- Abb. 11: Náchod, Schloss, Position Vysoký šanc. Dokumentierung der Funde (Gestaltung P. Drnovský).
- Abb. 12: Náchod, Schloss, Position Vysoký šanc. Dokumentierung der Funde (Gestaltung P. Drnovský).
- Abb. 13: Náchod, Schloss, Position Vysoký šanc. Dokumentierung der Funde (Gestaltung P. Drnovský).
- Abb. 14: Náchod, Vedute, Reisealbum des Pfalzgrafen Otto Heinrich v. Pfalz-Neuburg, 1536–1537. Die durch Forschung wahrscheinlich festgestellte Bastei in der Position Vysoký šanc ersichtlich gemacht (Universitätsbibliothek Würzburg; Gestaltung P. Drnovský).
- Abb. 15: Náchod, Schloss. Rekonstruktion des Sitzes am Anfang des 16. Jahrhunderts: 1 – Nordansicht; 2 – Nordwestansicht; 3 – Südansicht, aus dieser Richtung ist die Schlossanlage auch auf der Zeichnung im Reisealbum aufgenommen (Abb. 14) aus dem Anfang des 16. Jahrhunderts. Der QR-Code® weist zum 3D-Virtual-Rekonstruktionsmodell (Gestaltung J. Unger).

(Übersetzung J. Noll)

KOSTEL POVÝŠENÍ SV. KŘÍŽE V PODĚBRADECH – JEHO POČÁTKY A PROMĚNY BĚHEM STALETÍ

KAREL KIBIC

Transformations of the Architecture and Furnishings of the Church of the Exaltation of the Holy Cross in Poděbrady

The article summarises key findings from the architectural and historical investigation of the parish church in Poděbrady, focusing on establishing the date of its initial construction phase. It identifies the church's core as clearly late Gothic, while leaving open the possibility that the three-nave vault was finished later. Churches featuring pilasters are rare in Czech (late) Gothic architecture. The sacristy presents intriguing details that, combined with archival sources, allow for a reflection on its historical use. Conversely, the crypt beneath the presbytery can be viewed as an added feature. Only the organ-loft is connected to the mid-16th-century renovation by G. B. Aostalli, who is also buried in the church. The church's construction history is intricate and appears obscured by the Neo-Gothic reconstruction carried out in 1896–1897, along with the Gothic exterior that underwent several modifications starting in 1875. The furnishings have undergone significant changes. The western tower was built in 1818, following a wooden belfry on the northwestern side of the cemetery from 1663–1664. Both the tower's construction and the wooden belfry are well documented in historical records.

Keywords: Gothic architecture – medieval sacral architecture – Late Gothic – historicism – Poděbrady – burying – sacristy – bell towers – church towers – historical construction process

Průzkum referuje o hlavních výsledcích stavebněhistorického průzkumu farního kostela v Poděbradech a snaží se o přibližné datování první stavební fáze. Jádro kostela považuje za prokazatelně pozdně gotické, byť nevylučuje, že klenba trojlodí byla dokončena až s určitým odstupem. Typ kostela s přístěnnými pilíři je v české (pozdě) gotické architektuře výjimečný. Sakristie zaujme zajímavými detaily, které spolu s výpovědí archivních pramenů umožňují úvahu o jejím někdejším fungování. Naopak za dodatečnou lze považovat krytu pod presbytářem. Jedině varhanní kruchtu spojuje text s přestavbou G. B. Aostalliho v polovině 16. století, který je v kostele pohřben. Stavební historie kostela je složitá, ze své strany zastřela neogotická přestavba v letech 1896–1897, gotický interiér poznamenalo několik úprav od roku 1875. Složitým vývojem prošel i mobiliář. Západní věž byla přistavěna roku 1818, předcházela jí dřevěná zvonice při severozápadní straně hřbitova z let 1663–1664. Jak stavba věže, tak dřívější dřevěná zvonice je bohatě písemně dokumentována.

Klíčová slova: gotická architektura – středověká sakrální architektura – pozdní gotika – historicismus – Poděbrady – pohřbívání – sakristie – zvonice – kostelní věže – historické stavitelství – historický postup výstavby

<https://doi.org/10.56112/pp.2025.2.05>

Kostel Povýšení sv. Kříže v Poděbradech je v soupisové literatuře hodnocen jako stavba ze 14. století, přestavěná a nově zaklenutá Giovannim Battistou Aostallim v letech 1552–1562, který je v kostele i pohřben (UPČ 3, 110–111).

Není zcela jasné, odkud se tato informace vzala, tzv. starý soupis památek (Wirth ed. 1957, 601) má interiér kostela za čistě gotický, podobně se vyjádřil i Dobroslav Líbal ve stavebněhistorickém průzkumu města (Líbal – Penniger 1975).

Kostel má novogotický zevnějšek z přestavby v letech 1896–1898, pouze okna presbytáře se zachovala zhruba v původním stavu. Účinek novogotické úpravy byl přesně opačný, než zamýšlela; kostel na nás díky ní působí poněkud „nově“, přestože interiér až na výměnu větší části mobiliáře zůstal zachován. Snad i proto nebyl kostel nikdy důkladněji zkoumán. Příležitost k hlubšímu zamyšlení dal až stavebněhistorický průzkum zpracovaný v druhém pololetí 2024.¹⁾ Tento příspěvek má za cíl formulovat představu o stáří chrámu a upozornit na zajímavé stránky jeho stavebního vývoje. Vedle toho by také chtěl poukázat na bohatství s kostelem souvisejících archivních pramenů, které dovolují nejen plastičtěji vnímat historii stojící stavby, ale do jisté míry i rekonstruovat její zaniklé části.²⁾

Ve 13. století existoval v Poděbradech významný hrad, který patrně roku 1262 připadl Přemyslu Otakaru II. V královských rukou vydržel zhruba 80 let, za Jana Lucemburského byl ovšem zastavován. Roku 1345 byl dán v manství Hynkovi z Lichtenburka a ze Žleb, po jehož smrti připadl roku 1347 jeho dceři Elišce, provdané za Bočka z Kunštátu. Tomu roku 1352 Karel IV. Poděbrady potvrdil jako dědičné léno. Ze synů Bočka ml. získal Poděbrady Hynek, který neměl mužské potomky. Když roku 1426 zemřel při dobývání Nymburka, dědicem se stal tehdy šestiletý syn jeho bratra Viktorina (Vítka) Jiří, pozdější český král (Sedláček 1900, 2–7).

Poděbrady byly asi již ve 14. století městečkem (Kuča 2002, 298; pramenné doklady pro toto období scházejí). Listinou ze 4. března 1472 Jiřího synové Viktorín, Jindřich st. a Jindřich ml. (Hynek), vévodové minsterberští a hrabata kladští, i jejich bratr Boček, všichni páni z Kunštátu a Poděbrad, potvrdili měšťanům povinnosti a práva udělená jejich otcem. Tento akt je vnímán jako povýšení Poděbrad na město. Téhož roku Vladislav II. Jagellonský stvrdil privilegium z roku 1454 na úterní týdenní trh a přidal výroční trh nejbližší úterý po svátku Narození Panny Marie se sedmi dny následujícími (CIM IV/2, 145–148). Ještě v březnu roku 1472 si bratři zděděná panství rozdělili, přičemž Poděbrady získal Jindřich ml., zv. Hynek († 1492). Ten na konci svého života postoupil Poděbrady uherskému králi Matyášovi, donucen k tomu patrně svými dluhy, s právem doživotního užívání. Král Vladislav Jagellonský právně složitě situaci využil a roku 1495 si Poděbrady vynutil na Hynkovu bratru a dědici Jindřichovi st. (Sedláček 1900, 9–10; AČ 5, 457–460). Roku 1495 se tak Poděbrady vrátily královské komoře a součástí komorních statků zůstaly až do roku 1839; do roku 1542 však byly téměř trvale zastavovány (Kuča 2002, 289). Kunštátové ovšem drželi panství dlouho a značně se o něj zasloužili. V jejich době např. vznikla poděbradská rybniční soustava.³⁾

Roku 1502 Vladislav II. Jagellonský potvrdil listinu z roku 1472 doplněnou o další práva (CIM IV/3, 38–39). Roku 1524 král Ludvík Jagellonský prohlédající, kterak město naše Poděbrady velmi pustne a obyvatel v něm chudnú i chtěje, aby se to město opravovalo, povolil všem, kdo se

Obr. 1: Poděbrady (okres Nymburk), kostel Povýšení sv. Kříže. Pohled od jihovýchodu (není-li uvedeno jinak, všechna foto K. Kibic, stav 2022).

Obr. 2: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Pohled od severovýchodu, v popředí sakristie, obestavená schodištěm na oratoř v patře (stav 2024).

přistěhují do Poděbrad, právo volného stěhování, jak je obvyklé v království českém (CIM IV/3, 368–369).

Poděbrady náleží k městům, jejichž farní kostel stál mimo městské hradby, což obvykle svědčí o přesunu centra osídlení.⁴⁾ Dnešní Kostelní předměstí po východní straně hradu (dnešního zámku) je tak vnímáno jako starší sídelní jádro (Kuča 2002, 298; Šmilauerová 2001, 19). Farní kostel, který je předmětem našeho zájmu, nepovažujeme za předhusitský, nicméně zjevně stojící na místě starší svatyně.

Chrámové inventáře z let 1867 či 1870 uvádějí, že kostel byl podle lidové pověsti založen za krále Jana Lucemburského.⁵⁾ Inventáře z let 1904 a 1914⁶⁾ považují kostel za novostavbu z roku 1354, vycházejíc z textu konfirmační knihy pražského arcibiskupství. Lákavá zmínka vztahující se k roku 1354 o uvedení faráře Petra Bočkem z Kunštátu na nově založeném kostele (LC I/1, 13) se ale patrně týká jiného kostela v obvodu poděbradské fary.⁷⁾ V registru papežských desátek je kostel v Poděbradech uveden k roku 1369, kdy platil poměrně vysokou částku 51 gro-

šů (RDP, 85). V konfirmačních knihách je již k červenci 1368 zmiňován plebán v Poděbradech jménem Bohuněk (LC I/2, 106), jenž byl roku 1373 obžalován spolu s farářem v Libici nymburským plebánem Martinem a dalšími kněžími, že jsou *antipapae* – protipapeženci (SA I, 7–8, 11). Zemřel 1385 a po jeho smrti byl Bočkem z Kunštátu, též z Poděbrad na uprázdněné místo prezentován kněz Jan z Hor Kutných (LC III–IV, 168). Další výměna farářů je zmíněna roku 1416, kdy odešel kněz Hanuš (Hanušek) a v květnu byl se souhlasem Bočka ml. z Kunštátu prezentován kněz Konrád (LC VII, 199, 202). Po husitských válkách údaje ke kostelu chybí.

NEJSTARŠÍ ČÁSTI CHRÁMU

Současný kostel je trojlodní hala o 3×3 polích křížové žebrové klenby s polygonálně ukončeným presbytářem o dvou dalších polích, křížovém a paprscitém. Střední loď je mírně širší než obě lodi boční. Presbytář je jen nepatrně užší než loď hlavní, oddělen od ní tenkým, takřka nezatelným vítězným obloukem. Kostel má extrémně slabé obvodové zdi, v celém rozsahu široké jen něco přes 60 cm, klenba trojlodí je tak převážně vynášena pilíři, čtyřmi středními plus přístěnnými. Presbytář má opěrné pilíře na vnější straně, doplněné uvnitř jen subtilními polygonálními pilířky. Přístěnné pilíře nejsou u českých gotických sakrálních staveb časté, většinou spíš značí do datečné zaklenutí. Zdejší kostel s nimi však od počátku musel počítat, neboť zdvo široké 60 cm by na daný rozpon staticky nefungovalo. Žebra jsou hruškovcová, kromě vítězného oblouku není nikde žádné zesílení typu pasů, jednotlivé lodi nejsou v úrovni klenby odděleny. Pasy nejsou ani mezi přístěnnými pilíři – tak je to zachyceno již na plánu z roku 1753, který ještě bude podrobněji zmíněn. Žebra volně vybíhají z boků nebo hran opěrných pilířů, jen v koutech přístěnných pilířů trojlodí spočívají na polygonálních jehlancových konzolách přepásaných dvojitou římsou. Žebra klenby presbytáře se stýkají ve válcových svornících, z nich východní zdobí reliéf českého lva, západnější svorník orlice; českého lva lze spojovat s králem Jiřím, orlici s minsterberským znakem, z něhož odvozen byl od roku 1472 i znak města Poděbrad. V trojlodí jsou svorníky jen ve východních polích a v klenbě hlavní lodi, všechny nezdobené, východní svorník hlavní lodi je dutý. Vítězný oblouk má zhruba půlkruhový tvar, podobný je průběh dělicích žebor polí presbytáře a trojlodí, zejména hlavní lodi. Půdorysné žebra neběží zcela přímo, zvlášť výběhy nad pilíři se zdají křivé, nedokonale.

Střední pilíře trojlodí mají půdorys kosočtverce se sraženými rohy, tj. přibližně oktogonu. Šikmé boky oktogonu jsou probrány vždy dvěma výžlabky svírajícími

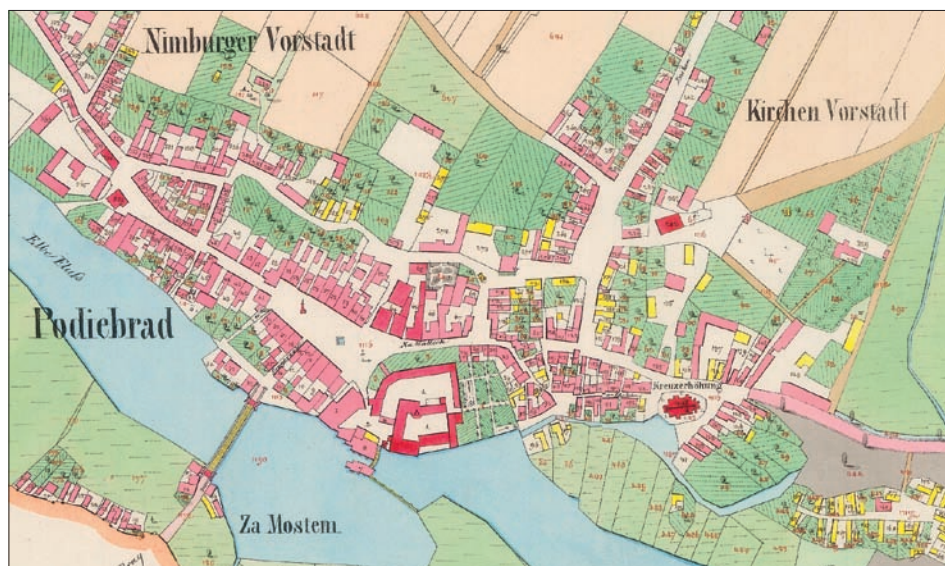
střední profil, který přechází v žebro klenby. Profil přístěnných pilířů se podobá, ale mezi jejich výžlabky je vždy výraznější zářez, díky čemuž získávají přístěnné (polo)pilíře (polo)křížový půdorys. Zajímavé jsou sokly čtyř středních pilířů, skryté mezi lavicemi, díky čemuž unikly novodobým opravám.⁸⁾ Oktogony jsou vespod převázány římsou, žlábků bočních stran vybíhají těsně nad ní. Oktagonální profil přechází pod římsou ve čtvercový, a to širokými stříškami pod šikmými boky. Stříšky zacházejí pod úroveň lavic, takže nevíme, zda pod nimi sokl nemá pokračování. Střechovitý přechod se podobá střechovitému výběhu profilu západního hrotitého portálu a užší stříšku má na soklu i profil pravouhlého portálu do sakristie.

Sokly přístěnných pilířů zdůrazňují (polo)křížový tvar, do něhož šikmé boky pilířů se žlábků přecházejí stříškami ještě nad soklem. Horní soklovou římsu supluje jen nevýrazné šikmé předstoupení, provedení je většinou poškozeno novodobou úpravou. Pozoruhodná je výšková úroveň horního ukončení soklů, která výrazně stoupá severním a východním směrem. Rozdíl úrovně římsy soklu činí u jihozápadního a severovýchodního středního pilíře zhruba 35 cm, rozdíl mezi severními a jižními přístěnnými pilíři ca 40 cm. Znamená to, že podlaha kostela původně více stoupala severovýchodním směrem, resp. klesala směrem jihozápadním, možná se i trochu vlnila a v západní části kostela bývala níže než dnes.

Těto tezi poněkud odporuje výšková úroveň západního portálu, od kterého se i za dnešního stavu do lodí schází po schůdkách. Proporce a sokl portálu odpovídají dnešní podlaze podvěžní předsíně, která je vyvýšená rovněž oproti exteriéru, což má zabránit, aby se za povodní do kostela nedostala voda. Jistě, mohlo tomu tak být od počátku, západní část kostela mohla být vůči vstupu „utopeňá“. Profil západního portálu je zastřen jemnou omítkou, ale o gotickém původu netřeba pochybovat. Tvoří jej dva výrazné výžlabky a dva pruty mezi nimi. Portál je uvnitř podvěží a do přístavby věže roku 1818 byl kryt předsíní, která „vhodně“ doplňovala barokní či před tím renesanční fasádu, takže tou dobou nikoho „nerušil“.

Do sakristie vede pravouhlý portál bez sedla, jen s jemnými oblými přechody v horních koutech zdobenými motivem diamantování, zjevně též původní, byť účty z roku 1875 naznačují jeho zvýšení v souvislosti se zazděním okna ze sakristie do kostela.⁹⁾ Po pravé – jižní straně presbytáře nalezneme ještě půlkruhově klenuté sedile, lemované širokým výžlabkem, nově upraveným téměř do podoby pravouhlého ústupku. Na protější severní straně nenalzáme žádné stopy po sanktuáři.

Z původních oken je zachována kružba východního okna presbytáře s dvěma mniškami pod oblými záklenky, svírajícími široký plamének s vepsaným čtyřlístem.

Obr. 3: Poděbrady na tzv. císařském otisku mapy stabilního katastru z roku 1842 (Ústřední archiv zeměměřictví a katastru).

Dochovalo se jen díky tomu, že okno za hlavním oltářem bylo jako *bezpotřebné* roku 1757 zazděno.¹⁰⁾ Ostatní hrotitá okna presbytáře jsou bez kružeb a jejich omítková ostění byla upravována v 18., 19. a 20. století. Na pozornost stojí zazděné jižní okno západního pole presbytáře, patrné z podstřeší jižní přístavby presbytáře (obr. 39). Odtud je patrná i původní stříška jednoho z opěrných pilířů presbytáře, krytá pískovcovými deskami.

Půdorys středověkého kostela obíhá sokl, poměrně výrazně (10 cm) předstupující, s jednoduchou stříškou, bohužel krytou novodobou omítkou. Zabíhá dovnitř do datečných přístaveb – západní věže i jižní přístavby presbytáře, původně kostnice.

OTÁZKA KRYPTY

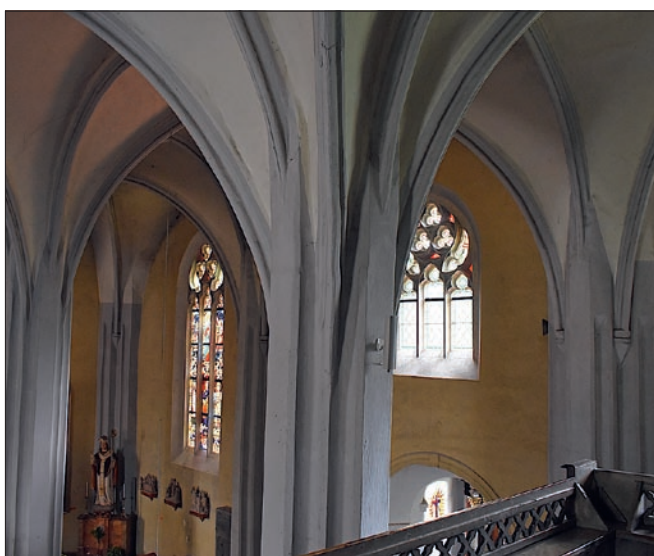
Poděbradský chrám obsahuje pod presbytářem kryptu. Byť se uvnitř kostelů běžně pohřbívalo, krypty standardní součástí městských farních kostelů nebyly; pokud lze soudit, vznikly hlavně tam, kde k tomu klesající terén sám vytvářel podmínky, např. v Kouřimi. To není zcela případ Poděbrad, kde terén východním směrem stoupá. Existence krypty je v interiéru snadno vnímatelná, neboť presbytář je vyvýšen o čtyři stupně (zhruba 70 cm). Podlaha lodí k nim od západu stoupá asi 10 cm, podle soklů pilířů – jak zmíněno – asi původně stoupala víc. Krypta pravděpodobně vznikla dodatečně a musel to být poměrně podstatný zásah do kostelního interiéru. Nešlo o obyčejný „sklípek“. Asi díky tomu, že spoluutváří interiéru chrámu, se krypta nikdy nevytratila z povědomí, ač se do ní již od josefínské doby nepohřbívalo.

Krypta je nepřístupná a nemohla být zkoumána. Naposledy byla otevřena roku 1877, když se pokládala současná podlaha presbytáře z barevných cementových dlaždic. Jak informuje farní kronika, mramorová krycí deska vstupu se musela na *epištolní [jižní] straně podezdít a železnými podporami nad schody do krypty vedoucími podložit, aby prostřed dlažby zaujímal. Z téhož roku pochází současná podoba reliéfu s pěti orlicemi na krycí desce, kteréžto znaky se podle znalých známek přetesaly; nápisu tam*

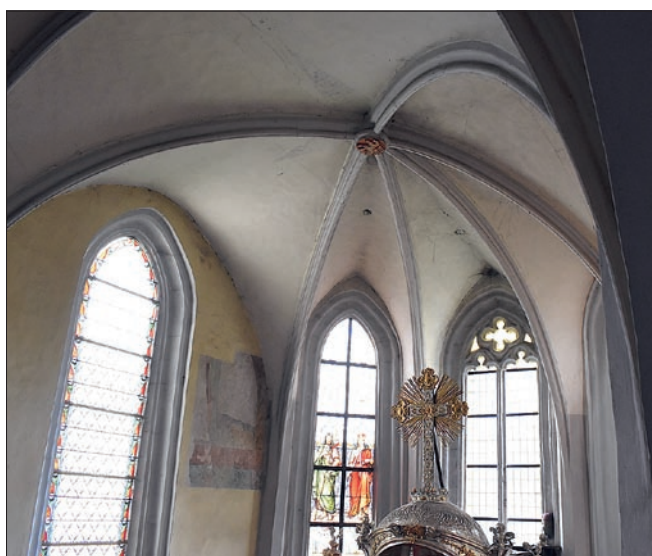

Obr. 4: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, interiér od západu (stav 2022).

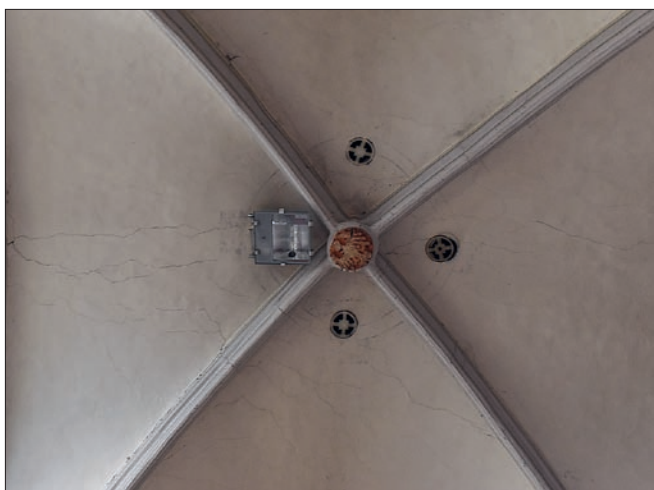
prý žádného nebylo. Z úpravy roku 1877 pochází cementový líc čtyř schodů k presbytáři, z nichž spodní dva se v bočních lodích čtvrtkruhem rozšiřují před boční oltáře. Předmětem zájmu bylo tehdy i místo uložení nejvýznačnější v kostele pohřbené, první manželky Jiřího z Poděbrad, paní Kunhuty ze Šternberka († 1449, event. 1448; v Poděbradech mj. založila špitál). Místo uložení se předpokládalo pod někdejším oltářem sv. Anny v čele jižní lodi, kde byl náhrobní kámen s již neznatelným nápisem, nejspíš někdy v 17. století přepsaným na dosud zachovanou dřevěnou desku, který říká: ... *Byla gest chudých máti, milovala vše dobré. Paní ERKA KUNKA STERN-*

Obr. 5: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Nedokonalé výběhy žeber trojlodí; pohled z varhanní kruchty (stav 2024).

Obr. 6: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Závěrové pole klenby presbytáře, v čele jediné zachované okno s kružbou (zazdívkou vyjmuta roku 1933) (stav 2024).

Obr. 7: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Svorník s minsterskou orlicí v západním poli klenby presbytáře (stav 2024).

Obr. 8: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Střední pilíře trojlodí, v předě včetně soklu (stav 2024).

BERG (nejprve latinsky, pak česky). Místo se [roku 1877] náležitě ohledalo a když se žádných známek hrobu anebo krypty a na samém kamenu žádných známek nápisu nenalezlo, tedy se kámen odstranil a podlaha se vydláždila.¹¹⁾ Jinými slovy došli tehdy k závěru, že náhrobní kámen Kunhutě nejspíš vůbec nepatřil a nápis na dřevěné desce byl přepsán odjinud.

Vnucuje se tedy otázka: nebyla krypta zřizována pro Kunhutu ze Šternberka, případně nestavěli ji pro sebe a svou (nevlastní) matku Jiřího synové Hynek, event. Jindřich st., kteří po Jiřího smrti na Poděbradech až do roku 1495 vládli? Jakkoliv by bylo překvapivé, že by se případně pohřbení Kunhuty ze Šternberka v kostelní kryptě neuchovalo v povědomí, zdá se potřebné na tuto možnost alespoň upozornit.

Podle mramorové krycí desky vstupu lze odhadnout, že krypta v současné podobě pochází ze 16. století. Soudíme, že sloužila pro pohřbívání vyšších úředníků panství a některých duchovních, podobně jako krypta kostela v nedalekém Chlumci nad Cidlinou (Kuča 1995, I, 160). Školní práce Jana Marečka (2007) uložená v archivu probošství uvádí, že má rozměr 3 × 4 m – bez udání zdroje, ale snad realisticky; lze si představit, že jde o prostor s valenou klenbou ve směru podélné osy kostela. Z roku 1750 máme zprávu o vyčištění krypty nebo sklípku v kostele, do ní udělání na místě starých shnilých, pro kladení mrtvých těl nových kantejřův(?), za což se spolu i za dříví k tomu potřebné platilo necelých 7 zl.¹²⁾ Zejména v účtech 17. století jsou zapisovány poměrně četné příjmy za pohřbení v kostele, ale nikde nečteme, že by někdo byl uložen přímo v kryptě (výjimkou jsou pohřby dvou farářů v letech 1702 a 1783).¹³⁾ Roku 1692 např. nalézáme příjem od místa ku pohřbu v chrámu Páně ve sklípku k tomu schválně připravenému, a sice dvou nezletilých dítek pana Jana Antonína Perngkla ze Šenerýtu, toho času forstmistra panství poděbradského a kolínského, který zároveň svolil, aby do téhož hrobu byla pohřbena šlechtná matrona paní Kateřina manželka slovného muže pana Štastrného Kratochvíla měšťana a ten čas radního písaře města Poděbrady.¹⁴⁾ Jiná význačná osobnost, stavitel Giovanni Battista Aostalli († 1575), byla podle kroniky pochována in der Dielen der Kirche, což čteme jako v podlaze kostela poblíž stávajícího osazení ve stěně vlevo od kaple u jižní lodi, kterou při příležitosti renovace kostela vybudoval na vlastní náklad.¹⁵⁾ Snad mohl být pochován přímo v této kapli. Nahradila ji dnešní kaple Bolestné Panny Marie, kterou prý nechal zřídit poděbradský hejtman František Vilém Logdmann von Auen roku 1698 (UPČ 3, 110), opět jako svou rodovou hrobku.

STÁŘÍ KOSTELA

Úvahy o době vzniku krypty míří k otázce stáří vlastního kostela. Z větší části se musíme spolehnout na výpověď stavby samé, ač architektonické články nedovolují jednoznačné časové zařazení a podkroví kostela neobsahuje konstrukční prvky, které by umožnily dendrochronologickou dataci.¹⁶⁾ Jedinou datační oporou jsou dva svorníky klenby presbytáře: s českým lvem, což čteme jako odkaz na krále Jiřího z Poděbrad († 1471), a s orlicí, tedy se zjednodušeným znakem Poděbrad, který obec získala od Jiřího synů při povýšení na město roku 1472. Podle toho

Obr. 9: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Presbytář, krycí deska vstupu do krypty (stav 2024).

by bylo možné dokončení presbytáře předpokládat někdy v 70. letech 15. století.

Nepochybnou výpovědní hodnotu má značně atypický půdorys chrámu – mimochodem víceméně vylučuje, že by objekt, případně jeho část pocházel z doby předhusitské.¹⁷⁾ Již bylo upozorněno na mimořádně slabé obvodové zdi. Tloušťka je v celém rozsahu gotické stavby shodná, něco přes 60 cm (i s omítkou), jedinou výjimkou jsou mírně širší opěrné pilíře presbyteria (asi 70 cm). Stavbu v celém tomto rozsahu, včetně opěráků obíhá původní sokl. Všechno nasvědčuje, že kostel v daném rozsahu vznikl najednou, resp. podle jednoho konceptu. Kdyby trojlodí bylo vytyčeno dodatečně, na šířce zdiva by to bylo poznat. Další zvláštností chrámu jsou vnitřní – přístěnné pilíře trojlodí. Přístěnné pilíře se v Poděbradech mírně liší od pilířů středních, zejména odlišným soklem a jeho odlišnou výškovou úrovní, v koutech u těchto pilířů však nenalézáme trhliny ani jiný náznak druhotného vzniku. Dvě skutečnosti poměrně jednoznačně dokládají, že přístěnné pilíře musely být v kostele od počátku. Jednak trojlodí dané šířky zdiva by bez opěráků bylo labilní; zdi by se uprostřed délky začaly vyklánět a v delším čase by se pouhým tlakem od krovu vyvalily (případně by musely být proti tomu značně důmyslně zajištěny). Druhým důvodem je, že profil přístěnných pilířů trojlodí je odvozen od profilu vítězného oblouku; ten zkopírován a otočen o 90° tvoří přístěnný pilíř sousedící s obloukem, jejich srůstem – zůstává mezi nimi drobný pravouhlý výřez (kout) – pak vzniká polokřížový profil ostatních pilířů při stěnách. Nevíme s jistotou, jaká byla posloupnost výstavby. Provedení již na mnoha místech není autentické, což ztěžuje pochopení. Nicméně se zdá, že během výstavby došlo maximálně k dílčím úpravám, nikoliv k zásadní koncepční změně.

Jedinou částí chrámu, u níž lze uvažovat, že vznikla dodatečně, je klenba trojlodí. K této úvaze vede slabší, méně profesionální provedení výběhů kleneb, resp. klenebních žeber, a dále pak ještě jedna skutečnost napovídající, že stavitelé klenby jakoby nepochopili původní záměr: přístěnné pilíře trojlodí zdají se být stavěny tak, že na ně měly navazovat nižší přístěnné pasy. Pokud připustíme, že klenba vznikla až s delším odstupem, pak by bylo nasnadě spojovat tuto dostavbu chrámu s obnovou městských privilegií králem Vladislavem Jagellonským roku 1524.¹⁸⁾ Nutno ale říct, že na rubu nejsou patrné žádné podstatné odlišnosti mezi klenbou trojlodí a presbytáře. Klenby jsou vyzděné z cihel na délku, resp. z cihelných

tvarek rozměru ca 22/17/5,5 cm, z rubu občas vystupuje cihla 6/12 cm na výšku. Shora jsou většinou překryty vrstvou omítky, což ztěžuje posouzení (tři západní pole trojlodí jsou zakryty novodobou rubovou skořepinou).

Ke kostelu nenalzáme přímé analogie. Portály ani klenby nenesou žádné znaky pozdní gotiky či renesance. Problém ale je, že pohusitská architektura široko daleko byla značně konzervativní. I v nedaleké Kutné Hoře, která jistě byla politickým i kulturním centrem, se velká část pozdně gotických novostaveb závěru 15. století navracela k architektuře předhusitské doby. Halová trojlodí podobná poděbradskému nalezneme v Chrudimi (předměstský kostel sv. Kateřiny) a v Pardubicích (hlavní kostel sv. Bartoloměje). Kostel sv. Kateřiny je datován do 20.–30. let 16. století, kostel sv. Bartoloměje byl stavěn od roku 1514 a dokončován (a pozměněn) až po požáru města 1538 (Hlobil – Dáňová – Mezihoráková – Prix edd. 2020, II/2, 929–932, 1085–1091). Základní rozvržení těchto staveb je konzervativní, obě v zásadě mají standardní křížová žebrová pole, byť na severní straně pardubického kostela je velmi raný renesanční portál (1519). Oba kostely mají bohaté okenní kružby, asi jen omezeně změněné při regotizaci. Kostel v Poděbradech nepochybně nedosahoval jejich úrovně.

Presbytáři v Poděbradech se minimálně vizuálně velmi blíží provedení presbytáře kostela sv. Vojtěcha v sousední Libici nad Cidlinou. I zde má vítězný oblouk a klenba půlkruhový tvar, resp. průřez, v presbytáři jsou podobné pravoúhlé portály bez sedel do (podvěžní) sakristie i patra někdejší věže, ve stejné poloze v zadní části jižní stěny presbyteria je podobné sedile, jen se segmentovým záklenkem. Západní portál v Poděbradech se od jižního portálu v Libici odlišuje výraznou stříškou soklu a méně vytríbenou profilací, při posuzování však může klamat pozdější zapravení štukem. Jehlancové konzoly libického presbytáře přepásané výraznými římsami snad lze srovnávat s konzolkami v koutech přístěnných pilířů v Poděbradech, které bohužel jsou zatřené omítkou. Libice byla významným místem i po zániku slavníkovského centra, čehož projevem jsou i dva kostely, které zde zůstaly až do josefínské doby: kostel Matky Boží (v letech 1798–1800 přeměněn na faru) a kostel sv. Vojtěcha, původně sv. Jiří – o ten zde běží. Tento stav zachycují již registra papežských desátků: kostel Matky Boží je zván *Lybicz ecclesia lapidea* (zděný), kostel sv. Vojtěcha *Lybicz catholica* (farní), s poznámkou připsanou k roku 1405 *lyngea* (dřevěný) (RDP, 85). To je mimořádně důležitá informace naznačující, že kostel sv. Vojtěcha nevznikl před rokem 1405. Stavebněhistorický průzkum¹⁹⁾ se tedy domníval, že kostel vznikl mezi rokem 1405 a vypuknutím husitských válek, tedy v době, kdy Libici drželi pražské benediktinky od sv. Jiří – vykazují všechny znaky architektury přelomu 14. a 15. století (*Libal* 2001, 229–230, ho klade do 4. čtvrtiny 14. století, pokud prý není starší) a zároveň se jevílo velmi nepravděpodobné, že by bohatě dimenzovaný (tři pole klenby presbyteria!) a architektonicky velmi slušně provedený kostel vznikl za husitských válek nebo po nich.²⁰⁾ Takové datování by pak mezi kostely v Libici a v Poděbradech téměř vylučovalo vzájemnou vazbu. Představa, že husitské války nadlouho všechnu stavbu či dostavbu kostelů vyloučily, však může být zavádějící. Libici roku 1437 mezi dal-

Obr. 10: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Náhrobek stavitele Giovanniho Battisty Aostallioho při jižní stěně trojlodí (foto Š. Kolářová, 2019).

ším rozchvácným zbožím svatojiřského kláštera připsal císař Zikmund Jiřímu z Poděbrad (AČ 6, 443) a případně mohl (do)stavbu kostela zahájit až on nebo jeho synové. Mezi oběma kostely postřehneme i rozdíly. Libický kostel je sice výrazně menší než poděbradský, má ovšem zcela standardně široké zdi lodí i presbytáře (necelý 1 m – zdívo bývalé věže je širší); určitou zvláštností je absence opěráků polygonálního závěru. Architektura poděbradského kostela se proti libickému jeví hrubší, nedopracovanější. Zvlášť to platí pro nedotažené náběhy klenby, které v trojlodí jaksi nemotorně vybíhají z pilířů.²¹⁾ Při posuzování je však zatím nutná opatrnost, neboť povrchy nejsou autentické; minimálně u dvou oprav interiéru účty nebo zápisy v kronice zmiňují otlučení omítek (viz ještě dále). Soupis památek (UPČ 3, 110) si všimá opravy roku 1875, kdy byl *vnitřek chrámu regotizován, žebra otesána a vyrovnána, nově omítnuta*. Nějakou podstatnější regotizaci vylučuje níže-

ká částka, kterou dostal kame-
ník Benedikt Holas zaplacenou,
konkrétně 91 zl. (jen za lešení
v kostele a v síňce před koste-
lem se toho roku platilo něco
přes 111 zl.).²²⁾ Soudíme však,
že Benedikt Holas přitesal hor-
ní části pilířů a upravoval vý-
běhy kleneb, možná proto, že
soudil, že kamenná žebra ústí
jinam, než by ústít měla.

Pozdější úpravy sakrálních
staveb už se většinou projevi-
ly renesančními znaky. Hrotitý
hlavní portál kostela sv. Kateřiny
v Chrudimi, pocházející
z přestavby roku 1536, opevněná
renesanční edikula. Velice po-
dobný západní portál děkanské-
ho chrámu v Čáslavi pochází
z popožárové přestavby, kterou
datují letopočty 1537 a 1538
(UPČ 1, 542, 172). Mladší sak-
rální stavby už mají, buď čas-
tečně, nebo úplně renesanční
interiéry. Sítová klenba trojlodí
farního kostela v Mladé Bolesla-
vi – 1566 (UPČ 2, 466) spočívá
na renesančních sloupech, kostel
sv. Bartoloměje v Dobrovi-
ci – 1569–1571 (UPČ 1, 270) už
má žebra jen v presbytáři, a to
v pozdně gotickém vzorci s re-
nesančními detaily, v trojlodí
jsou žebra jen namalovaná na
hřebíncích. Jiné sakrální stav-
by z té doby mají interiéry zcela
renesanční – Sýčina u Sobotky,
1571 (UPČ 3, 493), kostel Na-
rození Panny Marie v Klášteře
Hradiště nad Jizerou, 1560 se
starším jádrem.²³⁾ „Renesanční“
interiér všade výrazně utvářejí
empory.

Kostel v Poděbradech do to-
hoto pozdního proudu jedno-
značně nepatří. Jaký podíl tedy
může mít na podobě chrámu citovaná úprava císařského
stavitele G. B. Aostalliho, který po polovině 16. století pro
Ferdinanda I. přestavoval poděbradský hrad na renesanč-
ní zámek? O úpravě kostela po roce 1550 – alespoň po-
kud se podařilo zjistit – nemáme přímou archivní zprávu,
ač k přestavbě zámku dokumenty existují.²⁴⁾ Kolektivní
paměť zachovala svědectví, že mistr *Vostalis de Sala* kostel
přestavoval a na vlastní *spes*u přistavěl „kapličku“²⁵⁾
a o něčem svědčí i skutečnost, že je v kostele pohřben
(† 31. 7. 1575) a náleží mu nejhonosnější náhrobek v chrá-
movém interiéru. Kaple po jižní straně trojlodí byla nově
postavena roku 1698 či počátkem 18. století (viz výše). Je-
díným dosud viditelným doplňkem G. B. Aostalliho zdá se
být varhanní kruchta, která nese jasně renesanční znaky

Obr. 11: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Klenba trojlodí s pohledem přes nevýrazný vítězný oblouk do presbytáře (stav 2024).

Obr. 12: Libice nad Cidlinou (okres Nymburk), kostel sv. Vojtěcha. Pohled do gotického presbytáře (stav 2021).

a zřetelně se odlišuje od ještě gotického interiéru. Klenbu
trojlodí za „renesanční“ nepovažujeme; zdá se pravděpo-
dobné, že pokud by se budovala až po polovině 16. století,
projevila by se minimálně v detailech odlišným slohem
a její konstrukce by se (z rubu) rozeznala od starší klen-
by presbytáře. Kostel se v polovině 16. století jeví jako do-
končená stavba, do níž je doplňována výbava, roku 1559
byl pořízen Poděbradský kancionál, na který sám Aostalli
přispěl (Šmilauerová 2001, 58–59), roku 1563 cínová křti-
telnice. Něco z této výbavy padlo za obět obrazoboreckému
zápalu let 1619–1620, kdy nejprve někteří konšelé spolu
s městským písařem a novým farářem vyházeli z farní-
ho kostela obrazy a zamazali nástěnné malby, počátkem
roku 1620 pak městská rada se souhlasem vši obce roz-

Obr. 13: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, západní portál (stav 2024).

hodla odstranit z kostela další *ohavné a modlářské věci* (monstrance, kalichy, ornáty apod.).²⁶⁾

Jakkoliv roku 1542 Ferdinand I. Poděbrady vyplatil a po polovině století se přestavoval hrad (zámek), dokonce císař se svým dvorem na Poděbradech několikrát pobýval (Šmilauerová 2001, 74–84), neubráníme se dojmů, že město v 2. polovině 16. století spíše stagnovalo. Zprávu, naznačující chudé poměry a skromné prostředky záduší, máme z 80. let. Roku 1586 úřad města žádal vrchnost, tj. Jeho Milost Císařskou o poskytnutí 6 tisíc cihel na vzdělení východního štítu trojlodí, který... *z dřeva udělanej a šindelem pobitej, velmi sešlej a zettlej i také na samým upadení jest, takže na klenutí v témž chrámě od dešťův velmi veliké se škody dějí. My pak rádi bychom takový štít od kamene a cihel vystavěti dáti chtěli, však pro chudobu téhož záduší, poněvadž k němu žádných důchodův není, tomu zadosti učiniti nemůžeme, nýbrž když co při témž chrámě spraviti dáti chceme, vždycky z sebe sbírku na náklad činiti musíme...* Hejtman se za město přimlouval a přitom zdůrazňoval, že *obec poděbradská... chudá a nemožná [nezámožná] jest.*²⁷⁾ Vyznání měšťanstva bylo standardní, utrakvistické, nakloněné učení Jana Husa. Vrchnost zejména v pokročilém 16. století přes odpor měšťanstva prosazovala katolické kněze – v zásadě marně, neboť katoličtí kněží v dobré kvalitě ani nebyli k dispozici. Náboženské poměry byly neurovnané (Zoubek 1878).

Obr. 14: Libice nad Cidlinou, kostel sv. Vojtěcha, jižní portál lodi (stav 2022).

KRUCHTA

Jedinou částí kostela, kterou můžeme poměrně bezpečně zařadit do Aostallioho doby, je tedy varhanní kruchta. Zachovala se čelní strana se třemi oblouky, nad dvěma krajními i zděná poprsnice, ve střední části ji roku 1887 nahradila dřevěná předstupující poprsnice kolem hracího pultu novogotických varhan; valenou klenbu podkruchtí proniknají tři výšece v osách čelních oblouků. Masivně působící kruchta má v zásadě renesanční charakter. Stavba kruchty odráží vzrůstající oblibu sborového zpěvu, o které svědčí již zmíněný Poděbradský graduál. Kruchta byla přestavovaná v 2. polovině 17. století, podle účtů nejprve v letech 1665–1666, podruhé 1686. V obou případech se uvádí, že *se kruchty bořily*, což však nesmí mást, jednalo se jen o úpravu vnitřního rozdělení kruchty podle nových zvyklostí raně barokní doby. Byla totiž oddělena *kruchta kantorská* neboli *literácký kůr*, např. když se roku 1665 prováděla drobná úprava tehdejších varhan, aby *převrhnouti se nemohly*, byly též osazeny nové dveře *jdauc k warhanům* a ještě *jedny jdauce na literáckou kruchtu*. Václavu ml. Švihovskému se o rok později zaplatilo za *omalování* – kromě Božího hrobu – *kusa kruchty, která novým pažena jest*. Trochu záhadně působí drobná platba z roku 1686 za dvě čtvrtce *wápna pro zadělání děr po prvnější kruchtě* který v stěnách a slaupích *zůstaly*, zejména proto, že v úrovni kruchty dnes žádné sloupy snad kromě západních přístěnných pilířů nejsou – event. mohly stát sloupy na poprsnici kruchty, kde si je ale těžko představit ve vztahu ke klenbě trojlodí.²⁸⁾ Kruchta byla až do roku 1670 přístupná zvenku. Ještě roku 1666 Adam Hrubý *truhlář* udělal a *zapazil schody jdauce z krehova k warhanům a na kruchtu*. Nicméně roku 1670 byly venkovní schody strženy a nahrazeny novými uvnitř kostela. Patrně šlo o točité schodiště při jižní stěně podkruchtí, které zachycuje plán kostela z roku 1753, a které kupo-

Obr. 15: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Rub závěrového pole klenby presbytáře (stav 2024).

Obr. 16: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Rub klenby presbytáře (stav 2024).

divu přetrvalo až do opravy roku 1933. Teprve roku 1680 účty mluví o *zadělání země kde starý schody byly a dláždění kde předešle nebylo v kostele co se na kruchtu chodí.*²⁹⁾

SAKRISTIE

Sakristie po severní straně presbytáře je podle všeho původní součástí chrámu. Bohužel není dochovaná v původní podobě, roku 1891 byla odstraněna její klenba a nad sakristií zřízená knížecí oratoř, zpřístupněná po nově přistavěném schodišti, obíhající sakristii ze severní a východní strany; do presbytáře byla oratoř otevřená dřevěným neogotickým arkýřem, dnes již neexistujícím. Sakristie je zmíněna již v jednom z nejstarších účtů z roku

1662. V účtech 17. století je důsledně zvána *kaplí*, resp. *kaplou*, až v účtech z 18. století střídavě i sakristií.

V létě roku 1670 stihla kostel smutná událost, ukradli totiž ciborium. Ještě téhož roku se platilo *od udělání... dveří k kapli a pobití těch dveří plechem;*³⁰⁾ dokončeny byly až následujícího roku, jak svědčí cedulka nalezená při opravě roku 1875 pod oplechováním: *Léta Páně 1671 dne 2. máje tyto dveře jsou udělány a zavěšeny za správy úředníka, kostelníků Pana Tomáše Kříže a pana Jana Pokornýho a pana Táboorského a Davida Uzdáře a Pavla Čermáka sousedův v Městě Poděbrad nad Labem...* Podle kroniky cedulka i s novou *od zámečnicka Kuby psanou a děkanem a velebnými pány podepsanou pod plech se opět vložila.*³¹⁾ Dveře jsou dosud zachované. Ze strany sakristie sledujeme jejich druhotné seříznutí dole a nastavení nahore, z presbytáře je patrné „novodobé“, ve skutečnosti poměrně staré oplechování z opravy roku 1875. Odhadujeme, že podobně staré byly i vstupní západní dveře do kostela,

Obr. 17: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Západní část trojlodí s vestavěnou varhanní kruchtou (stav 2024).

soudě alespoň podle jediné slušné fotky, kterou pořídil těsně před jejich zánikem výrobce současně mříže roku 1986 (obr. 22). V účtech je zachycené nemáme, účty však od poloviny roku 1673 do poloviny roku 1680 chybí.

S pořízením nových dveří do sakristie zřejmě souvisela platba téhož roku *od přestavování jarmar a koryta v kaple, též za vyvrtání děr do klenutí.* V létě 1671 pak bylo za necelých 57 zl. pořízeno nové ciborium – z výše uvedeného soudíme, že bylo ukládáno právě do sakristie: šlo o nejchráněnější prostor kostela, přístupný jen z presbytáře, ven otevřený dvěma malými okénky; venkovní vstup byl prolámán až roku 1755 (z té doby jsou i jeho dveře).³²⁾ Pro ukládání ciboria by se zvláště hodila nika v přízdívce před opěrným pilířem v jihovýchodní části sakristie, zajištěná mříží se třemi zámky. Tento „trezor“ je překrytý trojdílnou barokní skříní přes celou východní stěnu sakristie, zdánlivě symetricky členěnou. Vydřevená nika s mříží, hluboká 35 cm se skrývá za pravou předstupující částí

Obr. 18: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Portál vstupu do sakristie se zevně oplechovanými dveřmi. Dveře vyrobeny roku 1671, jak by měla svědčit cedulka z roku 1875, schovaná za oplechováním (stav 2024).

Obr. 19: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Rub dveří na obr. 18 (stav 2024).

skříně. Opěrák za ní, který lehce vyčnívá v jihovýchodním koutu prostoru, se od ostatních opěráků presbytáře liší větší šířkou (asi 1 m, oproti ca 70 cm u ostatních opěrných pilířů). Zdálo by se, že sakristie byla k pilíři presbytáře do datečně přistavěná, ve skutečnosti důvodem předstoupení opěráku je jen jeho větší šířka (zdívo sakristie je široké ca 60 cm, shodně se zdívem presbytáře). Nad skříní je v pilíři uvolněná ploška omítky připomínající zazděné komínové ústí. Situace si žádá vysvětlení, ale než se o něj pokusíme, sledujme časovou osu. Skříně jsme v účtech nezachytili, ale podle architektonických znaků ji považujeme za vrcholně barokní a řadíme někam před rok 1730. Protože potřeba trezorové skříně zjevně existovala již roku 1670, kdy se, jak již zmíněno, platilo *od přestavování jarmar*, soudíme, že nika je starší, současná se vstupními dveřmi, a v souvislosti s instalací skříně byla jen upravena, např. opatřena vnitřním prkenným deštěním.

Ať už je trezorová nika z roku 1670 nebo o půlstoletí mladší, je důležité, že silnější opěrný pilíř v té době již stál.³³⁾ Zaústění do „komínku“ nad stropem skříně může být z dosti mladé doby,³⁴⁾ ale na pochopení věci to nemá vliv. Klademe tedy otázku, zda již před rokem 1670, případně od počáteční výstavby nemohl v širokém pilíři vést komín. Celkově totiž situace připomíná krb. Krbečky ve vedlejších kostelních prostorách jsou zmiňované odbornou

literaturou v souvislosti s obřadnou likvidací pozůstatků posvěcených hostií, resp. svátostnin a porézních látek, které s nimi přišly do styku; výjimečně zachované příklady někdy dokumentují spojení s piscinami, takže popel se mohl spláchnout, aniž opustil posvěcený prostor (*Mudra ed. 2017*, 157–160). Protože kouře z takového krbečku nebylo mnoho, komínek teoreticky mohl být vyveden i pod klenbu (zvláště pokud v ní byly vyvrtány otvory). K poděbradské situaci nelze zatím říci mnoho konkrétního, jeví se však natolik zajímavá, že by si příležitostně zasloužila i víc než vizuální průzkum.

V účtech se k sakristii váže řada pozoruhodných položek. Jako *koryto* si představujeme samostatnou kamennou výlevku v nice ve stěně, jak je zachovaná v sakristii v sousední Libici. Musela mít dvířka, neboť roku 1670 čteme o *udělení klíče k zámku v korytu té kaple* a o *přidělení pantů u koryta v kaple*. V 18. století se místo *koryta* používá označení *umývadlo* (*umejvadlo*). 1712 se platilo *konváři pražskému od spravení umývadla do kaple*, 1714 *od přiletování kohoutku k umejvadlu v kapli*;³⁵⁾ 1738 je zmíněna platba *kováři od přelítí umývadla do kaple* a 1749 *od správy umývadla v sakristii*.³⁶⁾ Inventář z roku 1767 mezi věcmi z cínu uvádí *umývadlo v sakristii*, *i se spodním dílem*, ale označuje je jako *sešlý*.³⁷⁾ Předpokládáme, že cínové umývadlo bylo vloženo do středověké kamenné výlev-

Obr. 20: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Skříň při východní stěně sakristie skrývá trezorový výklenek s mříží. Porucha omítky v pilírku nad ním připomíná komínové ústí (stav 2024).

ky (nad ním byla osazena nádoba na vodu s kohoutkem), tj. jednalo se o stále stejné místo, jistě ne o místo trezorové niky, kde by ostatně odtoku vody bránil opěrný pilír, ale snad o protější severozápadní kout prostoru.

Dvě zmínky z 80. let 17. století spojují sakristii s uchováváním *velebné svátosti*. Roku 1684 se platí za *1 zelené šilt s ciráty do kaple co na něm lampa visí před velebnou svátostí* a dále *zámečnickovi... od udělení klíče a spravení zámku k jarmarce, co v ní velebná svátost bývá* – není zcela jisté, že jde o výše popsanou trezorovou skříň, ale hned na dalším řádku se platí *témuž [řemeslníkovi] od odnimaní velkého zámku od kaple neb nětco v něm bylo zlámáno a jej zase spravení a přibití*. 1686 se objevuje platba za *7 ponkajzen pro přibití jarmary a tabernakulum v kaple*.³⁸⁾ Svatostánek (tabernákl) mimo oltář by odporoval kanonickým předpisům, spíše předpokládáme, že pokud byla využita *jarmarka* či trezorová skříň v sakristii, šlo o přechodné opatření, které souviselo s výměnou oltářů v 80. letech (viz níže), event. o dočasný stav způsobený otřesem z ukradení ciboria roku 1670. Písaři slovo *svátost* či *velebná svátost* používali v širokém významu; rozhodně nemuselo jít o posvěcené hostie;³⁹⁾ zároveň se vkrádá otázka, zda eventuálně nemohlo jít o znehodnocené hostie a zbytky plátů těsta určené ke spálení. Že však sakristie – kaple – dlouho byla vnímána jako alternativní úložiště svátosti oltářní, svědčí platba z roku 1781 *za Kallmanovy firhaňky (?) k zastrčení Nejsvětější svátosti na zelený čtvertek v zakrytí* (v předvečer Velkého pátku, po který mělo být „tělo Kristovo“ věřícím skryto).⁴⁰⁾

Obr. 21: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Detail skříně na obr. 20 (stav 2024).

STARÁ DŘEVĚNÁ ZVONICE A ZVONY

Skromnost města Poděbrad ukazuje jeden znak poděbradského kostela: oproti chrámům v Kolíně, Nymburce, Bydžově, dokonce i Českém Brodě neměl věž, pouze dřevěnou zvonici. Poděbradům jako poddanskému městu dominovala věž zámku. Stará zvonice byla opravována ve 40. letech 17. století (Šmilauerová 2001, 119) a přežila i požár města roku 1653. O 10 let později měšťané nicmé-

Obr. 22: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Západní strana trojlodí s dnes již neexistujícími barokními vstupními dveřmi (foto D. Výprachtický, 1986).

ně přistoupili ke stavbě zvonice nové. Už v červnu 1662 vyslali posla, který do mlejna klavarského k Janovi Wočadlovi aby zvonici novou stavěl s psaním chodil. Mlýn či pila v Klavarech u Nové Vsi nedaleko Kolína se nacházel necelých 15 km jižně od Poděbrad, přímo na levém břehu Labe, vedle jezu, jež zadržoval vodu pro mlýnské kolo, která pak odtékala bočním kanálem. Po roce vyslali poděbradští posla k Janu Wočadlovi znovu, *chtěliby zvonici novou stavěti*. Brzy nato v domě pana Tomáše Hájka byvše někteří radní, starší obecní [a] auředník zádušní přítomni s panem Janem Wočadlou jednali o vystavení nové zvonice [nicméně] stal se odklad až se rozmyslí; přitom za pivo dáno 30 krejcarů. Pak znovu smlouvali s panem Wočadlou... u pana Tomáše Hájka purkmistra a při tom smlouvání... za 2 kapry dáno 20 kr., za pivo 30 kr., za 4 pinty vína 1 zl. 20 krejcarů. Do konce června Jan Wočadlo než se ta zvonice zjednala u pana Adama Braučka sedmkrát na noclehu zůstal. Nakonec se smlouva podepsala a Janu Wočadlovi se podle ní od vystavení nové zvonice a staré zboží zaplatilo 200 zl. a k tomu za půl druhého sudu piva k též zvonici přimíněného 10 zl. 16 krejcarů.⁴¹⁾

Stavební účet z let 1663–1664, tj. z doby stavby zvonice je neobyčejně bohatý, a tak se sluší z něj něco ocitovat, ač zvonice až na základ již neexistuje – nahradila ji věž z roku 1818. Kde stála, víme z plánu Vrchního vojenského velitelství z roku 1778, kdy měly být Poděbrady opevněny zemními valy v rámci připravované války proti Prus-

ku, z níž naštěstí sešlo (obr. 23). Zvonice stála po vnější straně hřbitovní zdi severně od západní části kostela. Jak vyplývá z níže citované položky účtu, její základ je dosud zachován pod chodníkem a silnicí, přitom pouze severní strana základu pod silnicí je z doby stavby zvonice, zbylé tři strany jsou starší, řekněme pozdně gotické.

Smlouvu s Janem Vočadlem neznáme, nicméně tušíme, jak byla stavěná. Je zřejmé, že 200 zl. bylo pouze za odbornou tesařskou práci; materiály, přímoc nádeníků a zednické práce zajišťovalo město samo. To nejdůležitější na stavbu zvonice, kmeny dubů, většinou platit nemuselo. Celkem 56 dubů pocházelo z lesů Jeho Milosti Císařské, většinou za Libicí či za Kanínem, další z lesů obecních, tam se platilo jen za vybírání vhodných kusů, někdy přímo Janu Vočadlovi, za kácení (*uracení* nebo *zvracení*) a *vytesání* (*votesání*) (patrně osekání větví), dále za svážení (*forování*). Nikde není uvedeno, kam byly duhy svázeny, patrně na překladiště poblíž kostela, odkud si je Jan Vočadlo už rozřezané převezl do Klavar, pokud části zvonice vyráběl ve své dílně. Naproti tomu měkké dřevo např. na krov se muselo dokoupit; nakupovalo se postupně v Poděbradech, podle možností jednou *1 vor dříví splavního kaupeného na krov ke zvonici*, jednou *2 vory*, jindy *1 vor malej*, *1 vor dříví trámovýho* či *dříví kladovýho na lišty*, celkem počítáme-li správně 8 vorů. Platily se jen menší sumy za vytažení z Labe či Labice a doprava na *krchov*, případně na pilu v Podzámčí k pořežení na prkna a lišty a zase zpět. Zaujmu platby za kácení *4 topolů i s vyřezáním z nich 8 klád* a dále za *přivezení 6 klád topolových k pile z háje předního obecního na prkna na podlahu na zvonici*. Dále se nakoupilo celkem 1,5 kopy latí (počítáme-li správně), 4 a něco kop prken, 30 kop šindele, potom spousta kovářských výrobků, jako *nárožníky hrubý a menší, šrouby dlauhé a šrouby menší, hřebíky podlažní na pažení zvonice a polaupodlažní na přibíjení pantů, hřebíky šindelní*, roku 1664 panty i hřeby k *woke nicím a dveřům*.

Na nový základ zvonice se kupovalo a přiváželo 20 fůr kamene, 18 plus 7 fůr písku a 4 fůry vápna na hašení, kromě toho 5 vozů hlíny k *spravování zdi kolem zvonice*. Koncem srpna 1663 se platilo *od uklízení starýho šindele, latí a krovu shozenýho ze starý zvonice a vytažení hřebíků*. Začátkem října už se zdil základ nové zvonice: platilo se *od udělání k jedné straně k cestě gruntu novýho... a po jiných stranách spravování*.

O stavbě dřevěné části zvonice se ze zádušních účtů dozvídáme pouze nepřímo. 7 října se platilo *nádeníkům co jsou pomáhali ze starý zvonice dříví uklízetí a tesařům nový tahati ke zvonici*, po celý říjen a začátkem listopadu 1663 pak jen *nádeníkům co jsou na nový zvonici pomáhali tesařům dříví tahati*. Ač by se to z těchto formulací nezdálo, Jan Vočadlo zatím stavěl ve své dílně, neboť 7. prosince 1663 se platila nevelká suma *zvoníkům od zvonění když prohlíželi tu v Nový Vsi stavěnou zvonici*. V kontextu dalších plateb roku 1664 se zdá, že Jan Vočadlo zvoníkům předváděl vlastní zvonovou stolicí, nikoliv celou dřevostavbu.

V únoru 1664 se Jan Vočadlo s poděbradským měšťanem Burianem Pekem vypravili *do Dymokur k vybírání 24 dubův na přestavení v nově vystavené zvonici*; hejtmana dymokurského panství doma nezastihli, i když na něj dva dny čekali, ale nakonec Jan Vočadlo vyslal posla do

Obr. 23: Poděbrady, návrh vrchního vojenského velitelství na zřízení polního opevnění Poděbrad z roku 1778. Patrný kostel se hřbitovem a u jeho severozápadní strany dřevěná zvonice (fotokopie z plánového archivu NPÚ GnŘ).

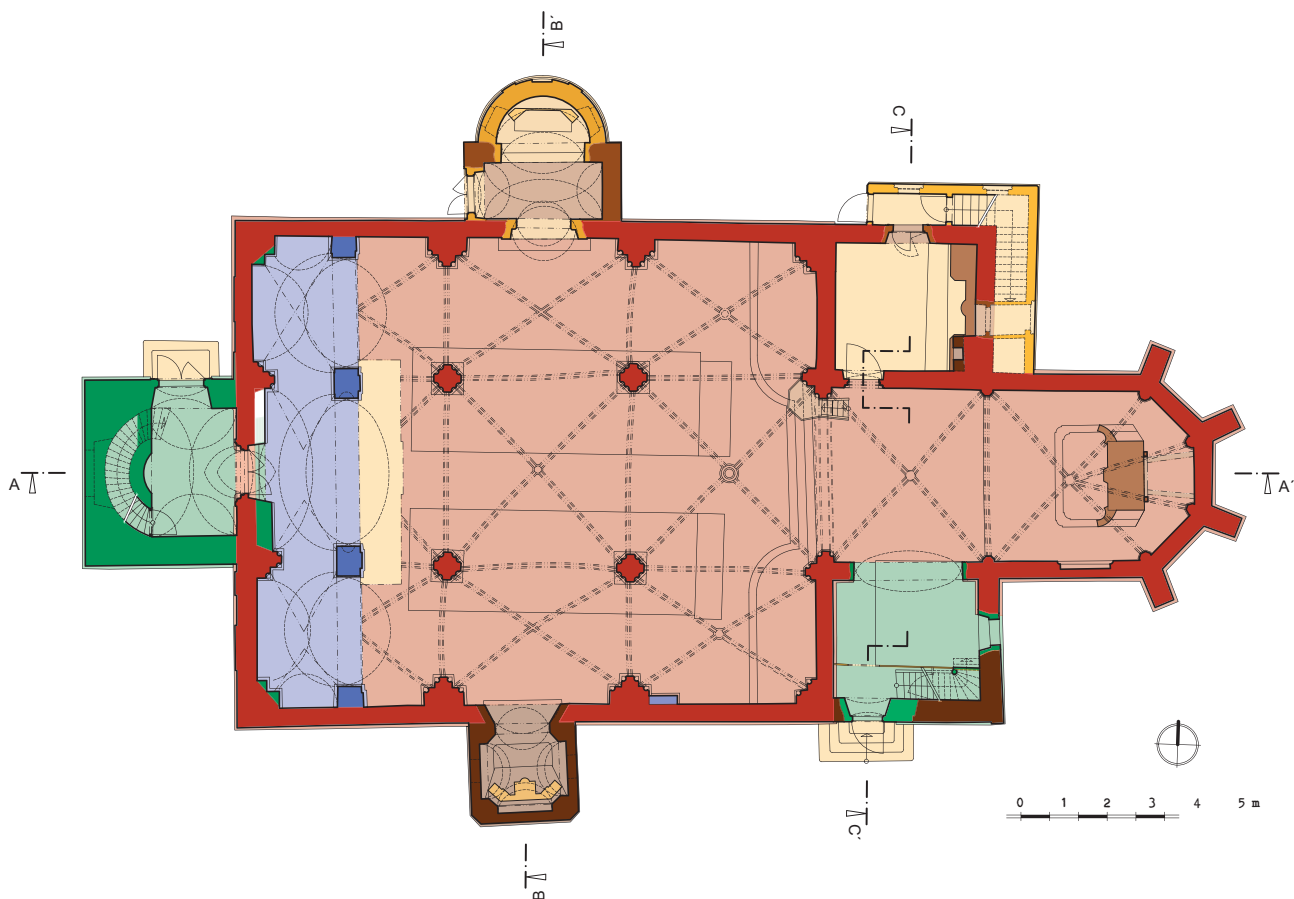
Záhornice a asi vyřídil, co potřeboval, neboť následně 13 dubů přivezli sedláci z Opočnice a 11 dubů sousedé poděbradští. V červnu 1664 se platilo *nádeníkům co jsou pomáhali při předělávání zvonice tesařům dříví tahati*, snad je míněno finální postavení zvonice v Poděbradech, ovšem teprve na konci srpna 1664 je zaznamenáno *rozbírání zdi vedle zvonice z jedné i druhé strany, aby mohli tesaři roubení dělati po straně zvonice, poté od spravení též zdi*. V květnu účet uvádí *dělání cesty v předním háji obecním pro čtyry duby na polštáře ke zvonici pro snadnější vytahování*. Patrně šlo o polštáře vynášející zvonovou stolicí.

S přenesením zvonů ze staré zvonice zřejmě souviselo množství v účtu uváděné kovářské práce u zvonů. Kováři se platilo *od udělání nového hřídele u zvonu zvaného Ryba, jinému od wokování hřídele... u zvonu Pekárku...*, *u něhož čepy woba nakládal, přes čepy dva plechy nový dělal... poutka protahoval a třmen k lopatce natloukal, ke zvonu Michalu Archangelu se platilo od nakládání dvou čepův a dvou zděří novým železem, k Velkému zvonu Dominikánovi za pas v Hoře Kutný kaupený a pak ještě za jeden pas v Nymburce kaupený. Zvonáři Pražským se platilo od přelívání starých pánvic od zvonu Michala Archangela; ze 23 liber váhy ubylo jich v ohni 2 libry, proto se doplatilo, co jest musil přidat nového metalu*. Kovářské práce bylo výrazně více než v jiné roky, ač na úchytech zvonů se něco opravovalo každý rok; v 18. století se v účtech opakuje spravování čepů, překování starých pánvic, svařování šroubů, spravení pásu či nákup nového pásu ke zvonu, opravy ucha či *uchouch*, opravy či nákup nového řemene,

vydání za spouštění či vytahování zvonů apod. Přenesení zvonů nikde v účtu zachyceno není, patrně bylo součástí smlouvy s Janem Vočadlem. V prosinci 1664 se pak platila malá částka *od rozbírání rumpálu proti zvonici stojícího po kterém zvonu dolu spouštěly a zase nahoru tahaly a takový rumpál do zvonice se vším dřívím co k němu náleží donesení*. Za vlastní rumpál se nikde neplatí, snad byl ve vlastnictví města nebo panství.⁴²⁾

Zdá se ale, že se uchycení zvonů při stavbě nové zvonice zcela nezdařilo, neboť zvon Michael Archanděl 4. června 1669 spadnul. Nový zvon slil mladoboleslavský zvonář Jan Briquei (Priquei/Pricovey – *Rybička 1885/1886, 41*), z původního materiálu *i co tak k těmž zvonu svého metalu přidal*, celkem za 288 zl. 12 kr.⁴³⁾ Vidíme tak, že přelití jednoho zvonu stálo zhruba tolik, jako celá stavba zvonice.

Zvon Michael byl znovu přelit roku 1870⁴⁴⁾ a pak zrekvírován za první světové války. Zvony byly celkem čtyři. Zvon Ryba pořídil poděbradský měšťan Jan Ryba s manželkou Evou roku 1610 a věnoval záduší; po výstavbě nové věže, podle účtu roku 1823 byl přelit. I on byl za první světové války zrekvírován, stejně jako velký zvon Dominikán, který pocházel z roku 1552.⁴⁵⁾ Zvon Pekárek, snad pojmenovaný také po poděbradském měšťanu, *spadnul a roztloukl se* roku 1759; nový zvon Vojtěch a Prokop ze starého kovu slil zvonář Vít Dittrich z Nového Města Pražského.⁴⁶⁾ Tento jediný zvon přežil obě světové války a visí ve věži kostela dodnes. Kromě něj je dnes ve věži pozdně gotický zvonek s nápisem *ia hlas volajici podte*

Obr. 24: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, půdorys v úrovni přízemí. Červeně – pozdně gotická výstavba kostela, 2. polovina 15. století; modře – kruchta 3. čtvrtina 16. století; hnědě – úpravy v 17. a 18. století (tmavší a světlejší odstín); zeleně – přístavba věže 1818 a úprava jižní oratoře 1839; žlutě – přestavby 1887–1900, resp. starší úpravy od 60. let 19. století (tmavší odstín) (zaměření a kresba K. Kibic, 2024).

☉*dobrzy*☉*ihriss[ni]*, který v 19. století visel v sanktusní vížce nad presbytářem, a který farní kronika řadí do let 1480–1490.⁴⁷⁾

HŘBITOV KOLEM KOSTELA

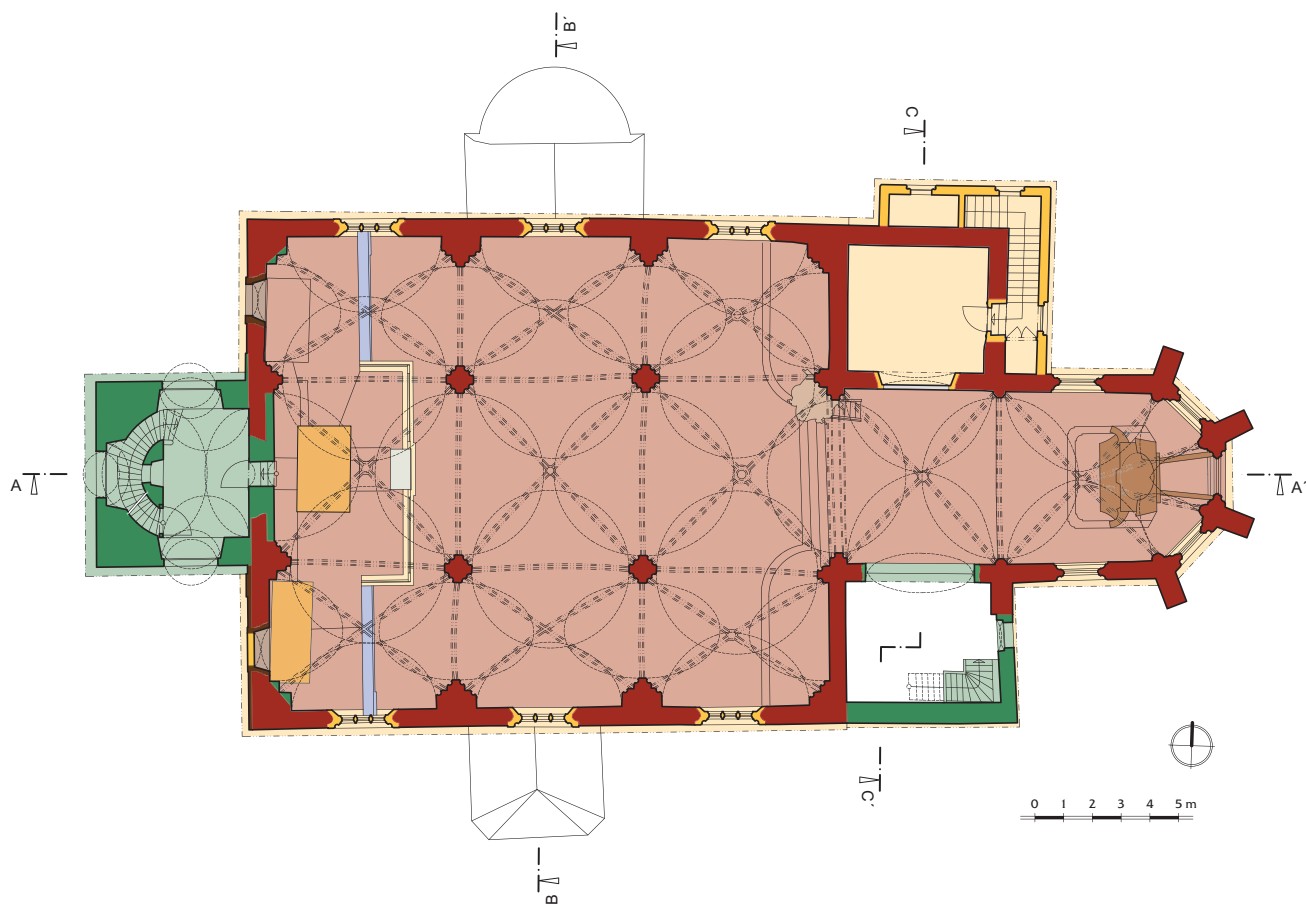
Po staletí byl kolem kostela hřbitov. Zeď *krchovní* na jihozápadě přiléhala k labskému rameni zvanému Labice, na ostatních stranách k městským ulicím, od nichž byla minimálně v některých místech oddělena příkopem, který za deštivého počasí sloužil k odvodu vody. Hřbitov měl dvě brány zhruba v místech, kterými se ke kostelu chodí i dnes, jednu na severozápadě vedle někdejší dřevěné zvonice, druhou na severovýchodní straně poblíž sakristie.⁴⁸⁾ Zeď byla vyzděna z kamene na hlinu a nahozena vápenou omítkou. Směrem k Labici ji zesilovaly pilířky, přesto měla tendenci se sesouvat a účty poměrně často informují o nutných opravách a přezdivání. Zajímavostí vstupu na hřbitov byla „čistící zóna“, podobná těm, které fungují v dnešních obchodních či administrativních centrech. Prvně o ní čteme roku 1664, kdy *Jiřík tesař s tovaryšem* dostal zapláceno *od udělání rámu na němž mříž železná leží jdouc na krchov a veřejiu pro dveře lávek po nichž se k tůž mříži chodí*. Jednalo se tedy o mříž v úrovni cesty asi v dubovém rámu za lávkou přes příkop a bránou (množné číslo naznačuje dva zmíněné vstupy).⁴⁹⁾ Pod mříží byla obezděná *jáma*,⁵⁰⁾ která se čas od času musela čistit, ač byla napojená na *hejcuk* (odtokový kanálek), např. 1671

se platilo *od vyházení neřádu z mříže* a 1683 *od vyházení neřádu z mříže jdauc na krchov aby voda odpadat mohla*. Podle pozdějších účtů byly mříže dokonce dvě, u obou vstupů.⁵¹⁾ I přesto se podlaha kostela zanášela. Tak např. v účtu z roku 1731 najdeme platbu *za 1 nový rejč k škrábání bláta v kostele od lidí nanešeného*.⁵²⁾

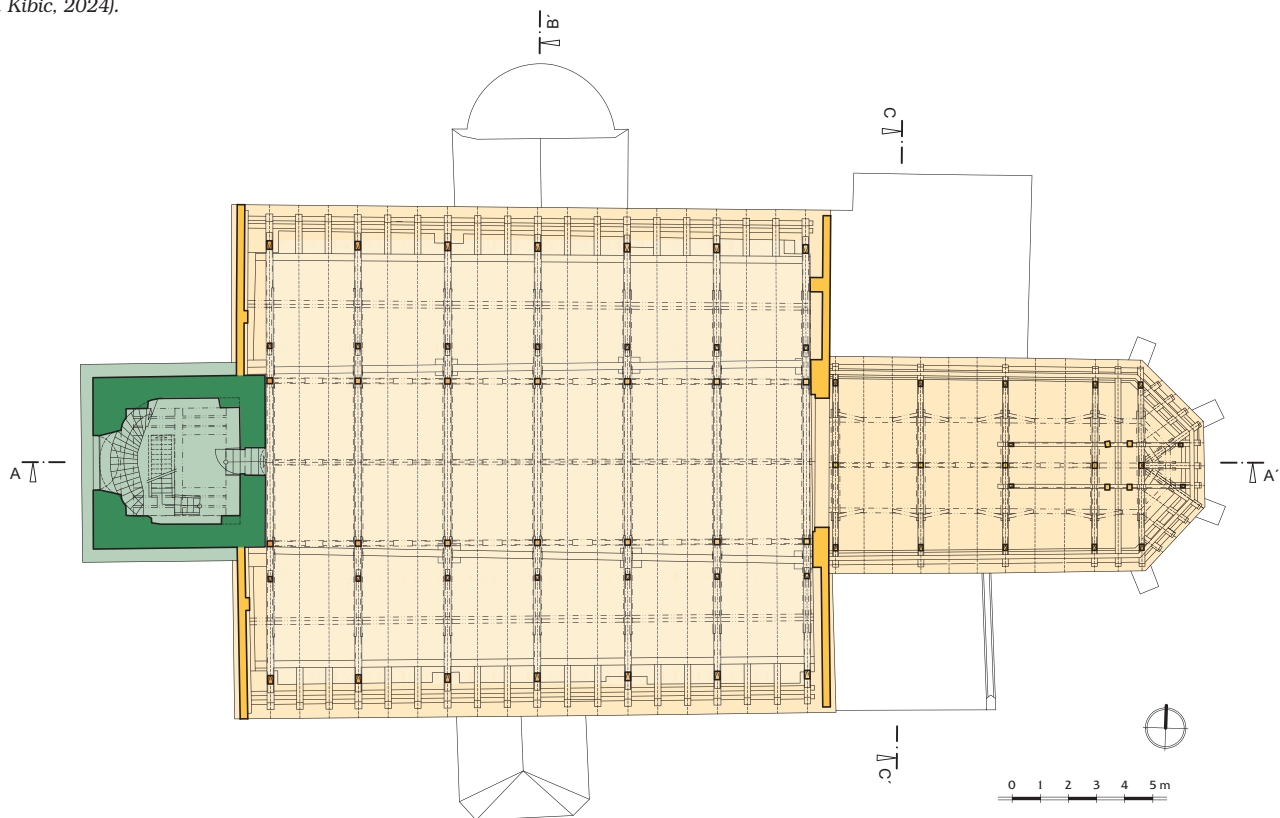
Pohřbívání kolem kostela (i v kostele) bylo ukončeno roku 1784, kdy byl vymezen nový hřbitov v místě děkanského pole severovýchodně od fary (dnešní Purkyňovy sady). V následujících letech, resp. ještě dlouho na počátku 19. století se v účtech musí pečlivě rozlišovat mezi *Kirchhof* (*krchov* u kostela) a *Friedhof* (nový hřbitov). Ohradní zeď bývalého hřbitova u kostela zůstala zachována ještě téměř 100 let, jen směrem k vodě ji nahradil r. 1839 tzv. *Kettenzug*, zábradlí z litinových řetězů mezi kamennými sloupky.⁵³⁾

BAROKNÍ VÝBAVA INTERIÉRU

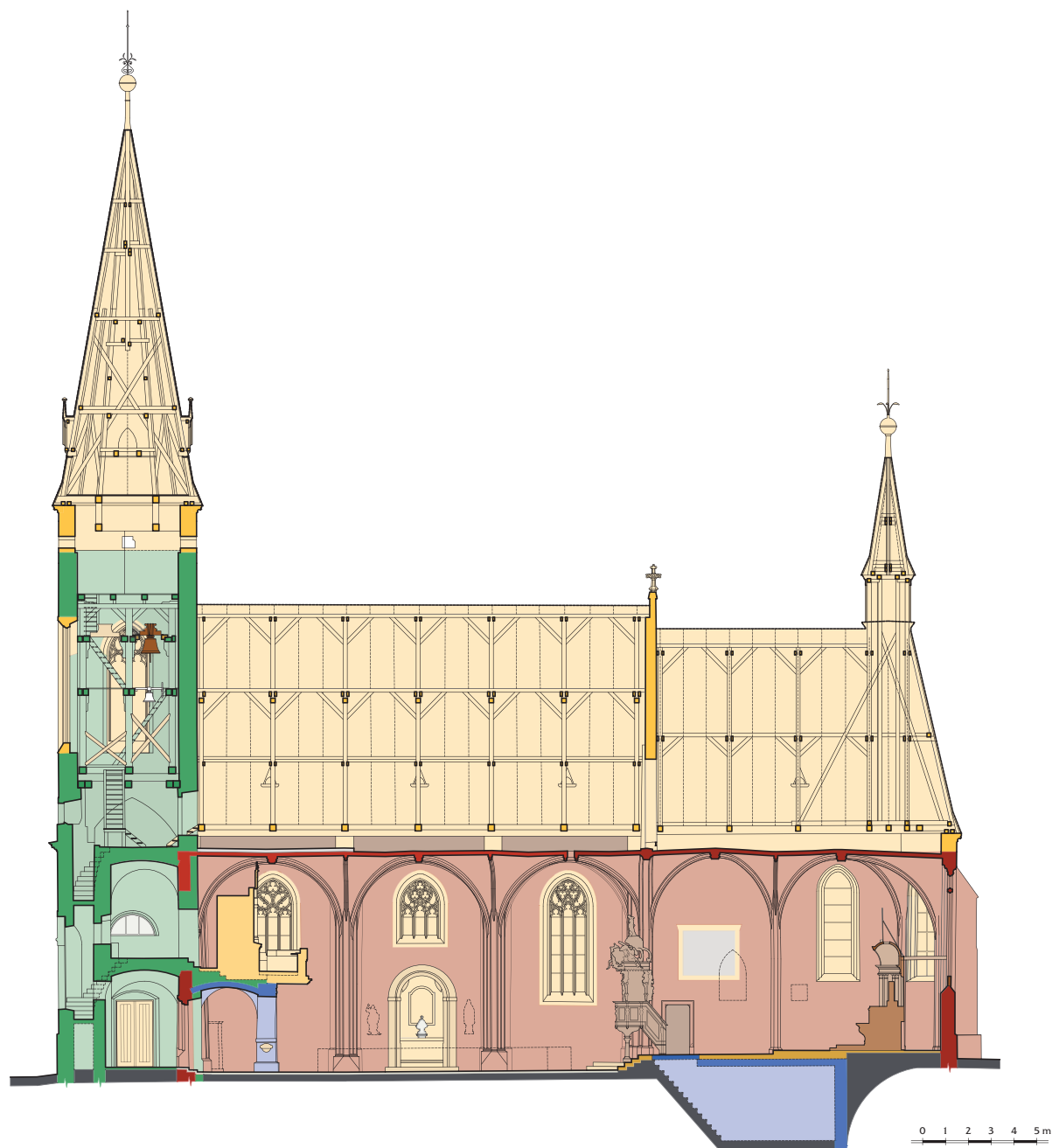
Barokizace interiéru proběhla ve dvou etapách a vždy navázala na výmalbu interiéru. První vlna nastala kolem roku 1680. Instalaci nových oltářů rekonstruujeme pouze nepřímo, důvodem kromě chybějících účtů může být i to, že některé oltáře byly pořizovány ze soukromých darů. Mezi řádky účtů čteme, že gotická architektura interiéru zůstala – kromě povrchových úprav – víceméně beze změn. Roku 1681 se v kostele postavilo lešení, interiér se vybělil a mimo jiné se obnovily malované erby cechů na

Obr. 25: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, půdorys v úrovni varhanní kruchty. Červeně – pozdně gotická výstavba kostela, 2. polovina 15. století s přesahem do století následujícího; modře – poprsnice kruchty 3. čtvrtina 16. století; hnědě – barokní úpravy z 18. století; zeleně – přístavba věže 1818 a úprava jižní oratoře 1839; žlutě – změny a přístavby 1887–1900; světle šedě – zásahy 20. století, nejmladší úpravy neznačeny (zaměření a kresba K. Kibic, 2024).

Obr. 26: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, půdorys v úrovni krovu. Zeleně – západní věž 1818; žlutě – konstrukce 1896–1897 (s použitím zaměření R. Slámy, 2022, zpracoval K. Kibic, 2024).

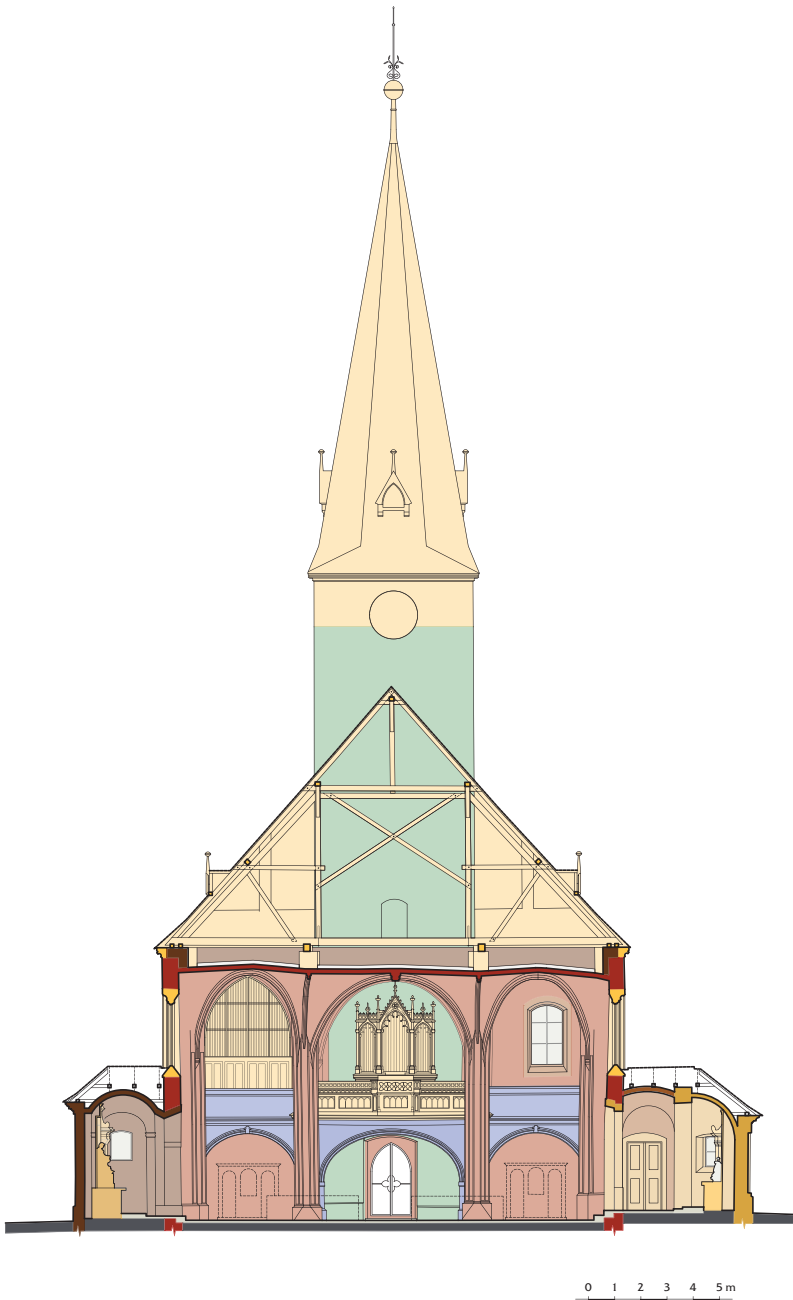

Obr. 27: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, podélný řez. Červeně – pozdně gotická výstavba, 2. polovina 15. století s přesahem do století následujících; modře – krypta, 16. století (?) a varhanní kruchta, 3. čtvrtina 16. století; hnědě – barokní úpravy 18. století; zeleně – přístavba věže 1818; žlutě – přestavba 1896–1897, resp. starší úpravy od 60. let 19. století (tmavší odstín); světle šedě – zásahy 20. století (s použitím zaměření R. Slámy, 2022, zpracoval K. Kibic, 2024).

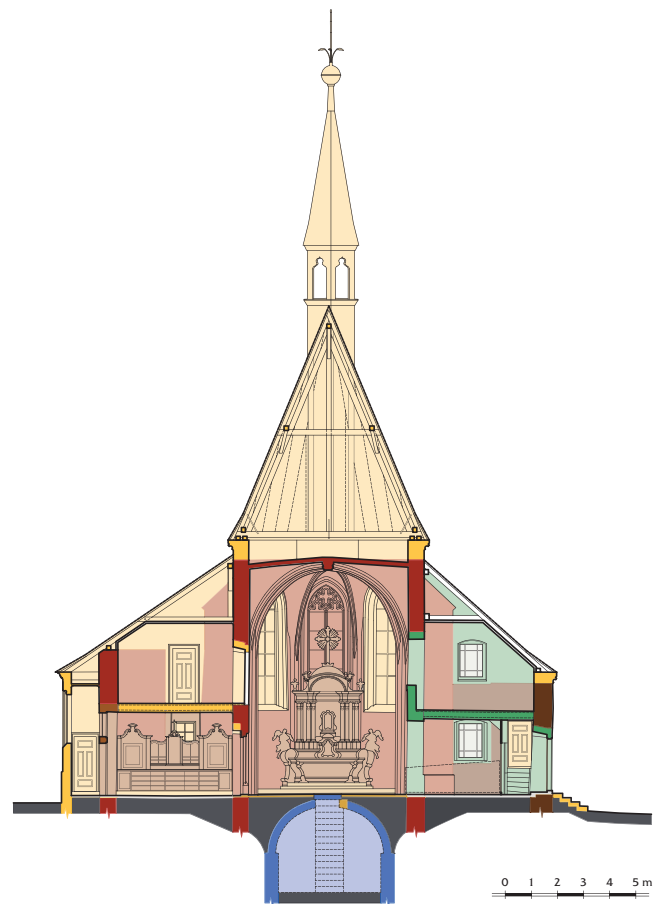
klenbě.⁵⁴⁾ Platba malíři za *obnovení barvami oltáře velkého a dvou obrazů v něm* za 25 zlatých spíše mluví pro hlavní oltář, jenž na místě už delší dobu stál. Za nový oltář v čele severní lodi (sv. (!) Jana Nepomuckýho) bylo v letech 1682–1683 řezbáři Petrovi Markovi zapláceno 80 zl., malíři Andresovi Butlerovi za obraz sv. Barbory *do téhož oltáře nahoru daného* 9 zl.; zvláště jsou poznamenány platby za přípomoc a drobný materiál, např. *za hřebíky šindelní pro přibíjení cirátů* [ozdob]. Roku 1685 se dozvídáme o *dříví pro malíře když oltář maloval* a roku 1686 o *platbě za hřebíky polaupodlažní též šindelní i za 4 hašple při stavbě nového oltáře* – vlastní oltář do účtů zanesen není.⁵⁵⁾

Další vlna barokní proměny mobiliáře přišla začátkem 30. let 18. století. Nenalzáme zmínku o vrcholně barokní

kazatelně, která by dané dataci odpovídala⁵⁶⁾ (účty bohužel mezi léty 1716–1730 opět chybí). V účtu z roku 1732 čteme jednak o *drobné platbě za všelijaké hřebíky k stavění nového oltáře potřebné, jednak že za mnohé práce... při postavení nového velkého oltáře... i za mnohá k tomu potřebná materiálie společně zapláceno 83 zl. 33 kr.*⁵⁷⁾ – evidentně jde o barokní hlavní oltář, ze kterého je zachován reliéf Nesení kříže na menze novobarokního oltáře v kapli Bolestné Panny Marie. V inventáři z roku 1767 je kromě velkého oltáře a oltáře v boční kapli uvedeno celkem 8 malých oltářů, kromě toho krucifix a řada soch a obrazů, mj. dvanácti apoštolů.⁵⁸⁾ V podkruchtí byl ještě hrob pod obrazem, později *statuí* Vzkříšení, konstrukčně zřejmě dosti jednoduchý, který se každoročně o veliko-

Obr. 28: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, příčný řez trojlodím s pohledem k varhanní kruchtě. Červeně – pozdně gotická výstavba, 2. polovina 15. století s přesahem do století následujícího; modře – renesanční kruchta, 3. čtvrtina 16. století; hnědě – barokní úpravy 18. století; zeleně – přístavba věže 1818; žlutě – přestavba 1896–1897, resp. starší úpravy od 60. let 19. století (tmavší odstín); světle šedě – zásahy 20. století (s použitím zaměření R. Slámy, 2022, zpracoval K. Kibic, 2024).

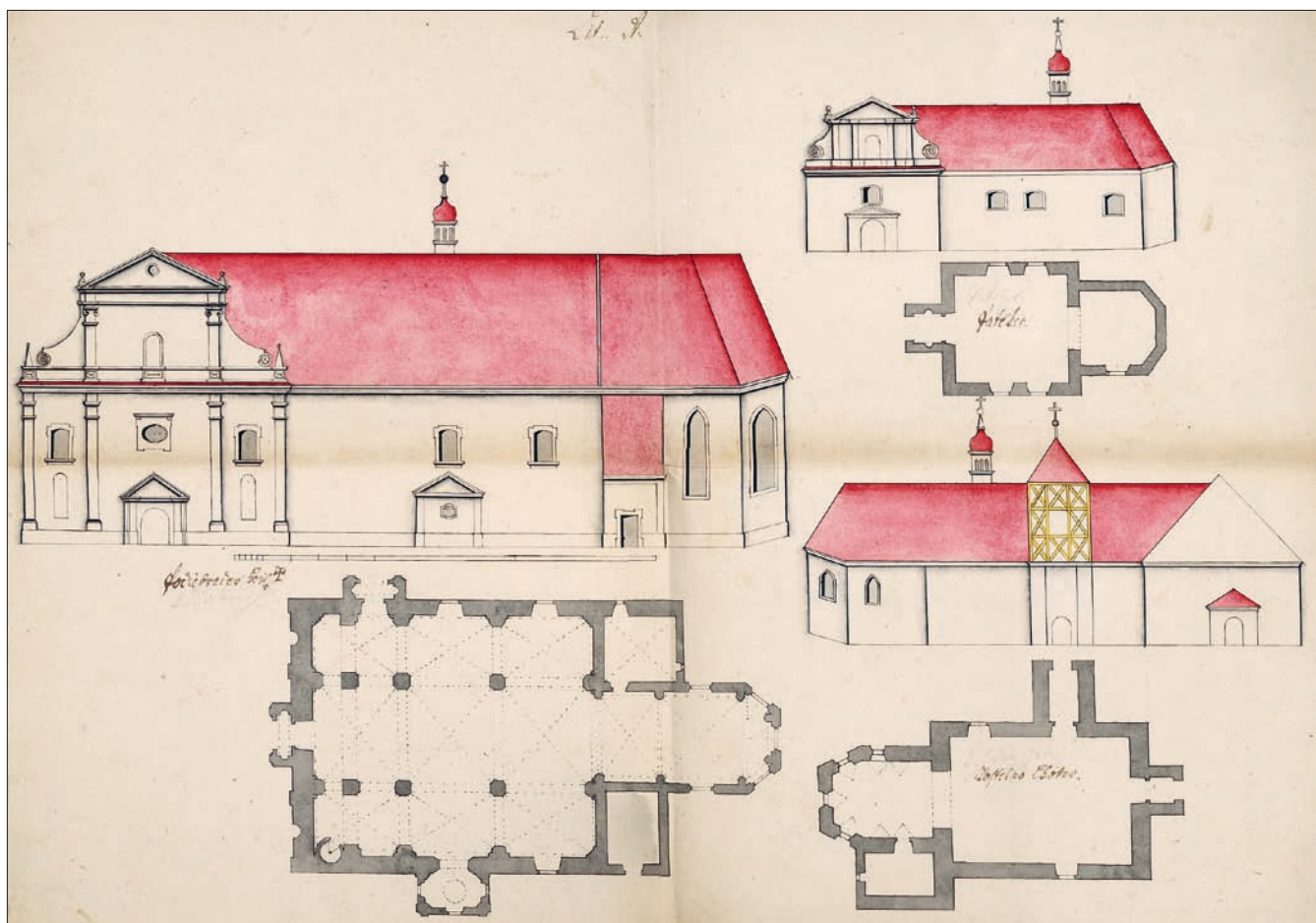

Obr. 29: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, příčný řez presbytářem. Červeně – pozdně gotická výstavba, presbytář dokončen patrně v 70. letech 15. století; modře – krypta, 16. století (?); hnědě – barokní úpravy z 18. století a starší (tmavší odstín); zeleně – úprava jižní přístavby presbytáře na patrovou oratoř 1839; žlutě – úpravy 2. polovina 19. století, zejména 1891 a 1896–1897; světle šedě – zásahy 20. století (s použitím zaměření R. Slámy, 2022, zpracoval K. Kibic, 2024).

nocích strojil. V inventáři z roku 1785 je všechno pečlivě přepsáno, nicméně čtyři malé oltáře jsou přeškrtnuté a stejně tak některé z obrazů a soch.⁵⁹⁾ Projevuje se tak josefinská doba.

Díky reformám císaře Josefa II. však kostel i získal. Ze zrušené kaple v Nových Mlýnech byl do kostela přenesen oltář, který nahradil starší oltář hlavní. Nové Mlýny se nacházejí na Sánském kanálu nedaleko nápusných stavitel rybníka Blato, svého času největšího v Čechách (vysušen nejpozději roku 1790).⁶⁰⁾ Patronem kaple byl mlynář Jan Marek, horlivý poutník do štýrského Mariazell, a oltář je volnou replikou oltáře tamějšího poutního chrámu Pan-

ny Marie. Do poděbradského kostela se přestěhoval roku 1792, kdy se platilo něco přes 108 zl. nádeníkům a řemeslníkům při postavení nového oltáře a ca 48 zl. za doplnění kříže k oltáři, jak to žádalo zasvěcení chrámu.⁶¹⁾ Uprostřed má skříň s kopií sochy Panny Mariazellské, kříž ve vrcholu byl poměrně záhy zakryt či nahrazen obrazem Ukřižovaného, nesprávně připisovaným Petru Brandlovi;⁶²⁾ i s obrazem je oltář popisován ve farní kronice zhruba roku 1839. Při opravě roku 1877 byl jeho rám zmenšen a obraz mírně posunut dolů,⁶³⁾ při další obnově interiéru roku 1933 pak byl sejmut a osazen v místě zrušeného novogotického oltáře v čele jižní lodi.⁶⁴⁾ Je to jeden z mála

Obr. 30: Plány kostelů v Poděbradech, Pátku a Kostelní Lhotě z roku 1753 (NA Praha, České gubernium – Fundační komise, k. č. 333, i. č. 565, sign. P 2/9).

oltářů opatřený lícem z tepaného plechu, patrně měděného, pozlaceného a postříbřeného. Jen některé části oltáře jsou zcela původní, jako dva andělé v podživotní velikosti po stranách oltářní menzy. Zezadu snadno rozlišíme původní spodní část dřevěné oltářní skříně, horní část z opravy roku 1877 i sloupy oltáře vyměněné roku 1933 (viz ještě dále).

PLÁN Z ROKU 1753 A PODOBA KOSTELA V 18. STOLETÍ

Pozoruhodným pramenem jsou plány kostelů na komorních panstvích, v případě panství poděbradského a kolínského z roku 1753, uložené ve fondu Fundační komise Národního archivu v Praze. Na každém archu je několik kostelů; zachycen je vždy půdorys a spojený pohled ze dvou průčelních stran, většinou strany západní a jižní. Plány v mnohém případě informují o zaniklých stavbách či dnes již neexistujícím stavu.⁶⁵⁾ Na druhou stranu zakreslení poděbradského chrámu naznačuje, že pravdivý je spíš celkový obraz než detaily. U půdorysu kostela zaujme kolísající šířka obvodových zdí (ve skutečnosti je šířka zdiva konstantní) a chybějící opěráky presbytáře – přitom jeden středověký opěrák je kompletně zachován jako součást východní stěny jižní oratoře, dříve kostnice – kdybychom snad pochybovali. V sakristii je na plánu značená křížová klenba, v jihozápadním koutě trojlodí je zachyceno šnekové schodiště na kruchtu.

Plánu patrně můžeme věřit, pokud jde o podobu fasád, zejména západní fasády, která z větší části zanikla přístavbou věže. Charakter fasád je spíše raně barokní než renesanční, tušíme zde ještě jednu přestavbu, kterou nenalzáme v účtech. Západní štít na plánu se velmi podobá východnímu štítu trojlodí kostela sv. Voršily v Chlumci nad Cidlinou na sousedním komorním panství Pardubice, který vznikl po požáru 1677 (Kuča 1995, I, 160, 210), pouze je štít v Chlumci vyšší, protože zůstal zachován strmější krov. Střechy zachycené na plánu poděbradského kostela z roku 1753 ukazují stav, který přetrval až do novogotické přestavby; ještě nejstarší fotografie z 90. let 19. století dokumentují nad presbytářem strmý krov, snad ještě gotický, zatímco střecha trojlodí měla sklon nižší, takže hřeben obou částí dosahoval stejné výšky. Krov trojlodí tedy musel být vyměněn někdy v baroku; barokní ležatou stolicí ukazuje i plán z roku 1839 (obr. 38). Jako nejpravděpodobnější doba vzniku střechy, resp. větší raně barokní přestavby se jeví přelom 17. a 18. století, a to nejen z toho důvodu, že v letech 1693–1707 chybí kostelní účty. Z jiného zdroje máme informaci, že se tou dobou stavba nového krovu projednávala: 9. září 1692 psal děkan Jan Samuel Borovanský na správu panství, že kostelu hrozí nebezpečí, *aby krov padnouc klenutí neprobořil, a tudý mnoho lidí zhytnutí nepřišlo*; na nový krov sám chtěl přispět částkou 50 zlatých. Účetní kancelář České královské komory v návaznosti informuje, *že hejtman to sám očitě spatřil, však ale nic tak nebezpečného tu že nevynachází, neb*

jsauce prej tůž krov ještě dobrůj, a krom že některé latě a vřka na tēmž kostele od deště již sešlá jest, která bezelstně nová býti musí, což že on teď po jaru skrze řemeslníky lépeji vyšetřiti dáti – a na potom toho poslušně další spravení učiniti nepomíne“.⁶⁶⁾ Školní práce Jana Marečka, uložená v archivu probostství (06/2007), zmiňuje bez uvedení zdroje⁶⁷⁾ stavební úpravy roku 1698, kdy prý jižní stěna kostela hrozila sesutím a jako součást zajištění byla k této zdi přistavěna kaple Bolestné Panny Marie zvaná Logdmanovská. Víme, že na jejím místě stála kaple starší, spojovaná s G. B. Aostallim, starší původ potvrzuje svěcení jejího oltáře roku 1650.⁶⁸⁾ Celkově se neověřená informace jeví realistická. Raně barokní přestavbu chrámu můžeme nejpravděpodobněji klást právě do této doby. Fran-

tišek Vilém Logdman von Auen byl v 90. letech 17. století vyšším úředníkem poděbradského panství, zastával mj. např. funkci sirotčího písaře.⁶⁹⁾

V průběhu 18. století nás účty informují o několika větších opravách střech, ale nezdá se, že by při některé z nich proběhly zásadní změny. Patrně největší opravu účty zaznamenávají roku 1754: proběhla *správa celého chrámu jak uvnitř, tak zevnitř, spolu s krytbou*; náčrt k ní zhotovil kolínský *baumistr* Josef Jedlička, který mj. projektoval i úpravy zámku. Že oprava střechy byla rozsáhlejší, svědčí platba již o dva roky dříve *od svalování na hromadu dlouhých trámových dřev na opravu chrámu Páně koupěných a nad nima udělání křivku, toho polaťování a doškama přikrytí*. Na druhou stranu částka 172 zl. 54 kr. placená roku 1754 *zedníkům, tesařům, příkrývači, kameníku, plechaři, kovářům, truhlářům, zámečníku, sklenáři a jejich nádeníkům, též za k tomu všemu stavení potřebných mnohých materiálů* na nějakou razantnější změnu chrámu nestačila.⁷⁰⁾

Krytina nad lodí a presbytářem kostela byla *prejzová (kůrková)*, ve starší době v kombinaci s dřevěným šindelem nad sakristií a někdejší kostnicí. Roku 1680 účet informuje o platbě *za 100 prejzů k potřebě flikování střechy na kostela*. Z roku 1687 je roztomilá zpráva o platbě *nádeníku, který ze starého nad kapli a kostnicí odtrhaného šindele hřeb starý vytahoval, jej zase pěkně narovnal, kterýžto hřeb vedle nového do nového šindele k vybití a vypotřebování přišel*.⁷¹⁾ Od počátku 18. století se již dřevěný šindel v účtech neobjevuje a *kůrková krytba* se zmiňuje i nad sakristií (1747). Někdy koncem 18. či počátkem 19. století se krytina trojlodí změnila na tašky bobrovky. První zmínku o taškové krytině zaznamenáváme v rámci přístavby věže roku 1818. Inventář z roku 1828 pak popisuje kostel jako *zcela kamenný, taškami a prejzy pokrytý*.⁷²⁾ Kdy k této změně došlo nelze z dochovaného hlavního účtu vyvodit.

Obr. 31: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Hlavní oltář, volná replika oltáře poutního chrámu v Mariazell, původně v kapli v Nových Mlýnech, do kostela přenesen roku 1792. Vpravo od oltáře původní sedle (stav 2024).

Nejspíš se tak stalo při jedné ze dvou větších oprav na konci 18. století, buď roku 1771, kdy je zaznamenán *náklad na spravování střechy nad kostelem, sakristií, síncem a kostnicí příkrývači, nádeníkům i za materiál a forování necelých 95 zl. nebo – možná spíš – roku 1795, kdy byla provedená nespécifikovaná větší oprava kostela v ceně ca 190 zl.*⁷³⁾

Plán z r. 1753 zachycuje kromě jižní kaple Bolestné Panny Marie ještě čtyři další boční prostory, z nichž již popsaná sakristie nebyla přístavbou, ale původní součástí kostela. Naproti tomu jižně proti sakristii stojící někdejší kostnice, od roku 1839 patrová oratoř je zjevně dodatečná, jak dosvědčuje dovnitř pronikající sokl, z podstřeší patrný opěrný pilíř a také zazděné gotické okno presbytáře, ovšem poměrně stará. Kostnice má o něco širší zdivo než kostel; byla klenutá, patrně valenou klenbou v podélné ose kostela, jak by naznačovalo vzhůru se zužující zdivo na jižní straně.

Starobylá byla i předsíň před západním vstupem do kostela. *Síneć* je zmiňován již v účtu za rok 1662. Zřejmě měla pěkný barokní portál, na který se zaměřily pohledy, díky čemuž nevadilo, že uvnitř předsíně zůstal portál gotický.

Proti jižní kapli lodí je dnes severní kaple sv. Cyrila a Metoděje, vzniklá roku 1863 k tisíciletému výročí příchodu věrosvěstů přestavbou starší předsíně. Zajímavé je, že plán z roku 1753 značí předsíň západněji, hned za kruchtou v západním poli trojlodí. Žádné stopy vstupu tam ale dnes nenalzáme. Podporou pro existenci vstupu v daném místě by byla zmínka v účtu za rok 1740 o dveřích proti zvonici,⁷⁴⁾ situované naproti západní části kostela, jak víme z plánu města z roku 1778. Na tomto plánu už je ovšem předsíň značena na dnešním místě, uprostřed trojlodí.

STAVBA VĚŽE V ROCE 1818

Zatímco k úpravám střech se prameny nalézt nepodařilo, přístavba západní věže je naopak pramenně doložena nad očekávání dobře, byť ani pro ni zřejmě není dochován stavební plán. Z hlavního účtu se dozvídáme, že celková cena činila ca 11.937 zl., z toho materiály a ruční a potažní práce byly hrazeny z patronátních důchodů, z kostelní pokladny pak na zaplacení jednotlivých profesí připadlo ca 3.483 zl. Protože však nekatolíci byly na základě nejvyššího dvorského dekretu od ruční a potažní práce (roboty) na katolickém chrámu osvobozeni, tedy se částka připadající na kostel zvýšila o ca 618 zl., od součtu se nicméně zase odečetlo 788 zl. za prodej staré zvonice, zejména dřeva z ní, přímé vydání kostelní pokladny tak činilo 3.313 zl. 11 kr.⁷⁵⁾ Stavební kniha uvádí, že povolen byl celkový náklad 14.447 zl.,⁷⁶⁾ stavba tedy vykazala úsporu. Násobně vyšší částky oproti konci 18. století měla na svědomí inflace v době napoleonských válek, zejména kolem státního bankrotu roku 1811.

Stavba věže začala 12. května a trvala přesně půl roku, zednické práce byly hotovy už na konci září. Ve stavební knize jsou práce zapisovány po týdnech, je vždy zaznamenáno, co se toho týdne dělalo, kolik se platilo zednickému mistru (1 zl. 15 kr./den), kolik jeho společníkům (1 zl.), kolik nádeníkům (30 kr.), vedle toho jsou zapsány nákupy materiálů a platby samostatným řemeslníkům (profesionistům). Den po dnu se platily mzdy za zednické práce, z počátku i mzdy tesařů, kteří obednili jámu na vápno, stavěli lešení apod. V době vyzdívání od druhého týdne v červnu až po polovinu července pracovalo na stavbě i víc než 40 osob, převahu měli nádeníci, v srpnu a v září klesl jejich počet většinou pod 20, přičemž mírně převažovali vyučení zedníci. Kámen na stavbu se dovážel z Vrbice (9 km severovýchodně) a z Klípce (menší část; 11 km jižně). Jemnozrnný pískovec či opuku na dlažbu a stupně obstarával kameník ze Sadské (11 km západně), hrubozrnnější a pevnější pískovec na ostění oken a dveří kameník z Tismic u Českého Brodu (25 km jihozápadně). Vápno se dováželo z Miskovic u Kutné Hory (ca 30 km jižně) a asi třetina množství Prahy (ca 60 km západně, vše vzdušnou čarou) – to dokonce bylo levnější, ale vyšší byla cena za přepravu (*Fuhrlohn*) a v Praze za mýto (*Maut*). Kámen a materiály se noci musely hlídat – hlídač si vydělal stejně, jako nádeníci za práci přes den, ovšem pracoval o den déle – i v neděli.

První týden se bourala západní předsíň kostela, hloubila jáma na vápno a základy nové věže. Jáma na vápno byla 2 sáhy dlouhá, 1,3 sáhu široká a 1 sáh hluboká (lze počítat vídeňský sáh ca 1,9 m, dělil se na 6 stop); doprostřed na vyšalování jámy použili tesaři prkna ze staré předsíně (asi ze stropu). Vyšalovali také kanálky, jimiž se do jámy vpouštěla voda, a pro přípravu malty udělali 4 „kozy“ (*Böcke*). Další týden se vyzdily základy hluboké 1 sáh (ca 1,9 m, šířky 1,4 m), další týden sokl po třech volných stranách věže do výšky necelý 1 sáh (1,75 m) a od soklu další sáh zdiva běžné šířky 3 stopy (95 cm); na severní straně byl vyzděn vstupní otvor včetně záklenku. Začátkem června se pokračovalo až ke kordonové římsě, stavba se včetně cihelné kordonové římsy dostala ca 6 m nad terén; zaklenula se okna nalevo a na čelní straně věže, třetí okno v téže výšce kupodivu zmíněno není. Platilo se

Obr. 32: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže od jihozápadu. Věž je až po úroveň oken hodinových ciferníků z roku 1818. Vpravo pod štítem zazděné barokní okno (stav 2024).

za nakládání a vykládání lešení. Další týden stavba pokračovala až po úroveň hlavní římsy kostela (necelé poloviny výšky věže), tj. do výše ca 10 m a do této úrovně byla postavena spodní dvě patra lešení; poté byla sejmuta barokní štítová zeď kostela (*Feuermauer*). Západní zeď kostela je v rozsahu věže zesílená, ale to v popisech nenajdeme, dozvídáme se jen, že u staré kostelní zdi byla *eine Kurte gemacht* (udělána) – nejspíš pas. Provádění dvou takových pasů (*Gurte*) je zaznamenáno třetí červnový týden uvnitř 3. etáže věže, kde jsou hrotité pasy doposud viditelné. Ve východní zdi věže ale žádný pas nenalzáme, slabá západní zeď kostela je zde zesílená až po terén. Ve 3. etáži věže se zaklenul okenní otvor na čelní straně a vyzdíl protější vstup na půdu; bylo osazeno 9 dubových trámů podlahového roštu zvonového patra. Do konce června se stihlo ještě vyzdít dalších 3,5 m zvonového patra věže včetně spodní části oken; zde bylo postaveno 3. patro hlavního lešení.

Začátkem července zedníci postavili 4. patro hlavního lešení, zdivo vyzdili až k hlavní římsě věže a sami krom toho vytáhli a zazdili 4 měkké trámy, snad stopní trámy zvonového patra. Muselo se však zaplatit tesařům za podepření klenby nad varhanním kůrem: událo se totiž překvapení – podobné se stane při opravě interiéru o 150 let

Obr. 33: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Patro věže, dveře schodů do 2. patra, okénko, zcela vpravo výstup schodiště z přízemí (stav 2024).

Obr. 34: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Hrotitý pas na severní straně druhého patra věže (stav 2024).

později – klenba varhanního kůru od zátěže zdí věže, spočívajícího na této straně na slabé staré kostelní zdi, byť snad zesílené přidaným pasem, začala praskat. Stejný přípis se objevuje 17. července (kdy se platili tesaři) a počátkem září, tehdy s poznámkou, že oprava klenby nebyla v nabídkovém rozpočtu. Klenba nicméně již v červenci musela být zajištěna, aby práce mohly pokračovat dál. Zápis tak jako dnes nebyl přesným popisem reality, ale účetním dokladem, který musel být v souladu s předloženou nabídkou. Některé práce se tedy zaznamenaly v jiném čase nebo nezaznamenaly vůbec. Lze si představit, že bylo provedeno i popsané zesílení západní zdi věže, ale do stavební knihy nebylo zaneseno.

V polovině července byla vyložena hlavní římsa věže, v popisu prací nejsou zmíněny její půlkruhové zdvihy nad ciferníky po všech stranách. Nádeníci přivezli dřevo z vrchnostenských zásob na krov a vytáhli ho nahoru na věž. Následně asi tesař Kalous provedl kupulovitý krov věže, protože další týden, když se náběh střechy věže obezdíval atikovými zídками, už se mluví o (hotovém) šalování. Zídky propojily segmentová vzdušná římsy v osách jednotlivých stran, předstoupení zídek a římsy byla pokryta taškami. 26. července byla hrubá stavba věže hotova – bez klenb a schodiště, uvnitř byla zatím volná šachta.

V týdnu od 27. července se odshora začalo s nahazováním, nejprve nahrubo (špic), pak načisto, potom i s finál-

Obr. 35: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Východní vazba zvonové stolice s monogramem E.P. a letopočtem 1818 (stav 2024).

ní povrchovou úpravou – vybiléním. Postupné provádění umožnilo oddělení jednotlivých etází římsami, jejichž profily byly též nahrubo a načisto vytahovány. Počátkem září už bylo v horní části hotové i vybiléní, takže se mohla rozebrat horní dvě patra dřevěného lešení a díry po něm zazdívat, zaomítnout a zabílit. Již koncem července byl hrubě (ostře) nahozen i vnitřek zvonového patra a uvnitř přízemí se začala stavět příčná zeď vymežující schodiště, široká 1,5 stopy (ca 45 cm); do výše 3,3 m bylo zatím osazeno 10 opukových stupňů (zřejmě zachovaných, za opravy roku 1933 jen obetonovaných). Počátkem srpna zedníci začali zazdívat z kostelní strany (?) stavební otvor pro přísun materiálu výšky 3,8 m (!); snad byl na jižní straně věže, kde v patře není zmíněná vyzdívka okna; následně vyzdívli a do připravených otvorů osadili kamenná ostění tří půlkruhem završených oken zvonového patra. Další týden vsadili kamenná ostění tří malých půlkruhových oken 1. a 2. patra, další týden pak ostění zbylého okna na západní straně. V týdnu od 17. srpna byly nově vyzdívny štítové zdi kostela po obou stranách věže a postupně zvenku omítnuty. Další týden se platilo 20 zl. za nařezání a přívaz dubových kmenů pro zvonovou stolic, mezitím kolínskému klempíři Kiliánovi za předělání makovice (*Thurmknopf*) a za pokrytí kupole věže zinkovým plechem. Dále se pak poděbradskému provazníku zaplatilo tažné zařízení (? *Strückwerk*).

Obr. 36: Libice nad Cidlinou, varhany z roku 1838 realizované podle návrhu Jana Josephiho (snímek z fotoarchivu NPÚ ÚOP SČ, po roce 1970).

Na konci srpna se vnitřní parapety oken vydláždily cihlami. Stará čelní zeď trojlodí u věže byla vyšibrována a během dvou týdnů na přelomu srpna a září podhozena a omítnuta. Byly osazeny sochy svou andělů v patách nové štítové zdi kostela; kdo byl autorem, se nedozvídáme, pouze že o dva týdny později byly obronzovány malířem Peschkem. Začátkem září bylo klenuto podvěží (placková klenba přizemí i patra označována stejně jako střecha jako *Kuppel*) a v druhém zářijovém týdnu osazeno 16 zbylých schodišťových stupňů schodiště na kůr. Osadily se dveře na schodiště a v místě středního okna ve staré kostelní zdi byl probourán otvor pro dveře na kůr a překlenut, jeho rozměrnost (délka 2,2 m, výška 3,5 m, vše v sáhách a stopách) snad souvisí se zaklenutím, případně s výše uvažovaným rozšiřováním starého zdiva. Poškozená klenba nad kůrem byla opravena, částečně přezděna, částečně vyklínována, poté omítnuta a vybilena. Pokrývači se platilo za pokrytí střechy u věže taškami(!) a také za vykrytí děr ve střeše po lešení.

V polovině září se klenuly a omítaly klenby nad přízemím i 1. patrem věže, zdi pod nimi omítaly a bílily, horní klenba se zasypala a 2. patro věže vydláždilo cihlami (prkenná podlaha 1. patra nikde uvedena není). Byl obezděn otvor vstupu na kůr a v úrovni 1. patra se pokračovalo s vyzdíváním schodišťové zdi; byly osazeny dřevěné stupně schodiště a strop schodišťové chodby pokryt rákosem a omítnut. Do hlavního vchodu bylo vsazeno kamenné ostění a do něj dveřní křídla. Podvěží se vydláždilo z opukových desek. Dokončily se fasády a nakonec se rozebralo lešení. Varhanáři se platilo za klíž a opětovné sestavení varhan (předchozí rozebrání varhan je jako samostatná položka uvedeno až v závěru knihy).

V říjnu se v záznamech objevuje jen proplácení řemeslníků, např. pražskému kováři se platilo za nový kříž ve vrcholu věže. Přehled zakončují drobné dodělávky mezi 8.–14. listopadem, též se platilo truhlářům, zámečnickům a sklenářům za dveře a okna, včetně žaluziových oken zvonového patra. Něco ve stavební knize chybí – zejména

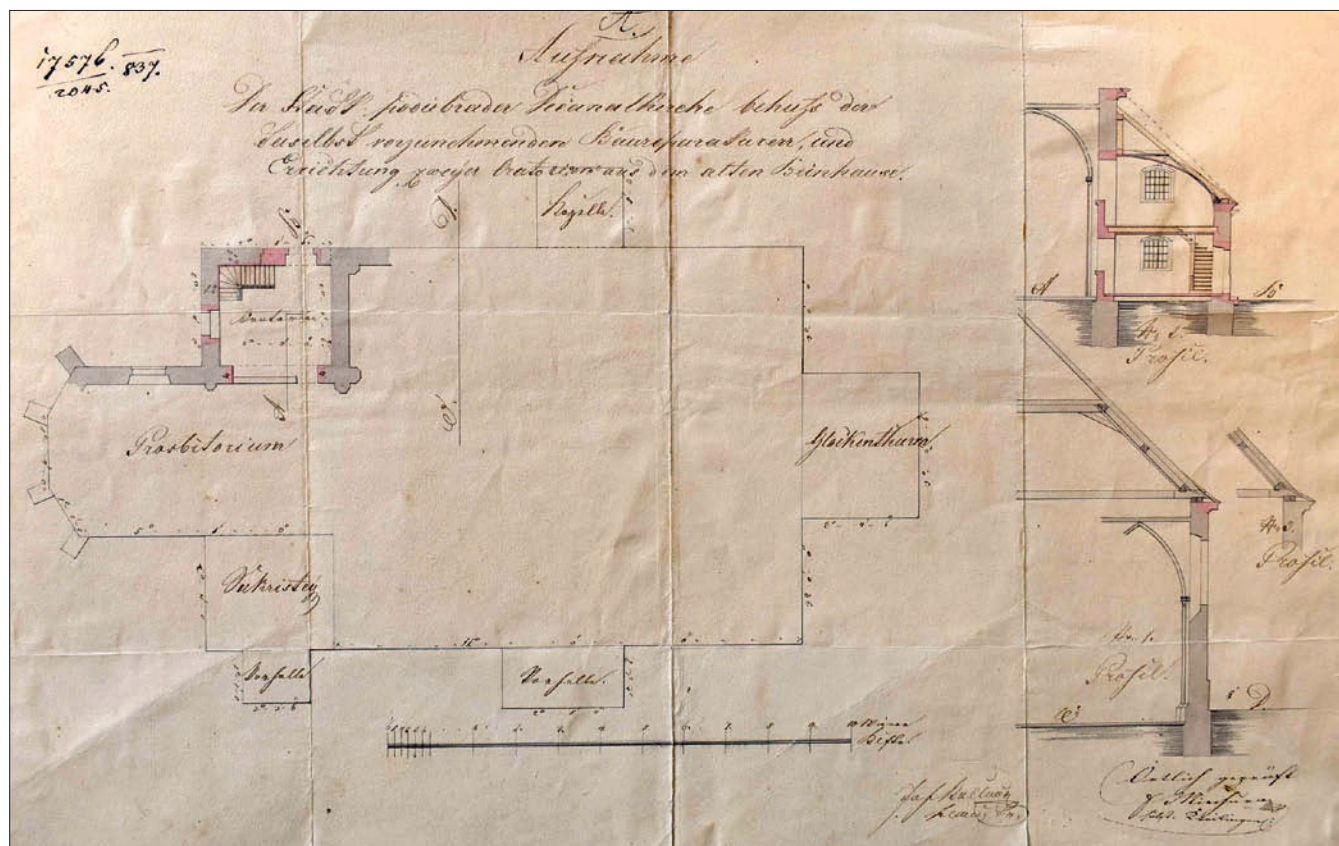
sestavení zvonové stolice. Na její východní stojce je leto-počet 1818 a monogram E.P., ve stavební knize ani jinde v účtech však nenalzáme žádného tesaře takového jména. Musela se osadit během září či října, neboť na konci stavební knihy je zmíněná platba za spouštění zvonů ze staré zvonice a vytahování a osazování týchž zvonů na novou věž. Tesař Kalous dostal zapláceno za rozebrání staré zvonice, zachoval se i licitační protokol z prodeje jejího dřeva.⁷⁷⁾

VARHANY

Na kůru byly varhany jistě již v 16. století. Starší nástroj byl nahrazen za nový ve 40. letech 17. století a tento zas roku 1771; tehdy se platila poměrně vysoká suma přes 1.055 zlatých, nicméně již roku 1780 se muselo zaplatit 130 zl. za opravu⁷⁸⁾ a rozpočet na rok 1782 k další(?) platbě 130 zl. za *demontáž, vyčištění a zpětnou montáž velkých varhan* poznamenává, že byly *velmi špatně provedené*.⁷⁹⁾ Za přístavby věže roku 1818, kdy nad nimi počala praskat klenba, musely být demontovány a po dokončení stavby se už je nepodařilo obnovit tak, aby byly plně funkční. Roku 1830 nakonec byly pořízeny varhany zcela nové od Jana Josephiho (vše *Horák 2016, 204*); cena tehdy byla 1.325 zl. a další téměř tisícová částka se následujících dvou letech platila za podlahu kůru a štafírování varhan.⁸⁰⁾ Není od nich žádný plán ani fotografie, jak vypadaly, si však můžeme představit podle dochovaných Josephiho varhan v sousední Libici nad Cidlinou. Vytrvaly jen necelých 60 let, důvodem jejich náhrady byl zejména nedostatečný zvukový rozsah. Roku 1887 byly instalovány novogotické varhany z dílny pražského varhanáře Karla Schiffnera, dochované dosud. Celková cena za nový nástroj včetně rozšíření kůru, placená varhanáři i poděbradským řemeslníkům, činila ca 4.523 zl.⁸¹⁾ Uvážíme-li výše zmíněnou inflaci na počátku 19. století, zdá se, že varhanářská práce s rozvojem průmyslové výroby spíše zlevňovala. Možná až tehdy zaniklo střední pole zděné renesanční poprsnice varhanního kůru. Předstupující dřevěná část podél hracího pultu, pojednaná v novogotickém stylu shodně s varhanami, není zcela symetrická, její severní strana je kratší, reaguje na pozici varhan, umístěných tak, aby se v pohledu z presbytáře jevíly uprostřed hlavní lodi. Část píšťal velkého nástroje byla umístěna odděleně do jižní části kůru, kde v té souvislosti bylo zazděno barokní okno na západní straně. V té době zde ještě existovalo šnekové schodiště z podkruchtí, je otázkou, nakolik bylo používáno, ale asi ano, protože kruchtta i uvnitř byla rozdělena na dvě části.

DALŠÍ PŘESTAVBY KOSTELA V 19. STOLETÍ

Kostel v rychle rostoucím městě byl v 19. století předmětem řady úprav. Počet míst v kostele byl roku 1839 rozšířen přestavbou bývalé márnice (kostnice) po jižní straně presbytáře na patrovou oratoř, která se v přízemí i v patře otvírá do presbytáře tehdy probouranými širokými oblouky. Dochovaný stavební plán Jana Kalouse je cenný zejména proto, že ukazuje tehdejší půdorys kostela včetně všech přístaveb a dokonce i barokní ležatou stolicí krovu lodi. Plán zachycuje nutné změny, např. venkovní vstup

Obr. 37: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Plán Jana (Johanna) Kalouse na přestavbu bývalé kostnice na patrovou oratoř z roku 1837. Vyznačen půdorys kostela se všemi tehdejšími přístavbami (SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 4821).

do nově upravené oratoře se oproti baroknímu portálu kostnice posunul k západu, aby se k jižní stěně interiéru vešlo schodiště do patra. Za zákresu není patrné, že by se musela odbourat klenba uvnitř přístavby; zřejmě byla odstraněna již dříve. Až roku 1889 byly na schodiště vsazeny dveře a spodní oratoř oddělena prosklenou stěnou s posuvnými dveřmi; důvodem byl nepochybně průvan od venkovního vstupu.⁸²⁾

V účtu za rok 1839 je vedle přestavby márnice na patrovou oratoř zmíněno řetězové oplocení hřbitova mezi kamennými sloupky (*Kettenzug*) směrem k Labici.⁸³⁾ Brzy na to v letech 1844–1845 pak proběhla větší oprava hřbitovní zdi, při níž byla její koruna zakryta velkými deskami z mušlového pískovce (vápence).⁸⁴⁾ Když byl roku 1878 hřbitov definitivně vyklizen, ve farní kronice čteme, že byly mj. zrušeny *kamenné sloupky s řetězy, kteréž předtím ohradu kostela činily*.⁸⁵⁾ Následujícího roku byla ohradní zeď hřbitova částečně rozebrána, resp. snížena na zhruba poloviční výšku a kamenné desky úctyhodných rozměrů (délka přesahující 1 m, šířka ca 6 palců = 16 cm) na části zdi nově osazeny zhruba v poloviční výšce, kde většinou zůstaly podnes. Nad tím však – důvěřujeme-li účtům – zůstal zatím drátěný plot.⁸⁶⁾ Vodní nádrž Labice zanikla až v souvislosti s regulací Labe a stavbou poděbradského zdymadla roku 1907.

Mezi lety 1828–1830 byl k severnímu vnějšímu vstupu do sakristie přistaven sínc.⁸⁷⁾ Tato předsíň zanikla při rozsáhlejší přestavbě roku 1891, kdy byla odbourána klenba sakristie, snad gotická, prostor přepatrován a v patře zřízená knížecí oratoř.⁸⁸⁾ Sakristie je tak ze severní a východní strany obestavená schodištěm do patra, na které

se vstupuje z krátké předsíně. Barokní okno na východní straně sakristie se tak za mříží (byla zřejmě osazena roku 1782)⁸⁹⁾ otvírá do víc než metrové nepřístupné špalety pod schodištěm. Knižecí oratoř i oratoř v patře na jižní straně prostupovaly do podkrovní a v důsledku toho v nich byla zima. Tento diskomfort byl ve zjevném rozporu s nádhrou neogotického arkýře knížecí oratoře a asi též nepřiměřený důstojenství osob, jež prostor měly užívat.⁹⁰⁾ Proto byla v oratoři instalována (dosud zachovaná) litinová kamínka. Od novogotické přestavby kostela je odtah kouře na západní straně, kde krytý štítový zdi trojlodí přerušuje bohatý novogotický komínek.

Roku 1863, k tisíciletému výročí příchodu moravských věrozvěstů probudil místní kaplan svým horlivým kázáním hnutí za zřízení kaple těchto světců. Bylo rozhodnuto adaptovat severní předsíň, která v ose severní lodi stála již roku 1778, snad i dříve. Její severní stěna s dveřmi byla stržena a nahrazena okrouhlým závěrem (apsidou); dveře byly přesunuty do nově probouraného otvoru na straně západní. Ve stavebním účtu je jen malá částka za zřízení nové střechy nad předsíní ca 50 zl.,⁹¹⁾ stavitel Jan Kalous stavbu zřejmě dotoval ze svého, resp. podle farní kroniky byl nějak odškodněn při opravách na děkanství. Apsida byla dobře založena – podle farní kroniky 8 střeoviců (= stop, ca 2,5 m).⁹²⁾ Šikmé dovnitř směřující trhliny tak dnes naznačují, že se nepropadá apside, ale zdívo původní předsíně, které – stojící na starých hrobech – je zřejmě založené huře.

Velká obnova interiéru chrámu proběhla v letech 1875 a 1877. Byly osazeny nové lavice v trojlodí, přitom částečně využity lavice starší z roku 1762.⁹³⁾ Renovovány byly

Obr. 38: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Přízemní oratoř na jižní straně, pohled z presbytáře. Zadní prosklená stěna u schodiště do patra realizována mezi lety 1888–1891 (stav 2024).

Obr. 39: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Zazděné gotické okno patrné z podstřeší jižní oratoře (stav 2024).

Obr. 40: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Návrh řešení dlažby presbytáře (SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1373, i. č. 1739).

všechny oltáře, protože však boční oltáře zanikly, stopy úpravy dnes můžeme sledovat zejména na hlavním oltáři a kazatelně. Úpravy – v obou případech podstatné – jsou lépe patrné na hlavním oltáři, jehož zadní strana není nijak pojednaná. Jak už zmíněno, byly opraveny a nastaveny raně barokní dveře do sakristie. Prostor presbytáře získal novou podlahu z barevných cementových dlaždic, k níž se dochoval plán. Součástí úpravy byla vyvýšená dřevěná podesta před hlavním oltářem i kovová chórová přepážka, která nahradila dřevěnou barokní. I k ní se dochovaly dva návrhy poděbradského zámečnicka Ludvíka Kuby, otce známého malíře téhož jména, vybrán z nich byl

Obr. 41: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Novogotické vstupní dveře do podvěží, osazené na vnější straně ostění z roku 1818. Nad nimi proboštský znak z roku 1886 od Bohuslava Schnircha (stav 2024).

ten levnější. V souvislosti s pokoncilními úpravami byla přepážka rozebrána, dochovaly se však její části, využité kolem tehdy instalovaných plynových kamínek.⁹⁴⁾

Roku 1886 byl na severní fasádu věže nad hlavní vstup do kostela osazen znak proboštsví, vyrobený dle účtu pražských sochařem Bohuslavem Schnirchem za 795 zl.⁹⁵⁾ Titul probošta von Czyklos (Turky zničeného kláštera u města Pécs v Uhrách) získal roku 1724 podě-

bradský děkan Mollinari a následně přecházel na další duchovní správce, Josef II. však 1781 titul související s jen formálně existujícím klášterem bez náhrady zrušil (Šmilauerová 2001, 157, 164). Proboštvství v Poděbradech bylo obnoveno papežským brevem z 5. února 1886 na žádost patrona kostela, knížete Arnošta Filipa z Hohenlohe-Schillingfürstu.⁹⁶⁾

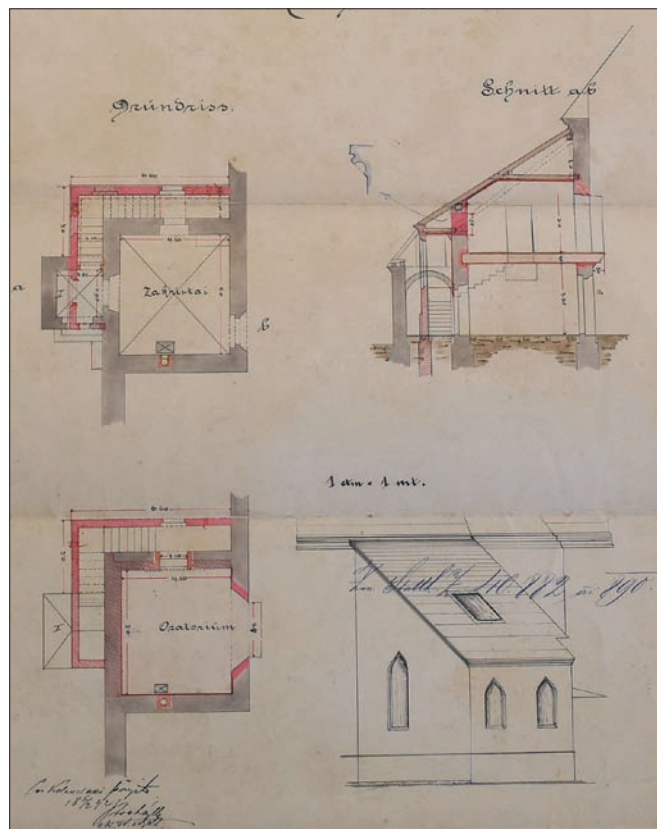
Zajímavou úpravou je přeosazení všech dveří do kostela tak, aby se otvíraly směrem ven. *Předělání hlavních dveří a dveří do oratoria* proběhlo roku 1894.⁹⁷⁾ Znamenalo to vysekání nové drážky na vnější straně kamenných ostění a zadlabání nových pantů na této straně (uvnitř všech ostění zůstaly staré úchyty). Kromě dveří do kaple sv. Cyrila a Metoděje to bylo spojeno i s výměnou dveřních křídel za nová novogotická. Ve výsledku to však vede k rychlejší degradaci dveří a u hlavního vstupu ve věži i ke korozi kamenného ostění.

NOVOGOTICKÁ PŘESTAVBA A VÝMĚNA MOBILIÁŘE

O pozadí novogotické přestavby se z písemných pramenů nedozvídáme. Na starých fotografiích je patrný špatný stavební stav věže před úpravou, důvodem ale jistě byla i snaha kostel zhodnotit, aby město důstojněji reprezentoval. Jeho rostlý charakter působící sice starobyle, ale bez vyložené středověkých článků, se zřejmě dosti necenil. Plán úpravy se nezachoval, víme jen, že autorem byl místodržitelství stavební rada Rudolf Vomáčka a stavbu provedli Josef Fiala, mistr zednický a Antonín Tanc, mistr tesařský; novogotická kružbová okna dodal smíchovský

Obr. 42: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, snímek zachycuje stav těsně před novogotickou přestavbou. Pohled přes zamrzlou Labici (Polabské muzeum v Poděbradech).

Obr. 43: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, plán nástavby oratoria nad sakristií a přístavby schodiště z roku 1890, vyznačen starší stav (SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1374, i. č. 1739).

Obr. 44: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, náčrt arkýře oratoria nad sakristií z roku 1890 (SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1374, i. č. 1739).

Obr. 45: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Severní fasáda trojlodí s kaplí sv. Cyrila a Metoděje. U novogotického ostění vlevo patrný výklon obvodové zdi (ostění je svislé) (stav 2024).

kameník Josef Uzel.⁹⁸⁾ Přílohy stavebního účtu z doby přestavby se nepodařilo dohledat, protože v příslušném účtu velkostatku Poděbrady jsou uloženy účty ke kostelům na velkostatku Kolín,⁹⁹⁾ což však příliš nevádí, protože provedení opravy můžeme dobře sledovat na místě samém. Přestavba se dotkla exteriéru včetně horní části věže a všech střech kromě střechy sakristie a bočních přístavb trojlodí. Popis v inventáři z roku 1904¹⁰⁰⁾ lituje, že z důvodu nedostatku finančních prostředků byla ušetřena spodní podlaží, resp. všechny interiéry věže – zůstala i zvonová stolice z roku 1818, jen vyztužená dvěma ondřejskými kříži z roku 1875.¹⁰¹⁾ Zevně si však částečného zachování starší podoby věže všimneme až na druhý pohled, na ten první upoutá novogotická špičatá střecha a hrotitá kružbová okna zvonového patra. Nic nezbylo ze starého krovu trojlodí ani krovu presbytáře, který, jak řečeno, snad byl ještě středověký. Exteriér včetně jižní přístavby presbytáře oběhla novogotická hlavní římsa z hořického pískovce, z téhož kamene je krytí obou nově vyzděných štítů trojlodí, v patách západního štítu zanikly klasicistní sochy andělů. Východní štít je mírně posunut vůči vítěznému oblouku; je to dáno nerovnostmi středověkého půdorysu a naopak přímkou linií novogotického štítu; jednak je na půdě nad vítězným obloukem druhý hrotitý oblouk stejného rozpětí, jednak paty tohoto oblouku částečně vynášší průběžný ocelový nosník. Z přestavby pochází půdní nadezdívka presbytáře, po stranách lodí ale zůstalo staré zesílení, zřejmě z raně barokní úpravy kolem roku 1700, z něhož trčí železné pásy táhel, jimiž tehdy bylo řešeno příčné ztužení objektu. Část těchto táhel byla zakotvena do vazných trámů novogotického krovu, jejichž poloha se vůči staršímu stavu asi příliš neliší.

Že dnes celý zevnějšek kostela působí „nově“, způsobují tedy hlavně střechy. Podobu podélných fasád trojlodí zcela změnila nově osazená trojdílná okna s bohatými kružbami. Na západní straně trojlodí zůstala dvě barokní okna kůru, jižní z nich od osazení novogotických varhan zazděné. Téměř bez povšimnutí zůstane, že nezměněn zůstal i presbytář kostela, zde však byly kružby odstraněny a ostění gotických oken upravena již při předchozích úpravách. Výjimkou je východní okno presbytáře, které bylo od roku 1757 zazděné¹⁰²⁾ a při přestavbě na konci 19. století zazděné i zůstalo. Kostel měl po novogotické pře-

Obr. 46: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Krov trojlodí, pohled k západu (stav 2024).

stavbě reznou omítku bez nátěru, staré barevné nátěry jsou jen na místech, kde zůstaly starší omítky, zejména na sakristii a bočních přístavbách.

Vnitřku chrámu se sama novogotická přestavba nedotkla, v návaznosti se však projevovaly snahy dotáhnout úpravy i tam. O zvelebení interiéru usiloval zejména tehdejší duchovní správce, probošt Leopold Mazač. Nejprve chtěl jen opravit barokní oltáře sv. Jana Nepomuckého a sv. Anny v čele bočních lodí, shledal však, že tyto oltáře se do gotického kostela *pro svou copovou formu nehodí*, navíc obrazy jsou *nevkusně malovány a většinou již valně sešly*. Nakonec se tedy domluvil se svým rodákem, malířem Janem Umlaufem z Kyšperku (Letohradu) a nechal oltáře nahradit novogotickými; rezbářské práce provedl Petr Musil ze Žamberku. O tom, že zčásti jednal proti vůli farníků, svědčí skutečnost, že ve sbírce vybral jen polovinu potřebné sumy, zbytek do 1.100 zl. musel ze svého doplatit.¹⁰³⁾ Následně, roku 1899 interiér poměrně jednoduše vymaloval malíř Vilém Vondřejc z Prahy.¹⁰⁴⁾

Roku 1902 byla nově provedena dlažba trojlodí z šamotových dlaždic (ta současná je z větší části až z roku 1933). Jediné místo, kde se zachovala starší dlažba z pískovcových desek, snad již z roku 1672,¹⁰⁵⁾ tak zůstalo při severní stěně presbytáře v místě někdejšího oltáře sv. Rosálie, který byl těsně před položením cementových ploten přestavěn na kredenční stůl, tedy rozšířen, čímž překryl pískovcové desky v sousedství.¹⁰⁶⁾ Následkem neprodyšné podlahy se začalo projevovat zavlhčení a zasolení omítek, zejména v presbytáři. Prvně jsme o tom informováni roku 1913, kdy čalouník zdarma zapůjčil *vkusnou bíložlutou dekoraci a pro dobu vánoční červenou* k aspoň částečnému zakrytí závad.¹⁰⁷⁾ Zdá se, že problém s vlhkostí vyřešil až větrací kanálek kolem východní části kostela, realizovaný v rámci opravy fasád roku 1939.

HODNOCENÍ CHRÁMU ARCHITEKTEM JOSEFEM FANTOU A POSTOJ STÁTNÍ PAMÁTKOVÉ PÉČE K VÝMALBĚ Z ROKU 1922

Z roku 1918 máme pozoruhodné hodnocení novogotické renovace kostela z pera architekta Josefa Fanty.¹⁰⁸⁾ Bez povšimnutí ponechává, že novogotický zevnějšek vznikl

Obr. 47: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Otisk barokní střechy na východní straně věže (stav 2024).

za cenu, že kostel přišel o svou historickou tvář, zato se pohoršuje nad zaomítnutím presbytáře, zejména jeho opěrných pilířů, z nichž již v té době omítka opadávala, tehdejší stav měl za *naprosto vzdálený prvotního utváření*. Z textu je patrný ideál obnaženého kamenného zdiva, který sám uskutečnil na vile Josefa Oberreignera v Poděbradech, ač původní hospodářská budova, jejíž přestavbou vila vznikla, vždycky byla omítnutá, stejně tak kostel. Novogotických oltářů si nevšímá, ale zabývá se oltářem hlavním. I zde je značně kritický (*nástavek oltářový otevřený, neupravený tvoří schránku prachu a pavučin*), bere však dílo na milost. Kritizuje spojení mariánského oltáře s domněle Brandlovým obrazem Ukřižovaného, který se na pozadí oken presbytáře jeví pozorovateli jen jako černá skvrna uvnitř pozlaceného rámu. Po zvážení Fanta doporučuje sejmutí obrazu a otevření zazděného okna za oltářem. V té souvislosti ho zaujalo zasklení dvou východních oken presbytáře; realisticky je vnímá jako svým způsobem pozoruhodnou práci místního sklenáře *plného dobré vůle vytvořiti dílo zajímavé*. Zasklení pocházelo z roku 1850 a autorem byl místní sklenářský mistr Jana Balcar. Zjevně nebyl vitrážista, avšak okna, resp. jejich výzdoba byla zajímavá tím, že odrážela vlastenectví a občanský zápal roku 1848, zejména radost z přijaté a posléze zase zrušené konstituce.

Výmalba interiéru od Viléma Vondřejce nevydržela dlouho. Již roku 1922 byl vnitřek chrámu upraven nově, a to poměrně výrazně. Malba byla provedená z iniciativy farnosti prostřednictvím k tomu zřízeného spolku, důvodem snad bylo podstatné poškození starší malby vlhkostí. Malíř Karel Šramota provedl výmalbu podle návrhu akad. mal. Marie Urbanové, kterou doporučila arcibiskupská konzistoř. K již hotové malbě si poděbradští dovolili požádat o subvenci ministerstva školství a národní osvěty. Za tím účelem se k provedené malbě vyjádřil Státní památkový úřad v Praze, a to ovšem velmi příkře: *Stát.p. ú. nemůže zatajiti, že kdyby byl vůbec předem tážán o dobré zdání ohledně malby vnitřku proboštského kostela... byl by doporučil... v zájmu působivého estetického dojmu prostorového vymalování naprosto odlišné od onoho, jehož se kostelu právě dostalo. Vymalování kostela bylo provedeno novogotickou šablonou běžnou před 20–25 léty v barevné kombinaci žluté, zelené a červené... naprosto nevhodné...*

Obr. 48: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Oblouk nad vítězným obloukem, průhled do krovu presbytáře (stav 2024).

*bez zřetele k tendenci gotické konstrukce... působí velmi nepříjemně... malba klenby v presbytáři [je] poněkud správnější, ač jinak není rovněž tím, čeho by si pro tento prostor přáti.*¹⁰⁹⁾ Marie Urbanová (Urbanová-Zahradnická) nebyla jako malířka neznámá, památkovému úřadu se však její styl – podobný užila se svým manželem před dvaceti lety pro výmalbu vyšehradského chrámu sv. Petra a Pavla (UPP 1998, 727) – jevil překonaný. Zdrucující ohodnocení maleb čteme jako první kritiku novogotických úprav. V následujících desetiletích se pak z novogotické výbavy interiéru postupně odstranilo, co se odstranit dalo, přitom je zajímavé, že kritiky novogotické úpravy zevnějšku se alespoň podle svědectví písemných pramenů po celé 20. století nikdo neodvážil. Změnit zevnějšek je těžší než odstranit novogotickou malbu nebo sochu; místním byl obraz chrámu asi příliš drahý a pro umělecké historiky zase nebyl natolik významný, aby se jím podrobněji zabývali.

Malby v kostele přetrvaly až do opravy roku 1974 a při ní zřejmě byly alespoň v určitém rozsahu jenom zabileny, protože pod nátěrem místy prosvítají. Hodnotu výmalby bychom dnes vnímali jinak a není vyloučeno, že památková péče při obnově interiéru dokonce doporučí její návrat. Protože úpravy starší se nezachovaly tak, aby byly rekonstruovatelné, třeba ani nebude mnoho jiných možností.

OBNOVY CHRÁMU VE 20. STOLETÍ

Ve 30. letech 20. století proběhly s odstupem šesti let dvě větší obnovy. Úprava roku 1933 se týkala interiéru. Výmalba, zdá se, zůstala beze změny, po 60 letech byl ale znovu restaurován hlavní oltář – provedené výměny jeho konstrukce ze zadního pohledu dobře rozeznáme. Podle doporučení Josefa Fanty byl sejmut obraz Ukřižovaného a umístěn v trojlodí; byla vyjmuta zazdívka z gotického okna za oltářem a okna po stranách opatřena novou vitráží. Díly vitráží z těchto oken, pocházejících z roku 1850, byly použity na nové zasklení oken jižních oratoří, kaplí, varhanního kůru a schodiště a patra věže, což by možná i dnešní památková péče ocenila. Trojlodí bylo až na část podkruchtí předlážděno terazzovými dlaždicemi, z jižní části podkruchtí bylo odstraněno *bývalé točité schodiště*, takže dnes ani nepoznáme, ve kterém místě se nacházelo. Po jižní straně vítězného oblouku byla umístěna socha

Obr. 49: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Interiér na počátku 20. století, patrná výmalba Viléma Vondřejce z roku 1899 (archív Polabského muzea v Poděbradech).

Obr. 50: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Kazatelna, novogotický oltář sv. Jana Nepomuckého, novogotický arkýř knížecí oratoře (fotoarchív NPÚ ÚOP SČ v Praze, před 1974).

Božského Srdce Páně od akad. sochaře Čenka Vosmíka.¹¹⁰⁾ Na obnovu interiéru navázala v letech 1938–1939 obnova zevnějšku. Patrně od této doby jsou fasády kostela opět opatřené nátěrem. Roku 1941 pak ještě byly odstraněny... *nevkusné [=novogotické] oltáře sv. Josefa a P. Marie, jichž-to sochy [byly] umístěny na konsoly [konzoly] dle návrhu pardubského konzervátora arch. B. Dvořáka.*¹¹¹⁾

V poválečných letech se zřejmě mnoho nedělo. V chladných 60. letech se řešilo vytápění kostela, což mimochodem také přivedlo neshody s památkáři. Nakonec byl do kostela ve dvou větvích přiveden plyn a zvítězila plynová kamínka, po nichž až do nejnovější doby zbyly kovové ohrádky z dílů někdejší chórové přepážky a také průrazy skrz zdivo.

K větší opravě se přistoupilo roku 1974. Šlo zejména o obnovu výmalby interiéru, ale i to byla v podmínkách reálného socialismu náročná věc. Větší část se prováděla brigádnicky nebo formou „melouchu“ – za tichého souhlasu zaměstnavatele, jimž většinou byl okresní stavební podnik. Dobrovolníci seskládali lešení vypůjčené po částech z různých míst a duchovní správce trnul, aby se přitom některý z nich nezabil. V předstihu byla provedena nová elektroinstalace a do sakristie přivedena voda. Boční oltáře sv. Jana a sv. Anny byly *pro svou malou uměleckou cenu odstraněny* a stejně tak arkýř někdejší knížecí oratoře, který měl *asi stejnou hodnotu jako odstraňované oltáře i styl*. Podmínkou z hlediska památkové péče bylo provedení sond ku zjištění případné staré výmalby, při-

čemž z pohledu duchovního správce se tím stavba nepřiměřeně zdržovala, což ho zlobilo i z důvodu, že na opravu nebyla přidělena žádná státní dotace. V září byla dokončena nová výmalba presbytáře, přičemž na severozápadní straně byla prezentována pozdně gotická či renesanční malba. Obnovu trojlodí však mezitím pozdrželo zjištění statické poruchy klenby nad varhanami. Podle požadavků statika musely být trhliny proškrábnuty. *Vypadaly hrozivě*, poznamenal farář v kronice. Památková péče požadovala zpracování projektové dokumentace, nicméně statik z okresního stavebního podniku se projektování neměl a ke všemu ještě onemocněl. Duchovní správce dostal strach, že v kostele zůstane lešení i příští rok, a tak se obrátil na odbor církevního tajemníka. Snad že měl dobré vztahy, zástupci památkové péče o týden později ohlásili, že *nechtějí bránit dalšímu procesu*, že postačí, když se splní, co bylo dohodnuto v květnu toho roku. Tak se během září podařilo vytmelit trhliny a realizovat rubovou skořepinu nad třemi západními poli trojlodí (*byť cement zrovna nebyl*) a během října 1974 mohla být výmalba dokončena. Když se 2. listopadu rozebralo lešení, celý kostel zářil *jako nevěsta... až slzy se draly do očí*. Opravy nicméně ještě pokračovaly zkraje roku 1975, kdy bylo postaveno lešení kolem kostela a trojlodí staženo ocelovými táhly. Znovu se objevuje stížnost, že *zrovna nebyl stavební materiál – ocel.*¹¹²⁾

ZÁVĚREM

Stavebněhistorický průzkum v zásadě doložil, že kostel Povýšení sv. Kříže v Poděbradech je pozdně gotickou stavbou dokončenou v rozsahu presbytáře někdy v 70. letech 15. století. Zařazení první stavební fáze do doby, kdy Poděbrady byly rodovým sídlem vládnoucího krále, je logické, přesto svým způsobem zajímavé, neboť v té době nevznikalo mnoho sakrálních staveb, resp. nestavěly nebo nedokončovaly se žádné významné. Přehledová literatura (např. *Hořejší 1984*, 499–500) toto období přechází několika odstavci a soustředí se až na stavby z doby Vladislava Jagellonského; předchozí realizace vnímá jako architektonicky nevýrazné. Tím že tou dobou chybí stavby vývojově nosné, ty ostatní není s čím srovnávat. Navazovaly různým, většinou málo invenčním způsobem na stavební produkci předhusitskou a jeví se obtížně zařaditelné. Protože se nedaly vřadit do konceptu vývoje architektury a výtvarného umění, zůstávají až dosud na okraji zájmu nebo dokonce mohou být zařazeny nesprávně (viz zmíněná Libice nad Cidlinou). Stavebněhistorický průzkum v podobných případech může výrazně přispět k prohloubení poznání.

Katalog východočeské gotiky poukazuje na četné případy přestaveb sakrálních staveb v prvních desetiletích 16. století (*Hlobil – Dáňová – Mezhoráková – Prix edd. 2020*, díl II/2). Soudíme, že dostavba trojlodí poděbradského chrámu spadá do této vlny a možná ji můžeme řadit až do 3. desetiletí 16. století, kdy král Ludvík Jagellonský potvrdil a rozšířil městská privilegia. Za velmi nepravděpodobné však považujeme, že by výrazný podíl na dochované gotické podobě interiéru měl Giovanni Battista Aostalli († 1571), jak uvádí soupis památek (*UPČ 3*, 110).

Chceme-li se dopátrat počátků, někdy nezbývá než podrobně prozkoumat mladší úpravy. Zde je důležité, že architektura interiéru kostela neprošla barokizací – tedy ani regotizací, resp. pseudoslohovou úpravou v širokém smyslu toho slova. To, co v interiéru vidíme, je původní, úpravami v letech 1875 a 1974 jen mírně zastřené. Je třeba to připomenout, protože při zběžném pohledu i původnost západního portálu budí pochybnosti.

Druhým zásadním zjištěním průzkumu je, že kostel v Poděbradech vznikl podle jednotného konceptu, a to včetně trojlodí s dovnitř vtaženými opěrnými pilíři. Základní roli zde má rozbor půdorysu; zaujme mimořádně slabé zdivo (v celém rozsahu kostela jen něco přes 60 cm), v trojlodí evidentně počítající s vnitřními (přístěnnými) pilíři. Venkovní sokl dokládá, že je nedoprovázely rozměrnější opěrné pilíře na vnější straně, minimálně ne

Obr. 51: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Interiér s výmalbou podle Marie Urbanové z roku 1922. Pohled do trojlodí (fotoarchív NPÚ ÚOP SC, před 1974).

v nárožích trojlodí. Pokud by trojlodí bylo zakládáno až s časovým odstupem, přesně shodnou tloušťku zdiva by se nepodařilo dodržet. Důvodem malé tloušťky zdiva snad bylo výrazné použití cihel (zdivo bohužel na žádném místě není odkryté). K půdorysnému a prostorovému řešení chrámu nikde v okolí nenacházíme analogii. V Čechách se typ gotického kostela s dovnitř vtaženými pilíři vyskytuje výjimečně. Nejznámějším příkladem je kostel Nanebevzetí Panny Marie v Mostě, kde bohatému interiéru odpovídá takřka nečleněný zevnějšek, to je však stavba z pozdější doby (zahájena 1517, klenutá až v polovině 16. století) a v Čechách takřka nepatřičná, naopak se silnou vazbou na prostředí saské, konkrétně na kostel sv. Anny v hornickém Annabergu (zahájen 1499; *Kuthan 2013 II*, 328–333). Přístěnné pilíře u nás často podpírají barokní klenby, v několika případech též klenby pozdně gotické; z dostupné literatury většinou nelze vyčíst, zda nejsou vůči obvodovému zdivu dodatečné.¹¹³⁾ Poděbradskému chrámu relativně blízký je (jednolodní) augustiniánský kostel v Borovanech (okres České Budějovice), založený počátkem 70. let 15. století, kde síťová klenba dokončená zřejmě až v 90. letech spočívá na snad původních přístěnných pilířích, které zevně doprovází jen subtilní trojboké pilířky (*Lavička 2013*, 120–125). Jihočeské sakrální stavitelství se váže na prostředí hornorakouské, kde se tzv. *Wandpfeilerkirche* koncem 15. století poměrně rozšířil. Je však třeba upozornit, že staveb, kde by přístěnné opěrné pilíře nedoprovázely opěráky vnější, je i v této oblasti poměrně málo. Přes podobnost některých tamějších staveb¹¹⁴⁾ vazbu na středočeské Poděbrady nedokážeme

vysledovat, patrně žádná nebyla. Celkově se poděbradský kostel jeví jako solitér.¹¹⁵⁾

Součástí článku není podrobnější analýza gotických architektonických článků poděbradského kostela. Autor zde připouští svou slabší znalost, nicméně ani detailnější průzkum by v tuto chvíli nepřinesl konkrétnější zjištění, než že architektonické prvky na jednu stranu postrádají jednoznačné datační rysy, na druhou stranu nevylučují řazení do 3. či 4. čtvrtiny 15. století. Články jsou zastřené štukem (západní portál, náběhy kleneb trojlodí), pozměněné mladší úpravou (portál sakristie) nebo navíc obtížně pozorovatelné (klenba trojlodí). Skutečné poznání zde může přinést až sondážní průzkum během oprav interiérů. Podobně nebyla věnována pozornost nástěnné malbě na severní stěně presbytáře, která nejspíš vznikla až někdy v 16. století, s časovým odstupem od výstavby chrámu.

Bohatství témat z mladší historie přináší zejména archivní rešerše. Studium novověkých archivních pramenů bývá zdlouhavé a většinou nepřináší velké objevy, spíš množství dílčích dat a nepřímých důkazů, které se musí dále vyhodnocovat. Písemné prameny však mají některé přednosti, které v honbě za konkrétními informacemi mohou uniknout. Uvádějí do dobového uvažování, někdy i barvitě vykreslují dobové realie. Se stavbou se nám tak spojují konkrétní lidé a stavba sama díky tomu ožívá. Možná je právě zde skryt největší potenciál pro další rozvoj průzkumů památek.

ING. ARCH. KAREL KIBIC, PH.D. – NÁRODNÍ
PAMÁTKOVÝ ÚSTAV, GENERÁLNÍ ŘEDITELSTVÍ
VALDŠTEJNSKÉ NÁMĚSTÍ 162/3, 118 01 PRAHA 1
KIBIC.KAREL@NPU.CZ

POZNÁMKY

- 1) Detailní popis a početnou obrazovou přílohu obsahuje rukopisný elaborát stavebněhistorického průzkumu (*Kibic 2024*).
- 2) Autorovo vřelé poděkování za pomoc při práci s archivními prameny náleží Mgr. Eduardu Kovaldovi, Ph.D.
- 3) Za zakladatele rybníka Blato je často považován Hynek z Kunštátu a Poděbrad. Podrobněji *Eleder et al. 2020; Skopec 1910*.
- 4) O poděbradských hradbách se takřka nic neví. Město nicméně mělo tři brány (*Kuča 2002*, 290–291; též *Razím 2020*, 653–654).
- 5) Státní oblastní archiv (dále jen SOA) Praha, Velkostatek (dále jen Vs) Poděbrady, Inventarium 1867, 1870, k. č. 1966, 1967, i. č. 4107.
- 6) Inventář farní a kostelní, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1966, i. č. 4107.
- 7) Nejpravděpodobněji někdejšího kostela v Kostelní Lhotě (podrobněji *Klír 2008*, 86).
- 8) Současná podoba lavic je z roku 1875, ale částečně byly využity lavice starší z roku 1762 (SOA Praha, Vs Poděbrady, Kirchenrechnungen 1875, k. č. 1914, i. č. 3971; Registra záduší 1752–1762, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1891, i. č. 3866).
- 9) Kirchenrechnungen 1875, o. c. v pozn. 8. O tomto okně mezi presbytářem a sakristií se nikde jinde nedozvíme.
- 10) Registra záduší 1752–1762, o. c. v pozn. 8.
- 11) Gedenkbuch der Podiebrader Dekanal-Kirche, uloženo v archivu Římskokatolické farnosti – probošství Poděbrady, s. 94–95.
- 12) Registra záduší 1737–1751, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1891, i. č. 3865.
- 13) Konkrétně se jednalo o děkana Františka Antonína Frischmana z Ehrenkronu († 1702) a probošta/děkana Ignáce Svobodu († 1783) (Liber memorabilium... 1830, Státní okresní archiv (dále jen SOKA) Nymburk, PÚ Poděbrady, k. č. 1, i. č. 1). Krátce po uložení P. Svobody se hrobníkům platilo za *pucování krypty*, tedy zřejmě její vyklizení (Počet záduší 1770–1803, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1891, i. č. 3867).
- 14) Registra peněžítá zádušní 1660–1693, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1885, i. č. 3862.
- 15) Gedenkbuch, o. c. v pozn. 11, s. 81. Překlad z němčiny.
- 16) Několik trámů u západní věže, zřejmě souvisejících s její výstavbou, se nepodařilo dendrochronologicky datovat.
- 17) Autor zde vychází ze své dosavadní zkušenosti (přehled půdorysů českých vrcholně gotických sakrálních staveb až do husitských válek viz *Mencl 1948*).
- 18) Četné doklady o tom, že stavba městských kostelů často následovala po udělení hospodářských privilegií a svobod, resp. že tuto stavbu financovala především města sama, případně městské cechy, nikoliv držitelé patronátního práva, uvádí např. *Lavička 2013*, 28 a dále.
- 19) *Blíže Kibic – Kovalda 2022*.
- 20) Zdálo se, že druhý kostel v obci, z pohledu farní správy vlastně zbytečný, musel vzniknout sice v době náboženského vzepjetí – možná byl v místě spojeném se sv. Vojtěchem pojímán jako svého druhu poutní (svátek sv. Jiří a sv. Vojtěcha se slavil ve stejný den), zároveň však v době, kdy ještě bylo odkud stavbu kostelů financovat, tedy v době, kdy Libice ještě drželi pražské benediktinky od sv. Jiří, tj. do husitských válek.
- 21) Tuto skutečnost zvýraznil světlý nátěr z opravy interiéru v roce 1974, naopak předchozí výmalba z roku 1922 nedotčené náběhy klenby potlačila výrazně barevným dekorem.
- 22) SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1916, i. č. 3972.
- 23) *Blíže Vlček – Sommer – Foltýn 1998*, 298.
- 24) Ze stavby zámku se zachovala korespondence, část rozpočtů a malá část dokumentace ve fondu Stará manipulace (dále jen SM), P 72/1 v Národním archivu (dále jen NA) Praha.
- 25) Gedenkbuch, o. c. v pozn. 11, s. 81.
- 26) *Šmilauerová 2001*, s. 63–65; SOKA Nymburk, AM Poděbrady, torzo radního manuálu 1619–1620.
- 27) NA Praha, SM, P 72/94.
- 28) Složitěji utvářené kruchty i s postranními emporami jsou charakteristické pro luteránské kostely renesanční i pozdější doby. V Poděbradech však pro vícepatrové řešení ani není prostor.
- 29) Vše Registra peněžítá zádušní 1660–1693, o. c. v pozn. 14.
- 30) Tamtéž.
- 31) Gedenkbuch, o. c. v pozn. 11, s. 92.
- 32) Tehdy byla také zvětšena okna. Registra záduší 1752–1762, o. c. v pozn. 8.
- 33) Široký pilíř pracovně považujeme za současný s výstavbou kostela včetně sakristie (takto je to vyznačeno v analytickém plánu), ale nelze vyloučit ani jeho dodatečné zesílení.
- 34) Odtahová roura z kamen před barokní skříní by prostor značně degradovala, lze si to však představit např. v 80. letech 19. století, kdy už se vědělo, že část kostela se sakristií má být přestavěna.
- 35) Registra záduší 1708–1715, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1890, i. č. 3863.
- 36) Registra záduší 1737–1751, o. c. v pozn. 12.
- 37) Inventarium, SOKA Nymburk, PÚ Poděbrady, k. č. 29, i. č. 87.
- 38) Vše Registra peněžítá zádušní 1660–1693, o. c. v pozn. 14.
- 39) Podle účtů ze 60. let 17. století se chodilo *pro svátost* do Kostelce nad Labem nebo do *Kauřima*. Např. roku 1666 se platilo *Janovi Horáčkovi jdauce pro svátost do Kostelce nad Labem k panu vicariusovi od 5 mil po 6 kr.*, tedy *30 kr.* V témže účtu je o několik řádek níže platba *za jedno sejtko k poczyvani (?) mauky když se hostuje pěcti mají*. Pak ještě 1668 nalézáme platbu *podruhu záduší když pro svátost chodil*, ale dál už se zřejmě *pro svátost* nechodilo (Registra peněžítá zádušní 1660–1693, o. c. v pozn. 14). V sakristii byla uchovávána železná *kružadla na vykrajování hostií*. (např. inventář z roku 1767, pozn. 37).
- 40) Počet záduší 1770–1803, o. c. v pozn. 13.
- 41) Registra peněžítá zádušní 1660–1693, o. c. v pozn. 14.
- 42) Vše Registra peněžítá zádušní 1660–1693, o. c. v pozn. 14.
- 43) Tamtéž.
- 44) Zvon přelil litoměřický zvonář Franz Herold. Rechnung 1870, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1912, i. č. 3966.
- 45) Zvon Michael a zvon Ryba byly zrekvírovány roku 1916, velký zvon Dominikán roku 1918. Vše Gedenkbuch, o. c. v pozn. 11, s. 82.
- 46) Registra záduší 1752–1762, o. c. v pozn. 8.
- 47) Gedenkbuch, o. c. v pozn. 11, s. 82. Petr Vácha zvon datuje obecněji do 2. poloviny 15. století.
- 48) Vstup do sakristie byl ovšem zřízen až roku 1755, viz výše.
- 49) V letech 1820 a 1829 byl opravován mostek ke hřbitovu u kostela se zábradlím (*Brückel / Brücke bei Kirchof und Geländer bei der Kirche* – je zřejmé, že nejde o nový hřbitov založený roku 1784 – ten je označován jako *Friedhof*). SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1891, i. č. 3868.

- 50) Roku 1715 se platilo *zedníku od vyzdění jámy pod mříží tu kde se na krchov jde*. Znovu se jáma u krchova zdila r. 1737 či 1747.
- 51) 1740 se platilo *nádeníku od vyházování jam pod mřížemi, mezi dveřmi krchovními*. 1751 je uvedena platba *od opravy mříže při zadních krchovních dveřích*.
- 52) Registra peněžítá zádušní 1660–1693, o. c. v pozn. 14. Registra záduší 1708–1715; 1730–1736; 1737–1751, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1890, i. č. 3863; k. č. 1891, i. č. 3864; i. č. 3865.
- 53) Kirchenrechnungen 1811–1859, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1891, i. č. 3868. Předklad slova *Kettenzug* činil autorovi textu značné potíže, jednoznačné vysvětlení však podávají inventáře z let 1867 a 1870. Inventarium 1867, 1870, o. c. v pozn. 5.
- 54) Cechy se velmi zasloužily o obnovu interiéru chrámu po obrazoboreckém ničení v letech 1619–1620. K obnově svých erbů jsou městskou radou vyzývány i při vybělení interiéru roku 1732 – *Manuál radní 1732–1733*, SOKA Nymburk, AM Poděbrady, k. č. 7, i. č. 16.
- 55) Registra peněžítá zádušní 1660–1693, o. c. v pozn. 14.
- 56) Podle soupisu památek je z roku 1732 (*UPČ 3*, 111).
- 57) Registra záduší 1730–1736, SOA Praha, Vs Poděbrady, kn. č. 1891, i. č. 3864.
- 58) Inventarium, o. c. v pozn. 37.
- 59) Tamtéž, i. č. 88.
- 60) Podrobněji *Eleder et. al. 2020*.
- 61) Počet záduší 1770–1803, o. c. v pozn. 13.
- 62) Přípsání Petru Brandlovi uvádí již J. G. Sommer na základě zprávy místního děkana z roku 1827 i purkmistra z roku 1829 (*Sommer 1835*, 60), podle signatury je však obraz dílem poděbradského malíře J. G. Suttnergrafova; vznikl v rozmezí 70.–90. let 17. století (*Neumann – Steckerová – Ivanega 2016*, 738). Když obraz roku 1860 restauroval malíř Vojtěch Hellich, strýc poděbradského historika Jana Hellicha, nepřišel na to, nebo to alespoň nesdělil – *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 87.
- 63) *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 94.
- 64) Tamtéž, s. 107–108.
- 65) Na Poděbradsku např. o zaniklých románských kostelích v Pňově či Sánech, zaniklých kostelích na Oškobrhu a ve Vrbici či o dvou kostelích v Libici n. Cidlinou před přestavbami.
- 66) NA Praha, Nová manipulace, P 25/12.
- 67) Odkazuje na publikaci *Dějiny Poděbrad a okolí, Jan Hellich, nakladatelství Pošík, 1936*, která měla být k dispozici v Polabském muzeu v Poděbradech, tam však – ani jinde – nebyla dohledána.
- 68) Inventarium 1767, o. c. v pozn. 37.
- 69) František Vilém Logdman von Auen se narodil dne 22. 3. 1654 v Poděbradech (<https://ebadatelna.soapraha.cz/d/11830/50#>), byl synem fořmistra na panství Poděbrady pana Melichara (Melchiora) Logdmana von Auen a bratrem známějšího Melchiora Václava Logdmana von Auen (1657–1718). Byl klasickým dobovým kariérním úředníkem rekrutovaným z řad nižší šlechty. Nakonec od roku 1719 až do své smrti 28. 8. 1735 zastával úřad hejtmana komorních panství Poděbradského a Kolínského. (<https://ebadatelna.soapraha.cz/d/11835/598#>) – k tomu též *Skopec, 1936*, 172. Za informace děkuji Mgr. Jiřímu Smitkovi, SOA Praha.
- 70) Registra záduší 1752–1762, o. c. v pozn. 8. Pro srovnání *za pobití celé zvonce novým šindelem, též po stranách novými prkny zapažení*, práce i materiál, se o 5 let dříve platilo 68 zl. 33 kr. Registra záduší 1737–1751, o. c. v pozn. 12.
- 71) Vše Registra peněžítá zádušní 1660–1693, o. c. v pozn. 14.
- 72) Inventarium 1828, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1965, i. č. 4107.
- 73) Počet záduší 1770–1803, o. c. v pozn. 13.
- 74) Registra záduší 1737–1751, o. c. v pozn. 12.
- 75) Kirchenrechnung 1811–1859, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1891, i. č. 3968.
- 76) Odtud dále vše *Bau-Buch der Thrum-Bau*, SOKA Nymburk, VÚ Poděbrady, k. č. 27, i. č. 73.
- 77) *Bau-Buch der Thrum-Bau*, SOKA Nymburk, VÚ Poděbrady, k. č. 27, i. č. 73.
- 78) Počet záduší 1770–1803, o. c. v pozn. 13.
- 79) *Rozpočty 1782–1837*, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1837, i. č. 3108. Překlad z němčiny.
- 80) Kirchenrechnung 1811–1859, o. c. v pozn. 75.
- 81) Kirchenrechnungsbuch 1891–1908, SOKA Nymburk, PÚ Poděbrady, k. č. 73, i. č. 112, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1374, i. č. 1739.
- 82) SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1925, i. č. 3984.
- 83) Kirchenrechnung 1811–1859, o. c. v pozn. 75.
- 84) Tamtéž.
- 85) *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 95–96.
- 86) Kirchen-Rechnung, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1919, i. č. 3975.
- 87) V inventáři z roku 1828 ještě není, z roku 1830 už je – *Inventarium 1828/1829; Inventarium 1830*, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1965, i. č. 4107. Půdorysný rozsah vidíme na plánu Jana (Johanna) Kalouse nebo na plánu přístavby a nástavby sakristie. V hlavním účtu výstavba předsíně přímo zmíněná není.
- 88) Kirchenrechnungsbuch 1891–1908, o. c. v pozn. 80, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1374, i. č. 1739.
- 89) *Rozpočty 1782–1837*, o. c. v pozn. 79.
- 90) Rakouský stát prodal roku 1839 panství poděbradské ve veřejné dražbě baronu Jiřímu Šimonu Sinovi, vídeňskému bankéři řeckého původu. V roce 1856 zdědil celý majetek jeho syn Šimon Sina, rovněž vídeňský bankér. V Poděbradech se trvale usídlila až jeho vnučka Charicléa z Hohenlohe, roz. Ypsilanti, provdaná za bavorského knížete Filipa Arnošta z Hohenlohe-Schillingfürstu (*Šmilauerová 2001*, 197–198). Farní kronika na mnoha místech dokládá účtu obyvatel k osobě knížete, který jako patron kostela také značně přispěl k jeho zvelebení. Roku 1877 finančně podpořil obnovu hlavního oltáře, roku 1892 zřídil vitráž jižního okna presbytáře se svým patronem, sv. Filipem Nerim.
- 91) *Rechnung 1863*, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1907, i. č. 3959, též k. č. 1947, i. č. 4093.
- 92) *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 86.
- 93) Počet záduší 1752–1762, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1891, i. č. 3866.
- 94) Kirchenrechnung 1875, 1877, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1913, i. č. 3971; k. č. 1917, i. č. 3973. Další informace *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 91–95.
- 95) SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1924, i. č. 3982, též SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1374, i. č. 1739.
- 96) *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 21, též *Kvičala 1940*, 19.
- 97) Kirchenrechnungsbuch 1891–1908, o. c. v pozn. 81; též SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1949, i. č. 4093.
- 98) Kirchenrechnungsbuch 1891–1908, o. c. v pozn. 81; *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 100.
- 99) Malou část dokumentů ke stavbě nalezneme v SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1374, i. č. 1739 – odtud se dozvídáme, že celková cena za opravu činila 35.000 zl.
- 100) Inventář farní a kostelní, o. c. v pozn. 6.
- 101) Kirchenrechnung 1875, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1913, i. č. 3971.
- 102) Registra záduší 1752–1762, o. c. v pozn. 8.
- 103) *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 100.
- 104) SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1951, i. č. 4093; *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 100.
- 105) Registra peněžítá zádušní 1660–1693, o. c. v pozn. 14.
- 106) *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 92.
- 107) Tamtéž, s. 104.
- 108) NA Praha, Fond Státní památková správa – Místa, k. č. 411, i. č. 229.
- 109) Tamtéž.
- 110) *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 107–108.
- 111) Tamtéž, s. 109–110.
- 112) Tamtéž, s. 119–123.
- 113) V mírně vzdálenějším okolí farní kostel v Ledči nad Sázavou, kde přístěnně pilíře, doprovázené ovšem venkovními operáky, podírají síťovou klenbu lodí z přelomu 14. a 15. století (*Hlobil – Dáňová – Mezihoráková – Prix edd. 2020*, 1674–1678).
- 114) Např. trojlodní kostely v Pabneukirchenu (*Adam ed. 2003*, 569–572) nebo v Pergu, který v souvislosti s Poděbrady upoutá i velmi slabým obvodovým zdívkem (*Adam ed. 2003*, 580–582). Přístěnné niky mezi pilíři jsou v těchto případech využity pro empory.
- 115) Žádný srovnatelný příklad nenacházíme ani ve Slezsku, kde bychom s ohledem na vazby Poděbradů na Minstrberk a Kladsko měli tendenci hledat vzor (*Kozaczewska-Golasz – Golasz-Szołomicka 2018*).

LITERATURA A ZÁVĚREČNÉ VYSOKOŠKOLSKÉ PRÁCE

- Adam, P. ed. 2003: Dehio – Handbuch. Oberösterreich. Bd. 1, Mühlviertel. Horn – Wien.*
- Eleder, L. et al. 2020: Vzestup a úpadek poděbradského a nymburského rybníkářství pohledem historické hydrologie. Vodohospodářské a technicko-ekonomické informace 2020/1, s. 18–31.*
- Hlobil, I. – Dáňová, H. – Mezihoráková, K. – Prix, D. edd. 2020: Uprostřed Koruny české I, II/1, II/2. Praha*

- Horák, T. 2016: Varhany a varhanáři Mělnicka, Mladoboleslavska a Nymburska. Brno.
- Hořejší, J. 1984: Pozdní gotická architektura, in: Dějiny Českého výtvarného umění I/2. Od počátku do konce středověku. Praha, s. 498–534.
- Klír, J. 2008: Osídlení zemědělsky marginálních půd v mladším středověku a raném novověku. Disertační práce na FF UK v Praze, rkp.
- Kozaczewska-Golasz, H. – Golasz-Szotomicka, H. 2018: Halowe kościoły z wieku XV i pierwszej połowy XVI na Śląsku. Wrocław.
- Kuča, K. 1995: Chlumecko a Novobydžovsko I, II. Hradec Králové.
- Kuča, K. 2002: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku V [Par-Pra]. Praha.
- Kuthan, J. 2013: Královské dílo za Jiřího z Poděbrad a dynastie Jagellonců I, II. Praha.
- Kvičala, J. 1940: Průvodce po proboštském chrámu Páně Povýšení sv. Kříže s havěřským kostelíčkem za mostem Nanebevzetí P. Marie a dějinami jejich. Poděbrady.
- Lavička, R. 2013: Pozdní gotické kostely na rožmberském panství. České Budějovice.
- Líbal, D. 2001: Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek. Praha.
- Mencl, V. 1948: Česká architektura doby lucemburské. Praha.
- Mudra, A. ed. 2017: V oplatce jsi všecek tajně. Eucharistie v náboženské a vizuální kultuře českých zemí do roku 1620. Praha.
- Neumann, J. – Steckerová, A. – Ivanega, J. 2016: Petr Brandl. Praha.
- Razím, V. 2020: Středověká opevnění českých měst 2/2. Katalog Čechy. Praha.
- Rybička, A. 1885/1886: O českém zvonářství. Praha.
- Sedláček, A. 1900: Hrady, zámky a tvrze království českého XII. Čáslavsko. Praha.
- Skopec, J. 1910; 1936: Paměti Františka J. Vaváka, souseda a rychtáře milčického z let 1770–1816. Kniha druhá (1784–1790). Kniha čtvrtá (1802–1806). Praha.
- Sommer, J. G. 1835: Das Königreich Böhmen, statistisch-topographisch dargestellt. III. Band, Bidschower Kreis. Prag.
- Šmilauerová, E. 2001: Poděbrady v proměnách staletí 1. (do roku 1850). Praha.
- UPČ 1–4: Poche, E. ed. 1977, 1978, 1980, 1982, Umělecké památky Čech 1–4. Praha.
- UPP: Bařková, R. ed. 1998, Umělecké památky Prahy. Nové Město, Vyšehrad, Vinohrady (Praha 1). Praha.
- Vlček, P. – Sommer, P. – Foltýn, D. 1998: Encyklopedie českých klášterů. Praha.
- Wirth, Z. ed. 1957: Umělecké památky Čech. Praha.
- Zoubek, Fr. J. 1878: O věcech církevních na Poděbradsku 1. 1550–1665. Časopis muzea království českého LII, 1878/1, s. 43–58.

PRAMENY

Edice

- AČ 5: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích V. F. Palacký ed., Praha 1862.
- AČ 6: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích VI. F. Palacký ed., Praha 1872.
- CIM IV/2: Codex iuris municipalis regni Bohemiae IV/2. Privilegia nekrálovských měst českých z let 1452–1500. A. Haas ed., Praha 1960.
- CIM IV/3: Codex iuris municipalis regni Bohemiae IV/3. Privilegia nekrálovských měst českých z let 1501–1260. A. Haas ed., Praha 1961.
- LC I/1: Libri confirmatorium I/1. F. A. Tingl ed., Pragae 1867.
- LC I/2: Libri confirmatorium I/2. J. Emler ed., Pragae 1874.
- LC III–IV: Libri confirmatorium III–IV. J. Emler ed., Pragae 1879.
- LC VII: Libri confirmatorium VII. J. Emler ed., Pragae 1886.
- RDP: Registra decimarum papalium čili registra desátků papežských z diecezí pražské. V. V. Tomek, ed., Praha 1873.
- SA I: Soudní akta konsistoře pražské I. (1373–1379). F. Tadra ed., Praha 1893.

STAVEBNĚHISTORICKÉ PRŮZKUMY

- Kibic, K. 2024: Kostel Povýšení sv. Kříže v Poděbradech, okr. Nymburk. Stavebně historický průzkum. Prosinec 2024, rkp. uložen v archivu NPÚ ÚOP SČ v Praze.
- Kibic, K. – Kovalda, E. 2022: Kostel sv. Vojtěcha v Libici nad Cidlinou, okr. Nymburk. Standardní stavebně historický průzkum. Únor 2022, rkp., uložen v archivu NPÚ ÚOP SČ Praha.
- Líbal, D. – Penniger, R. 1975: Poděbrady. Stavebně historický průzkum

jádra města. SÚRPMP Praha, prosinec 1975, rkp. uložen v archivu NPÚ GnŘ.

ARCHIVNÍ PRAMENY

- Národní archiv Praha,
Fond Státní památková správa – Místa, k. č. 411, i. č. 229.
Nová manipulace, P 25/12.
Stará manipulace, P 72/1.
Římskokatolická farnost – proboštsví Poděbrady,
Gedenkbuch der Podiebrader Dekanal-Kirche.
Státní oblastní archiv Praha, Velkostatek Poděbrady
Inventarium 1828, k. č. 1965, i. č. 4107.
Inventarium 1867, 1870, k. č. 1966, 1967, i. č. 4107.
Kirchenrechnungen 1875, k. č. 1914, i. č. 3971.
Kirchenrechnung 1875, k. č. 1913, i. č. 3971.
Kirchenrechnung, k. č. 1919, i. č. 3975.
Počet záduší 1770–1803, k. č. 1891, i. č. 3867.
Registra peněžité zádušní 1660–1693, k. č. 1885, i. č. 3862.
Registra záduší 1708–1715, k. č. 1890, i. č. 3863.
Registra záduší 1752–1762, k. č. 1891, i. č. 3866.
Rechnung 1870, k. č. 1912, i. č. 3966.
Rozpočty 1782–1837, k. č. 1837, i. č. 3108.
Státní okresní archiv Nymburk,
Bau-Buch der Thrum-Bau, VÚ Poděbrady, k. č. 27, i. č. 73.
Kirchenrechnungsbuch 1891–1908, PÚ Poděbrady, k. č. 73, i. č. 112.
Manuál radní 1732–1733, AM Poděbrady, k. č. 7, i. č. 16.
PÚ Poděbrady, Liber memorabilium... 1830, k. č. 1, i. č. 1.

DIE VERWANDLUNGEN DER ARCHITEKTUR UND AUSSTATTUNG DER KREUZERHÖHUNGSKIRCHE IN PODĚBRADY

Der Beitrag fasst Hauptkenntnisse der bauhistorischen Untersuchung der Pfarrkirche in Poděbrady (*Podiebrad*, Bez. Nymburk) zusammen. Die dreischiffige Hallenkirche zeichnet sich mit sehr dünnen Umfassungsmauern aus, die durch Wandpfeiler im Hallenhaus verstrebt sind. Das Vorhandensein der Wandpfeilerkirche als Bautyp findet keinen Vergleich im weiteren Umkreis. Die Wandpfeiler pflegen im böhmischen Milieu Zeichen einer nachträglichen Wölbung zu sein, in diesem Fall sind aber verhältnismäßig starke Beweise vorhanden, die Kirche sei nach einem Konzept entstanden und man habe seit Anfang an mit ihnen gerechnet. Die Kirche ist dem Text gemäß am wahrscheinlichsten in den 1460er bis 1470er Jahren entstanden, wie es auch der Schlussstein mit dem böhmischen Löwen (Hinweis auf den König Georg von Podiebrad – Regierungszeit 1458–1471) und dem Münsterberger Adler (nach dem schlesischen Sitz des Viktorin, Sohnes von Georg), und ab 1472 dem kleineren Wappen der Stadt Poděbrady, beweist. Die nachträgliche Wölbung des Hallenhauses lässt sich nicht ausschließen, möglicherweise erst in den 1520er Jahren, als der König Vladislav II. von Böhmen und Ungarn der Stadt wirtschaftliche Privilegien erteilt hat. Die in der topografischen Literatur angeführte Wölbung der Kirche durch den kaiserlichen Baumeister G. B. Aostalli († 1575, in der Kirche begraben) erscheint als recht unwahrscheinlich. Das Werk dieses Architekten ist die gemauerte, eine Hälfte der westlichen Joche einnehmende Orgelempore. Unter dem Chor befindet sich die Gruft, die wohl im 16. Jahrhundert zum Bestatten der Herrschaftshauptmänner und der Geistlichen errichtet wurde. Der Überlieferung gemäß soll in der Kirche auch Kunigunde von Sternberg († 1449), die erste Gemahlin Georgs von Podiebrad begraben worden sein, man weiß aber nicht, wo. Einen wohl ursprünglichen Bestandteil der Kirche stellt die Sakristei an der Nordseite des Chors dar. Interessant ist der verstärkte Pfeiler an der Nordostseite ihres Innenraums, vor den eine Tresornische vorspringt, in der heutigen Gestalt vielleicht aus dem Jahre 1670. Die Situation erinnert an einen kleinen Kamin mit Rauchabzug; es ist eine diskutierte Frage, ob solche kleine Kamine in den Kirchennebenräumen nicht eine Aufgabe im liturgischen Betrieb, z. B. beim Vernichten der entwerteten Sakramente, hatten. Schon in der Mitte des 17. Jahrhunderts waren die

Vorhalle an der Westseite des Hallenhauses sowie auch das Beinhaus an der Chorsüdseite vorhanden. Nach 1692 erfolgten die frühbarocke Kirchenfassadenumgestaltung und Aufstellung des neuen Dachwerks über dem Hallenhaus. Dieser Zustand wurde in der Plandokumentation der Kirchen der Podiebrader und Koliner Kammerherrschaft aus dem Jahre 1753 aufgenommen. Die Kirche war bis 1818 ohne Turm, nur mit einem hölzernen Glockenturm an der Nordwestseite, der an die Umfriedungsmauer vom Kirchhof angelegt war. Sowohl zum Glockenturmbau aus den Jahren 1663–1664, als auch zum Turmbau im Jahre 1818 ist das reiche Material erhalten, demgemäß sich der Bauvorgang rekonstruieren lässt. Der von einem zum Ableiten des überflüssigen Wassers dienenden Graben mit Stegen zu den Eingängen umgebene Kirchhof befand sich an der Südostseite des „Labice“ genannten Altarms der Elbe. Der Text informiert von mehreren Umgestaltungen im Laufe des 19. Jahrhunderts; das einstige Beinhaus an der Südseite des Chors wurde 1839 zum einstöckigen Oratorium umgebaut, im Jahre 1891 hat man das Sakristiegewölbe niedrigerissen und darüber das fürstliche Oratorium aufgebaut, 1887 hat man eine neue Orgel installiert und die Empore vor ihr erweitert. Die heutige Gestalt der Kirche ist Ergebnis des neogotischen Umbaus der Jahre 1896–1897. Dazu gehören die Dächer vom Hallenhaus, Chor und Turm, man hat die Fassade hergerichtet, interessant sind die neogotischen Maßwerkfenster vom Hallenhaus. Daran schloss das Teilersetzen vom Barockmobiliar im Kircheninneren an. Der Beitrag reflektiert, wie sich verhältnismäßig bald die Wertung der neogotischen Herrichtung der Kirche veränderte. Die letzte größere Renovierung im Jahre 1974 hat den Großteil davon im Kircheninneren beseitigt.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Poděbrady (Podiebrad, Bez. Nymburk/Nimburg), Kreuzerhöhungskirche. Ansicht von Südosten (Zustand 2022; alle Fotos K. Kibic, falls nicht anders angegeben).

Abb. 2: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Ansicht von Nordosten, im Vordergrund die von der Oratoriumstreppe herungebaute Sakristei (Zustand 2024).

Abb. 3: Poděbrady, sog. Pflichtabdruck der Mappe des Stablen Katasters, 1842 (Zentralarchiv für Landvermessung und Kataster).

Abb. 4: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Kircheninneres, Ansicht von Westen (Zustand 2022).

Abb. 5: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Dreischiffiges Hallenhaus, unvollkommene Rippenausläufe, Blick von der Orgelempore zu (Zustand 2024).

Abb. 6: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Presbyteriumsgewölbe, Abschlussjoch, vorne das einzige erhaltene Maßwerkfenster (Vermauerung 1933 entfernt; Zustand 2024).

Abb. 7: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Westliches Joch vom Chorgewölbe, Schlussstein mit dem Münsterberger Adler (Zustand 2024).

Abb. 8: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Hallenhaus, mittlere Pfeiler, im Vordergrund ein Pfeilersockel (Zustand 2024).

Abb. 9: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Chorraum, Steinplatte über dem Grufteingang (Zustand 2024).

Abb. 10: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Hallenhaus, Grabstein des Baumeisters Giovanni Battista Aostalli an der Südwand (Foto Š. Kolářová, 2019).

Abb. 11: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Gewölbe der dreischiffigen Halle mit Blick über den ausdruckslosen Triumphbogen zum Presbyterium hin (Zustand 2024).

Abb. 12: Libice nad Cidlinou (Bez. Nymburk), Kirche d. hl. Adalbert. Blick ins gotische Presbyterium (Zustand 2021).

Abb. 13: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Westportal (Zustand 2024).

Abb. 14: Libice nad Cidlinou, Kirche d. hl. Adalbert. Schiff, Südportal (Zustand 2022).

Abb. 15: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Dachraum, Gewölberückseite vom Presbyteriumsabschlussjoch (Zustand 2024).

Abb. 16: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Dachraum, Chorgewölberückseite (Zustand 2024).

Abb. 17: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Hallenhaus, westlicher Teil mit der eingebauten Orgelempore (Zustand 2024).

Abb. 18: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Eingangsportal zur Sakristei mit der von außen blechbeschlagenen, 1671 gefertigten Tür. Der hinter dem Beschlag verborgene Zettel soll das Herstellungsjahr beweisen (Zustand 2024).

Abb. 19: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Sakristei-Eingangstür (s. Abb. 17), innere Seite (Zustand 2024).

Abb. 20: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Sakristei, der Schrank bei der

Ostwand verbirgt eine Tresornische mit Gitter. Der Putzdefekt am Pfeiler darüber erinnert an die Rauchabzugsaumündung (Zustand 2024).

Abb. 21: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Detail vom Schrank (s. Abb. 20) an der Ostwand der Sakristei, der eine Tresornische mit Gitter verbirgt (Zustand 2024).

Abb. 22: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Hallenhaus, westliche Seite mit der heute nicht mehr vorhandenen barockzeitlichen Eingangstür (Foto D. Výprachtický, 1986).

Abb. 23: Poděbrady, Plan des Hofkriegsrates zur Errichtung der Feldbefestigung von Podiebrad, 1778. Deutlich ist die Kirche mit Kirchhof, an seiner Nordwestseite der hölzerne Glockenturm (Fotokopie, Archiv der Pläne der Generaldirektion des Nationalinstituts für Denkmalpflege).

Abb. 24: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Grundriss in der Erdgeschosshöhe: rot – spätgotischer Aufbau der Kirche, 2. H. d. 15. Jh.; blau – Orgelempore, 3. Viertel d. 16. Jh.; braun – Eingriffe des 17. und 18. Jahrhunderts (dunklerer und hellerer Ton); grün – Turmzubau 1818 und Umgestaltung des südlichen Oratoriums 1839; gelb – Umbauten 1887–1900, bzw. ältere Eingriffe ab den 1860er Jahren (dunklerer Ton – Aufnahme und Zeichnung K. Kibic, 2024).

Abb. 25: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Grundriss in der Orgelemporenhöhe: rot – spätgotischer Aufbau der Kirche, 2. H. d. 15. Jh. mit Überlappen in das nachfolgende Jahrhundert; blau – Orgelemporenbrüstung, 3. Viertel d. 16. Jh.; braun – barockzeitliche Eingriffe d. 18. Jh.; grün – Turmzubau 1818, südliches Oratorium 1839; gelb – Änderungen und Zubauten 1887–1900; hellgrau – Eingriffe im 20. Jh.; die jüngsten Eingriffe nicht eingezeichnet (Aufnahme und Zeichnung K. Kibic, 2024).

Abb. 26: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Grundriss in der Dachraumhöhe: grün – Westturm 1818; gelb – Konstruktionen 1896–1897 (Bauaufnahme R. Sláma, 2022, Gestaltung K. Kibic, 2024).

Abb. 27: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Längsschnitt: rot – spätgotischer Aufbau, 2. H. d. 15. Jh. mit Überlappen in das nachfolgende Jahrhundert; blau – Gruft, 16. Jh., und Orgelempore, 3. Viertel d. 16. Jh.; braun – barockzeitliche Eingriffe, 18. Jh.; grün – Turmzubau 1818; gelb – Umbau 1896–1897, bzw. ältere Eingriffe ab den 1860er Jahren (dunklerer Ton); hellgrau – Eingriffe des 20. Jahrhunderts (Bauaufnahme R. Sláma, 2022, Gestaltung K. Kibic, 2024).

Abb. 28: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Hallenhaus, Querschnitt mit Blick zur Orgelempore hin: rot – spätgotischer Aufbau, 2. H. d. 15. Jh. mit Überlappen in das nachfolgende Jahrhundert; blau – renaissancezeitliche Orgelempore, 3. Viertel d. 16. Jh.; braun – barockzeitliche Eingriffe, 18. Jh.; grün – Turmzubau 1818; gelb – Umbau 1896–1897, bzw. ältere Eingriffe ab den 1860er Jahren (dunklerer Ton); hellgrau – Eingriffe des 20. Jahrhunderts (Bauaufnahme R. Sláma, 2022, Gestaltung K. Kibic, 2024).

Abb. 29: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Querschnitt über den Chor und die anliegenden Räume: rot – spätgotischer Aufbau, Presbyterium wohl in den 1470er Jahren vollendet; blau – Gruft, 16. Jh.(?); braun – barockzeitliche Eingriffe, 18. Jh. und älter (dunklerer Ton); grün – Umgestaltung des südlichen Chorzubaus zum zweigeschossigen Oratorium 1839; gelb – Umgestaltungen der 2. H. d. 19. Jh., vor allem 1891 und 1896–1897; hellgrau – Eingriffe des 20. Jahrhunderts (Bauaufnahme R. Sláma, 2022, Gestaltung K. Kibic, 2024).

Abb. 30: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Pläne der Kirchen in Poděbrady, Pátek und Kostelní Lhota dem J. 1753 (Nationalarchiv Prag, Böhmisches Gubernium – Fundationskommission, Karton Nr. 333, Best.-Nr. 565, Sign. P 2/9).

Abb. 31: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Hochaltar, freie Replik des Wallfahrtskirchenaltars aus Maria Zell, ursprünglich in der Kapelle in Nové Mlýny, in die Kirche 1792 übertragen. Rechts vom Altar ursprüngliche Sitznische (Zustand 2024).

Abb. 32: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Ansicht von Südwesten, der Turm bis zu den Zifferblättern aus dem Jahre 1818, rechts unter dem Giebel zugemauertes Barockfenster (Zustand 2024).

Abb. 33: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Turmobergeschoss, Blick zur Treppenmauer mit Eingängen in die Treppe und einem Fensterchen zwischen ihnen (Zustand 2024).

Abb. 34: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. 2. Turmgeschoss, spitziger Gurtbogen an der Nordseite (Zustand 2024).

Abb. 35: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Glockengerüst, Ostseite mit Monogramm E.P. und der Jahreszahl 1818 (Zustand 2024).

Abb. 36: Libice nad Cidlinou, Orgel nach Entwurf von Jan Josephi, 1838 (Foto nach 1970, Fotoarchiv des NPÚ ÚOP SC/Nationalinstitut für Denkmalpflege für Mittelböhmen).

Abb. 37: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Plan von Johann Kallaus für den Umbau des ehemaligen Beinhauses zum zweigeschossigen Oratorium, 1837. (SOA Praha/Staatliches Gebietsarchiv Prag, Vs Poděbrady, Karton Nr. 4821).

Abb. 38: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Oratorium an der Südseite im Erdgeschoss, Einsicht vom Chorraum. Die verglaste Hinterwand bei

der Treppe wurde 1888–1891 ausgeführt (Zustand 2024).

Abb. 39: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Das zugemauerte gotische Fenster, im Dachraum des südlichen Oratoriums sichtbar (Zustand 2024).

Abb. 40: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Entwurf für die Chorpflasterung (SOA Praha, Vs Poděbrady, Karton Nr. 1374, Best.-Nr. 1739).

Abb. 41: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Neogotische Eingangstür in den Turmerdgeschoss, an der Außenseite des Gewändes aus dem Jahre 1818 eingefaßt. Darüber das Propsteiwappen von Bohuslav Schnirch, 1886 (Zustand 2024).

Abb. 42: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Foto des Zustands kurz vor dem neogotischen Umbau. Blick über den Altarm der Elbe „Labice“ zu (Polabské muzeum/Elblandschafismuseum Poděbrady, Archiv).

Abb. 43: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Plan für den Ausbau des Oratoriums über der Sakristei und den Treppenzubau, 1890 mit Aufnahme des älteren Zustands (SOA Prag, Vs Poděbrady, Karton Nr. 1374, Best.-Nr. 1739).

Abb. 44: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Skizze des Erkers vom Oratorium oberhalb der Sakristei, 1890 (SOA Prag, Vs Poděbrady, Karton Nr. 1374, Best.-Nr. 1739).

Abb. 45: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Nordfassade vom Hallenhaus mit der Kapelle der hl. Cyrill und Methodius. Beim neogotischen Gewände links deutliche Neigung der Umfassungsmauer (das Gewände ist senkrecht – Zustand 2024).

Abb. 46: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Dreischiffiges Hallenhaus, Dachraum, Dachwerk, Blick nach Westen (Zustand 2024).

Abb. 47: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Dachraum, Abdruck des Barockdachs an der Turmostseite (Zustand 2024).

Abb. 48: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Dachraum, Bogenlauf über dem Triumphbogen, Durchblick ins Chordachwerk (Zustand 2024).

Abb. 49: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Kircheninneres zu Beginn des 20. Jahrhunderts, deutliche Ausmalung von Vilém Vondřejc aus dem Jahre 1899 (Polabské muzeum Poděbrady, Archiv).

Abb. 50: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Kanzel, neogotischer Altar d. hl. Johannes Nep., neogotischer Erker des fürstlichen Oratoriums (Foto vor 1974, NPÚ ÚOP SČ, Fotoarchiv).

Abb. 51: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Kircheninneres mit Ausmalung nach Marie Urbanová aus dem Jahre 1922. Blick nach Westen in das dreischiffige Hallenhaus (Foto vor 1974, NPÚ ÚOP SČ, Fotoarchiv).

(Übersetzung J. Noll)

DVA KONVOLUTY DOPISŮ OD POZAPOMENUTÉHO SOCHAŘE JOSEFA GRISSLERA (KOLEM 1708–1773)

KRYŠTOF LOUB

Two Sets of Letters by the Lesser-known Sculptor Josef Griessler (ca. 1708–1773)

Josef Griessler (around 1708 Vienna – 1773 Český Krumlov) is recognised in scholarly literature for his sculptural work for the so-called Cascade fountain in the Český Krumlov castle garden. In addition to his other contributions to the Dolní Vltavice church, his remaining works are largely unknown. This paper presents two sets of total fourteen letters written by this sculptor during 1763–1765 in which he mainly describes his work on the high altar in the Church of St Dominic in Strunkovice nad Blanicí but also ‘confesses’ to more contributions to Český Krumlov Castle, namely four sculptures on the castle bridges previously attributed to Jan Antonín Zinner (1698–1763) or in Bavorov. Furthermore, these letters uncover several issues associated with handling commissions and sculptural processes.

Keywords: Josef Griessler – baroque sculpture – 2nd half of the 18th century – Český Krumlov – Jan Antonín Zinner – Strunkovice nad Blanicí – Bavorov

Josef Griessler (kol. 1708, Vídeň – 1773, Český Krumlov) je v odborné literatuře znám především svými sochami a vázami kolem tzv. Kaskádové kašny v zámeckém parku v Českém Krumlově, na kterých pracoval po smrti svého známějšího uměleckého kolegy Jana Antonína Zinnera (1698–1763). Mimo soch na hlavním oltáři původně v kostele v Dolní Vltavici byly doposud jeho další práce či jeho samotný život neznámy. Předkládaný článek seznamuje odbornou veřejnost se dvěma konvoluty celkem čtrnácti dopisů od tohoto sochaře z let 1763–1765, ve kterých popisuje především svou práci na hlavním oltáři kostela sv. Dominika ve Strunkovicích nad Blanicí a na hlavním oltáři kostela Nanebevzetí Panny Marie v Bavorově, ale také se „přiznává“ k dalším několika pracím přímo na zámku v Českém Krumlově. Jedná se o čtyři sochy na zámeckých mostech, které byly dříve připisovány Janu Antonínovi Zinnerovi, či ke svěmu předchozímu uměleckému školení. Navíc nám tyto dopisy dávají nahlédnout do dalších mnohých aspektů objednávání zakázek a sochařského provozu.

Klíčová slova: Josef Griessler – barokní sochařství – 2. polovina 18. století – Český Krumlov – Jan Antonín Zinner – Strunkovice nad Blanicí – Bavorov – Akademie der bildenden Künste in Wien

<https://doi.org/10.56112/pp.2025.2.06>

Osobnost sochaře Josefa Griesslera (kol. 1708, Vídeň – 1773, Český Krumlov) je doposud málo prozkoumána.¹⁾ Kromě stručných informací o jím vyřezaných sochách pro hlavní oltář v kostele sv. Linhartu v Dolní Vltavici v roce 1769 (dnes v kostele Narození Panny Marie v Novém Kostelci),²⁾ je znám zejména svým podílem na sochařské výzdobě tzv. Kaskádové kašny v zámeckém parku v Českém Krumlově. Po smrti sochaře a inspektora schwarzenberských zahrad Jana Antonína Zinnera (1698–1763)³⁾ dokončil

Griessler mezi lety 1765–1766 čtyři sousoší putti představující alegorie jednotlivých ročních období (obr. 1) a následně také ještě vytesal dvacet váz dle dřívějšího návrhu od Andrease Altomonteho (1699–1780).⁴⁾ Autor Griesslerova drobného medailonu v *Allgemeines Künstler-Lexikon* mimo informaci o jeho českokrumlovských pracích ještě zmiňuje, že tohoto umělce lze ztotožnit s vídeňským sochařem, který se oženil v roce 1741 ve vídeňském kostele Maria Treu.⁵⁾ Oldřich Jakub Blažíček pak předpokládal, že sochař mohl pracovat v Českém Krumlově na dalších pracích právě po smrti Zinnera.⁶⁾

Ve světle zmíněných dosavadních kusých informací je o to cennější nález dvou konvo-

lutů dopisů tohoto sochaře v archivním fondu Velkostatek Netolice (podšložky „vybavení kostela ve Strunkovicích nad Blanicí“ a „vybavení kostela v Bavorově“). Jedná se o sedm a sedm dopisů od Josefa Griesslera a několik konceptů odpovědí na jeho dopisy od Ignáce Navrátila, správce netolického velkostatku.⁷⁾ Německy psané dopisy pocházejí z let 1763–1765, tedy z doby, kdy snad lze mluvit o jistém sochařově uměleckém vrcholu, neboť jednak pracoval na několika sochařských zakázkách, které převzal po zemřelém Janu Antonínovi Zinnerovi, ale také na svých vlastních. V dopisech se sochař, vedle domlouvání detailů zakázky na hlavní oltář v kostele sv. Dominika ve Strunkovicích nad Blanicí a přebírání rozpracované zakázky řezbářské výzdoby hlavního oltáře Nanebevzetí Panny Marie v Bavorově po nemocném J. A. Zinnerovi, „přiznává“ k autorství dalších řezbářských a sochařských prací, které vykonal dříve, na kterých pracuje či které teprve bude či chce realizovat. Dále také popisuje své přechodí umělecké vzdělání a působení.⁸⁾ Korespondence tak kromě údajů o konkrétních dílech dává nahlédnout do procesu dojednávání finální podoby uměleckého díla, pomáhá lépe datovat Griesslerovy práce a v neposlední řadě přibližuje i sebezpřítomnost samotného sochaře.

DOPISY OD JOSEFA GRIESSLERA⁹⁾

V prvním z konvolutů se Josef Griessler, *sochař na knížecím zámku v Krumlově*, v dopise z 6. ledna 1764 obrací na Ignáce Navrátila (*Navardilla*), knížecího správce v Petrově Dvoře v Netolicích ohledně zakázky hlavního oltáře v kostele sv. Dominika ve Strunkovicích nad Blanicí. Sochař si je vědom, že tento kostel je bez větších finančních prostředků, a proto by dle jím nakresleného návrhu sochařské výzdoby vyřezal dva velké anděly (obr. 2), šest putti na tabernáklu a různé ornamenty nad oltářním rámem¹⁰⁾ celkem za 60 zlatých. Upozorňuje ale, že blíže nejmenovaný truhlář si žádá ještě dalších 30 zlatých za svou vlastní práci a nehodlá slevit kvůli ceně dřeva.¹¹⁾

Obr. 1: Josef Griessler, alegorie léta, zámecké lapidárium v Českém Krumlově, 1765–1766, pískovec, bez polychromie (všechna foto Z. Neustupný, 2025, není-li uvedeno jinak).

Další dopis je datován 28. ledna stejného roku. Sochař v něm předává Navrátilovi zprávu od truhláře, který je ochoten provést práci za 24 zlatých, ale bez samotné oltářní menzy (*tumba*), a Griessler v případě své části také souhlasí se zlevněním na 55 zlatých. Dále žádá správce o informaci, která ze stran patrně variantního návrhu hlavního oltáře se mu více líbí (specifikuje, že velký anděl drží samotný rám obrazu), a zda má pokračovat i nadále podle tohoto kresebného nákresu.¹²⁾ V tomto dopise se také „mimočodem“ zmiňuje o jiné zakázce, ve které patrně chce být spolu se stejným truhlářem zaangażován, a sice o kazatelně v kostele Nanebevzetí Panny Marie v Bavorově.¹³⁾ V souvislosti s touto zakázkou si Griessler stěžuje, že oproti původnímu návrhu samotného těla kazatelny (*Corpus*) nekoresponduje výkres truhláře se sochařovou vlastní představou, přičemž truhlář vytvořil kresebný návrh bez konzultace s ním.¹⁴⁾

Netolický správce odeslal odpověď již 3. února a sochaři (a nepřímo i truhláři) pohrozil, že za takovou sumu by mohl dodat poptávanou práci i jiný (nejmenovaný) mistr. V dopise vyslovil přání, aby byl oltář zhotoven podle pravé strany kresebného návrhu, vráceného v dopise. Co se týče bavorovské kazatelny, nedokáže doposud konstatovat nic bližšího.¹⁵⁾

Griesslerova odpověď na sebe nenechala dlouho čekat. Již 25. února sochař reaguje na správcův dopis. Omlouvá se za prodlevu s odpovědí, neboť musel promluvit s truhlářem. Oba dva nicméně souhlasí s navrženou nižší cenou a ptají se, kdy mají s touto prací začít. I zde ale Griessler zmiňuje další práce, na kterých sám pracoval mimo zmiňované Strunkovice nad Blanicí. Tentokrát se jedná o tzv. Plášťový most na zámku v Českém Krumlově z roku 1764. Na něm se ale podle odborné literatury nyní nacházejí dvě sochy od sochaře Zinnera již z roku 1747.¹⁶⁾ Oproti tomu Griessler velmi specificky popisuje, že vytvoří na nově zbudovaný Plášťový most dvanáct kamenných váz a táže se, kdy má osadit čtyři sochy, které zhotovil již před několika lety.¹⁷⁾

Obr. 2: Josef Griessler, eřeb, v interiéru kostela sv. Dominika ve Strunkovicích nad Blanicí (okres Prachatice), 1764–1765, dřevo, druhotná polychromie (foto F. Facincani, 2025).

Po několikaměsíční odmlce registrujeme další dopis, totiž ze dne 25. května 1764. Griessler v něm píše o nutnosti osadit vytesaný knížecí kamenný znak (nad vstup z Plášťového mostu na zámek) do jednoho týdne po letnicích, tedy až bude kníže v Krumlově, aby si jej mohl sám prohlédnout.¹⁸⁾ Dále se Griessler ptá, zda se s knížetem sejde ohledně prací na čtyřech sousoších čtyř ročních období, které má vypracovat kolem Kaskádové fontány.¹⁹⁾

Griesslerův již pátý dopis pochází z 28. července 1764. Sochař v něm hodnotí svůj vlastní postup na zakázkách následovně: kamenické práce (pravděpodobně zmiňovaných dvanáct kamenných váz pro Plášťový most) jsou již hotovy²⁰⁾ a na oltáři do Strunkovic také pracuje – má hotovou korunu, dva poletující putti, kteří ji ponosou, a dva klečící andílky s rohy hojnosti kolem tabernáku. Chystá se pracovat na dalších dvou andělech, kteří ponosou rám oltářního obrazu, a také na dalších řezbářských ornamentech.²¹⁾ Ohledně zakázky pro českokrumlovský Plášťový most ještě Griessler dodává, že sochy musí být hotovy (osazeny) ve chvíli, kdy bude kníže Schwarzenberg v Krumlově, aby si mohl dílo osobně prohlédnout.²²⁾ Na závěr se také opět připomíná s bavorovskou kazatelnou, o které doposud zjevně neměl bližších zpráv.

Druhý dopis správce netolického panství byl knížecímu sochaři odeslán 17. srpna 1764. V jeho konceptu Navrátil potvrzuje sochaři, že jemu i truhláři nechá vyplatit část ze slíbeného finančního obnosu. Dále jej v odpově-

di na tento dopis informuje o další řezbářské práci, a sice o oltáři v děkanském kostele Nanebevzetí Panny Marie v Netolicích.²³⁾ Správce se vyslovuje, že se mu více líbí pravá strana kresebného návrhu od Griesslera a že by se sochařem potřeboval ohledně této zakázky ještě více mluvit osobně.²⁴⁾

Pravděpodobně přímo na tento správčův dopis reaguje sochař dopisem z 25. srpna 1764. Griessler požaduje tři nebo čtyři dukáty za oltář ve Strunkovicích, kde plánuje strávit nějaký čas na jaře 1765. Dále píše, že sochařské práce na Plášťovém mostě spolu se čtyřmi sochami mají být podle přání knížete hotovy do svátku sv. Václava, aby je kníže mohl nechat vysvětit, dokud bude ještě v Krumlově.²⁵⁾ Jakmile kníže odjede, Griessler doufá, že si najde příležitost, aby mohl odjet do Netolic a se správcem pohovořit ohledně nákresu pro tamní děkanský kostel.²⁶⁾ Poprvé se v tomto konvolutu dopisů také Griessler podepsal jako *Academicus*.

Poslední dopis z prvního konvolutu napsal Griessler v Českém Krumlově 4. května 1765. Vyplývá z něj, že práce ve Strunkovicích jsou již skoro zcela hotovy a zbývá jen drobná práce od krumlovského zámečnicka.²⁷⁾

Na základě indicií z prvního konvolutu nacházíme dalších sedm dopisů od sochaře Josefa Griesslera ve spisovém materiálu pro vybavení kostela Nanebevzetí Panny Marie v Bavorově.²⁸⁾ Jedná se o dopisy vztahující se k sochařově práci na hlavním oltáři tamního kostela. Tento oltář je v literatuře dobře znám – fundátorem projektu z roku 1761 byl sám Josef Adam ze Schwarzenbergu a sochařskou prací za 530 zlatých byl pověřen Jan Antonín Zinner.²⁹⁾ Ten ostatně navrhl první variantu oltáře, lišící se od dnešní podoby, a podepsal smlouvu na sochařské vybavení.³⁰⁾ Štafírování tohoto významného a velkého podniku realizoval v roce 1763 českobudějovický malíř a štafíř František Jakub Prokyš (1715–1791).³¹⁾ I proto jsou pro nás, stejně jako v předchozím případě, následující dopisy důležité, neboť se díky nim dozvídáme nejen další údaje o Griesslerově životě, ale také o jeho spoluúčasti na zmiňovaném oltáři.

První z Griesslerových dopisů pochází ze 14. května roku 1763; je tedy nejstarším ze všech zde rozebíraných dokumentů. Z něho se dozvídáme, že Griessler jedná s již zmíněným správcem Navrátilem ohledně „*insigní*“, které mají náležet každé ze čtyř soch církevních otců na hlavním oltáři. Tyto atributy měli držet čtyři poletující andílci.³²⁾ Sochař ale popisuje i další části výzdoby na hlavním oltáři, které měl vyřezat – píše o čtyřech ozdobách na rám oltářního obrazu, o šesti svícnech, o třech patrně kanonických, tj. mešních tabulkách (*Cannon*) a o dvou

andělech. Všechny tyto práce byly již v době odeslání dopisu vyřezány.³³⁾ V dopise se také dopouští velmi upřímné charakteristiky svého uměleckého kolegy sochaře Zinnera a popisuje samotný závěr jeho života následovně: „...o této práci [na bavorském hlavním oltáři] nechce Zinner nic slyšet. Nerad bych ho o tom informoval, protože pak by se tak rozzlobil, že mohl by ho mohl trefit šlak [...] Kvůli své tělesné slabosti nemůže [Zinner] moc mluvit ani s duchovními, ani se světskými [osobami], a proto bych mu raději nepodával žádnou zprávu, aby se jeho nemoc ještě nezhoršila, když byl zaopatřen všemi svátostmi.“³⁴⁾ Griessler dále ještě zmiňuje oltářní menzu (*tumba*). Ta má vypadat tak, jak ji již schválil Navrátil, tedy patrně jako na zachovaném původním výkresu.³⁵⁾ Na závěr se ještě ptá, kdo vlastně za tuto oltářní menzu zaplatí.³⁶⁾

Další dopis obdržel správce o necelý měsíc později – 4. června 1763. Griessler v něm reaguje na Navrátilovu poznámku: původní smlouva byla uzavřena na bezchybnou práci bez závad. Griessler ale totiž nebyl smluvně za toto podniku zavázán, a tedy dle jeho vlastních slov nebyla vina na jeho straně, ale na straně toho, s kým správce uzavřel smlouvu. Přestože Griessler nejmenuje explicitně Zinnera, je patrné, že se jedná právě o něj. Ostatně Zinner si měl z této zakázky vytáhnout největší prospěch a Griesslera samotného „oškubal“. Byť by toho bylo mnoho dalšího k povídání, Griessler to musí mlčky přejít, protože o této práci se nesmí mluvit (patrně před Zinnerem), protože Zinnera ovládly peníze a mamon po nich.³⁷⁾ Na samý závěr ještě Griessler hlásí, že menza je již hotova a záleží už jen na správci, kdy budou všechny již hotové části přemístěny přímo do kostela.

Třetí nedatovaný dopis vznikl mezi červnem a srpnem 1763. Obsahuje informace k pokračujícím pracím na oltáři a k práci truhláře, především pak, aby nebyl porušen oltářní obraz.³⁸⁾ Na závěr jen Griessler poznamenal, že u sochaře Zinnera se nedoufá ve zlepšení jeho zdravotního stavu.³⁹⁾

Ve čtvrtém dopise, datovaném 20. srpna 1763, Griessler píše, že čtyři letící andělci s atributy čtyř církevních otců jsou již vyřezáni. Atributy pak konkrétně specifikuje – u sv. Augustina se jedná o biskupskou mitru, sv. Ambrož měl mít původně včelí úl, což nakonec Griessler změnil také na biskupskou mitru, přičemž atribut včelího úlu chtěl umístit vedle samotné sochy církevního otce. Svátý Řehoř měl jako atribut papežskou tiáru, byť Griessler zamýšlel přidat ještě žezlo. Sochař také připomíná, že by sv. Řehoř měl mít u své hlavy poletující holubici, která by byla zobáčkem blízko ucha svatého papeže jakožto symbol Ducha svatého. Svátý Jeroným poté měl jako atribut kardinálský klobouk. Griessler si je vědom, že správce tyto drobné změny v návrhu neschválil. Přesto, pokud by bylo třeba, je možné je dodatečně vyřezat.⁴⁰⁾ Dále se vyjadřuje k dalším částem oltáře – až na dva „otvory“ (ornamenty kolem postranních oválných oken v oltáři) a jejich „podstavce“ (*Postamenten*), na jejichž výzdobě se nyní pracuje a brzy budou hotovy, vše je již vyřezáno a připraveno k převozu.⁴¹⁾ Na samý závěr ještě sochař prosí správce, zda by ho mohl doporučit knížeti při volbě umělce, který bude pověřen pracemi na tamní kazatelně.⁴²⁾

Již 3. září následuje od Griesslera další dopis. Z předchozího správceva dopisu sochař vyvozuje, že si Navrátil

přeje, aby byl celý hlavní oltář v Bavorově brzy postaven. Dále Griessler žádá správce, zda by mohl vypravit povoz k přepravě řezbářské práce. Navrhuje, že by 12. září odpoledne mohl sochy naložit, aby následný den vyjel do Bavorova.⁴³⁾ Zároveň zve správce, aby se na vlastní oči přesvědčil o stavu výstavby oltáře.⁴⁴⁾ Poprvé nejen v tomto konvolutu, ale také v rámci obou konvolutů se právě v tomto dopise Griessler podepisuje jako akademický sochař.⁴⁵⁾

V pořadí šestý dopis Griessler napsal 17. září 1763. Sochař v něm informuje správce o dalších, dosud neznámých zakázkách. Dle vlastních slov již hovořil s blíže neupřesněným pasířem ohledně mosazných „korun“ (*Leuchter Kronen*) na dřívě zmiňovaných šesti svícnech a jejich cenách. Dále také hovoří o ceně za nástěnné lampy a zmiňuje šest svícnu pro zámeckou kapli v Českém Krumlově.⁴⁶⁾

Po delší časové přestávce zakončuje tento konvolut sochařův dopis z 10. srpna 1765. Griessler v něm nejprve shrnuje informace od správce, kdy si prý jeho práce na hlavním oltáři v Bavorově nezaslouží chvály, neboť jsou jeho sochy disproporční.⁴⁷⁾ Proti tomu se ale Griessler ohrazuje a ptá se, které figury mají být disproporční? Dodává, že na bavorském hlavním oltáři dělal pouze dva anděly a čtyři andílky, což ostatně nejsou žádné figury.⁴⁸⁾ Pravděpodobně i na konto tohoto osočení, které se sochaře zjevně dotklo, popisuje obsáhle na následujících řádcích, jaký byl jeho předchozí profesní život. Griessler píše, že nejprve navštěvoval Akademii výtvarných umění ve Vídni, jak dosvědčuje atestatum, které již dříve obdržel. Ve Vídni prý také pracoval pod mnohými virtuózy (*Viriduossen*).⁴⁹⁾ Blíže neznámé práce vytvořil Griessler dle vlastních slov přímo pro císařský dvůr, dále i ve Vídni a také v samotném Rakousku.⁵⁰⁾ Griessler dále popisuje, že posléze působil v Prachaticích, kde měl vytvořit tabernákl se dva velkými anděly a s osmi církevními patrony (*Kirchen Patronen*), dále pak sochu Panny Marie Růžencové, stejně jako procesní sochu Ježíška (velké dvě a půl stopy).⁵¹⁾ Následně Griessler odešel do dnešního Rakouska, kde po dobu pěti let pracoval pro hraběte Johanna Ferdinanda von Kuefstein (1688–1755), pro nějž vytvořil tyto práce: v tamním farním kostele (patrně kostel sv. Michaela – také jako *Pfarrkirche Maria Eich* – v Röhrenbachu) hlavní oltář se čtyřmi figurami s výškou šesti stop a na vrcholu oltáře další čtyři figury (každá po pěti stopách) spolu s řezbou Nejsvětější Trojice, anděly a Ježíškem; pro stejný kostel vyřezal také další dva boční oltáře; ve špitálním kostele (dnes hrobka hrabat Kuefsteinů v Röhrenbachu) vyřezal dva boční oltáře a v kostele sv. Michaela v Litschau (česky Ličov) blíže nespecifikovanou práci.⁵²⁾ Poté působil u knížete Schwarzenberga, pro nějž pracoval v době psaní dopisu již osm let (tedy přibližně od roku 1757). Zde se opět Griessler ohrazuje, že byť pro knížete vytvořil mnoho figur z kamene a dřeva, nikdo mu nikdy neřekl (kníže sám či jeho úředníci), že by byly jeho sochy disproporční.⁵³⁾ Mimo to ještě zmiňuje, že mu nebylo doplaceno šest zlatých za ozdoby, které nejsou zobrazeny na kresebném návrhu (za pelikánem) na blíže nespecifikované práci. Taktéž truhláři chybí vyplatit ještě 30 zlatých.⁵⁴⁾ Zaštituje se také pochvalou od architekta Andrease Altomonteho, který měl minulý rok (1764) s knížetem přijet z Vídne do Krumlova. O to více si Griessler Altomonteho pochvaly cení, neboť je prý dobrý kreslíř a rozumí umělecké práci.⁵⁵⁾ Naopak

Obr. 3: Jan Antonín Zinner, sv. Antonín Paduánský, zámecké lapidárium v Českém Krumlově, 1747, pískovec, bez polychromie.

Obr. 4: Jan Antonín Zinner, sv. Václav, zámecké lapidárium v Českém Krumlově, 1747, pískovec, bez polychromie.

hejtmana odkazuje, aby se podíval na dva anděly v *Pläi-nütz* (snad nedaleká Blanice, německy *Blanitz*). Tyto figury přirovnává k tesařské práci a „umělecky“ řečeno, právě tyto postavy jsou disproporční. Taktéž anděla a dva menší andělky na bočním oltáři v Bavorově nehodnotí nikterak kladně.⁵⁶⁾ Figury nejsou nikterak „životné“ a nelze zde hovořit o umění. Celý dopis ostatně zakončil větou „... *aber die Zeit ist zu kurz...*“, čímž ostatně implikoval, že se jedná o triviální hádku, snad dokonce pod jeho úroveň.⁵⁷⁾

Uvedená korespondence mezi sochařem a správcem velkostatku přináší nové informace o uměleckých dílech v tomto regionu, ale zároveň i o osobě samotného Griesslera, kterého nyní můžeme s jistotou ztotožnit se sochařem, který se oženil ve vídeňském kostele *Maria Treu*.⁵⁸⁾ Dopisy taktéž potvrzují Blažičkovu poznámku o Griesslerově možném autorství na sochách na českokrumlovském zámku a taktéž v mnohém rozšiřují jeho podíl na výzdobě tohoto zámeckého areálu.⁵⁹⁾ Jak již bylo uvedeno výše,⁶⁰⁾ literatura předpokládá, že minimálně dvě ze čtyř soch, dnes umístěné na Plášťovém mostě, pocházejí z ruky Jana Antonína Zinnera (sv. Antonín Paduánský a sv. Václav) (obr. 3; 4). Taktéž socha sv. Jana Nepomuckého má pocházet od Jana Planskera z roku 1727,⁶¹⁾ byť ukazuje mnohé shodné stylové znaky se zbytkem popisovaných soch.⁶²⁾ Tomu ale odporuje Griesslerovo svědectví o jeho autorství hned čtyř soch. Při bližším prozkoumání těchto soch a soch umístěných na mostě nad zámeckým Medvědíím příkopem se nabízí snad jiné možné řešení: i vzhledem k tomu, že jsou podstavce všech šesti soch (sv. Josef a Panna Marie Immaculata nad Medvědíím příkopem a sv. Václav, Antonín Paduánský, Felix z Cantalice a Jan

Nepomucký na Plášťovém mostě) stejné, lze přemýšlet o pozdějším druhotném rozmístění soch.⁶³⁾ Sochy jsou pojaty rozdílně nejen stylově (především u sochy sv. Jana Nepomuckého je nutné kriticky zvážit dataci do první třetiny 18. století), ale také technologicky – čtyři sochy sv. Josefa, Panny Marie Immaculaty, sv. Jana Nepomuckého a sv. Felixe z Cantalice⁶⁴⁾ mají zezadu umístěny kovové výztuže spojující samotnou sochu s podstavcem (obr. 5–8).⁶⁵⁾ Byť oba umělci pocházeli ze vídeňského uměleckého prostředí stejné doby, je u Griesslera patrný jiný vztah k draperii, kterou spíše chápe jako tužší volně spadající materiál, dělící se na větší úseky, bez větší dynamiky. Oproti Zinnerovi klade Griessler větší důraz na detail – formování draperie (skládání košile nad opaskem sv. Josefa), precizní zobrazení detailů jako jsou sepaté ruce (Panna Marie Immaculata) (obr. 9), antikizující topánky (sv. Josef, Panna Marie, sv. František z Cantalice) či detail oděvu sv. Jana Nepomuckého (obr. 10). V porovnání s Zinnerem má také Griessler odlišný přístup k výstavbě těla. Je pro něj typický především vysoký pas a spíše protáhlé útlé tělo s dlouhými nohama a s mnohými až antikizujícími detaily, přesto bez větší dynamiky, zatímco Zinner v tomto směru sledoval ještě spíše předchozí stylové projevy.

Podobně zajímavými jsou Griesslerovy informace o jeho spoluúčasti na sochařských pracích na hlavním oltáři kostela Nanebevzetí Panny Marie v Bavorově. Byť byla dle smlouvy sochařská práce zadána Janu Antonínovi Zinnerovi (plán aprobován knížetem 28. února 1761), na základě archivních pramenů se dozvídáme, že se na ní minimálně ve své závěrečné fázi v roce 1763 podílel i Josef Griessler, neboť Zinner byl již vážně nemocný a téhož roku také ze-

Obr. 5: Josef Griessler, sv. Josef, zámecké lapidárium v Českém Krumlově, před 1764, pískovec, bez polychromie.

Obr. 6: Josef Griessler, Panna Maria Immaculata, zámecké lapidárium v Českém Krumlově, před 1764, pískovec, bez polychromie.

Obr. 7: Jan Plansker/Josef Griessler (?), sv. Jan Nepomucký, zámecké lapidárium v Českém Krumlově, 1727/před 1764 (?), pískovec, bez polychromie.

Obr. 8: Josef Griessler, sv. Felix z Cantalice, zámecké lapidárium v Českém Krumlově, před 1764, pískovec, bez polychromie.

Obr. 9: Josef Griessler, *Immaculata*, detail, zámecké lapidárium v Českém Krumlově, před 1764, pískovec.

mřel. Griessler vyřezal minimálně čtyři andílky s atributy jednotlivých církevních otců, dva velké anděly v oltářním nástavci, čtyři ozdoby na rámu oltářního obrazu, šest oltářních svícňů a tři rámy mešních tabulek. Jelikož zjevně Griessler stejně jako v případě soch na zámku v Českém Krumlově přebral zakázky po Zinnerovi, lze předpokládat, že Griessler spolupracoval se Zinnerem minimálně v průběhu 60. let 18. století. To mohou potvrdit dvě další skutečnosti. Přímou sošky andílků s atributy církevních otců stylisticky odpovídají dalším dvěma andílkům kolem tabernáku a také dvěma andílkům ve spodní části oltářního nástavce. O těchto dalších čtyřech andílcích se ale Griessler nikde nezmiňuje (ani retrospektivně v posledním zmiňovaném dopise) a můžeme tedy předpokládat, že je vytvořil ještě ve chvíli, kdy zakázku řídil Zinner. Je totiž i na tomto oltáři patrné, že právě Griesslerovy práce jsou stylisticky odlišné od těch, které patrně řezal sám Zinner – především protáhlé, s výrazným kontrapostem vystavěné sochy církevních otců, které mají specifický obličejový typ, či andělci v nástavci oltáře nad holubicí Duchu Svatého. Další aspekt, který by svědčil pro tuto hypotézu, je fakt, že mimo práce po Zinnerově smrti nevíme o žádných dalších griesslerových pracích ještě před rokem 1763. Přitom ale u Zinnera hned v několika případech víme, že doporučoval různé sochaře a umělce a opačně také jiné nedoporučoval.⁶⁶⁾ V několika dopisech se Griessler podepsal jako *Academicus* a v posledním zkoumaném dopise také potvrzuje, že na Akademii výtvarných umění ve Vídni pobýval, jak o tom svědčí jeho atestum. V matrikách zmíněné Akademie s tímto sochařem můžeme spojit jméno sochaře *Josef Giessler z Vídně*, který je jako student školy uveden v letech 1728–1730.⁶⁷⁾ Zde je nutno zmínit, že tento sochař navštěvoval Akademii ve stejné době jako jeho budoucí umělecký kolega Jan Antonín Zinner.⁶⁸⁾ Přesto Griessler hovoří o tom, že se také učil u dalších umělců ve Vídni, kteří pravděpodobně nepůsobili na samotné Akademii.

I poznámka správce panství o disproporčních sochách je pro nás důležitá. Nejedná se totiž o jediný případ; kritizovány byly již jeho sochy kolem tzv. Kaskádové kašny v Českém Krumlově⁶⁹⁾ a také ostatně sochy původně v Dolní Vltavici.⁷⁰⁾ Poprvé byli kritiky hejtman a kníže,

podruhé sochař Josef Muck. To snad může souviset nejen s jistým konkurenčním bojem mezi umělci, ale také o možné změně vkusu a samotného uměleckého projevu přelomem druhé a třetí třetiny 18. století.⁷¹⁾

ZÁVĚR

Byť mezi dopisy nenacházíme žádné návrhové kresby, popisovaný archivní materiál poskytuje hned několik důležitých informací: dává nahlédnout do „denní“ praxe pozdně barokního sochaře, především ze socio-ekonomického pohledu, tedy zajišťování zakázek, smlouvání cen, ale také upřesňování podoby samotného díla. Popisuje ale také třeba proaktivní zájem o další možné zakázky, snahu prezentovat se nejen před správcem velkostatku, se kterým zpravidla jednal o finančních podmínkách a technických záležitostech, ale také před majitelem panství (zde kníže Schwarzenberg). Zároveň také značnou měrou rozšiřuje poznání tohoto pozapomenutého rakouského a v Čechách usazeného sochaře druhé poloviny 18. století. Nově tak Griesslerovi můžeme připsat dalších minimálně dvanáct váz a několik soch z mostů na zámku v Českém Krumlově, původní oltář ve Strunkovicích nad Blanicí,⁷²⁾ část soch na hlavním oltáři v Bavorově aj. I toto rozklíčování složitější situace při připisování uměleckých děl umělcům v prostředí knížecího dvora v Českém Krumlově druhé poloviny 18. století ukazuje, že pravděpodobně ještě další doposud autorsky neurčené či pouze připisované práce teprve čekají na další detailnější zpracování a určení na základě archivních pramenů.⁷³⁾ Je také na dalším, především archivním průzkumu, zda Griessler nakonec doopravdy zakázku na kazatelnu v Bavorově získal a proč oproti tomu zakázku na hlavní oltář v netolickém kostele nezískal. Ostatně také Griesslerovo zjevně na zakázky bohaté, ale doposud neznámé prachatické (před rokem 1752)⁷⁴⁾ a rakouské působení pro hraběte Kuefsteina (kol. 1752–1757) bude nutno ještě detailněji prozkoumat.⁷⁵⁾ I závěrečná životní etapa Griesslera, zemřelého v roce 1773,⁷⁶⁾ teprve čeká na další průzkum – i přesné autorství soch na českokrumlovských zámeckých mostech bude snad objasněno v budoucnu (přesto dle mého názoru lze s tímto autorem spojit alespoň sochy *Immaculaty*, sv. Josefa a sv. Felixe z Cantalice).⁷⁷⁾ To ostatně také souvisí s kritickým zhodnocením tvorby J. A. Zinnera a jeho autorského podílu na jím zaštitěných zakázkách. Především v tomto textu poslední dopis mimo jiné poukazuje na problematiku umělecké mobility a cestování za příslibem zakázek pod patronátem tamního majitele panství v 18. století, ale také na roli vzdělání na umělecké akademii pro další uplatnění umělce.⁷⁸⁾ Tento článek si neklade za cíl vyčerpávajícím způsobem osvětlit osobnost sochaře Josefa Griesslera, ale spíše poukázat na další možné badatelské téma, které by mohlo pomoci lépe pochopit otázky umělecké mobility, ale také umělecké „družiny“ na dvoře knížete Johanna Adama ze Schwarzenbergu.

Za mnohé rady a pomoc s prameny, zpřístupněním objektů atp. bych velmi rád poděkoval Blance Čechové, Filipu Facincani, Kateřině Adamcové, Radce Heisslerové, Blance Čechové a Pavlu Slavkovi. V neposlední řadě bych velmi rád poděkoval za cenné rady oběma recenzentům, díky je-

Obr. 10: Jan Plansker/ Josef Griessler (?), sv. Jan Nepomucký, detail, zámecké lapidárium v Českém Krumlově, 1727/ před 1764 (?), pískovec.

jichž radám jsem se rozhodl připojit do článku také druhý konvolut dopisů a v mnohém upravil původní článek.

MGR. KRYŠTOF LOUB – STUDENT DOKTORSKÉHO
STUDIA NA ÚSTAVU PRO DĚJINY UMĚNÍ FF UK,
CELETNÁ 20, 116 12 PRAHA 1
KRYSTOF.LOUB@FF.CUNI.CZ

POZNÁMKY

- 1) J. Müller, Český Krumlov v umělecko-historické literatuře, bilance a perspektivy, Průzkumy památek VI, č. 2, 1999, s. 3–20, zde s. 16.
- 2) F. Mareš – J. Sedláček, Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese Krumlovském XLI, svazek první Okolí Krumlova. Praha 1918, s. 441–442; E. Poche ed., Umělecké památky Čech 2 (K-O). Praha 1978, s. 508–509; včetně archivních pramenů a také reprodukce kresebného návrhu oltáře M. Šroněk – K. Horníčková – J. Ivanega, Zbožnost, účelnost, reprezentace. Zařizování kostelů na schwarzenberských panstvích v 17. a 18. století. České Budějovice 2020, č. 15 b, s. 92–93.
- 3) O. J. Blažiček, Sochařství baroku v Čechách. Plastika 17. a 18. věku. Praha 1958, s. 229–230. O Zinnerově práci v Českém Krumlově naposledy P. Farkas, Die Tätigkeit des Bildhauers Johann Anton Zinner (1698–1763) für den Fürsten Schwarzenberg in Český Krumlov. Diplomová práce, Institut für Kunstgeschichte, Universität Wien, Wien 2013, rkp.; I. Schemper-Sparholz, Zwischen Wien und Böhmisches Krumau – Eine Miscelle zum Werk des Bildhauers Johann Anton Zinner. Johann Anton Zinner versus Johann Anton Zinner, Umění LXV, 2017, s. 545–556.
- 4) Např. J. Marešová ed., František Mareš – Jan Sedláček, Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese českokrum-

- lovském. Díl II: Město Český Krumlov. Svazek 2 [Inventar der Historischen Bau- und Kunstdenkmäler im politischen Bezirk Böhmisches Krumau. Teil II: Stadt Böhmisches Krumau. Band 2], Praha 2017, s. 612–613; J. Olšan, Kaskádová fontána v zámecké zahradě v Českém Krumlově – historie, památková obnova a současný režim péče, in: J. Janál – L. Křesadlová – J. Obšivač – J. Olšan – M. Rozkošný – Z. Žabička, Formální vodní prvky v památkách zahradního umění. Praha 2016, s. 124–151, zde s. 130.
- 5) M. K. (M. Knedlik), Griessler, Josef, in: Allgemeines Künstler-Lexikon, Bd. 62, München – Leipzig 2009, s. 77; A. Hajdecki, Auszüge aus den Ehematriken der Pfarre Maria Treu in der Josephstadt, Quellen zur Geschichte der Stadt Wien, Bd. VI., Wien 1908, s. 209–212, zde s. 212. Joseph Griessler byl synem Petera G. Matriční záznam bohužel další informace o místu narození či věku Griesslera nezaznamenává.
 - 6) O. J. Blažiček, o. c. v pozn. 3, s. 230.
 - 7) Státní oblastní archiv v Třeboni (dále jen SOA Třeboň), fond Velkostatek Netolice (dále jen Vs Netolice), Stará registratura, sign. III K alfa 50 h, kostel Strunkovice (stavby, platy, nadace, zál. školy, farnosti) (1718–1747), fol. 1r–10r.
 - 8) O Griesslerově autorství oltáře ve Strunkovicích F. Facincani – K. Loub, Stavební proměny kostela sv. Dominika ve Strunkovicích nad Blanicí, Průzkumy památek XXXII, č. 1, s. 59–82, zde s. 79.
 - 9) Byť se oba konvoluty dopisů časově prolínají, rozhodl jsem se je sebrat postupně, každý konvolut zvlášť vzhledem k zachování původního uspořádání archivního souboru a také rozsahu tohoto příspěvku. Přesto jsem si vědom, že toto archivní členění je druhotné a že se pravděpodobně jednalo o jednu nedělenou komunikaci mezi sochařem Griesslererem a netolickým správcem Navrátilerem.
 - 10) „Wann man anders will eine gute Arbeit machen will allwo Ehr, und Reputation daran liegt, dann es sind 2 große Engel, 6 Kindl der Tabernakel und der Ornamenten, ober der Rahm, und seitenhalb zuschneiden.“ – SOA Třeboň, o. c. v pozn. 7, fol. 1r.
 - 11) Oproti tomu na další straně nacházíme přípis snad správce se sumami 55 zl. sochaři a 24 truhláři. Tamtéž, fol. 1v.
 - 12) „Sie belieben nur auf dem Rissel zu schreiben, welche Seite ihnen beliebig ist. Zwar die Seiten wo der Engel fliehet, und die Rahm halten tuet, die hat ihm gefallen, weiß nicht ob es Ihrer Gusto auch ist.“ – tamtéž, fol. 2r–2v.
 - 13) E. Poche ed., Umělecké památky Čech 1 (A–J). Praha 1977, s. 36.
 - 14) „[...] zugleich das Rissel mitzuschicken, berichte sie wie das der D[T] ischler dem Rissel gemacht hat: Zu der Kanzel auf Bärau, so hat er lassen die Figuren zeichnen auf dem unteren Corpus, die 4 Evangelisten auf den oberen Teil 2 Kindl welche den Kreuz halten, und den Kelch und anders, welches gar nicht mit dem herunter Corpus korrespondieren tuet, er hat mich nicht befragt, sondern nach seinen einfältigen Gedanken lassen zeichnen. Indeme ich ihm habe gleich nicht gutgeheißen habe.“ – SOA Třeboň, o. c. v pozn. 7, fol. 2v.
 - 15) „[...] dem Strunkowitz Altar 55 R und der Tischler 24 R mit [d]em Begriff der Reis Unkosten annahmen auch das wedes in Strunkowitz in sowohl als der anderer H[err] Meister selbstn aufsetzen will, seien festes Verbleiben anderster aber nicht, und kante nur das Altar nach der rechte Seite des zurück folgendes Rissel verfertigt, und in einen vollkommen, stand gesetzt werden, was übrigens die Barauer Kanzel anbetrifft, hierwegen kann zur Zeit noch nichts verlässiges schreiben, inzwischen verbleibe [...]“ – tamtéž, fol. 3r.
 - 16) Sochy sv. Václava a Antonína Paduánského viz O. J. Blažiček, o. c. v pozn. 3, s. 229; F. Farkas, o. c. v pozn. 3, s. 27. Možný podíl Griesslera na této skupině soch již předpokládá O. J. Blažiček, o. c. v pozn. 3, s. 230. Zvažování silnějšího Griesslerova podílu na sochách nad Medvědíím příkopem (datováno do 1759) jakožto Zinnerova spolupracovníka viz I. Schemper-Sparholz, o. c. v pozn. 3, s. 550. Tři (!) sochy sv. Jana Nepomuckého, Václava a Antonína od Zinnera viz E. Poche ed., o. c. v pozn. 13, s. 218. Starší datace sochy sv. Jana Nepomuckého z roku 1727 od kameníka Jana Plansкера viz J. Marešová ed., o. c. v pozn. 4, s. 591. Zde také zmíněny dvě (!) kamenné vázy na tento most – tamtéž, s. 591. Tohoto sochaře lze nejspíš ztotožnit s krumlovským sochařem Planckem, který vytvořil řezbářské práce pro boční oltáře v kostele v Protivíně v roce 1724. Kvalita práce ale nebyla pro úředníky dostatečná, a proto mu již nechtěli zadávat další práci, srov. M. Šroněk – K. Horníčková – J. Ivanega, o. c. v pozn. 2, s. 21.
 - 17) „[...] darzu resolvieren wollen wann ihm nicht wegen einer anderen Arbeit wäre gewesen, berichte sie, wie das ich an diesen Werk nicht gleich anfangen kann. Indeme ich vor Ihro durch[leuchtige] Fürsten, 12 steinerne Vasen zu machen habe, und der gnädigste Fürst die große Schloss Brücken Gewölben last, und die 4 Statuen, welche ich vor etlichen Jahren gemacht habe, darauf setzen wann ich aber mit denen

- 12 Vasen werde fertig sein, so will ich dies Werk gleich vor die Hand nehmen.“ – SOA Třeboň, o. c. v pozn. 7, fol. 4r–4v.
- 18) „[...] die Wochen gleich nach denen Pfingstfeiertagen sollte hereinkommen, so muss ich auch zugleich nach denen Feiertagen, die fürst[lichen] Wappen, welche ich von dem Stein verfertigt habe, versetzen und aufrichten muss, so wann der gnädigste Fürst herein kommt zu sehen bekommt.“ – tamtéž, fol. 7r.
- 19) „[...] dann noch nicht sicher, wann er zu mir kommt, aldieweilen ich die vier Jahres Zeiten, von Stein, in den fürst[lichen] Garten zu machen habe, sobald ich aber abkommen kann, so warte ich sie gleich berichten wegen denen führen, wie wir will mir brauchen tun dann die Arbeit ist fertig.“ – tamtéž, fol. 7r.
- 20) Tomu také odpovídá informace z nedávno vydaného, ale tzv. starého Soupisu památek Českého Krumlova. V červnu 1764 měly být již podstavce a vázy hotovy, ale byly zakryty prkny a s postavením soch se mělo vyčkat. Viz J. Marešová ed., o. c. v pozn. 4, s. 590–591. Zde jsou ostatně zmíněny dvě kamenné vázy od sochaře Griesslera. Tamtéž, s. 590–591.
- 21) „[...] Stein Arbeit fertig bin, und das Werk, als nämlich dem Altar nacher Strunkowitz, schon in der Arbeit habe, und auch schon allerseits Arbeit verfertigt habe, als nämlich die Cron, auch die zwei Kindl fliegend, welche die Cron tragen, auch die zwei kniende Kindl mit der Korniskopi [!] welche neben dem Venerabel zu knien kommen werde, auch zugleich die zwei fliegende Engel in der Arbeit nehmen, welche die Altar Ram halten, bis auf die Zierraten Arbeit [...]“ – SOA Třeboň, o. c. v pozn. 7, fol. 5r.
- 22) „[...] dann die Brücken hat müssen fertig werden, dann wann jetzt aller gnädigste Fürst herein kommen tuet, das Er es zu sehen bekommen tuet [...]“ – tamtéž, fol. 5r.
- 23) Pod signaturou SOA Třeboň, pob. Třeboň, Vs Netolice, Stará registratura, sign. III K alfa 35 b se nachází pouze rozsáhlá korespondence malíře Františka Antonína Prokyše (1715–1791) a sochaře Antonína Kubitsche (Gubitzé). Griessler tedy tuto zakázku nezískal. Naposledy T. Bednářová – P. Zahradník, *Nové poznatky k životu a dílu barokního sochaře Jindřicha Webera, Průzkumy památek XXXI*, č. 1, 2024, s. 49–78, zde s. 53, pozn. 18.
- 24) „Ansonsten wäre allhier in der Nettolitzer Decanal Kirche auch eine Arbeit abham[?], sofern der Herr abkommen und sich anher des rechters verfügen konnte, wäre mir es schon lieb nun mit den Herrn wegen Aufsetzung eines Altar Ries das mehrere mündlich Verabreden zu mögen.“ – SOA Třeboň, o. c. v pozn. 7, for. 6r. Navrátil tak zjevně reaguje na další, nám dnes neznámý Griesslerův dopis.
- 25) „[...] Fürst verlanget bis Wenzeslaus die Schlossbrücken in seinen vollständigen Stand zuhaben, und die vier Statuen müssen aufgesetzt werden, und das Er auch kan weihen lassen, weilen Er noch hier ist [...]“ – tamtéž, for. 8r.
- 26) „Ehe er nacher Wienn geht, ich werde sehen, das ich eine Gelegenheit kann treffen, dass ich aufs baldigst nacher Netolitz zu kommen und mit Euer gestreng besprechen kann, wegen dem Riss in die Decanal Kirchen, und Mehreres zusprechen mit Euer Gestreng [...]“ – tamtéž, for. 8r.
- 27) „[...] berichte Sie, wie dass ich mit der Strunkowitz Arbeit ganz eng beisammen bin [...] den Schlüssel zu dem Tabernakel sollte in Crunau aufrimen bei dem Schlosser, damit es samt der anderen Arbeit kann übergebracht werden, auch zugleich die zwei Krönneln auf die zwei Cornnecopy [!], welche die Kindl neben dem Venerabel knien“ – tamtéž, for. 9r. Na to správce reaguje dopisem zaslaném 14. května souhlasem pověřit zámečníka. Tamtéž, fol. 10r.
- 28) SOA Třeboň, Vs Netolice, Stará registratura, sign. III K alfa 42.
- 29) M. Šroněk – K. Horníčková – J. Ivanega, o. c. v pozn. 2, s. 14, 18.
- 30) Tamtéž, č. 35 b, s. 186–188. K Prokyšovi ve schwarzenberských službách např. P. Pavelec, „Schwarzenberský“ malíř František Jakub Prokyš, in: M. Gaží ed., *Schwarzenbergové v české a středoevropské kulturní historii. České Budějovice 2013*, s. 251–266. Souhrnně L. Velflová, *Malíř František Jakub Prokyš a jeho církevní zakázky. Bakalářská práce, Ústav dějin křesťanského umění, KTF UK, Praha 2007*, rkp.
- 31) M. Šroněk – K. Horníčková – J. Ivanega, o. c. v pozn. 2, č. 35 b, s. 187.
- 32) „[...] habe Ihnen Schreiben zurecht erhalten, und daraus vernommen, wegen deren Insignia [!] welche zu denen vier Kirchen Lehrern gemacht sollten werden, aldieweilen ich nit weiß, wo es eine Ursache ist sie zu stellen, außer dem es wurden 4 fliegende Kindl gemacht, dass ein jedes ein Insignia, neben der Figur tragen tat, also hätte es eine Ursache darzue, und wurde der ganze Altar eine Zier und ansehen bekommen [...]“ – SOA Třeboň, o. c. v pozn. 28, fol. 212r.
- 33) „[...] was die 4 Zieräthen anbelangt, zu der Altar Rahm, diese sein schon fertig, die 6 Leuchter, und 3 Cannon sein fertig, die zwei Engel seind fertig [...]“ – tamtéž, fol. 212r.
- 34) „[...] aber von aller dieser abgängiger Arbeit wird der Züner [!] nichts wollen hören, ich möchte Ihme keine Meldung darvon tun, dann er bekommt einen solchen Zorn, dass Ihme der Schlag treffen täte, weilen ohne deme mit ihm nichts zureden ist: weilen er vor Schwachheit nicht viel reden kann, weder mit geist[lichen] noch weltlich[en] also mag ich Ihme keine Meldung, darvon tun, damit seine Krankheit nit noch Ärger möchte werden, aldieweilen er mit allen H[eiligen] Sakramenten versehen ist worden...“ – tamtéž, fol. 212r–212v.
- 35) M. Šroněk – K. Horníčková – J. Ivanega, o. c. v pozn. 2, s. 188.
- 36) „[...] was es wegen der Tumba anbelangt, diese wird in seinem Stand kommen wie die vorige, alle diese ausständige Arbeit welche sie präntendieren kann alles noch gemacht werden, es besteht nur indeme, ob es von Zinner wird bezahlt oder vom wem, dann er wird von diesen allen nichts wollen wissen, oder hören, wann er sollte wieder aufkommen, wann ich werde mit dieser verfertigten Arbeit werde hinüber kommen [...]“ – SOA Třeboň, o. c. v pozn. 28, fol. 212v.
- 37) „[...] wie ich aus Ihren Schreiben vernommen habe, dass sie ein vollkommenes Werk verkontraktiert haben, und ohne Mangel, hergestellt sollte werden, indeme an mir die Schuld nicht ist, sondern an deme der es mit ihnen verakordiert hat, und dem größten Nutzen, im Beutel gesteckt hat, und mir dem Rock ausgezogen hat. Es wäre viel darvon zureden, aber mit Stillschweigen, muß ich es übergehen, den von aller dieser Arbeit, wie sie es begehren, darf man keine Meldung tun, dann der Geld Mammon hat ihm schon besessen [...]“ – tamtéž, fol. 222r.
- 38) Tamtéž, fol. 234r.
- 39) „Von dem H[errn] Zünner [!] ist noch keine Besserung zu hoffen.“ – tamtéž, fol. 234r.
- 40) „[...] was gestalten ich die 4 fliegende Kindl samt deren Insignia verfertigt habe. Wie sie mich berichtet haben, und aus ihren Schreiben vernommen habe dass der h[eilige] Augustinus ein Bischoff Hauben, der h[eilige] Ambrosii einen Binnenstock, doch habe ich auch ihme eine Bischoff Hauben gemacht, dass es das Kindl tragen tuet und den Binnenstock, dass er neben der Figur gestellt wird: der Kardinal Hut dass ihm das Kindl tragen tut, die päpst[liche] Hauben samt dem Kindl, wie auch der Zepter zum Gottvater: doch aber stehe ich an, und tue sie berichten, dass der h[eilige] Gregorii eine Tauben in Gestalt des h[eiligen] Geist: neben seinem Haupt fliegen sollte, und mit den Schnabel in das Ohren hinein reichte, sie haben mich zwar von diesen nichts berichtet, doch aber wann es ihme beliebig ist, so will ich es auch machen [...]“ – tamtéž, fol. 235v.
- 41) „[...] sonsten dieses alles wäre fertig, bis auf die zwei Eröffnungen, und deren zwei Postamente n, welche Verzierung schon in der Arbeit ist: sobald ich fertig habe, so werde ich sie berichten [...]“ – tamtéž, 235r.
- 42) „[...] und wegen der Kanzel ist mein höffliches Bitten, sie wollen mich recommendirt sein lassen, und mir diese Arbeit verguen [?], weilen ich zu dem hohen Altar die Arbeit gemacht habe, werde auch zugleich einen Riss zu der Kanzel mitbringen.“ – tamtéž, fol. 235r.
- 43) „[...] 12. September dass ich Nachmittag laden kann, und den anderen Tag fort nacher Barau fahren kann.“ – tamtéž, fol. 236v.
- 44) „[...] sie zuberichten, dass sie möchten die Gnad haben, und sich bemühen, nacher Barau zu kommen, und den Augenschein einzunehmen [...]“ – tamtéž, fol. 236r.
- 45) „[...] Joseph Griesseller Accademischer Bildhauer in fürst[lichen] Schloss Krumau“ – tamtéž, fol. 236r.
- 46) Tamtéž, fol. 237r–237v.
- 47) „[...] ich habe vernommen aus ihren Schreiben, dass dieses Werk gar nicht meritiert gelobt zuwerden, wegen ein und anderen, daran gemachten unproportionierten Figuren [...]“ – tamtéž, fol. 240r.
- 48) „[...]möchte wissen wie viel Figuren darbei sind: welche unproportioniert sind, sind doch nur 2 Engel, und die 4 Kindl, dass sind keine Figuren, dass sie mir wollten die Ausstellung machen wegen der Proportion.“ – tamtéž, fol. 240r.
- 49) „Es haben alle herumliegende Revir Blindhauer[!], die Austeilung des menschlichen Leibs nicht, wie ich es habe, wollte wünschen, daß ich bei Ihnen so nahrend wäre als nicht, so wollte ich ihnen die Austeilung des Menschen zeigen, habe in Wien vor Prässe Viriduosens so von der Kunst seint, gearbeitet.“ – tamtéž, fol. 240r–240v.
- 50) „[...] auch vor den kaiserlichen Hof, auch in Wien, so auch auf dem Land, unterschiedliche Altäre, und Tabernakel verfertigt [...]“ – viz tamtéž, fol. 240v.
- 51) „[...] auch nacher Prachatitz, weilen noch der Barron Gfölnner, noch Dechant war, einen Tabernakel, mit zwei großen Engel verfertigt, zugleich zugleich 8 Kirchen Patronen, samt dem Rosenkranz Frauenbild, auch ein Christ Kindlein von 2 1/2 Schuh[e], zum herumtragen bei denen Prozessionen welche diese Arbeit noch sehen lasst [...]“ – tamtéž, fol. 240v.

- 52) „[...] auch bei dem Grafen von Kuefstein 5 Jahr, in lediger Stand, gearbeitet. In sein Pfarrkirche, dem hohen Altar, die Hauptfiguren p[le]r 6 S[c]h[u]l[he]: sind 4 Figuren. In der Höhe 4 Figuren, per 5 S[c]h[u]l[he] samt der Glorie die Dreifaltigkeit samt Engeln, und Kindl auch zwei Seitenaltäre, in sein Spital auch 2 Altar gemacht, und mir der g[n]ädige Graf keine Ausstellung gemacht, allwo sich meine Arbeit zu Litschau noch allzeit sich sehen lässt [...]“ – tamtéž, fol. 240v.
- 53) „[...] und jetzt bei dem gnädigsten Fürsten schon 8 Jahr Arbeit gemacht, Figuren von Stein und Holz, so hat mir der gnädigste Fürst noch nie malen gesagt, noch will weniger von seinen Offizieren gesagt, dass meine Figuren unproportioniert gemacht hätte, unter aller dieser Arbeit, so ich gemacht, ist noch keiner gewesen, der mir meine Arbeit verachtet hat, so muss ich mich vor Unglücklichem schätzen, dass sie der erste seint, dass meine Engel unproportioniert seint. Erfruet[!] mich herzlich, dass ich in einem solchen Credit stehe [...]“ – tamtéž, fol. 240v.
- 54) „[...] und mir die 6 Fl. welche noch ausständig, mit nicht überschicket werden, bis ich die 2 Zierrate fertig habe. Indem der Riss nichts aufweist, habe hinter den Pelikan. Einen Schein gemacht, befindet sich auch nicht in Riss: so werden mich die 2 Zierraten auch nicht umbringen, dem Tischler hat man gleich die 30 Fl. können auszahlen, wie er es verlangt, und begehrt, und mir abzubrühen, ist.“ – tamtéž, fol. 240v–240r.
- 55) „Es des vorige Jahr der g[n]ädige Herr Aldemonty als kaiserlicher Hoff Inshenir, mit dem Fürsten von Wien, nacher Krumau kommen, meine Figuren betrachtet, ich von ihm ein großes Lob bekommen, welcher ein guter Zeichner ist, und die Arbeit wohl versteht.“ – tamtéž, fol. 240r.
- 56) Snad se jedná o boční oltář právě z roku 1771 (?) od neznámého autora. Viz M. Šroněk – K. Horníčková – J. Ivanega, o. c. v pozn. 2, s. 188.
- 57) „Sie sollten die 2 Engel zu Pläntitz ausschauen, diese sind wie Zimmermansarbeit, da kunstensagen sie sind unproportiert, und die Engel und 2 Kindl zu Barau, auf den Seitenaltär, diese haben gar die Fräß, und ist kein Geist in dieser Arbeit, es wäre von der Kunst gar viel zureden, aber die Zeit ist zu kurz.“ – SOA Třeboň, o. c. v pozn. 28, fol. 240r.
- 58) Viz pozn. 5.
- 59) Viz pozn. 15.
- 60) Viz pozn. 15, 16.
- 61) J. Marešová ed., o. c. v pozn. 4, s. 591. Oproti tomu Péter Farkas datuje tuto sochu do roku 1745 a ztotožňuje ji se sochou sv. Jana Nepomuckého, kterou měl Zinner vytesat pro nově založenou jízďárnu na zámku v Českém Krumlově. Viz P. Farkas, o. c. v pozn. 3, s. 31–32.
- 62) Dle mého názoru se na tomto místě skutečně od roku 1727 socha sv. Jana Nepomuka od výše zmíněného sochaře skutečně nacházela, ale později byla nahrazena prací Josefa Griesslera.
- 63) Tomu ostatně také odpovídá zmíněných dvanáct kamenných „půlváz“, jak sám Griessler zmiňuje ve svém dopise. Problematické ale je, že dvanáct váz z Plášťového mostu jsou shodně s dalšími čtyřmi půlvázami na mostě nad Medvědíím příkopem. Je tedy pravděpodobné, že je Griessler v rámci druhotného umístění soch ještě dodatečně dotesal. Jelikož byl primárním zdrojem pro tuto informaci Griesslerův dopis, nikoli účetní knihy, je pravděpodobné, že se o těchto dalších vázách Griessler nezmínil nebo ještě nebyly vytesány nebo o nich nebylo ještě ani pomysleno.
- 64) Farkas datuje tuto sochu na základě podobnosti se sochou sv. Jana Nepomuckého do druhé poloviny 40. let 18. století. Viz P. Farkas, o. c. v pozn. 3, s. 36.
- 65) Oproti tomu autoři citovaného Soupisu, pravděpodobně na základě citované archiválie, píše, že kameník, poté co sebral (*Herunternahme*) sochu sv. Jana Nepomuckého, musel ještě vsadit a zatmelit dalších pět kusů (soch). Viz J. Marešová ed., o. c. v pozn. 4, s. 590–591.
- 66) M. Šroněk – K. Horníčková – J. Ivanega, o. c. v pozn. 2, s. 20, 21.
- 67) Universitätsarchiv der Akademie der bildenden Künste in Wien: Matrikel: Nahmen-Register Aller deren, Welche die von Ihro Röm.Kai. und Kön. Cath Mai. / CAROLO SEXTO / Anno 1725 aufgerichtete, Anno 1726 den 20 Aprilis aber das erste Mahl eröffnete Freye / Hof-Academie / der Mahlerey, Bildhauerey, und Baukunst frequentiret haben. / Zusam getragen / Von Leopold Adam Wasserberg der Academie Secretario und 1740 angefangen, sig. Matr.-Bd. 1a, pag. 9.
- 68) J. A. Zinner je na Akademii poprvé zaznamenán v letech 1726–1728. Tamtéž, pag. 27. Blažiček klade jeho studium ve Vídni mezi roky 1731 a 1741. Viz O. J. Blažiček, o. c. v pozn. 3, s. 229.
- 69) J. Marešová ed., o. c. v pozn. 4.
- 70) M. Šroněk – K. Horníčková – J. Ivanega, o. c. v pozn. 2, s. 20.
- 71) Více tamtéž, s. 21, 22–23.
- 72) Tento oltář se nedochoval v celku do dnešní doby (zbourán v roce 1907). Minimálně dva efébové, původně nesoucí rám oltářního obrazu, ale také dva putti s rohy hojnosti jsou druhotně umístění v kostelním interiéru ve Strunkovicích nad Blanicích. Viz F. Facincani – K. Loub, o. c. v pozn. 8.
- 73) Ostatně na problematiku získávání zakázek, spolupráce umělců atp. názorně poukazuje předchozí literatura. Viz M. Šroněk – K. Horníčková – J. Ivanega, o. c. v pozn. 2.
- 74) V kostele došlo na konci 19. a během 20. století hned k několika opravám, díky kterým byla část původního kostelního vybavení vyměněna, L. Ourodová, Prachatice: Průvodce kostelem sv. Jakuba. Prachatice 2005, s. 8, 10–15.
- 75) H. Tietze – M. Hoernes – J. Krahuletz, Die Denkmale des politischen Bezirkes Horn in Niederösterreich. Wien 1911, s. 465–473.
- 76) SOA Třeboň, Sběrka matrik, kniha č. 47, farnost Český Krumlov, zemřelí, 1765–1781, pag. 216 (novodobá pag. 641). Griessler bydlel v domě čp. 156, kde zemřela o rok dříve jeho žena Klára. Tamtéž, pag. 189 (novodobé pag. 614).
- 77) Ostatně správnosti informací v Griesslerově dopisu o posečkání s osazením soch odpovídají také informace od autorů Soupisů. Viz J. Marešová ed., o. c. v pozn. 4, s. 590–591.
- 78) Více k tomuto F. Polleroß ed., Reiselust & Kunstgenuss. Barockes Böhmen, Mähren und Österreich. Petersberg 2004.

LITERATURA A ZÁVĚREČNÉ VYSOKOŠKOLSKÉ PRÁCE

- Bednářová, T. – Zahradník, P. 2024: Nové poznatky k životu a dílu barokního sochaře Jindřicha Webera, Průzkumy památek XXXI, č. 1, s. 49–78.
- Blažiček, O. J. 1958: Sochařství baroku v Čechách. Plastika 17. a 18. věku. Praha.
- Facincani, F. – Loub, K. 2025: Stavební proměny kostela sv. Dominika ve Strunkovicích nad Blanicí, Průzkumy památek XXXII, č. 1, s. 59–82.
- Farkas, P. 2013: Die Tätigkeit des Bildhauers Johann Anton Zinner (1698–1763) für den Fürsten Schwarzenberg in Český Krumlov. Diplomová práce. Institut für Kunstgeschichte, Universität Wien, rkp.
- Hajdecki, A. 1908: Auszüge aus den Ehematriken der Pfarre Maria Treu in der Josephstadt, Quellen zur Geschichte der Stadt Wien, Bd. I.6, s. 209–212.
- Knedlík, M. 2009: Griessler, Josef, in: Allgemeines Künstler-Lexikon, Bd. 62, München – Leipzig, s. 77.
- Mareš, F. – Sedláček, J. 1918: Soupis památek historických a uměleckých v politickém okresu Krumlovském. Díl XLI, svazek první: Okolí Krumlova. Praha.
- Marešová, J. ed. 2017: František Mareš – Jan Sedláček, Soupis památek historických a uměleckých v politickém okresu českokrumlovském. Díl II: Město Český Krumlov, svazek 2 [Inventar der Historischen Bau- und Kunstdenkmäler im politischen Bezirk Böhmisches Krumau. Teil II: Stadt Böhmisches Krumau, Bd. 2]. Praha.
- Müller, J. 1999: Krumlov v umělecko-historické literatuře, bilance a perspektivy, Průzkumy památek VI, č. 2, s. 3–20.
- Olšan, J. 2016: Kaskádová fontána v zámecké zahradě v Českém Krumlově – historie, památková obnova a současný režim péče, in: J. Janál – L. Křesadlová – J. Obsívač – J. Olšan – M. Rozkošný – Z. Žabička, Formální vodní prvky v památkách zahradního umění. Praha, s. 124–151.
- Ourodová, L. 2005: Prachatice. Průvodce kostelem sv. Jakuba. Prachatice.
- Pavelec, P. 2013: „Schwarzenberský“ malíř František Jakub Prokyš, in: M. Gaži ed., Schwarzenbergové v české a středoevropské kulturní historii. České Budějovice, s. 251–266.
- Poche, E. 1977: Umělecké památky Čech 1 (A–J). Praha.
- Poche, E. 1978: Umělecké památky Čech 2 (K–O). Praha.
- Polleroß, F. ed. 2004: Reiselust & Kunstgenuss. Barockes Böhmen, Mähren und Österreich. Petersberg.
- Schemper-Sparholz, I. 2017: Zwischen Wien und Böhmisches Krumau – Eine Miscelle zum Werk des Bildhauers Johann Anton Zinner. Johann Anton Zinner versus Johann Anton Zinner, Umění LXV, s. 545–556.
- Šroněk, M. – Horníčková, K. – Ivanega, J. 2020: Zbožnost, účelnost, reprezentace. Zařizování kostelů na schwarzenberských panstvích v 17. a 18. století. České Budějovice.
- Tietze, H. – Hoernes, M. – Krahuletz, J. 1911: Die Denkmale des politischen Bezirkes Horn in Niederösterreich. Wien.

Velflová, L. 2007: Malíř František Jakub Prokyš a jeho církevní zakázky. Bakalářská práce, Ústav dějin křesťanského umění, KTF UK, Praha, rkp.

NEVYDANÉ PRAMENY

Státní oblastní archiv v Třeboni

Sbírka matrik, kniha č. 47, farnost Český Krumlov, zemřelí, 1765–1781.

fond Velkostatek Netolice, Stará registratura, sign. III K alfa 35 b.

fond Velkostatek Netolice, Stará registratura, sign. III K alfa 42.

fond Velkostatek Netolice, Stará registratura, sign. III K alfa 50 h.

Universitätsarchiv der Akademie der bildenden Künste in Wien: Matrikel: Nahmen-Register Aller deren, Welche die von Ihro Röm.Kai. und Kön. Cath Mai. / CAROLO SEXTO / Anno 1725 aufgerichtete, Anno 1726 den 20 Aprilis aber das erste Mahl eröffnete Freye / Hof-Academie / der Mahlerey, Bildhauerey, und Baukunst frequentirt haben. / Zusam getragen / Von Leopold Adam Wasserberg der Academie Secretario und 1740 angefangen, sign. Matr.-Bd. 1a.

ZWEI KONVOLUTE VON BRIEFEN DES IN VERGESSENHEIT FAST GERATENEN BILDHAUERS JOSEF GRIESSLER (GEGEN 1708–1773)

Josef Griessler (gegen 1708 Wien – 1773 Český Krumlov/Krumau) ist in der Fachliteratur vor allem durch seine Skulpturen und Vasen bei dem sog. Kaskadenbrunnen im Krumauer Schlosspark bekannt, an dem er nach dem Ableben seines bekannteren Kunstkollegen Johann Anton Zinners (1698–1763) arbeitete. Sowohl seine Werke als auch sein Lebenslauf waren außer den ursprünglich auf dem Hochaltar der Kirche in Dolní Vltavice (*Unter Moldau*, Bez. Český Krumlov) befindlichen Bildwerken bislang unbekannt. Der vorliegende Beitrag informiert die Fachöffentlichkeit über zwei Konvolute von vierzehn Briefen des Bildhauers aus den Jahren 1763–1765, in denen er vor allem seine Arbeit an den Hochaltären der Kirche des hl. Dominikus in Strunkovice nad Blanicí (*Strunkowitz*, Bez. Prachatice) und der Maria-Himmelfahrtskirche in Bavorov (*Barau*, Bez. Strakonice), aber er hat zugleich seine weiteren Arbeiten bereits im Schloss Český Krumlov „gestanden“ – es handelt sich um vier Skulpturen auf den Schlossbrücken, die früher an Johann Anton Zinner zugeschrieben waren, oder zu seiner vorherigen künstlerischen Ausbildung. Die Briefe lassen uns in mehrere weitere Hinsichten des Bestellens der Aufträge und in den bildhauerischen Betrieb einsehen.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Josef Griessler, *Allegorie des Sommers*, Schlosslapidarium Český Krumlov (Krumau), 1765–1766, Sandstein, nicht polychromiert (alle Fotos Z. Neustupný, 2025, falls nicht anders angegeben).

Abb. 2: Josef Griessler, *Ephebe*, Kirche d. hl. Dominikus, Strunkovice nad Blanicí (Bez. Prachatice), 1764–1765 Holz, sekundäre Polychromie (Foto F. Facincani, 2025).

Abb. 3: Johann Anton Zinner, hl. Antonius v. Padua, Schlosslapidarium Český Krumlov, 1747, Sandstein, nicht polychromiert.

Abb. 4: Johann Anton Zinner, hl. Wenzel, Schlosslapidarium Český Krumlov, 1747, Sandstein, nicht polychromiert.

Abb. 5: Josef Griessler, hl. Josef, Schlosslapidarium Český Krumlov, vor 1764, Sandstein, nicht polychromiert.

Abb. 6: Josef Griessler, *Immaculata*, Schlosslapidarium Český Krumlov, vor 1764, Sandstein, nicht polychromiert.

Abb. 7: Johann Plansker/Josef Griessler(?), hl. Johannes v. Nepomuk, Schlosslapidarium Český Krumlov, 1727/vor 1764(?), Sandstein, nicht polychromiert.

Abb. 8: Josef Griessler, hl. Felix v. Cantalice, Schlosslapidarium Český Krumlov, vor 1764, Sandstein, nicht polychromiert.

Abb. 9: Josef Griessler, *Immaculata*, Detail, Schlosslapidarium Český Krumlov, vor 1764, Sandstein.

Abb. 10: Johann Plansker/Josef Griessler(?), hl. Johannes v. Nepomuk, Detail, Schlosslapidarium Český Krumlov, 1727/vor 1764(?), Sandstein.

(Übersetzung J. Noll)

POZŮSTATKY LÁZEŇSKÝCH KOUPELEN A JEJICH PROVOZNÍHO ZÁZEMÍ V MĚSTSKÝCH DOMECH VE FRANTIŠKOVÝCH LÁZNÍCH

LUBOMÍR ZEMAN

Remnants of Spa Bathrooms and Their Operational Facilities in Municipal Houses in Františkovy Lázně

The article explores the layout of historic spa houses in Františkovy Lázně (western Bohemia), emphasising their uniqueness in the late 18th and early 19th centuries. Unlike other well-known spa towns that usually built large public spa complexes for treatments, Františkovy Lázně initially provided spa services directly within private spa facilities. Regulations specifically required that, in addition to living areas, these buildings had to include spa bathrooms. Several of these structures, along with their essential equipment for operation, have survived to this day.

Keywords: Františkovy Lázně – mineral springs – spa bathrooms – spa infrastructure – 19th century

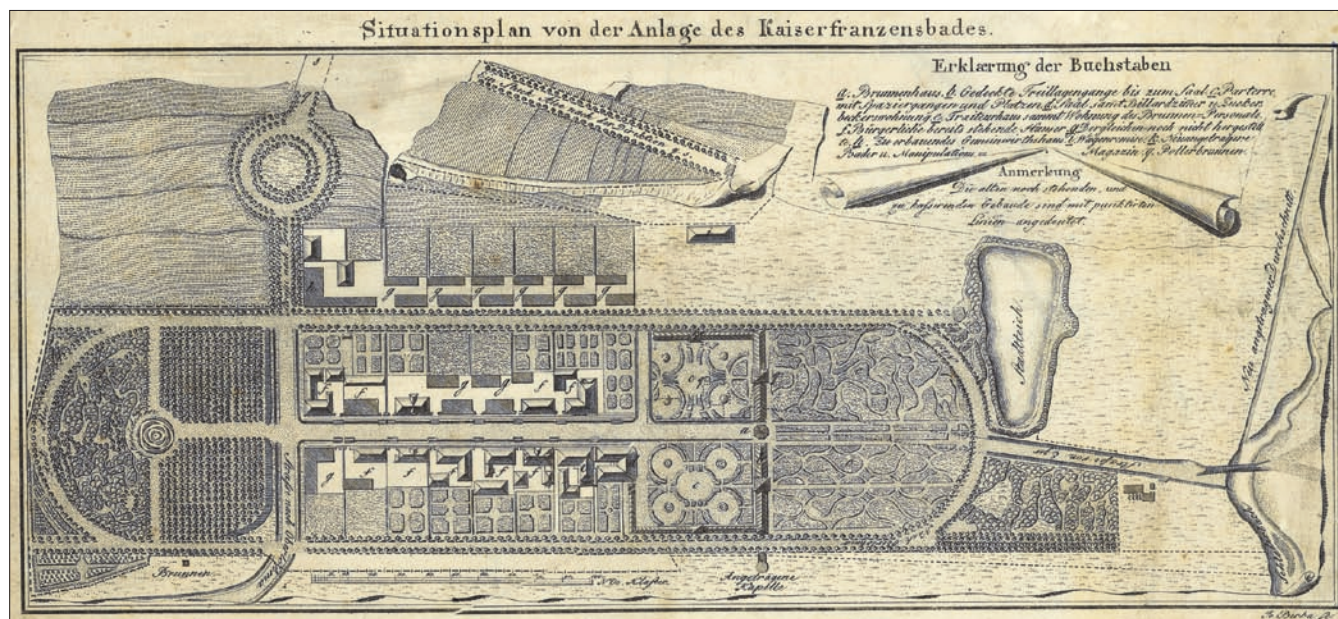
Příspěvek se zabývá vnitřními dispozicemi lázeňských domů ve Františkových Lázních, které byly na konci 18. a v průběhu 19. století unikátní. Oproti jiným slavným lázeňským městům, kde se tradičně rozvíjel princip velkých veřejných lázeňských komplexů, kam lázeňští hosté docházeli na léčebné procedury z míst svého ubytování, se ve Františkových Lázních odehrávaly lázeňské služby původně přímo v jednotlivých soukromých domech. Stavební předpisy přímo nařizovaly kromě pokojů k ubytování i patřičné vybavení lázeňskými koupelnami. Ty se zde v několika případech stále zachovaly včetně pozůstatků zařízení, které bylo zapotřebí pro zajištění jejich funkčnosti.

Klíčová slova: Františkovy Lázně – minerální prameny – lázeňské koupelny – lázeňská infrastruktura – konec 18. století – 19. století

<https://doi.org/10.56112/pp.2025.2.07>

ÚVOD

Historii i přírodním lázeňským zdrojům Františkových Lázní se věnovala řada autorů. Z hlediska stavební historie vyniká především dílo Vinzenze Pröckla, lázeňského inspektora, stavitele a archiváře, jenž v roce 1842 editoval kroniku Františkových Lázní, kterou doplnil kresbami a plány významných místních staveb.¹⁾ Důkladnější rozbor lázeňské architektury města přinesl Stanislav Macek.²⁾ Jeho publikace opatřená výběrem historických stavebních plánů se ale věnuje spíše slohovému vývoji průčelí, vnitřních dispozic lázeňských domů se autor dotkl jen okrajově. Lázeňská architektura byla podrobena vážnějšímu zkoumání až v rámci přípravy nominace Františkových Lázní na Seznam světového kulturního a přírodního dědictví. Z mezinárodního hlediska spočívá hlavní význam Františkových Lázní v ortogonálním urbanismu; zástavba byla cíleně uspořádána jako ideální lázeňské město. Zároveň je třeba zmínit speciální balneologické postupy, díky

Obr. 1: Františkovy Lázně (okres Cheb), celkový plán města. Anonym (popiska: Im verjüngten Masztabe nach dem Original des Cameral Baudirector Gruber 1795); rytina (lo. Berka sc.), Cheb 1797 (Městské muzeum Františkovy Lázně, dále jen MM FL).

nimž se zde vyvinuly specifické stavby, které se staly vzorem pro další lázeňské lokality.³⁾ S tím souvisí i nejstarší lázeňská infrastruktura.

STRUČNÝ VÝVOJ MĚSTA A JEHO LÁZEŇSKÉ INFRASTRUKTURY

Oblast Františkových Lázní je bohatá na vývěry minerálních, při léčbě řady nemocí využívaných pramenů, které jsou studené (o teplotě 9° až 16,3° C) a bohatě syčené oxidem uhličitým. Hlavními zdravotními procedurami byly od počátku pitná a koupelová kúra. Spolu s vývěry minerální vody vychází na zemských povrch i léčivý plyn a v celé oblasti se nachází unikátní sirnoželezitá slatina, která se rovněž užívá k balneoterapeutickým účelům.⁴⁾

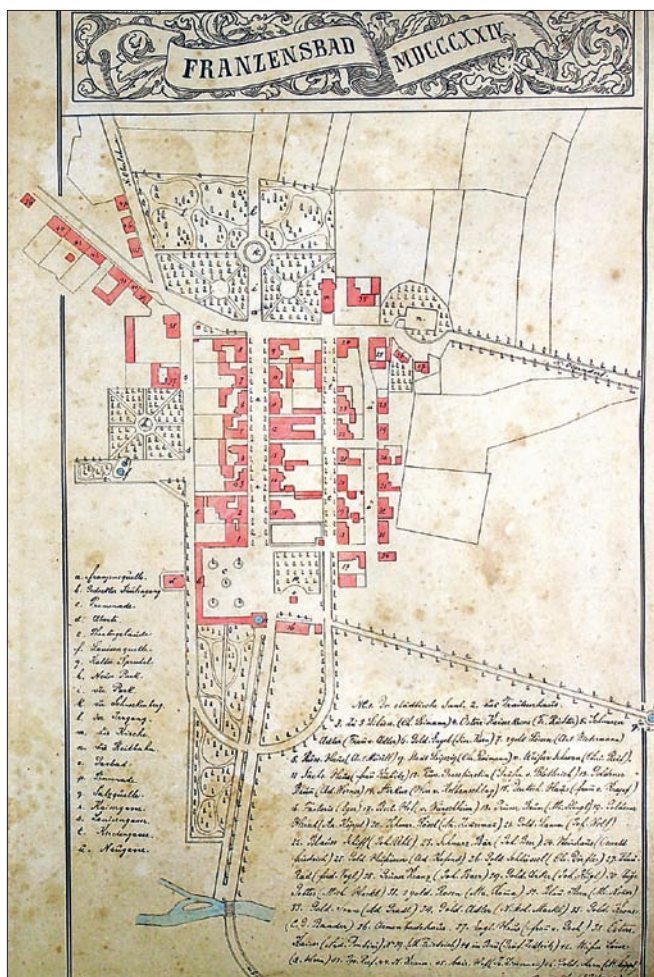
Území Františkových Lázní patřilo až do roku 1851 městu Chebu, vzdálenému 7 km. Hosté přijíždějící za zdejší minerální vodou se ubytovávali v Chebu a k pramenům zajížděli na pitné kúry. Do města také vodu denně donášely dívky ve džbáncích. Protože lázeňští hosté vyžadovali bydlet co nejbližší k prameni, vznikly tzv. kyselkové domy – hostince s koupelnami přímo u pramene. V letech 1694–1695 byl postaven první takový dům, kde byly instalovány dvě vany (v roce 1701 byla přistavěna ještě jedna nová koupelna) a stáčírna minerální vody. V letech 1704–1707 (1714) byl vedle něho postaven velký hostinec a lázeňský dům, kde se nacházelo 12 obytných světnic a 14 koupelnic s příslušnými prostory. Byly to hrázděné patrové stavby s valbou střechou a krytým ochozem kolem celého obvodu.⁵⁾ Kyselka se přečerpávala vodními pumpami, ohřívala se v měděném kotli a roznášela do koupelen.⁶⁾ V 18. století důležitost zdejší kyselky i lázní upadala, až v roce 1790 navrhl hrabě Ludwig Cavriani postavit u pramene lázně.

O povznesení lokality se horlivě snažil Bernhard Vinzenz Adler, od roku 1785 chebský městský lékař, který získal pro ideu lázní zemské úřady i samotného císaře a o vybudování lázní začalo usilovat i město Cheb. Zemské gubernium roku 1791 uložilo stavebnímu ředitelství

zemských kamerálních statků, vedenému abbéem Tobiasem Gruberem, aby vypracovalo plán lázeňské osady. Dne 27. dubna 1793 bylo podle plánů z předchozího roku schváleno založení lázní a guberniálním dekretem z 12. května 1793 povoleno užití jména císaře Františka. Nově budovaná kolonie města Chebu dostala název Františkovy Lázně (Franzensbad) a nejnámější pramen byl nazván Františkovým. Paralelně byl používán i název Franzensbrunn či Kaiser-Franzensbrunn (tohoto druhého názvu se přestává užívat až po vzniku samostatné obce Františkovy Lázně v roce 1852).⁷⁾

Výstavba lázeňského města podle Gruberova regulačního plánu začala v roce 1792 (obr. 1). Rozvrh vycházel z barokního principu osovosti a symetrie v duchu francouzské zahradní architektury. Zástavba samostatně stojících domů s provozními dvory byla doplňována zahradami a parkovými plochami. Hlavní osou se stala Kaiserstrasse (nynější Národní třída) lemovaná stromořadím, směřující k pavilonu hlavního (Františkova) pramene a na opačné straně končící v geometricky řešeném parku se zeleným rondelem ve středu. V roce 1794 byl dokončen Společenský dům (Kursaal), který uzavřel blok po západní straně Císařské ulice.⁸⁾

Díky objevům vzdálenějších pramenů byla kompozice lázeňského místa od druhého desetiletí 19. století dále rozšiřována. Velký rozvoj lázní, spojený se zvyšující se návštěvností, vedl k nové výstavbě lázeňských domů kolem připojovaných ulic, navzájem propojených uličními spojkami. Zástavba tak získala pravidelnou šachovnicovou uliční síť.⁹⁾ Symetrický koncept vilového uspořádání směřoval logicky k „hustšímu“ uspořádání řadovému. Rozšiřování zástavby bylo vedeno především východním a severním směrem, mimo slatiniště nacházející se na jižním konci lázeňské kolonie, kde bylo zakládání staveb složité (nutnost použití dřevěných pilotů) (obr. 2). Lázeňské centrum bylo obklopeno parky a okolí bylo postupně upraveno do formy komponované lázeňské terapeutické krajiny (obr. 3).

Obr. 2: Františkovy Lázně, plán lázeňské kolonie, Vinzenz Pröckl, 1824. V případě Františkových Lázní se unikátně zachovalo číslování domů z doby založení lázeňské kolonie (MM FL).

DISPOZICE LÁZEŇSKÝCH DOMŮ VE FRANTIŠKOVÝCH LÁZNÍCH

Vlastní zahájení výstavby lázeňské kolonie města Chebu začalo 12. července 1792, kdy byl u Slatinné kyselky sepsán protokol o rozdělení stavebních pozemků. V závěrečné zprávě z 2. srpna 1792 se mimo jiné píše, že „bylo rozhodnuto postavit nad pramenem pavilon, který by zabránil při velkých vědrech ztrátě kysličníku, významné to součásti všech minerálních vod. U pramene by měly být zahájeny stavby soukromých, vším pohodlím zařízených domů, stavba sálu pro tanec a pitné kúry s kulečníkem a hernou, stavba nové restaurace, dále by měl být na výšině poblíž pramene založen park a podél potoků a luk několik alejí s pohodlnými vycházkovými cestami dle anglického vkusu. To vše by mělo přinést hostům u pramene pohodlné ubytování a potěšení.“¹⁰⁾

Vinzenz Pröckl zmiňuje mezi hlavními body jednání guberniální komise podle protokolu z 18. června 1792 mimo jiné „... postavení velkého hostince chebskou obcí a 19 soukromých domů.“¹¹⁾ Protokol mimo jiné uváděl: „Stavebník je povinen stavět alespoň do výše jednoho patra a horní patro sám neobývat, ale ponechat je pro lázeňské hosty. Fasádu lze libovolně situovat do hlavní třídy, nebo do dvou velkých hlavních alejí, musí se však zachovat směrové stavební linie. Přístřešky a stáje je při zachování stavebních linií možné umístit libovolně – také lze u dvou sousedících pozemků sloučit stavby pod jednu fasádu. V každém horním patře musí být pro hosty zvláštní kuchyně a záchod, a v přízemí zařízena koupelna. Zpracování projektu bylo přenecháno stavebníkům, každý návrh však bylo nutné předložit k posouzení kompetentním zástupcům města a guberniální komisi. Doporučeny byly vzorníky fasád. Každá zahrada musí být obehnaná živým plotem a majitel byl povinen pečovat o stromy v aleji za zahradou.“¹²⁾

Výstavba lázeňské kolonie postupovala poměrně rychle, prvních pět domů bylo dokončeno ještě v roce 1793 – na západní straně dům U tří lilí čp. 3 chebského magistrátního rady Antona Loimanna, dům Rakouská císařská koruna čp. 4 pekařského mistra Paula Fischera, dům Černý orl čp. 5 lázeňského lékaře Bernharda Adlera, a na východní straně dům Město Drážďany čp. 14 obchodníka Antona Baumanna a Německý dům čp. 15 chebského starosty Mathiase Limbecka. V následujícím roce 1794 přibýly tři další domy – na západní straně dům Zlatý anděl čp. 6 pekaře Josefa Kerna, na východní straně pak dům čp. 9 Zur Kroaten (Město Lipsko) Antona Schambelly, později magistrátního rady Leopolda von Osmünze a Saský dům čp. 11 ranhojiče Johanna Kubitze.¹³⁾ Na proti kolonádě ovšem ještě zůstal stát starý hostinec i hrázděná kaple sv. Jana Nepomuckého, takže ke stavbě druhé kolonády na východní straně kompoziční osy, tehdy ještě nedošlo. Stejně tak nebyla zastavěna ani stavební parcela naproti Kursaal, která byla vyhrazena pro nový hostinec. Při hlavní ose lázní tak bylo nakonec postaveno pouze 15 domů.

V počátcích výstavby navrhoval první veřejné objekty i soukromé stavby Tobias Gruber, prvotní plány dále

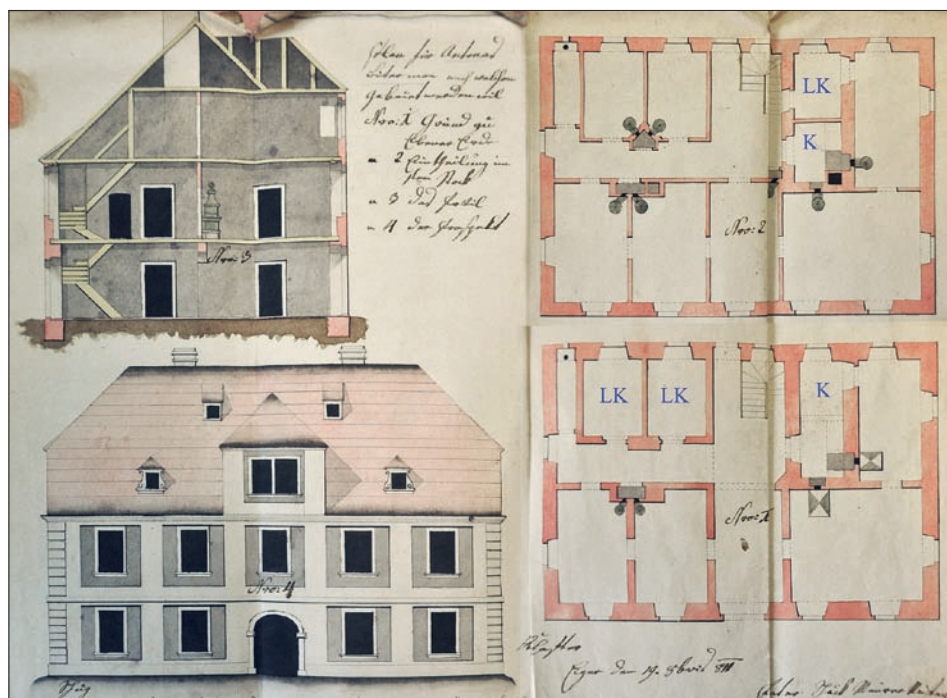

Obr. 3: Františkovy Lázně, celkový plán města obklopeného komponovanou krajinou, 1907 (MM FL).

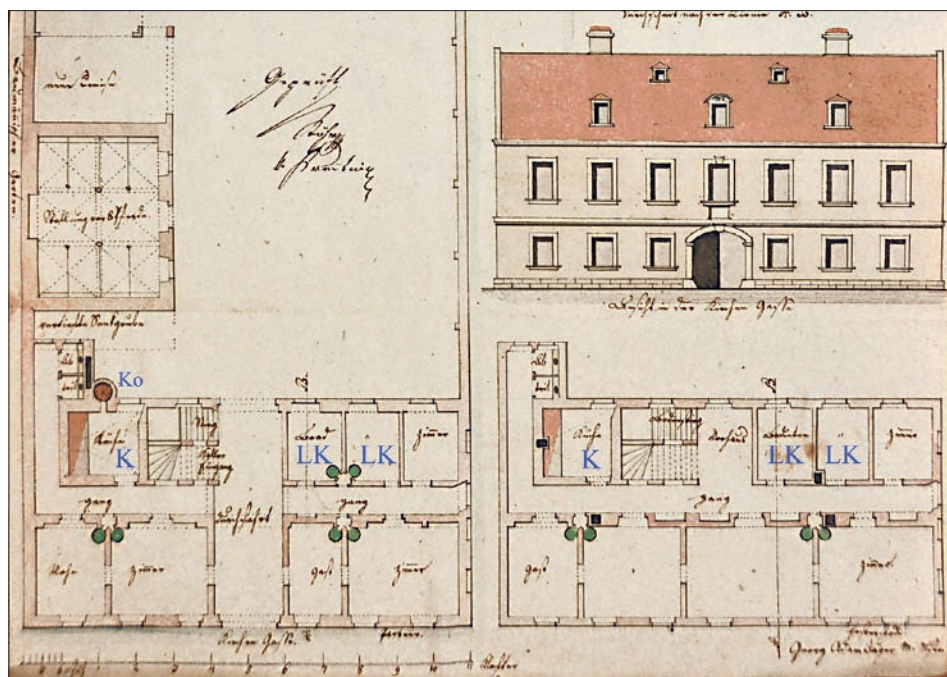
rozpracovával Johann Rothhel a ve specifickém duchu barokizujícího klasicismu je pak realizovali chebští stavitelé, např. Georg Adam Jäger, Peter Schäck, Anton Musill. Domy byly v pravidelném sledu orientované svým vstupním průčelím na hlavní ulici s volnými plochami mezi nimi uzavřenými branami pro vjezd do dvorů. K předním uličním traktům domů se napojovala dvorní hospodářská křídla se stodolami a sýpkami a také konírny s vozovkami, remízy pro kočáry. V zadní části parcel byly upraveny drobné zahrady s pavilony a loubími.

Pro poznání podoby nejstarších soukromých lázeňských domů máme k dispozici řadu projektů uložených ve Státním okresním archivu v Chebu. Jednotlivé lázeňské domy z přelomu 18. a 19. století měly takřka jednotnou architektonickou formu. Fasády byly členěny do jednotlivých polí lizénovými rády, na nárožích doplněných rustikovanými lizénami. Průčelí domů nesla barokně-klasicistní znaky blízké architektuře Chebu. Z barokních článků zde bylo možné nalézt motivy čabrak, lambrekýnů a kapek. Ve vstupech do domů se osazovaly klasické, půlkruhem ukončené portály se středním klenákem a nad nimi, ke zdůraznění patřičné vybavenosti domu, i balkon (nejprve pouze jeden, v průběhu 19. století pak doplňovaný o řadu dalších balkonů, podle jejichž konzol a zábradlí lze sledovat dobu osazení).¹⁴⁾

Vnitřní dispozice byly většinou dvojtraktové, v přízemí se střední vstupní chodbou, ze které byly v předním traktu přístupné místnosti, obytné a hostinské pokoje. V zadním traktu pak byly kuchyně s dýmým provozem, kde se ohřívala ve velkých kotlích voda pro koupele a vedle nich lázeňské koupelny. Ty ve většině případů nebyly vytápěné. Obvodové zdivo domů i černých kuchyní bylo zděné z lomového kamene či smíšeného zdiva, vnitřní příčky byly hrázděné. Na vedutě města od J. Němečka z roku 1798 jsou zachyceny i objekty, které mají hrázděná i celá horní patra podle lokální tradice. Do patra se vstupovalo po dvojramenném schodišti přiloženém ke stěně v zadním, dvorním traktu. Záchody a lázeňské

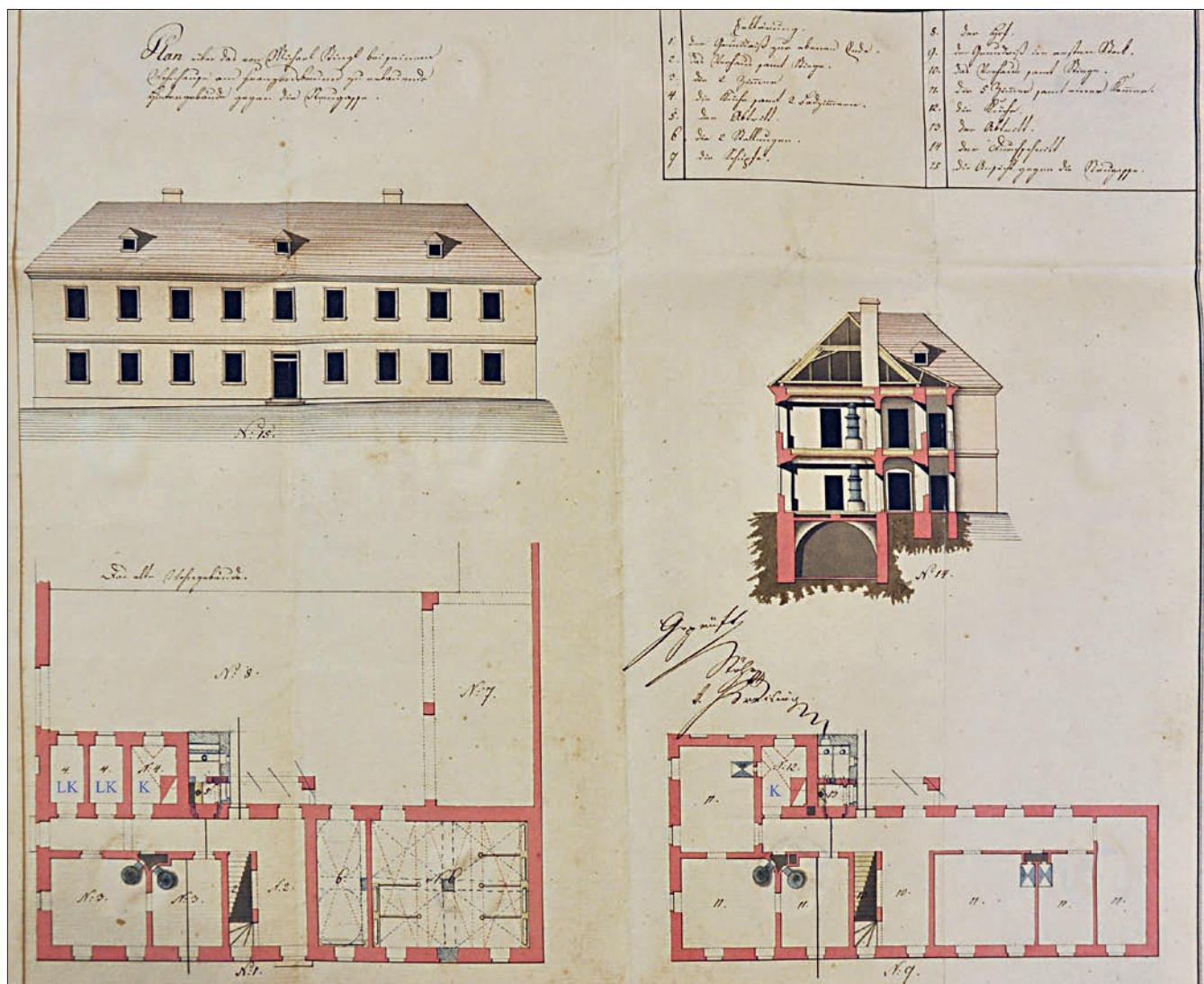
Obr. 4: Františkovy Lázně, dům čp. 7 zvaný U dvou zlatých lvů (dnes Beethoven), projekt Peter Schäck, 1810. řez, pohled na vstupní průčelí, půdorys prvního patra (nahore) a přízemí (dole), K – kuchyně, LK – lázeňská koupelna (Státní okresní archiv Cheb, dále jen SOKA Cheb).

Obr. 5: Františkovy Lázně, dům čp. 13 zvaný Zlatá studna (Máj, dnes Corso Apartments), stavební plán, 1819, Georg Adam Jäger, pohled na vstupní průčelí, půdorys přízemí a prvního patra, K – kuchyně, Ko – kotel, LK – lázeňská koupelna (SOKA Cheb).

koupelny se nacházely v zadním traktu a někdy byly záchody i tradičně vysouvány na záchodovou pavlač. Často bylo zobytněno i podkroví, alespoň jeho přední část, která byla osvětlována velkým středním vikýřem.

Ve druhém desetiletí 19. století se do podoby lázeňského města výrazněji zapsali loketský krajský inženýr Wenzel Stöhr, inženýr c. k. zemského stavebního ředitelství Josef Esch, Vinzenz Pröckl a chebský stavitel Wenzel Práchenický, jenž byl činný i v Karlových Varech. Architektura nabyla bohatších forem, zachovávajících však

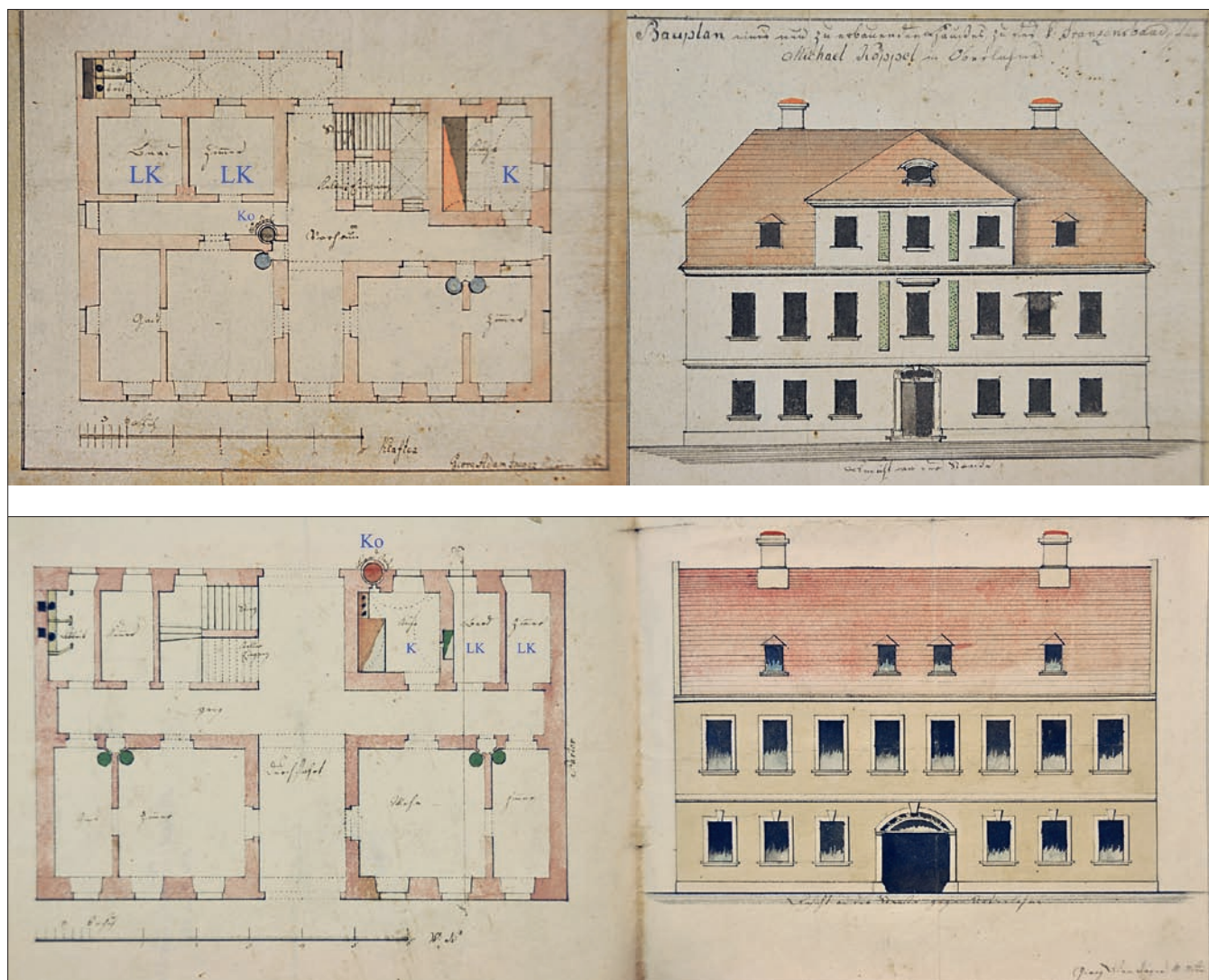
Obr. 6: Františkovy Lázně, dům čp. 14 zvaný Polský dům / Město Drážďany (dnes Luna), stavební plán bez datace, pohled na vstupní průčelí, řez, půdorys přzemí a prvního patra, K – kuchyně, LK – lázeňská koupelna (SOKA Cheb).

stále ještě klasicistní základ. Prosté a střídme fasády lázeňských domů se středními rizality ukončenými nižšími trojúhelnými štíty a pásovou či kvádrovou rustikou prezentují příznačně přechod od pozdního klasicizujícího baroka k měšťanskému biedermeieru. Dříve solitérní stavby stájí a remíz ve volných dvorech se již přimykají přímo k domům a začínají tvořit příčná dvorní křídla. Mízí i dosud volné proluky mezi domy, které se zastavují a průjezdy na dvůr se vkládají přímo do domů. Toto rozšíření máme zachycené například na plánu domu čp. 10 *U bílé labutě* od Antona Musilla, kde byly v přízemí vedle zapojeného průjezdu vestavěny tři komory, v patře v předním traktu dva hostinské pokoje a v zadním traktu dvě koupelové komory.¹⁵⁾ Do připojovaných hmot průjezdů byly někdy vkládány i lázeňské koupelny, rozšiřující nabídku majitele domu, jako v případě domu čp. 44 Niklase Kammerera z roku 1815.¹⁶⁾

V této době se již v dispozičním řešení lázeňských domů prosazují trojtraktové se střední chodbou. To lze rozeznat na plánu domu čp. 7 *U dvou zlatých lvů* (dnes Beethoven) od stavitele Schäcka z roku 1810, kde je v pravé dvojtraktové části přízemí vyznačen obytný pokoj s kuchyní v zadním traktu, vedle níž je patrně lázeňský pokoj. Levá

část je trojtraktová se střední chodbou a hostinskými pokoji v předním traktu, vytápěnými kamny, které byly obsluhovány z chodby a dvojicí přímo nevytápěných lázeňských koupelen v zadním traktu, vedle nichž byl umístěn záchod. Stejný dispoziční systém pak byl zopakován i v prvním patře, kde jsou ale i zadní místnosti vytápěné. Kuchyně jsou stále „černé“ s prostupem do velkých dymníků (obr. 4).¹⁷⁾

Na plánu domu čp. 13 *Zlatá studna* (Máj, dnes Corso Apartments) z roku 1819 od Georga Adama Jägerera máme v přízemí zaznačené v předním traktu obytné a hostinské pokoje a v zadním traktu kuchyni s velkým kotlem a za sání se schodištěm dva lázeňské pokoje (obr. 5). Stejná dispozice se pak opakuje i v patře.¹⁸⁾ Nedatovaný plán přestavby domu čp. 14 *Polský dům* / Město Drážďany (dnes Luna) zachytil starý stav objektu, kde se v přízemí v pravém traktu nacházela velká stáj a v levé trojtraktové části byly vyznačeny dvě lázeňské koupelny vedle kuchyně. Původní záchod na pavlači se navrhoval změnit na záchodový rizalit (obr. 6). Hrázděné konstrukce patra, které byly i do ulice viditelné, byly po přestavbě omítnuty (při opravách domu v roce 2023 byly hrázděné konstrukce nalezeny a dokumentovány; z dendrochronologické

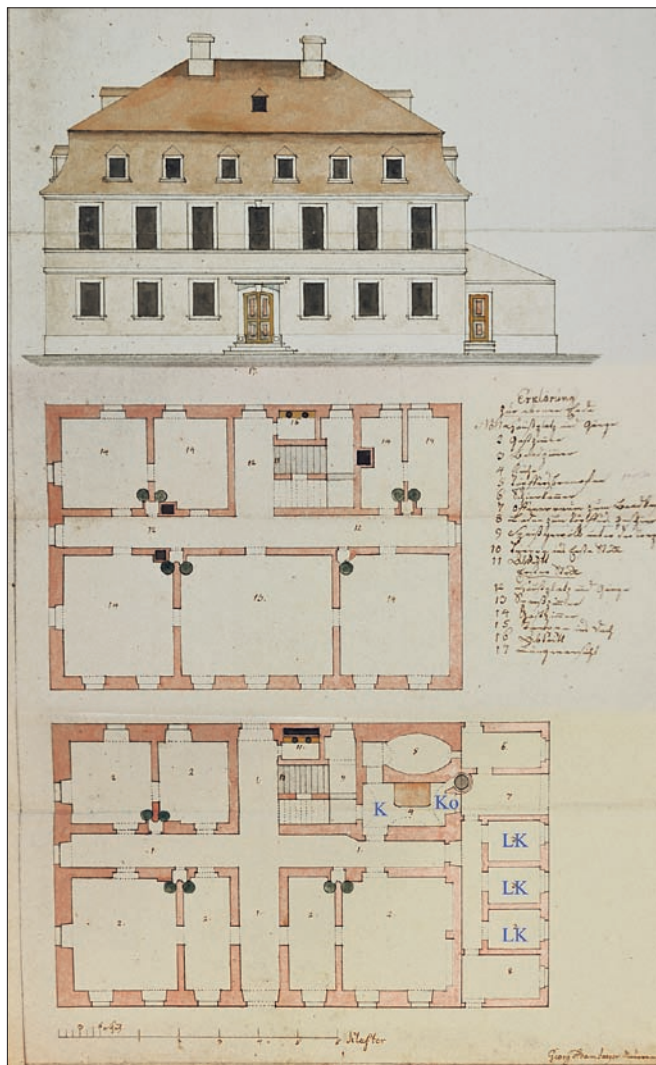

Obr. 7: Františkovy Lázně, dům čp. 19 zvaný Zlatý jelen (později Lužnice), stavební plán, 1817, dole – variantní projekt, obojí Georg Adam Jäger, pohled na vstupní průčelí a půdorys přízemí, K – kuchyně, Ko – kotel, LK – lázeňská koupelna (SOkA Cheb).

analýzy vyplynulo, že kmeny použité na zhotovení prvků hrázděné konstrukce byly pokáceny v zimě 1793/1794).¹⁹⁾ Plán domu čp. 19 *Zlatý jelen* (později Lužnice) od Georga Adama Jägera z roku 1817 má v přízemí v trojtraktovém řešení zakreslen velký kotel na ohřev vody (*Baad Keßel*) prostupující do chodby s obsluhovaním ze schodišťové síně, společně s kamny předního hostinského pokoje. Za chodbou s kotlem pak byly v zadním dvorním traktu navrženy dvě lázeňské koupelny. Velká dymníková kuchyně byla naplánována na opačné straně za schodištěm v zadním, dvorním traktu. Záchody byly po „starém“ způsobu vymístěny na konec pavlačové chodby při dvorním průčelí (obr. 7 nahore). Na variantním plánu z téhož roku od stejného stavitele je kotel zachycen přímo v prostoru kuchyně a vystupuje svým objemem z dvorní fasády. Dvě lázeňské koupelny jsou situovány vedle kuchyně. Záchody pak byly vloženy přímo do zadního traktu při schodišti (obr. 7 dole).²⁰⁾

Na nedatovaném plánu domu čp. 26 *U zlatého klíče* (dnes část Badenia Hotelu Praha) opět od Georga Adama Jägera jsou lázeňské koupelny připojeny, nepochybně druhotně, k bočnímu průčelí ve formě přízemního přístavku krytého pultovou střechou. Tři lázeňské koupelny a dvě

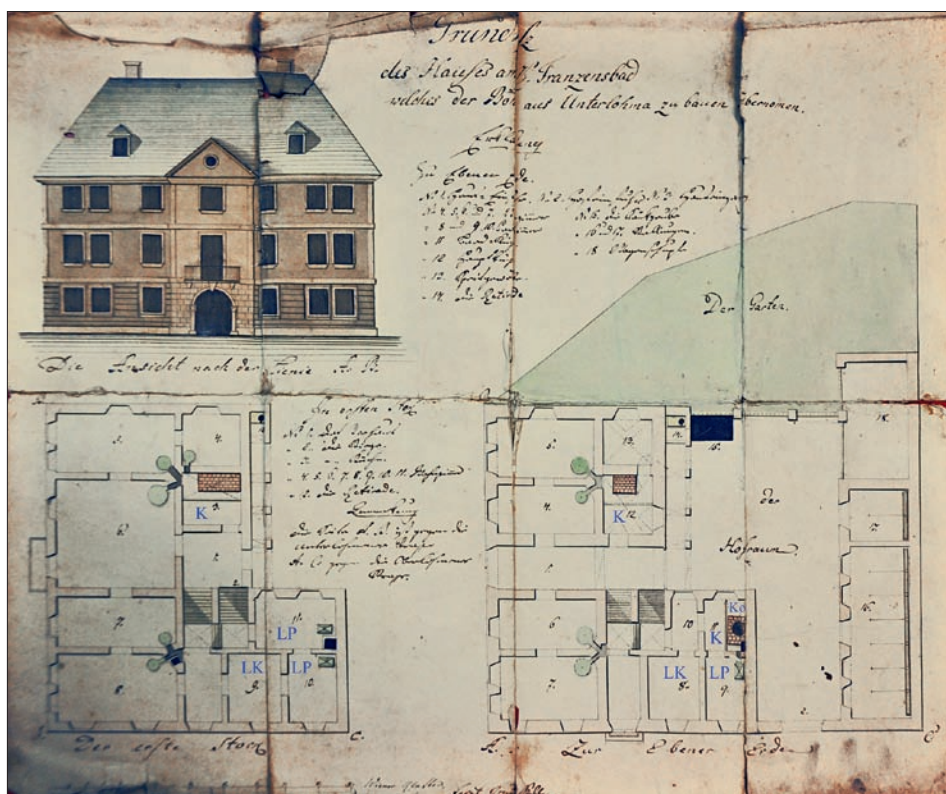
nevytápěné lázeňské komory byly přístupné ze střední koridorové chodby v přízemí trojtraktové dispozice domu, kde byla velká dymníková kuchyně situována v rohové pozici zadního traktu. Za ní se nacházela velká pec. Kotel na ohřívání vody je zakreslen v koutě kuchyně vedle otevřeného ohniště a svým objemem částečně prostupoval do chodby u koupelen. Vodu tedy bylo zřejmě možné čerpat do koupelen přímo z tohoto lázeňského traktu (obr. 8).²¹⁾ Koupelový trakt v přízemí i prvním patře navrhoval také stavitel Anton Musill na blíže nedatovaném plánu (zřejmě z roku 1814) domu čp. 28 *Zelený věnec* pro Johanna Böhma. Součástí koupelového provozu vloženého v zadním dvorním traktu za dvojramenným schodištěm byla i samostatná lázeňská kuchyně s velkým kotlem na ohřev vody. Velká dymníková kuchyně pak bylo umístěna na opačné straně zadního dvorního traktu. V předním traktu byly obytné a hostinské pokoje, vytápěné klasicky kamny s příkládáním buď z chodbičky či přímo z kuchyně. Záchody byly stále situované na konci připojené dvorní pavlačové chodby, v přízemí otevřené formou arkády (obr. 9). Koncept s trojtraktovou dispozicí domu s koupelovým zázemím navrhl Georg Adam Jäger roku 1817 i pro dům Johanna Künzla čp. 29 *U zlaté kotvy* (dnes Beroun-

ka), kde je v přízemí v zadním dvorním traktu vyznačena nevytápěná prostora lázeňské koupelny, kuchyně v přízemí i patře je situována na opačné straně.²²⁾ Je to téměř shodná dispozice jako v případě domu čp. 7.

Dům Andrease Kammerera čp. 31 *U třech zlatých růží* měl na neautorizovaném plánu z roku 1812 navržený v přízemí tři lázeňské koupelny seskupené v zadním dvorním traktu kolem lázeňské kuchyně (*Bad Küche*) s kotlem pro ohřev vody. V předním traktu a v patře byly obytné a hostinské pokoje (obr. 10).²³⁾ Obdobně řešenou dispozici měl i dům Adama Nannera čp. 32, kde v přízemí byly v zadním dvorním traktu vyčleněny tři lázeňské koupelny napojené na lázeňskou kuchyni s kotlem, vloženou na konec střední chodby. Stejně rozvržené byly koupelny i v patře (obr. 11).²⁴⁾ K domu Adama Wanderera čp. 39 *U zlatého hada*, kde byla klasická trojtraktová dispozice v přízemí s hostinskými pokoji v předním traktu a lázeňskou koupelnou s provozní prostorou v zadním, dvorním traktu (obr. 12), navrhl Georg Jäger v roce 1820 k bočnímu štítu připojení domu čp. 40 *Zlaté srdce* se shodnou dispozicí, hostinskými pokoji v předním traktu, schodištěm do patra a kuchyní ve středním traktu s lázeňskou koupelnou v zadním, dvorním traktu, vydělenou od rohového obytného pokoje drobnou chodbičkou. Na dvoře pak stály objekty stájí a remízy (obr. 13).²⁵⁾ Obdobnou dispozici i s dvojicí lázeňských koupelen v zadním traktu přízemí s kotlem obsahoval i dům čp. 42 Andrease Horna z roku 1816. Variantní plán z téhož roku od Georga Adama Jägera měl navrženou dispozici zrcadlově obrácenou a obsahoval ještě i druhé patro (obr. 14).²⁶⁾ Na plánu domu Johanna Josefa Reifa čp. 43 *Zlatý prsten* od stavitele Wenzela Práchenského z roku 1820 je pro lázeňské koupelny v zadním dvorním traktu navržen velký lázeňský kotel v boční komoře ukončující střední koridorovou chodbu (obr. 15).²⁷⁾

Jak přímo léčba v lázních probíhala, nás zpravuje řada lázeňských lékařů ve svých spisech a průvodcích. Po

společné pitné kúře kolem šesté a sedmé hodiny ranní u Františkova pramene následovala za hodinu snídaně a po deváté, nejpozději desáté hodině se společnost rozcházela. Kdo měl předepsané koupele, odebral se do koupelny svého lázeňského domu. Jak zaznamenává v roce 1799 lékař Hoser: „Každý ze zde postavených domů má dvě až tři koupelny, ve kterých je možné se podle libosti vykoupat buď v oby-

Obr. 8: Františkovy Lázně, dům čp. 26 zvaný *U zlatého klíče* (dnes část *Badenia Hotel Praha*), stavební plán bez datace, projekt Georg Adam Jäger, pohled na vstupní průčelí, půdorys prvního patra a přízemí, K – kuchyně, Ko – kotel, LK – lázeňská koupelna (SOKA Cheb).

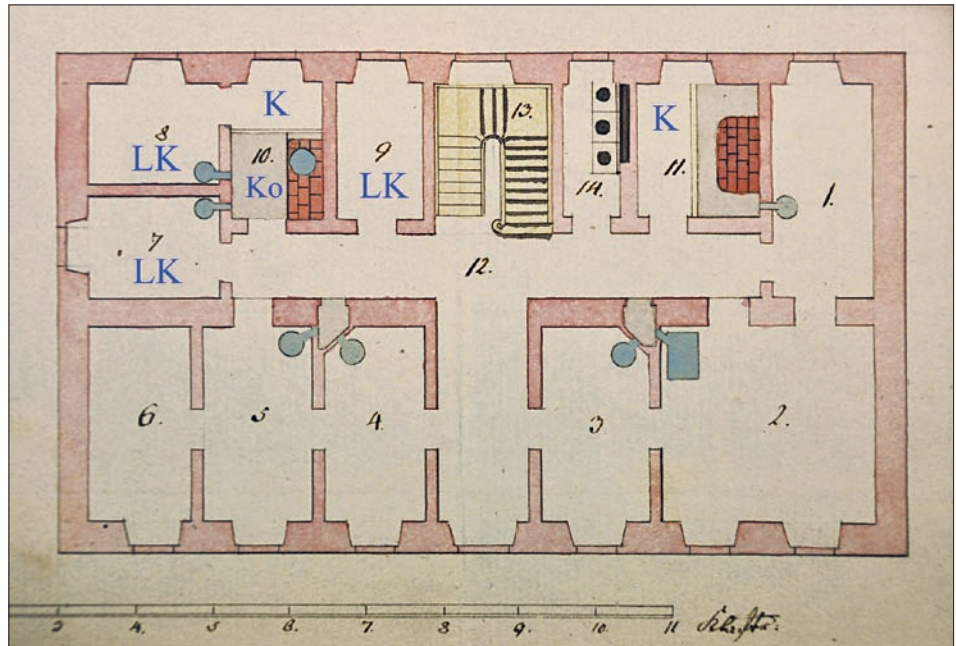
Obr. 9: Františkovy Lázně, dům čp. 28 zvaný *Zelený věnec*, stavební plán bez datace (zřejmě 1814), projekt Anton Mussil, pohled na vstupní průčelí, půdorys prvního patra a přízemí, K – kuchyně, Ko – kotel, LP – lázeňský pokoj, LK – lázeňská koupelna (SOKA Cheb).

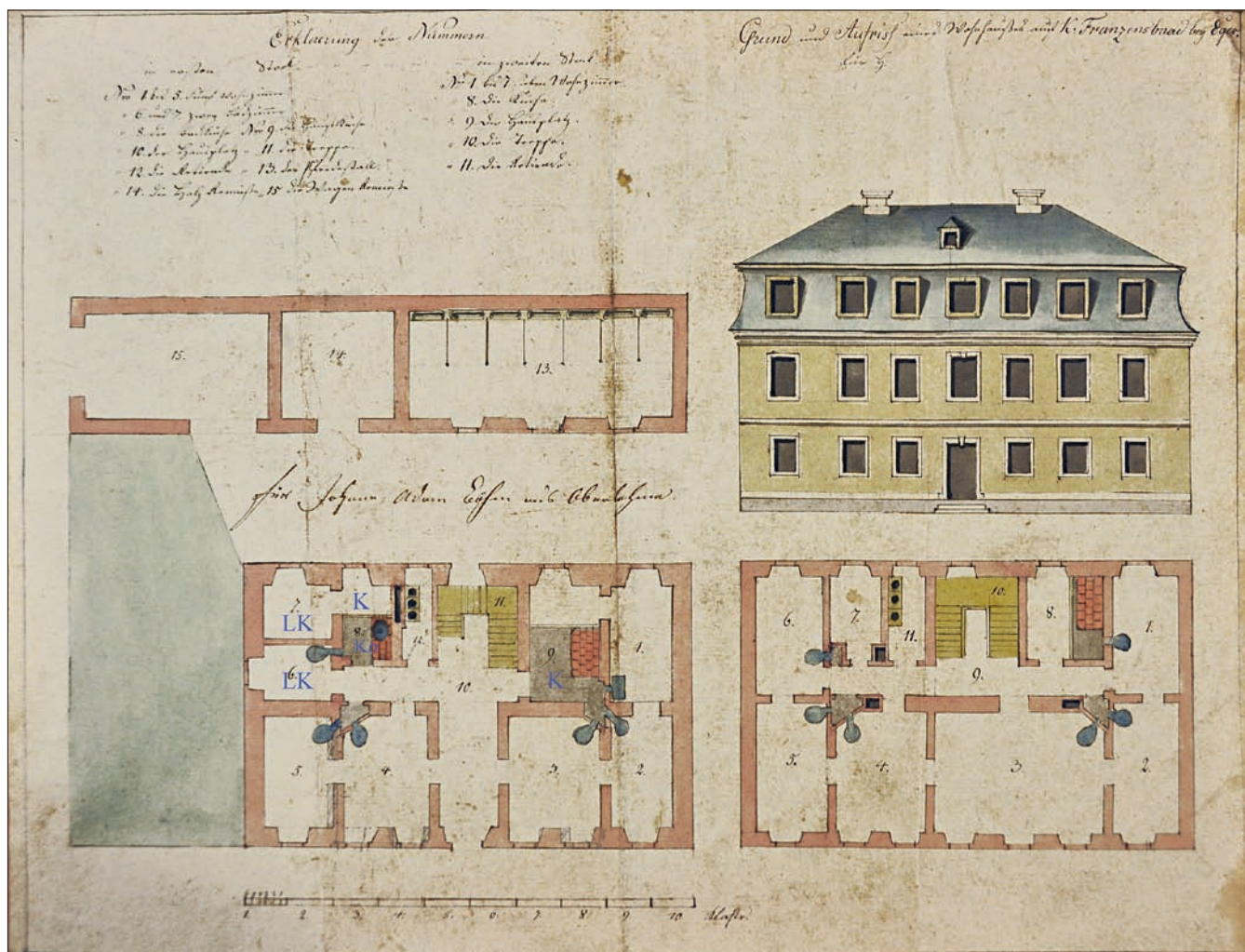
čejné vodě nebo v kyselkové vodě a buď ve studené, nebo teplé. Kdo si nechá připravit koupel ve svém vlastním pokoji, zaplatí za ní 30 krejcarů, za koupel v koupelně se účtuje 12 krejcarů.“²⁸⁾ Před vlastní koupelí musel host půl hodiny odpočívat a teprve poté se studeným obkladem na hlavě vstoupit do koupele. Koupel neměla trvat déle než půl hodiny a ke zvýšení účinnosti se do ní přidávaly různé příměsi, minerální soli, bylinky, nasekané jehličí, ale i mléko, pšeničné otruby nebo slad. Po koupeli se doporučoval šálek kávy nebo čokolády, a procházka na čerstvém vzduchu.²⁹⁾

Minerální voda z nejbližšího zdroje, Františkova pramene, byla do koupelen nejprve donášena a posléze rozváděna pomocí dřevěných potrubí, jejichž relikty byly nalézány při novém vedení vodovodního řádu v prostoru Národní třídy na počátku 90. let 20. století.³⁰⁾ Protože ve Františkových Lázních vyvěrá minerální voda studená, musela se nejprve pro teplou minerální koupel ohřát. Dělo se tak v kotli nad plamenem nebo proudící parou, která procházela kádí s vodou. Pro docílení správné teploty se pak mísila minerální voda s vodou obyčejnou. Od roku 1863 se poté začínaly používat speciální vany, podle Pfiemovy metody se zaváděním páry přímo do minerální vody ve vaně, či mícháním páry s vodou v měděných válcích, nebo Schwarzovy vany s dvojitým dnem, kam proudící pára minerální vodu ohřívala, aniž by se s ní mísila. Od počátku lázeňských provozů se ve Františkových Lázních experimentovalo i s koupelemi v místní slatině. Její příprava ke kou-

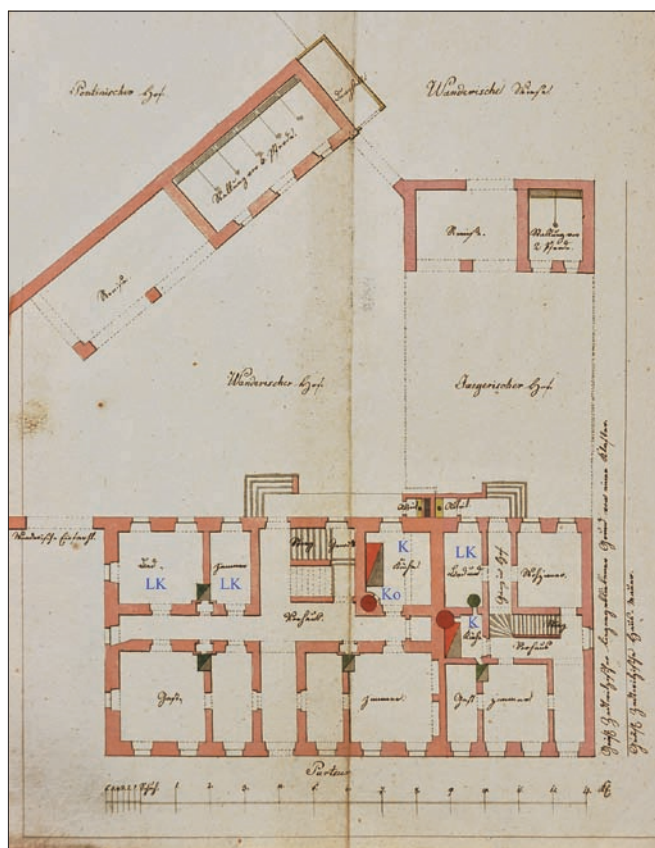
Obr. 10: Františkovy Lázně, dům čp. 31 zvaný U třech zlatých růží, stavební plán, 1812, nesignováno, půdorys přízemí, K – kuchyně, Ko – kotel, LK – lázeňská koupelna (SOKA Cheb).

Obr. 11: Františkovy Lázně, dům čp. 32 Adama Nannera, stavební plán, 1812, nesignováno, půdorys přízemí, K – kuchyně, Ko – kotel, LK – lázeňská koupelna (SOKA Cheb).

Obr. 12: Františkovy Lázně, dům čp. 39 zvaný U zlatého hada, nedatovaný stavební plán, projekt Georg Adam Jäger, pohled na vstupní průčelí, půdorys přízemí a prvního patra, K – kuchyně, Ko – kotel, LK – lázeňská koupelna (SOKA Cheb).

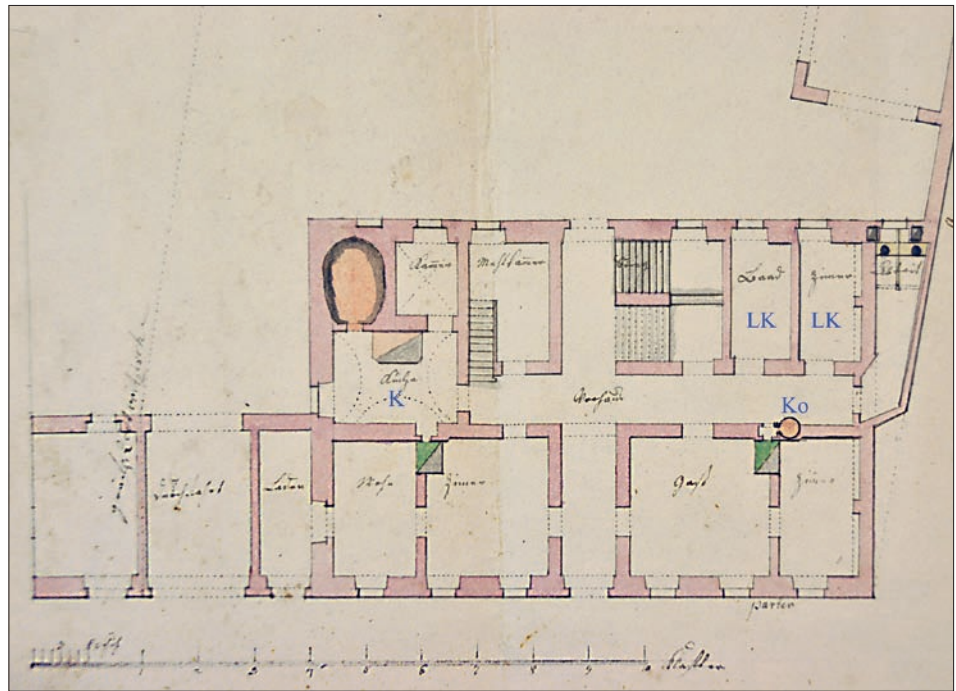
Obr. 13: Františkovy Lázně, dům čp. 39 zvaný U zlatého hada a čp. 40 dům zvaný Zlaté srdce, stavební plán, 1820, projekt Georg Adam Jäger, půdorys přízemí, K – kuchyně, Ko – kotel, LK – lázeňská koupelna (SOKA Cheb).

zahrady svého domu Tři Lilie, která navíc ležela přímo naproti Luisinu prameni. S výstavbou začal v roce 1827 a v příštím roce lázně otevřel. Byly to první veřejné lázně s centralizací lázeňského provozu, kam lázeňští hosté docházeli ze svého ubytování.³¹⁾

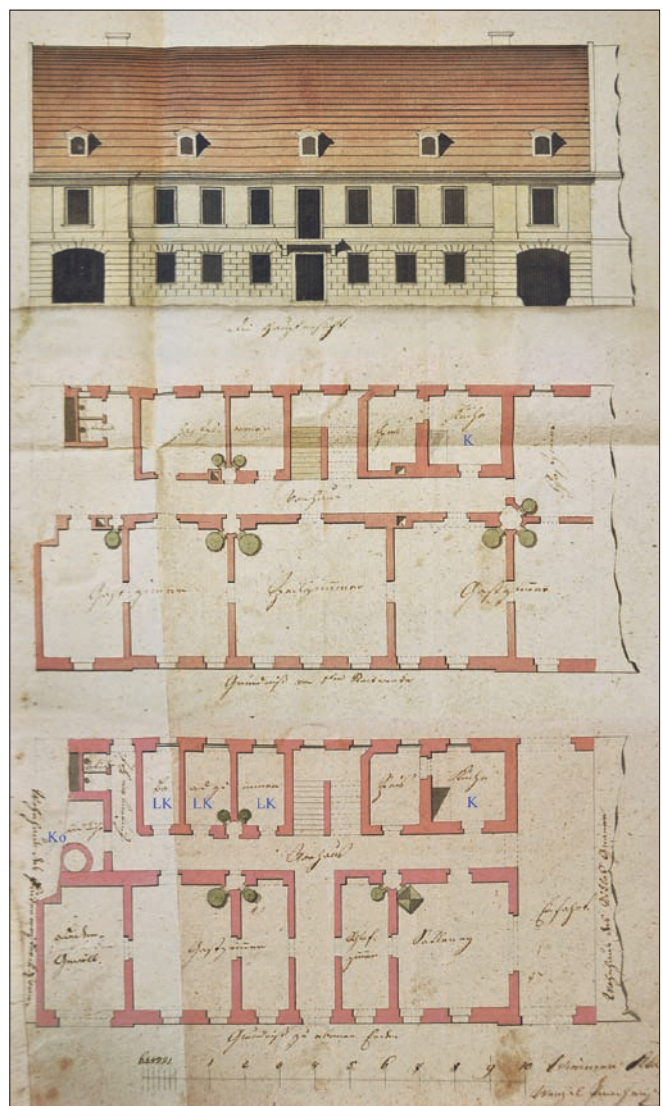
Velký rozvoj lázní spojený se zvyšující se návštěvností, vedl kolem roku 1830, k nové výstavbě. Domy se rozšiřovaly, mizely dosud volné proluky mezi nimi a průjezdy na dvůr již byly součástí domů, čímž se vytvořily velké uliční bloky. Stavby s hospodářským provozem ve volných dvorech tvořily příčná dvorní křídla. Zástavba tak získala řadový, blokový charakter (obr. 17). Od poloviny 19. století se vnitřní dispoziční koncept domů začíná měnit. To se již slohový projev pozdního

klasicismu a druhého rokoka nenásilně mísil s romantickým historismem. Nejvýraznějšími tvůrci této stavební fáze byli místní stavitelé a architekti Karl Wiedermann a Adam Haberzettl. Na osu hlavního vstupu se v zadní pozici při dvorním traktu vysazuje velké, víceramenné či visuté schodiště s nikami pro plastiky, zadní trakt se rozšiřují směrem do dvora, pavlačové chodby se záchody nahrazují záchodové rizality doplňované klasickou koupelnou. Do kuchyně s dřívě otevřeným ohništěm a velkým dymníkem v klenbě se vestavují uzavřené komíny a přechází se na tahový systém. Střední trakt jsou po různých přístavbách osvětlovány pouze okénky nad vstupy z předního a dvorního traktu a dostávají podobu klasických alkoven (obr. 18). Dispozice nově stavěných domů se stávají více kompaktním prostorovým rámcem rozvíjeným na kvadratickém, symetricky řešeném půdorysném schématu. K bočním či dvorním traktům se často připojovaly také velké salóny, jídelny, restaurace či kavárny. Dr. Köstler uvádí v roce 1862 kromě dvou velkých veřejných Loimannových lázeňských domů stále 142 koupelen v soukromých domech vybavených veškerým komfortem, se 177 částečně plechovými a částečně slatinnými vanami určenými pro lázeňské služby. „Srovnám-li tyto velké koupelny dnes a jejich léčivé účinky s omezenými a chudými koupelnami před třiceti lety, stěží uvěřím, že jsem ve stejném lázeňském městě, co se navenek nezměnilo, ale uvnitř a v každém ohledu se dnes na toto lázeňské město musí vztahovat jiný standard, než tomu bylo před třiceti lety“, praví na adresu Františkových Lázní Dr. Köstler.³²⁾ V roce 1865 napočítal v soukromých domech 244 velkých a komfortních lázeňských pokojů s 260 zinkovými a dřevěnými vanami.³³⁾

Obr. 15: Františkovy Lázně, dům čp. 43 zvaný Zlatý prsten, stavební plán, 1820, projekt Wenzel Prácheňský, pohled na vstupní průčelí, půdorys prvního patra a přízemí, K – kuchyně, Ko – kotel, LK – lázeňská koupelna (SOKA Cheb).

Obr. 14: Františkovy Lázně, dům čp. 42 Andrease Horna, stavební plán, 1816, projekt Georg Adam Jäger, půdorys přízemí, K – kuchyně, Ko – kotel, LK – lázeňská koupelna (SOKA Cheb).

Obr. 16: Františkovy Lázně, lázeňská kabina pro železitě koupele v Císařských lázních (archiv autora, kolem 1904).

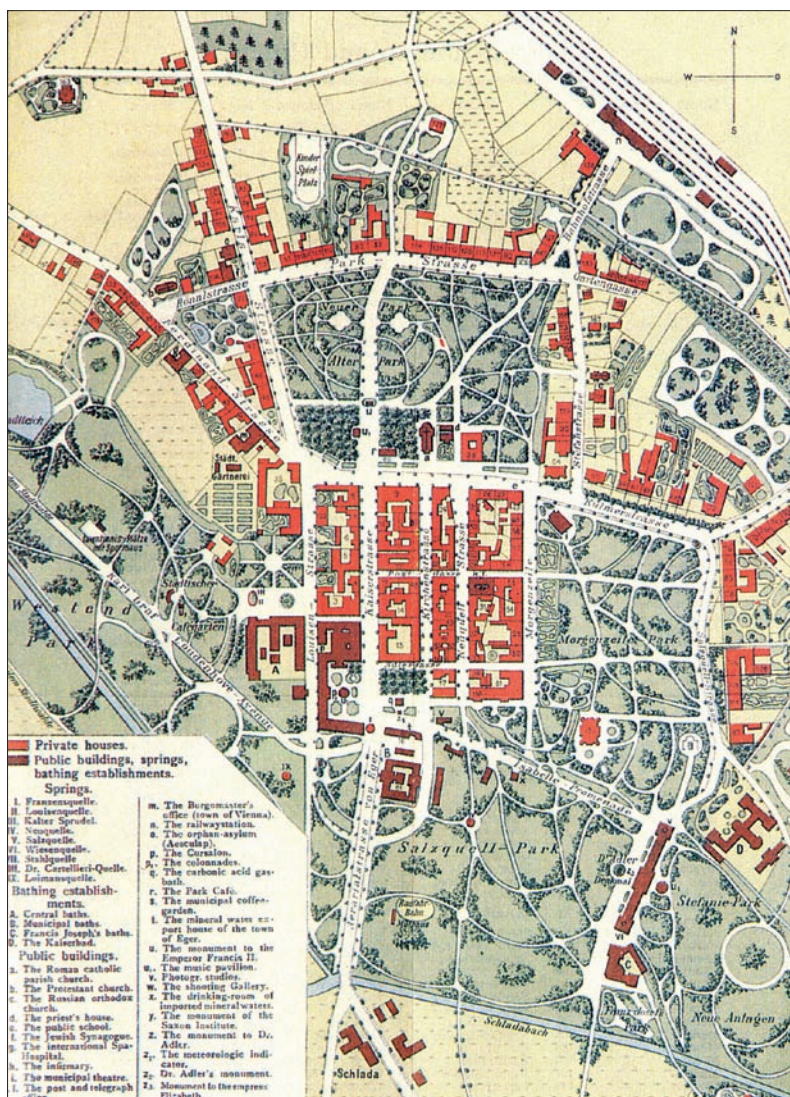
Od doby, kdy se začaly stavět velké lázeňské komplexy s balneoprovozy, koupelny v soukromých lázeňských domech skomíraly. Majitelé těchto domů již nemohli konkurovat velkým veřejným lázeňským nejen provozním balneologickým zařízením, ale i co se týče luxusní úpravy lázeňského vybavení. Staré lázeňské koupelny v soukromých lázeňských domech postupně zanikaly, resp. adaptovaly se na spíše u kuchyní, prádelny, skladiště či provozní komory.

PŘÍKLADY DOCHOVANÝCH DISPOZIC SOUKROMÝCH LÁZEŇSKÝCH DOMŮ S JEJICH LÁZEŇSKÝM ZAŘÍZENÍM

Řada domů ve Františkových Lázních si dosud uchovala původní podobu fasád i vnitřní dispoziční řešení. Většina z prozatím zkoumaných domů se nachází na Národní třídě (bývalá Kaiserstrasse). V některých lze identifikovat i původní balneologické zázemí. Do nejstarší stavební vrstvy města patří **dům čp. 5 U Černého orla** (dnes jižní část hotelu Slovan). Postaven byl význačným lázeňským lékařem Bernardem Adlerem, který měl významný podíl na založení Františkových Lázní. Stavba domu proběhla v letech 1793–1794, přičemž podle zprávy guberniální komise

Obr. 17: Františkovy Lázně, celkový plán města, 1905 (MM FL).

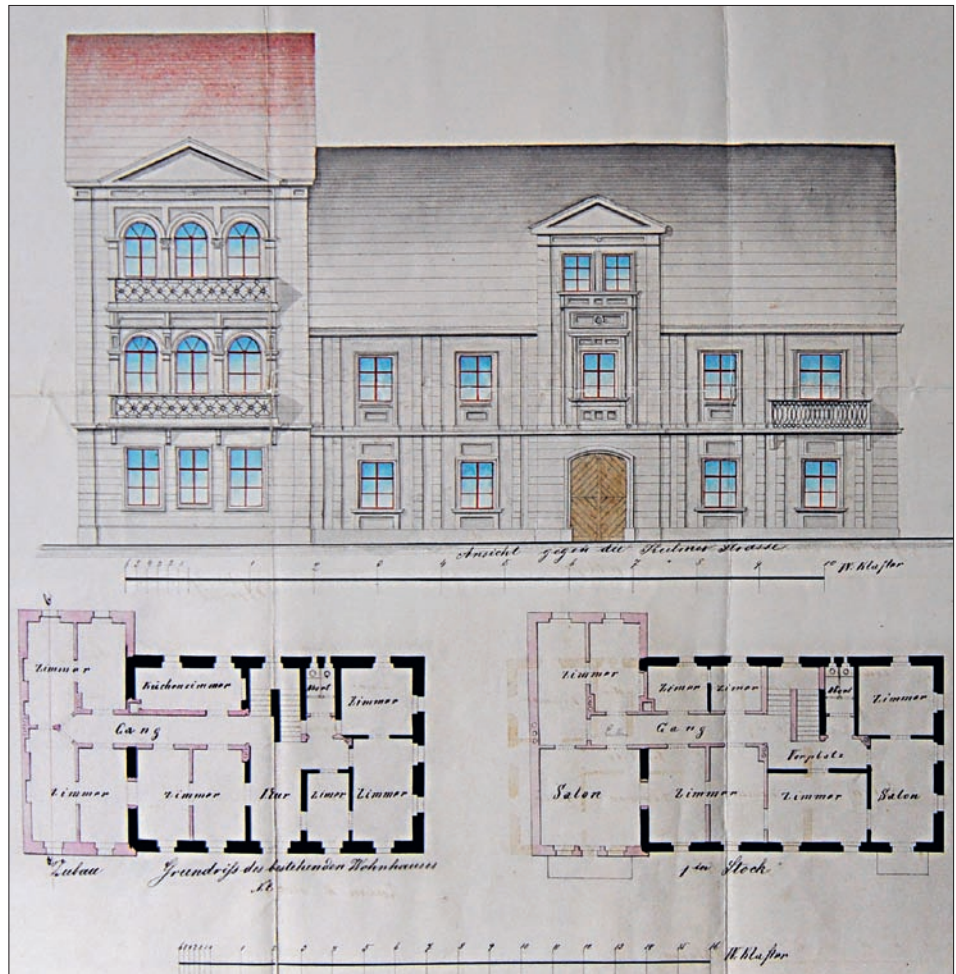
z 2. května 1794 byl dům „Černý orl“ spolu s dalšími domy již stavebně dokončen. Vzhledem k tomu, že se nedochovaly nejstarší písemnosti a ani historická plánová dokumentace, nevíme, kdo byl autorem projektu stavby. Objekt byl postaven jako klasický lázeňský penzion disponující patřičným lázeňským vybavením. Původně jednopatrový dům měl charakteristickou dispoziční příznačnou pro soukromé lázeňské domy ve Františkových lázních z počátečního stádia vývoje lázeňského města. Dispoziční řešení sestávalo z příčného trojtraktu v kombinaci s podélným dvojtraktem. Hlavní vstup směřující z Císařské ulice byl situován ve středu vstupního průčelí a opatřen jednoduchým klasicistním portálem. Dobu výstavby určuje i letopočet 1794 na klenáku

portálu (obr. 19). Z pravé i levé strany od vstupu byl dům prolomen třemi okenními osami, celkem tedy mělo vstupní průčelí tehdy sedm okenních os (obr. 20). Vstupní chodba ústila ke schodišti do patra v zadním dvorním traktu. Pod schodištěm do patra bylo vedeno schodiště do suterénu. V patře byly směrem k uličnímu průčelí situovány pokoje, střední byl zřejmě největší a mohl sloužit jako salón. Pokoje byly vytápěny pomocí kachlových kamen stojících v půlkruhových nikách nepřímo z pomocných prostor s příkladacími otvory. Záchod byl zřejmě vysunut v tradičním schématu na záchodové pavlači při dvorní obvodové stěně domu, v přízemí vynášeným sledem arkád. K přednímu domu bylo připojeno krátké kolmé dvorní křídlo, které v přízemí obsahovalo velkou kuchyni (či původní pekárnu), po které se zachoval velký klenutý pas u bývalého topeniště (či ústí pece). V patře se nalézala i horní kuchyně. Toto dvorní křídlo bylo následně prodlouženo. V přízemí byla vozovna, v patře pokoje (obr. 21).

Základní dispozice barokně-klasicistního domu se dochovala v jádru objektu včetně konstrukcí až do současnosti. Kompletně jsou zachovány původní stropy tvořené dřevěnými špány (hatěmi) opletenými povříslm s hliněnou

mazaninou, vkládanými do vodorovných drážek stropních trámů. Dendrochronologická analýza datovala pokácení kmenů použitých na výrobu stropních trámů předního domu do let 1794 a 1795 a stropních trámů rozšiřované části dvorního křídla do let 1798 a 1799.³⁴⁾ Nad prvním patrem se původně zvedala konstrukce krovu, po které zbyly ve stropních, původně vazných trámech, čepy šikmých zápor. Dvoukřídlý dům byl zastřešen valbovými střechami, krytými podle nejstarších vedut, jež zachycují sousední domy, zřejmě šindelem. Naproti volnému průjezdu na dvůr po pravém (severním) boku domu stál na dvoře ještě drobný hospodářský objekt, zřejmě stáj či vozovny (remízy). Ten byl dále rozšiřován, až posléze splynul s kolmým dvorním křídlem. Za dvorním křídlem se nacházela zahrada řešená v pravidelném schématu parteru.

Obr. 18: Františkovy Lázně, dům čp. 25 zvaný U zlaté kovadliny, dnes Lázeňský hotel Praha, stavební plán adaptace a rozšíření domu, 1865, projekt Karl Wiedermann. Na plánu je zřetelně vidět včlenění středního traktu do starší dvoutraktové dispozice, připojení salonu a přechod na tahový systém vytápění (MM FL).

Obr. 19: Františkovy Lázně, dům čp. 5 zvaný U Černého orla (druhý zprava) (pohlednice kolem roku 1900; archiv autora).

Obr. 20: Františkovy Lázně, hotel Slovan, dům U Černého orla a dům U Zlatého anděla (foto L. Zeman, 2022).

Obr. 21: Františkovy Lázně, dům čp. 5, stavební vývoj přízemí, K – kuchyně, Ko – kotel, T – topeniště, LK – lázeňská koupelna (zaměření J. Treybal; vyhodnocení a zákres stavebního vývoje L. Zeman, 2024).

Ve druhé stavební etapě z let 1827–1828 byl objekt navýšen o druhé patro. Některé části krovu jsou zhotoveny ze dřeva těženého právě v těchto letech, což vplynulo

při nichž byla odhalena řada důležitých náleзовých situací.³⁶⁾ To se týká jak historických konstrukcí (hrázděné příčky, španové stropy, nástěnné šablonové malby), tak

z dendrochronologického průzkumu. Střecha byla i po navýšení realizována jako valbová, a to z obou bočních stran, krytá pálenými bobrovkami. Dispozice druhého patra opakovala podélný dvojtrakt spodního patra – s pokoji u uličního průčelí a průběžnou chodbou se schodištěm ve dvorním traktu. Vytápění pokojů již bylo řešeno jako přímé. Podkroví však v této etapě nebylo zřejmě obytné. Ve třetí stavební etapě byl dům rozšířen nad původně volný boční průjezd do dvora. Dendrochronologická analýza datovala dřevo použité na zhotovení stropních trámů nad touto částí přízemí do zimní sezóny 1843/1844. Stropní trámy zde byly vloženy druhotně do obvodové zdi, kde se dochovaly ještě exteriérové omítky. V prvním patře se také až dosud dochoval okenní otvor směřující do volného průjezdu, později využitý pro vložení umyvadla. To vše dosvědčuje, že zde býval volný průjezd na dvůr. Patrně v této době se také změnila původní pavlačová chodba se záchodem u dvorního průčelí na komunikační chodbu, z které byly přístupné pokoje v přistavované části. V další etapě proběhla na konci 60. či počátkem 70. let 19. století úprava obvodového pláště domu s uplatněním neorenesanční tektoniky. Přes scelení fasády do jednoho celku zůstalo patrně optické oddělení boční přístavby motivem sdružených pilastrů. Parter byl původně členěn jemnou rustikou. Na oknech byly osazeny žaluziové okenice, kryjící i slepá okna. Další celková adaptace proběhla v roce 1891. Zaměřila se zejména na úpravu interiérů s prvky nového baroka a rokoka. To už byl majitelem Josef Horn. V této podobě se dům dochoval až do současnosti.³⁵⁾

Při přípravě a zpracovávání projektů pro obnovu a během vyklizení domu byly prováděny sondy a technické průzkumy,

Obr. 22: Františkovy Lázně, dům čp. 5, lázeňská koupelna v přízemí. Vpravo v nice stála vana určená ke koupeli v minerální vodě, uprostřed zazděný vstup z lázeňského pokoje (foto L. Zeman, 2024).

Obr. 23: Františkovy Lázně, dům čp. 5, topeniště pro lázeňskou koupelnu v přízemí, zcela vlevo prostor pro kotel na ohřev minerální vody (foto L. Zeman, 2024).

i pozůstatků původního balneologického vybavení. V přízemí v zadním dvorním traktu se vedle schodiště do patra dochovala prostora upravená novodobě na záchody (obr. 22). Mezi schodiště a tuto místnost se vklínila úzká chodbička, na jejímž konci se odhalilo topeniště, prostor pro přikládání do kamen, odkud byl veden přístup i do oné vedlejší místnosti. Půdorysné zešikmení, které zde bylo nalezeno, by umožňovalo vložení velkého kotle na ohřev vody (obr. 23). Podle dispozičních schémat, jež jsme sledovali výše na archivních plánech lze jednoznačně konstatovat, že se zde nacházela lázeňská koupelna. Další lázeňská koupelna s lázeňským pokojem byla vložena do jižní části dvorního traktu ke kuchyni. Zde byla také odhalena pod stropem náročnější dekorativní výmalba (obr. 24). V suterénu sousedního domu čp. 6 Zlatý anděl

(který byl od roku 1916 součástí vzájemně propojeného celku obou domů) se dochovala kamenná akumulční nádrž, která mohla původně sloužit pro akumulaci minerální vody využívané v lázeňských koupelnách obou historických domů.

Dalším domem, kde můžeme spatřit unikátně dochovaný dispoziční koncept je **dům čp. 9** zvaný **Město Lipsko**. Postavil ho pod původním názvem *Zur Kroaten* v letech 1793–1794 Anton Schambelly. Poměrně krátce po dokončení jej v roce 1796 odkoupil s novým názvem *Stadt Leipzig* magistrátní rada Leopold von Osmünz, který zde zřídil lékárnu. Leopold Osmünz byl také lázeňský správce a v roce 1806 zakoupil od Andrease Böhma slatiniště, kde byly později zřízeny veřejné lázně. Objekt byl postaven jako klasicistický lázeňský dům. Ve své době patřil mezi nejhonosnější

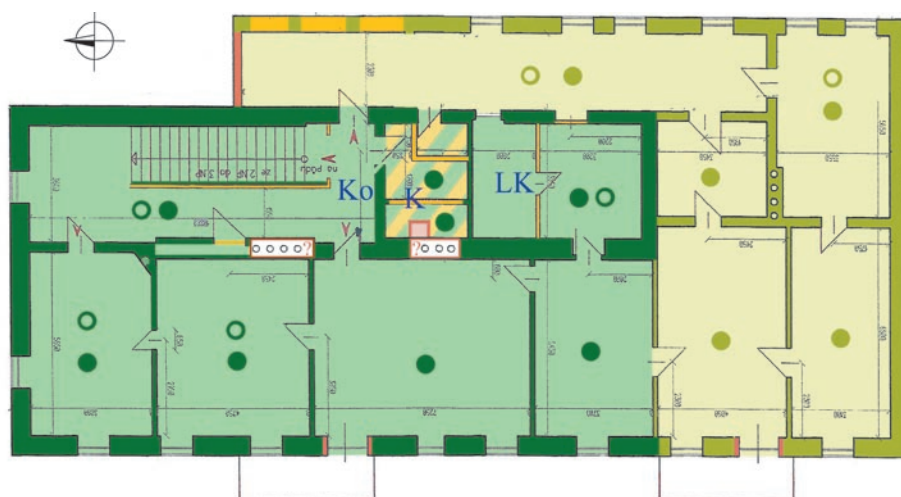
Obr. 24: Františkovy Lázně, dům čp. 5, nástěnná malba při vstupu do lázeňské koupelny v přízemí (foto L. Zeman, 2024).

Obr. 25: Františkovy Lázně, celkový pohled na Kaiserstrasse (Hlavní třídu) směrem k Františkovu prameni, zcela vlevo dům čp. 9 zvaný Město Lipsko, kolem roku 1850 (archiv autora).

Obr. 26: Františkovy Lázně, dům čp. 9, pohled od severozápadu (foto L. Zeman, 2022).

LEGENDA :

- Zdivo a konstrukce 1793-1794
- Zdivo a konstrukce 1848-1850
- Zdivo a konstrukce neoslohové - 70. léta 19. století (1871 ?)
- Zdivo novodobé
- Klenby, stropy
- Podlahy, nášlapné vrstvy

Obr. 27: Františkovy Lázně, dům čp. 9, stavební vývoj druhého patra (zaměření J. Černý; vyhodnocení a zákres stavebního vývoje L. Zeman, 2017).

v lázeňské kolonii. Od počátku byl dvoupatrový (obr. 25). Hlavní vstup směřující z Císařské ulice byl situován původně ve středu vstupního průčelí a byl opatřen reprezentativním kamenným portálem v duchu klasicizujícího baroka se stlačeným obloukem archivolty (obr. 26). V přízemí byly kromě malé oficíny 3 pokoje, sklep a kuchyně, v prvním patře 6 pokojů, velká jídelna, kuchyně a ve druhém patře 7 pokojů, 7 komor, a sklady. Dispoziční řešení bylo dvojtraktové (obr. 27), pokoje směřované k ulici byly průchozí formou enfilády a mohly být uzpůsobeny v libovolné apartmá. Střední byl největší a mohl sloužit jako salón. Pokoje i salón byly vytápěny nepřimo. V rozích místností

stála kamna, která byla obsluhována z pomocné prostory vyčleněné v chodbě. Příčky pokojů byly hrázděné. Díky dendrochronologické analýze víme, že dřevo použité na tyto konstrukce bylo těženo v zimních sezónách 1792/1793 a 1793/1794.³⁷⁾ Podkroví obsahovalo uprostřed směrem k Císařské ulici obytnou komoru osvětlovanou velkým středním vikýřem se sedlovou stříškou.

Ve střední části druhého patra, původně v dvorním traktu jižní části domu, se za schodištěm nacházejí provozní prostory. Za dělicí traktovou zdí se dochoval prostor dnes předělený na tři malé části. Původně to byla v celém rozsahu dymníková (černá) kuchyně. Vlastní kuchyňský provoz byl vložen ke střední nosné zdi (západní část místnosti), který byl vydělen od zbytku prostory velkým klenutým pasem, za nímž byla provedena valená klenba s dymníkem – otvorem pro odvod spalin do komína. Sekundárně byl pak do otvoru dymníku vestavěn tahový komín. Při podlaže těsně u vstupu do kuchyně z horní síně je zachován obdélný průraz zdi, který je půdorysně nepatrně zaoblen. Podle analogií z dalších lázeňských domů z nejstaršího období Františkovy Lázně, lze uvažovat o vedení vody ke kotli, kde se voda ohřívala pro účely lázeňských koupelí. Kuchyně je od dalšího navazujícího prostoru oddělena cihlovou příčkou, kterou vynáší nízký segmentový pas. Ten tvoří v prostoru kuchyně mělkou niku, kde se prováděla kuchyňská či lázeňská příprava. Navazujícího prostora za dymníkovou

kuchyní tak byla nepochybně původně lázeňskou koupelnou (*Badzimmer*). Do tohoto, původně zhruba obdélného prostoru (dnes předěleného novodobou příčkou na dvě místnosti), vedl kruhový otvor přímo z prostoru topeniště vedlejší dymníkové kuchyně. Byl sem zřízen také samostatný vstup, který byl v první stavební etapě veden z pavlačové chodby přiložené k nádvorní fasádě. Prostor koupelny byl také odvětráván malým okénkem směřujícím na chodbu do dvora. Záchod byl zřejmě vysunut v tradičním schématu na záchodové pavlači při dvorní obvodové stěně domu, která byla v přízemí původně otevřená ve formě arkád a teprve později plně zapojená do organismu domu. Do

podkroví vede přímé schodiště, které bylo do síně původně celé otevřené. Dovědčuje to dřevěné zábradlí s vyřezávanými pozdně barokními balustrami a úvodním dřevěným torovaným sloupkem. Dosud nese stopy nátěrů v odstínu šedomodrém. Stejný typ zábradlí ohraničoval schodiště i v podkroví. Velká obytná komora směřující k západnímu průčelí u Národní třídy, prosvětlená oknem ve velkém štítovém vikýři, je vydělena příčkami z hrázděného zdiva. Ostatní příčky jsou provedeny z rámových konstrukcí. Na stěnách se uplatňují šablonové malby. Uprostřed průchozího prostoru jsou vysazena mohutná komínová tělesa s kalhotovým spojením sopouchů (obr. 30).

K přednímu domu bylo připojeno krátké kolmé dvorní křídlo podél Chlumské (Ruské) ulice. V přízemí byla vozovna a stáje pro šest koní, v patře pokoje. V jižní části parcely byl volný průjezd na dvůr, kde stál naproti ještě další obdélný objekt stáje. V zadní, východní části parcely u pozdější Kostelní ulice byla upravena zahrada, rozdělená na čtyři díly s pravidelnými osově vedenými cestami a fontánkou uprostřed.

Po Osmünzově smrti v roce 1820 koupil dům čp. 9 advokát Josef Wilhelm Loimann. V letech 1848–1850 bylo provedeno rozšíření domu nad původně volný boční průjezd do dvora s připojením nové chodby ve dvorním průčelí. Dispozičně byl rozšířen dvojtrakt starší části domu. Při uličním průčelí se nacházejí dva pokoje s navazujícími menšími místnostmi směrem do dvora. Podle stavebního plánu (nedatovaný, nicméně zobrazující návrh jižní přístavby, která byla realizována v letech 1848–1850), byla v přízemí další lázeňská koupelna a v obou patrech pak obytné pokoje s alkovnou.³⁸⁾ Konstrukce střechy severního traktu byla upravena, byly přidány nové krokve a valba byla provedena ve strmějším spádu. Nad jižním traktem pak byla zřízena další obytná komora, která byla s přílehlými komorami osvětlena novými vikýři se sedlovými stříškami.

Obr. 28: Františkovy Lázně, dům čp. 9, pohled k jihu do chodby ve druhém patře, zcela vpravo vstup do původní kuchyně, dále vstup do lázeňské koupelny osvětlované okénkem do chodby a uprostřed snímku vstup do dodatečných lázeňských pokojů vzniklých v rámci rozšíření domu v letech 1848–1850 (foto L. Zeman, 2017).

Obr. 29: Františkovy Lázně, dům čp. 9, prostup zdí těsně vedle vstupu do kuchyně ve druhém patře, zřejmě pro přívod vody pro kotel (foto L. Zeman, 2017).

Obr. 30: Františkovy Lázně, dům čp. 9, pohled do podkroví směrem jižním, zcela vlevo schodiště s dřevěnými vyřezávanými balustrami, vpravo obytné komory nad předním traktem směřujícím k Hlavní třídě (foto L. Zeman, 2017).

ZÁVĚR

Františkovy Lázně jsou jedinečné nejen přírodními léčebnými zdroji, ale i svým lázeňským prostředím. To je historicky spojeno s vnitřní i vnější balneací, pitnou a koupelovou kúrou, popřípadě s použitím peloidů či plynné složky minerálních pramenů. Díky speciálním balneologickým postupům se zde vyvinuly specifické stavby, které se staly vzorem pro další lázeňské lokality. Oproti jiným lázeňským městům, kde se tradičně rozvíjel princip velkých veřejných lázeňských komplexů, kam lázeňští hosté docházeli na lázeňské procedury z míst svého ubytování, se ve Františkových Lázních odehrávaly lázeňské služby původně přímo v jednotlivých soukromých domech, kde byly zřizovány koupelny či lázeňské pokoje (*baad zimner*). Navazovalo se na starší, v podstatě ještě středověké principy koupelových provozů, jen se jednalo o soukromé koupelny vybavené jednou, maximálně dvěma vanami. Až do třicetileté války se nemocní v řadě lázeňských lokalit (např. Bath v Anglii, Plombières v Lotrinsku, Cáchy v severním Porýní, Baden ve švýcarském kantonu Aargau nebo Leukerbad v kantonu Wallis, Gastein v Rakousku) koupali, navzdory strachu z epidemií, společně ve velkých otevřených bazénech pod širým nebem. Lázně pro vyšší společnost se nacházely v hostincích, ale i zde byly zřizovány v polozapuštěných suterénech větší bazény pro více koupajících najednou (podobně tomu bylo například i v Bad Ems na pomezí Nasavska a Hesenska). Stále rostoucí poptávka po větším množství lázeňských zařízení a změna koupelové kultury v polovině 17. století, kdy se z obav z nákazy již pacienti nechtěli koupat ve větším počtu, vedla k vytváření menších bazének pro jednotlivce. Hostince se tak integrovaly v lázeňské domy s menšími, soukromými koupelnami.³⁹⁾ Koupele v minerální vodě byly od samého počátku základem léčby i v Karlových Varech. V 16. století zde byly zmiňovány první veřejné lázeňské domy s lázeňskými kabinami zvanými *Badenstuben*, které se nevymykaly z forem běžných veřejných očištěných lázní či lazeben.⁴⁰⁾ V přízemí domů byly umístěny vany nebo bazénky, kam byla vedena voda přímo z Vřídla dřevěnými žlaby přes řeku Teplou. Lázeňští hosté, převážně šlechta, si najímali takto vybavené domy na celý svůj pobyt.⁴¹⁾ Po zhoubném požáru Karlových Varů roku 1759 nebyly lázně v soukromých domech (až na šest domů u Vřídla) obnoveny. Protože se vývěry Vřídla i ostatní známé prameny staly majetkem města, byla termální voda vyvedena do veřejných lázní, z nichž profitovala samotná městská obec.⁴²⁾ I v Mariánských Lázních se již od počátku 19. století zřizovaly speciální lázeňské domy, kam hosté docházeli.⁴³⁾ Soukromé lázeňské domy s ubytovací funkcí i lázeňskými koupelnami jsou proto specifikou Františkových Lázní.

Lázeňské zázemí s balneotechnickým provozem je ve Františkových Lázních dochováno v řadě domů, jen dosud nebylo ve většině případů poznáno. Pokud se z těchto provozních prostor odstraní balneotechnický inventář, je velmi těžké určit, zda daná prostora sloužila přímo k balneoterapii. Potvrdit tyto předpoklady mohou (na základě rozboru dispozičních schémat podle historických stavebních plánů obdobných objektů) různé detaily a indicie.⁴⁴⁾ Jednou z nich je například oválná plocha u topeniště, kde mohl být umístěn kotel pro ohřev vody. Dále to mohou

být různé prostupy zdmi, kudy mohla být vedena voda ke kotli či přímo k vanám. Zachytil lze i relikty vodovodních rozvodů a instalací. Právě ty mohou doložit smysl a význam daného prostoru. Tyto místnosti, byť dnes nejsou na první pohled ničím zajímavé (po zániku jejich prvotní funkce sloužily většinou jako běžné pokoje nebo hospodářské, technické místnosti, úklidové komory, popř. sklady), názorně ilustrují vývoj lázeňské infrastruktury ve Františkových Lázních.

Recenzovaný odborný článek vznikl na základě institucionální podpory dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace poskytované Ministerstvem kultury.

MGR. LUBOMÍR ZEMAN – NÁRODNÍ PAMÁTKOVÝ
ÚSTAV, ÚZEMNÍ ODBORNÉ PRACOVISŤE V LOKTI
KOSTELNÍ 25, 357 33 LOKET
ZEMAN.LUBOMIR@NPU.CZ

POZNÁMKY

- 1) V. Pröckl, Chronik von Kaiser Franzensbad. Eger 1842 – 1876.
- 2) S. Macek, Architektura Františkových Lázní v 19. století. Františkovy Lázně 1989; *týž*, Františkovy Lázně. Historie města. Františkovy Lázně 1995.
- 3) Nomination of Great Spas of Europe for inclusion on the World Heritage List, Volume I: Executive Summary & Sections 1, 2 and 3, 2021, dostupné na <https://whc.unesco.org/en/list/1613/documents/>; zde jsou uvedeny i prameny a rozsáhlá bibliografie k jednotlivým lázeňským městům; L. Zeman, Slavná lázeňská města Evropy. Praha 2022, s. 220–277.
- 4) Více např. Františkovy Lázně. Přírodní léčivé zdroje lázeňské léčby. Dostupné na <https://www.frantiskovy-lazne.info/cs/prirodni-lecive-zdroje-a-indikace>.
- 5) J. Boháč – R. Salamanczuk, Stará stáčírna minerálních vod, Františkolázeňské noviny č. 8, 2011, s. 7–8; Vinzenz Pröckl ve své Kronice uvádí rok úpravy 1707; Slavnostní tisk *Zur Feier des 100 jährigen Jubiläums von Kaiser Franzensbad* z roku 1893 uvádí rok úprav stavby 1714.
- 6) S. Macek, 1995, o. c. v pozn. 2, s. 5–12.
- 7) Varianta názvu Franzensdorf – Ves císaře Františka, která je stále s oblibou opakována, je ale chybná. Viz J. Boháč – R. Salamanczuk, Františkovy Lázně nebo Ves císaře Františka?, Františkolázeňské noviny č. 4, 2013, s. 6.
- 8) P. Zatloukal, Architektura 19. století. Praha 2001, s. 110.
- 9) L. Zeman, Urbanismus Františkových Lázní a Mariánských Lázní. Koncepce, kompozice a vlivy v počátečním vývoji lázeňských měst. Sborník muzea Karlovarského kraje 22, 2014, s. 213–254. V této souvislosti lze zmínit kontext soudobého klasicistního zakládání měst i vesnic (např. Nový Bor, Sezimovo Ústí, vnější části Liberce).
- 10) J. Boháč – R. Salamanczuk, Dvě zprávy o Františkových Lázních, Františkolázeňské noviny č. 6, 2014, příloha Františkolázeňských listů červen 2014, s. 9.
- 11) V. Pröckl, Eger und das Egerland. Historisch, statistisch und topographisch dargestellt. Prag und Eger 1845, s. 180.
- 12) S. Macek, 1995, o. c. v pozn. 2, s. 22.
- 13) L. Choulant, Der Curgast in Franzensbad. Leipzig 1851, s. 15–16.
- 14) Podrobněji S. Macek, 1989, o. c. v pozn. 2.
- 15) Státní okresní archiv v Chebu (dále jen SOkA Cheb), Archiv města Cheb, kar 1024 b, Františkovy Lázně, čp. 10.
- 16) Tamtéž, čp. 44.
- 17) Tamtéž, čp. 7.
- 18) Tamtéž, čp. 13.
- 19) Tamtéž, čp. 14.
- 20) Tamtéž, čp. 19, 19a.
- 21) Tamtéž, čp. 26.
- 22) Tamtéž, čp. 28.
- 23) Tamtéž, čp. 31.
- 24) Tamtéž, čp. 32.
- 25) Tamtéž, čp. 39–40.
- 26) Tamtéž, čp. 42.

- 27) Tamtéž, čp. 43.
- 28) J. C. E. Hoser. Beschreibung vom Franzensbrunnen bei Eger. Prag 1799, s. 89, 129.
- 29) S. Macek, 1995, o. c. v pozn. 2, s. 41.
- 30) Za ústní sdělení děkuji RNDr. Tomáši Vylitovi, Ph.D.
- 31) L. Zeman, Luisiny (Loimannovy) lázně ve Františkových Lázních. Vývoj a prostorový koncept areálu nejstarších dochovaných slatiných lázní, in: Dějiny staveb, sborník příspěvků z konference Dějiny staveb 2023–2024, Plzeň 2024, s. 279–294.
- 32) L. Koestler von Strohmberg, Eger-Franzensbad vor 30 Jahren und heute. Kurzer geschichtlicher Rückblick auf die Namenswandelung und die Entwicklungs-Perioden dieses Kurortes. Berlin 1862, s. 18–19.
- 33) L. Köstler, Handbuch für Eger-Franzensbad und seine Umgebungen. Eger 1865, s. 58.
- 34) T. Kyncl, Dendrochronologické datování dřevěných konstrukčních prvků hotelu Slovan (lázeňských domů Černý orel a Zlatý Anděl) ve Františkových Lázních. Výzkumná zpráva č. 092-08. Brno, říjen 2008, rkp.
- 35) L. Zeman – V. Lipský, Františkovy Lázně, Hotel Slovan čp. 5 a 6. Stavebně historický průzkum, říjen – prosinec 2008, rkp.
- 36) L. Zeman, Hotel Zlatý anděl (Slovan) čp. 5 a 6 ve Františkových Lázních. Rozšířený hloubkový stavebně historický průzkum, aktualizace stavebně historického průzkumu, srpen 2022 – červenec 2023, rkp.
- 37) T. Kyncl, Dendrochronologické datování dřevěných konstrukčních prvků domu čp. 9 ve Františkových Lázních. Výzkumná zpráva Brno, 31. srpna 2017, rkp.
- 38) SOKA Cheb, o. c. v pozn. 15, čp. 9.
- 39) Srov. R. Bothe ed., Kurstädte in Deutschland. Zur Geschichte einer Baugattung. Berlin 1984; D. Jarrassé – L. Grenier, Les Thermes, in: L. Grenier ed., Villes d'Eaux en France. Paris 1985, s. 100–125; J. Cramer, Badhäuser – Ein städtischer Bautyp, in: Hausbau im Mittelalter II. Sobernheim – Bad Windsheim 1985, s. 9–58; S. Grötz – U. Quecke, Balnea. Architekturgeschichte des Bades. Marburg 2006; A. Schaer, Ubi aqua – ibi bene. Die Bäder von Baden im Aargau im Licht der archäologischen Untersuchungen 2009–2022. Basel – Frankfurt a. M. 2024; L. Zeman – K. Kuča – V. Kučová, Západočeský lázeňský trojúhelník. Západočeské lázně vybrané k nominaci na zápis do Seznamu světového dědictví UNESCO. Karlovy Vary 2008; L. Zeman, Západočeský lázeňský trojúhelník II. Západočeské lázně v kontextu evropského lázeňského dědictví. Karlovy Vary 2008.
- 40) Např. B. Tuchen, Öffentliche Badhäuser in Deutschland und der Schweiz im Mittelalter und der frühen Neuzeit. Petersberg 2003; R. Büchner, Im städtischen bad vor 500 Jahren. Badhaus. Bader und Badegäste im alten Tirol. Wien – Köln – Weimar 2014.
- 41) J. Bořtková – O. Bořík, Hospice, špitály a nemocnice v Karlových Varech. Dobřichovice 2004, s. 61.
- 42) Vice L. Zeman, Karlovy Vary, architektura baroka a klasicismu 1650–1850. Karlovy Vary 2006.
- 43) Týž, Klasicistní lázeňské domy v západočeských lázních, in: Dějiny staveb 2007, Plzeň 2007, s. 147–162; týž, Velké lázeňské domy typu „Kurhaus“ v západočeských lázních, in: Dějiny staveb 2009, Plzeň 2009, s. 169–186.
- 44) Týž, Lázeňské dědictví na Seznamu světového kulturního a přírodního dědictví. Význam zachování balneotechnického vybavení a lázeňské infrastruktury, Zprávy památkové péče 84, č. 2, 2024, s. 172–184.
- Grötz, S. – Quecke, U. 2006: Balnea. Architekturgeschichte des Bades. Marburg.
- Hoser, J. C. E. 1799: Beschreibung vom Franzensbrunnen bei Eger. Prag.
- Choulant, L. 1851: Der Curgast in Franzensbad. Leipzig.
- Jarrassé, D. – Grenier, L. 1985: Les Thermes, in: L. Grenier ed., Villes d'Eaux en France. Paris, s. 100–125.
- Koestler von Strohmberg, L. 1862: Eger-Franzensbad vor 30 Jahren und heute. Kurzer geschichtlicher Rückblick auf die Namenswandelung und die Entwicklungs-Perioden dieses Kurortes. Berlin.
- Köstler, L. 1865: Handbuch für Eger-Franzensbad und seine Umgebungen. Eger.
- Macek, S. 1989: Architektura Františkových Lázní v 19. století. Františkovy Lázně.
- Macek, S. 1995: Františkovy Lázně. Historie města. Františkovy Lázně.
- Pröckl, V. 1845: Eger und das Egerland. Historisch, statistisch und topographisch dargestellt. Prag und Eger.
- Pröckl, V. 1842–1876: Chronik von Kaiser Franzensbad. Eger.
- Schaer, A. 2024: Ubi aqua – ibi bene. Die Bäder von Baden im Aargau im Licht der archäologischen Untersuchungen 2009–2022. Basel – Frankfurt a. M.
- Tuchen, B. 2003: Öffentliche Badhäuser in Deutschland und der Schweiz im Mittelalter und der frühen Neuzeit. Petersberg.
- Zaitoukal, P. 2001: Architektura 19. století. Praha, s. 110–115.
- Zeman, L. 2006: Karlovy Vary, architektura baroka a klasicismu 1650–1850. Karlovy Vary.
- Zeman, L. 2007: Klasicistní lázeňské domy v západočeských lázních, in: Dějiny staveb 2007, Plzeň, s. 147–162.
- Zeman, L. 2008: Západočeský lázeňský trojúhelník II. Západočeské lázně v kontextu evropského lázeňského dědictví. Karlovy Vary.
- Zeman, L. 2009: Velké lázeňské domy typu „Kurhaus“ v západočeských lázních, in: Dějiny staveb 2009, Plzeň, s. 169–186.
- Zeman, L. 2014: Urbanismus Františkových Lázní a Mariánských Lázní. Koncepce, kompozice a vlivy v počátečním vývoji lázeňských měst, Sborník muzea Karlovarského kraje 22, s. 213–254.
- Zeman, L. 2022: Slavná lázeňská města Evropy. Praha.
- Zeman, L. 2024: Lázeňské dědictví na Seznamu světového kulturního a přírodního dědictví. Význam zachování balneotechnického vybavení a lázeňské infrastruktury, Zprávy památkové péče 84, č. 2, s. 172–184.
- Zeman, L. 2024: Luisiny (Loimannovy) lázně ve Františkových Lázních. Vývoj a prostorový koncept areálu nejstarších dochovaných slatiných lázní, in: Dějiny staveb 2023–2024, Plzeň, s. 279–294.
- Zeman, L. – Kuča, K. – Kučová, V. 2008: Západočeský lázeňský trojúhelník. Západočeské lázně vybrané k nominaci na zápis do Seznamu světového dědictví UNESCO. Karlovy Vary.
- Zur Feier des 100 jährigen Jubiläums von Kaiser Franzensbad. Franzensbad 1893.

PRAMENY

Archivní prameny

Státní okresní archiv Cheb, Archiv města Cheb, kar. 1024 b, Fr. Lázně, čp. 1–43
 Stavební archiv Městského úřadu ve Františkových Lázních
 Městské muzeum Františkovy Lázně, archiv muzea
 Archiv Lázně Františkovy Lázně, a. s.

Rukopisné texty

Kyncl, T. 2008: Dendrochronologické datování dřevěných konstrukčních prvků hotelu Slovan (lázeňských domů Černý orel a Zlatý Anděl) ve Františkových Lázních. Výzkumná zpráva č. 092-08. Brno, říjen 2008, rkp.
 Kyncl, T. 2017: Dendrochronologické datování dřevěných konstrukčních prvků domu čp. 9 ve Františkových Lázních. Výzkumná zpráva Brno, 31. srpna 2017, rkp.
 Zeman, L. – Lipský, V. 2008: Františkovy Lázně, Hotel Slovan čp. 5 a 6. Stavebněhistorický průzkum, říjen – prosinec 2008, rkp.
 Zeman, L. 2022–2023: Hotel Zlatý anděl (Slovan) čp. 5 a 6 ve Františkových Lázních. Rozšířený hloubkový stavebněhistorický průzkum, aktualizace stavebněhistorického průzkumu, srpen 2022 – červenec 2023, rkp.

LITERATURA

Boháč, J. – Salamanczuk, R. 2011: Stará stáčírna minerálních vod, Františkolázeňské noviny č. 8, s. 7–8.
 Boháč, J. – Salamanczuk, R. 2013: Františkovy Lázně nebo Ves císaře Františka?, Františkolázeňské noviny č. 4, s. 6.
 Boháč, J. – Salamanczuk, R. 2014: Dvě zprávy o Františkových Lázních, Františkolázeňské noviny č. 6, příloha Františkolázeňských listů červen 2014, s. 9.
 Bořtková, J. – Bořík, O. 2004: Hospice, špitály a nemocnice v Karlových Varech. Dobřichovice.
 Bothe, R. ed. 1984: Kurstädte in Deutschland. Zur Geschichte einer Baugattung. Berlin.
 Büchner, R. 2014: Im städtischen bad vor 500 Jahren. Badhaus, Bader und Badegäste im alten Tirol. Wien – Köln – Weimar.
 Cramer, J. 1985: Badhäuser – Ein städtischer Bautyp, in: Hausbau im Mittelalter II. Sobernheim – Bad Windsheim, s. 9–58.
 Das erste Moorbad der Welt: Franzensbad. Prag 1910.

INTERNETOVÉ ZDROJE

The Great Spa Towns of Europe, UNESCO World Heritage Centre, <https://whc.unesco.org/en/list/1613/>
 Nomination of Great Spas of Europe for inclusion on the World Heritage List, Volume I: Executive Summary & Sections 1, 2 and 3, 2021 <https://whc.unesco.org/en/list/1613/documents/>
 The Great Spa Towns of Europe <https://www.greatspatownsofeurope.eu/>
 Františkovy Lázně. Přírodní léčivé zdroje lázeňské léčby <https://www.frantiskovy-lazne.info/cs/prirodni-lecive-zdroje-a-indikace>

DIE SPUREN NACH DEN BADZIMMERN UND IHREN HINTERRÄUMEN IN DEN FRANZENSBADER STADTHÄUSERN

Der Beitrag befasst sich mit der Innenanordnung der unikalenen historischen Kurhäuser aus der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts in der westböhmisches Stadt Františkovy Lázně (Franzensbad, Bez. Cheb/Eger). Im Gegensatz zu anderen berühmten Kurorten, in denen sich traditionell die Idee der großen öffentlichen Badekomplexe entwickelte, in die die Kurgäste zu den Prozeduren aus ihren Unterkünften zu kommen pflegten, in Františkovy Lázně spielten sich die Badedienstleistungen ursprünglich bereits in einzelnen privaten Kurhäusern ab. Diese Bauvorschriften verordneten direkt und wörtlich die gehörige Ausstattung nicht nur den Wohnzimmern, sondern auch den Badzimmern. Die sind in einigen Fällen stets mit Resten der zur Gewährleistung ihrer Funktionalität notwendigen Ausstattung erhalten.

Die Häuser Nr.-Konskr. 5 und 9 zählen aus dem Blickpunkt der Geschichte des Badewesens zu den bedeutendsten. Sie gehören der ältesten Bebauungsschicht des Kurorts aus den Jahren 1793–1795 an. Die Badzimmer befinden sich überwiegend in den hinteren Hoftrakten, und zwar sowohl im Erdgeschoss als auch in den Obergeschossen. Sie waren an die Beheizungseinrichtung angeschlossen, entweder an eine Rauchküche oder an die kleinere sog. Badküche, in der sich ein Kessel zum Wasserwärmen befand, da das lokale Mineralwasser kalt entspringt. Diese Reste nach den ältesten Badeeinrichtungen sind sehr wertvoll, da sie die Entwicklung des Franzensbader Badewesens belegen.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Františkovy Lázně (Franzensbad, Bez. Cheb/Eger), Situationsplan von der Anlage des Kaiserfranzensbades. Im verjüngten Masztabe nach dem Original des Cameral Baudirector Gruber 1795. Stich (Io. Berka sc.), Eger 1797 (MM FL/Stadtmuseum Františkovy Lázně).

Abb. 2: Františkovy Lázně, Plan der Badekolonie, Vincenz Pröckl, 1824. Im Fall von Františkovy Lázně ist die Hausnummerierung aus der Zeit der Anlegung der Badekolonie unikal erhalten (MM FL).

Abb. 3: Františkovy Lázně, Gesamtplan der von komponierter Landschaft umgebenen Stadt, 1907 (MM FL).

Abb. 4: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 7 „Zu den zwei goldenen Löwen“ (heute Beethoven), Projekt, Peter Schäck, 1810. Ansicht der Eingangsfront, Schnitt, Grundrisse vom Obergeschoss (oben) und Erdgeschoss (unten), K – Küche, LK – Badzimmer (SOkA Cheb/Staatliches Bezirksarchiv Eger).

Abb. 5: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 13 „Goldener Brunnen“ (Máj, heute Corso Apartments), Bauplan, Georg Adam Jäger 1819, Ansicht der Eingangsfront, Grundrisse vom Erdgeschoss und Obergeschoss, K – Küche, Ko – Kessel, LK – Badzimmer (SOkA Cheb).

Abb. 6: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 14 „Polnisches Haus/Stadt Dresden“ (heute Luna), Bauplan, nicht datiert, Ansicht der Eingangsfront, Schnitt, Grundrisse vom Erdgeschoss und Obergeschoss, K – Küche, LK – Badzimmer (SOkA Cheb).

Abb. 7: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 19 „Goldener Hirsch“ (heute Lužnice), Bauplan, unten – Entwurfsvariante, beides Georg Adam Jäger 1817, Ansicht der Eingangsfront und Grundriss vom Erdgeschoss, K – Küche, Ko – Kessel, LK – Badzimmer (SOkA Cheb).

Abb. 8: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 26 „Zum Goldenen Schlüssel“ (heute Teil von Badenia Hotel Praha), Bauplan von Georg Adam Jäger, nicht datiert, Ansicht der Eingangsfront, Grundrisse vom Obergeschoss

und Erdgeschoss, K – Küche, Ko – Kessel, LK – Badzimmer (SOkA Cheb).
 Abb. 9: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 28 „Grüner Kranz“, Anton Musill, Bauplan ohne Datierung (wohl 1814), Ansicht der Eingangsfront, Grundrisse vom 1. Stockwerk und Erdgeschoss, K – Küche, Ko – Kessel, LP – Badstube, LK – Badzimmer (SOkA Cheb).

Abb. 10: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 31 „Zu den drei Goldenen Rosen“, Bauplan 1812, nicht signiert, Grundriss vom Erdgeschoss, K – Küche, Ko – Kessel, LK – Badzimmer (SOkA Cheb).

Abb. 11: Františkovy Lázně, Adam Nanners Haus Nr.-Konskr. 32, Bauplan 1812, nicht signiert, Grundriss vom Erdgeschoss, K – Küche, Ko – Kessel, LK – Badzimmer (SOkA Cheb).

Abb. 12: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 39 „Zur Goldenen Schlange“, Georg Adam Jäger, Bauplan ohne Datierung, Ansicht der Eingangsfront, Grundrisse vom Erdgeschoss und 1. Stockwerk, K – Küche, Ko – Kessel, LK – Badzimmer (SOkA Cheb).

Abb. 13: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 39 „Zur Goldenen Schlange“ und Nr.-Konskr. 40 „Goldenes Herz“, Bauplan von Georg Adam Jäger 1820, Grundriss vom Erdgeschoss, K – Küche, Ko – Kessel, LK – Badzimmer (SOkA Cheb).

Abb. 14: Františkovy Lázně, Andreas Horns Haus Nr.-Konskr. 42, Georg Andreas Jäger, Bauplan 1816, Grundriss vom Erdgeschoss, K – Küche, Ko – Kessel, LK – Badzimmer (SOkA Cheb).

Abb. 15: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 43 „Goldener Ring“, Bauplan Wenzel Prachensky 1820, Ansicht der Eingangsfront, Grundrisse vom Obergeschoss und Erdgeschoss, K – Küche, Ko – Kessel, LK – Badzimmer (SOkA Cheb).

Abb. 16: Františkovy Lázně, Kaiserbad, Stahlbadkabine (Archiv des Autors, gegen 1904).

Abb. 17: Františkovy Lázně, Gesamtplan der Stadt, 1905 (MM FL).

Abb. 18: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 25 „Zum Goldenen Amboss“ (heute Kurhotel Praha), Karl Wiedermann, Plan der Adaptierung und Erweiterung, 1865. Deutliche Eingliederung des Mitteltrakts in die ursprüngliche Zweitraktanlage, Zufügung des Salons und Übergang zum Zugbeheizungssystem (MM FL).

Abb. 19: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 5 „Zum Schwarzen Adler“, das zweite Haus von rechts (Postkarte gegen 1900, Archiv des Autors).

Abb. 20: Františkovy Lázně, Hotel Slovan, die Häuser „Zum Schwarzen Adler“ und „Zum Goldenen Engel“ (Foto L. Zeman, 2022).

Abb. 21: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 5, Erdgeschoss, Baualtersplan, K – Küche, Ko – Kessel, T – Feuerung, LK – Badzimmer (Bauaufnahm J. Treybal, Auswertung und Zeichnung L. Zeman, 2024).

Abb. 22: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 5, Badzimmer im Erdgeschoss. In der Nische rechts befand sich die Wanne zum Baden im Mineralwasser, in der Bildmitte der vermauerte Eingang aus der Badstube (Foto L. Zeman, 2024).

Abb. 23: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 5, Erdgeschoss, Feuerung für das Badzimmer, ganz links Stelle des Mineralwassererwärmungskessels (Foto L. Zeman, 2024).

Abb. 24: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 5, Erdgeschoss, Wandbemalung beim Eingang in das Badzimmer (Foto L. Zeman, 2024).

Abb. 25: Františkovy Lázně, Kaiserstraße/Hlavní třída, Gesamtansicht zum Franzensbrunn hin, ganz links Haus Nr.-Konskr. 9 „Stadt Leipzig“, gegen 1850 (Archiv des Autors).

Abb. 26: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 9, Ansicht von Nordwesten (Foto L. Zeman, 2022).

Abb. 27: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 9, zweites Stockwerk, Baualtersplan, K – Küche, Ko – Kessel, LK – Badzimmer (Bauaufnahme J. Černý, Auswertung und Zeichnung L. Zeman, 2017).

Abb. 28: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 9, zweites Stockwerk, Flur, Blick nach Süden, ganz rechts Eingang in die ursprüngliche Küche, weiter Eingang in das Badzimmer mit Belichtung durch das Fensterchen in den Flur, in der Bildmitte Eingang in die anschließenden Badstuben nach der Hauserweiterung in den Jahren 1848–1850 (Foto L. Zeman, 2017).

Abb. 29: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 9, zweites Stockwerk, Mauerdurchbrechung eng neben dem Kücheneingang, wohl für die Wasserleitung zum Kessel (Foto L. Zeman, 2017).

Abb. 30: Františkovy Lázně, Haus Nr.-Konskr. 9, Blick in den Dachraum nach Süden, ganz links die Stiege mit geschnitzten Holzkegeln, rechts die Wohnkammern über dem Vordertrakt (an der Straßenseite – Foto L. Zeman, 2017).

(Übersetzung J. Noll)

Nabídka titulů vydaných Národním památkovým ústavem, územním odborným pracovištěm středních Čech v Praze

Tituly z naší produkce si můžete objednat a pouze přímo zakoupit na adrese: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště středních Čech, Sabinova 5, pošt. schr. 45, 130 11 Praha 3, e-mail: nesmerakova.hana@npu.cz, tel. 724 959 208 (publikace nezasíláme), nebo na webové adrese www.npu.cz/e-shop. Zde při zasílání poštou se k ceně publikací připočítává poštovné. Publikace naleznete také v prodejně a infocentru NPÚ Na Perštýně 12, Praha 1.

Řeč středověké fortifikační architektury – terminologie a její souvislosti Vladislav Razím

Praha, NPÚ ÚOP SČ, 2025, 496 s., bohatá obrazová dokumentace
ISBN: 978-80-88339-18-2 400 Kč

Druhé vydání knihy přináší v upravené verzi systematický souhrn terminologie středověké fortifikační architektury pro území České republiky, podaný v širších evropských souvislostech. Výkladová část představuje druhy opevněných staveb a sídel, jejich strukturu a jednotlivé prvky, přehledným způsobem vysvětluje vzájemné vztahy a funkce. Všechny uvedené položky jsou pak seřazeny ve čtyřjazyčném slovníku (vedle češtiny angličtina, němčina a francouzština), který dosud citelně chyběl. Správnému pochopení velkého množství informací napomáhá bohatá obrazová příloha. Kniha je určena odborníkům i laickým čtenářům, u nichž se středověké hrady, městská opevnění a další fortifikační stavby těší značné pozornosti.

Opevnění měst středověké Evropy Vladislav Razím

2023, 720 s., bohatá obrazová dokumentace
ISBN: 978-80-88339-16-8 1 200 Kč

Opevnění měst se svými věžemi, branami, ochozy a příkopy patřila k hlavním symbolům evropského středověku. Ochrana relikvů tohoto kulturního dědictví je v současnosti velmi důležitá. Kniha je zaměřena na stavebně-historický vývoj městských hradeb měst od raného středověku až po úsvit renesance, nechybí pohled na předchozí starověká období. Text doprovází bohatá fotografická a plánová dokumentace včetně reprezentativní ikonografie. Publikace se řadí díky svému pojetí a rozsahu k nejkompexnějším dílům na dané téma vůbec.

Skryté půvaby českých sídlišť, 2. vydání Hana Řepková

Praha, NPÚ ÚOP SČ, 352 s., bohatá obrazová dokumentace, ISBN
978-80-88339-21-2 900 Kč

Knihy je rozdělena do čtyř základních částí. Úvodní část naznačí, kde se mohou na sídlišťích vůbec skrývat nějaké půvaby a jak je možné, že nám tak dlouho zůstávaly skryty. Druhá část je rozdělena do tří kapitol mapujících vývoj ideí a podoby sídlišť, vliv stavebníka a doby na jejich kvalitu, památkové chráněných sídlišť a sídlišť v památkovém zájmu. Vývoj idejí a podob hromadné bytové výstavby seznamuje s předchůdci dnešních sídlišť, zamýšlí se nad množstvím podobných znaků slohů prosazovaných totalitními režimy a jejich většinou oblíbeností a nad nižší mírou přijetí sídlišť vybudovaných na principech funkcionalismu podle zásad Athénské charty a analyzuje možné příčiny tohoto stavu, představuje vývoj a základní typy domovních dispozic. Analyzuje vliv stavebníků, jimiž byli stát, města, podniky a družstva, na kvalitu návrhu obytných souborů a jejich realizace. Druhá část je zakončena přehledem tuzemských souborů a objektů hromadného bydlení v průřezu 20. stoletím, které mají státem garantovanou památkovou ochranu. Doplňeny jsou o soubory, které mají srovnatelné kvality, ale chráněny nejsou. Chronologické řazení poskytuje představu, která období jsou doceněna a která nikoliv. Objektivistické hodnocení je dosaženo srovnáním s odpovídajícími chráněnými a ceněnými soubory sousedních zemí - Slovenska, Polska a Německa. Od okolních zemí se v ochraně moderní architektury máme čím inspirovat. Třetí část je bohatým katalogem stavebních a funkčních prvků sídlišť, který odhaluje, kde všude se mohou skrývat dosud přehlížené půvaby. Čtvrtá část knihy přináší podrobnější pohled na deset českých a moravských sídlišť, která svými kvalitami vybočují z hlavního proudu.

Václav Mencl: Dějiny evropské architektury V. Helena Soukupová, ed.

Praha, NPÚ ÚOP SČ 2025, 464 s., bohatá obrazová dokumentace
ISBN 978-80-88339-20-5 1 600 Kč

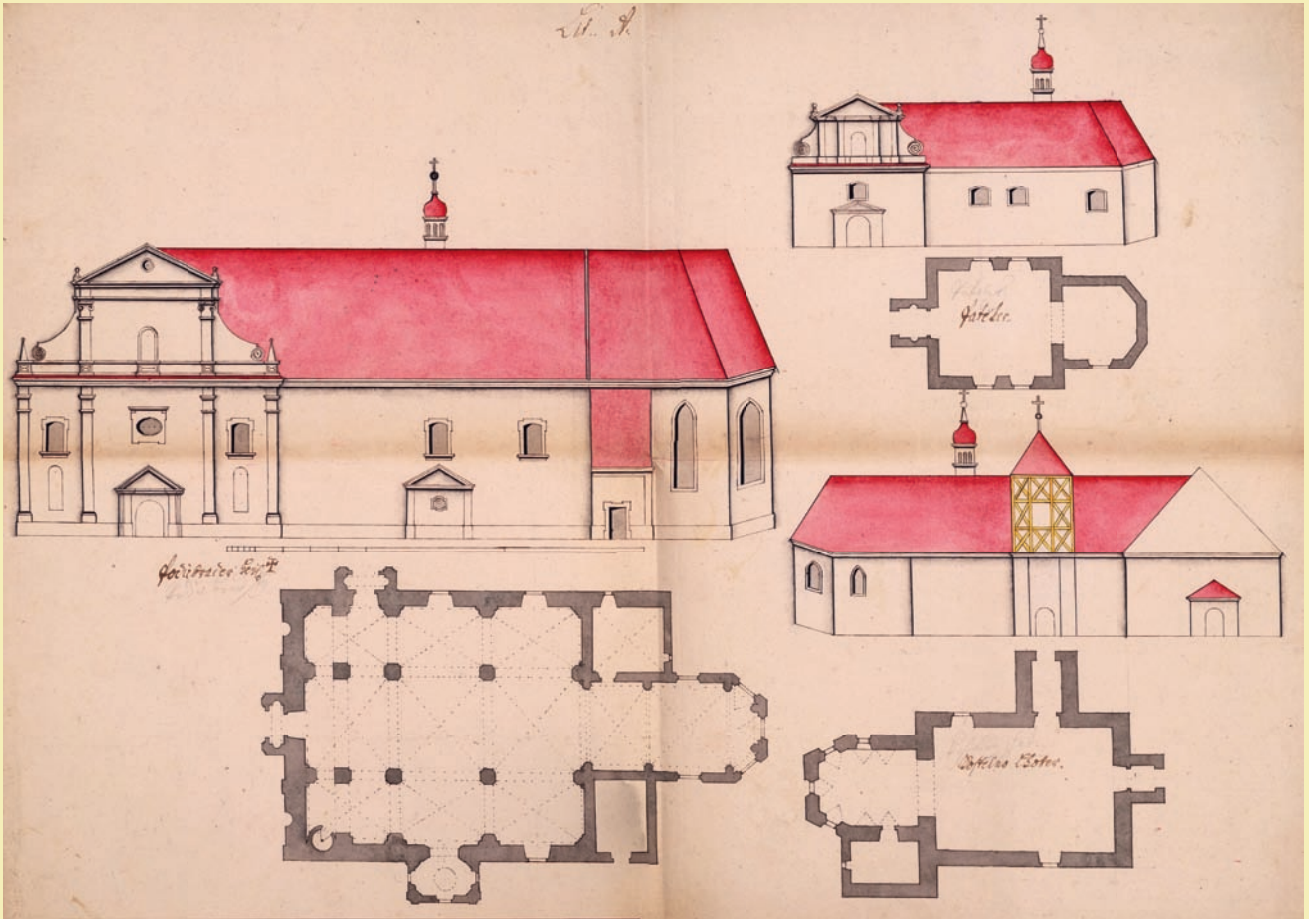
Kniha začíná ve Florencii analýzou staveb Filippa Brunelleschiho, dále hodnotí tvorbu Michelozza a dalších, zejména Albertiho, jenž jako první pochopil velikost římské imperiální architektury. Kolem 1500 se ohnisko dění přeneslo do Říma, kde působili architekti Bramante, Raffael, Peruzzi, Sangallo a Julio Romano, zatímco na severu Itálie pracovali Serlio, Sanmicheli, Sansovino a další. Proud započatý Albertim uzavírá Andrea Palladio. V Čechách se renesance prosadila na několika zámcích (Kacéřov, Nelahozeves), a později se stala obecnou kulturou doby (Slavonice, Telč).

Kapitola o barokním umění začíná tvorbou Michelangela a jeho činností ve Florencii a zejména v Římě. V duchu tridentské reformy pracovali umělci Vignola, Porta a Maderna. Autor věnuje pozornost velkým astronomickým objektům doby, na něž reagovali architekti Bernini, Borromini a Quarini. Ti otevřeli cestu dalšímu vývoji, který na konci 17. století kulminoval v Podunají. V císařské Vídni na ně navázali architekti Fischer z Erlachu a Lukas Hildebrandt. Vývoj barokní architektury se uzavřel v Čechách v díle třech slavných architektů – Kryštofa a Kiliána Ignáce Dienzenhofera, jejichž současníkem a protipólem byl Giovanni Santini.

Architektura 19. a 20. století začíná v Anglii barokním palladianismem. Zatímco ve Francii se v době Napoleona užívá empírový sloh, v Německu znovu dochází k heroizaci antiky. S rozvojem techniky se přistupuje k urbanistickým úpravám měst, v Mnichově a ve Vídni vzniká nový secesní sloh. Po 1. světové válce dochází k oprostění od historismů, rodí se funkcionalismus. Mencl stručně zmiňuje hlavní tendence a nejvýznamnější architektky 20. století (Le Corbusier) připomíná výmarský Bauhaus a ideál nové věcnosti (Walter Gropius, Ludwig Mies van der Rohe), i tendence konstruktivistů.

Knihu uzavírá přehled Menclových životopisných dat včetně dobových fotografií a jeho kompletní bibliografie.

ISSN 1212-1487

